

ƏMİR ƏLİYEV

**MÜASİR BEYNƏLXALQ HÜQUQDA
İNSAN HÜQUQLARI,
ƏHALİ VƏ MİQRASIYA
PROBLEMLƏRİ**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 28 fevral 2007-ci il tarixli 178 sayılı əmri ilə ali məktəblər üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

BAKI – 2007

Rəyçilər:

siyasi elmlər doktoru, professor H.K.Hüseynova

hüquq elmləri doktoru, professor M.N.Əliyev

hüquq elmləri namizədi, dosent S.R.Zeynalov

Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2007, 484 s.

Dərslikdə müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemlərinin nəzəri və praktiki məsələləri beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq praktika və bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar (universal, regional və ikitərəfli), o cümlədən müxtəlif dövlətlərin dövlətdaxili qanunvericiliyi əsasında geniş təhlil edilir.

Dərslik bir-birilə sıx şəkildə bağlı olan üç mühüm istiqamətdə qurulmuşdur. Birinci istiqamətdə insan hüquqları problemi, ikinci istiqamətdə əhali və miqrasiya problemləri, üçüncü istiqamətdə isə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu məsələləri nəzərdən keçirilir.

Ə $\frac{1207000000 - 34}{M - 658(07) - 060} - 060 - 2007$

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2007

ÖN SÖZ

Əhalinin miqrasiyası dünyanın bütün ölkələrini və ərazisini əhatə edən qlobal bir proses kimi xarakterizə edilir. Hesablamalara görə, XXI əsrin başlanğıcında Avropada miqrantların ümumi sayı 18 mln.-a çatmışdır. Hazırda isə yalnız qanuni miqrantların sayı 100-150 mln. nəfərdir ki, bunların da təxminən 100 mln.-u əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri təşkil edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının proqnozuna görə, turizm yüksəlişi gözlənilməklə, 2020-ci ilə kimi səyahət edənlərin sayı 1,6 mlrd.-a çatacaqdır. 1965-ci ilin məlumatlarına görə 2 mln., 1996-cı il məlumatlarına görə 13 mln. dan çox insanın rəsmi qaçqın kimi öz mənşə ölkəsindən kənarında olduğu halda, 2003-cü il üçün Qaçqınların işləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsinin (QAKİ) mandatı altında olan şəxslərin sayı təqribən 20,6 mln.-a yaxın olmaqla, Asiyada 9,4 mln., Afrikada 4,6 mln., Avropada 4,4 mln., Şimali Amerikada 1,06 mln., Latin Amerikasında 1,05 mln., Okeaniyada 69 min təşkil etmişdir.

Azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi şəkildə deportasiya edilməsi və təcavüzkar Ermənistanın Azərbaycan Respublikası (AR) ərazisinin 20 faizindən çoxunu işğal etməsi nəticəsində 1 milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünün olmasına baxmayaraq, əsası ümummillili liderimiz H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulan və AR Prezidenti İ.H.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən geniş beynəlxalq əməkdaşlıq siyasəti, o cümlədən dövlətlərarası əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərini əhatə edən əksər beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı kimi həyata keçirilən xarici investisiya siyasəti və s. AR-ə miqrasiya axınına daha da artırmışdır.

Problem bilavasitə insan hüquqları amili ilə əlaqədardır və insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq hüququn əhəmiyyətli rol oynaması xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi ideyasının özü-özlüyündə dövlətdaxili hüququn məhsulu olmasına baxmayaraq, sonradan beynəlxalq səviyyəyə çıxmış və dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri şəklində təsbit olunmuşdur. Başqa sözlə, BMT Nizamnaməsinin, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin, 1950-ci il tarixli İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının, 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktların və s. mühüm beynəlxalq normaların qəbulu uzun müddət milli hüquqda tədqiq edilən insan hüquqları problemlərinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bu istiqamətdə beynəlxalq hüququn rolunun artması və məzmununun daha da genişlənməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Müasir elmi-texniki inkişaf, miqrasiyanın artması, hər bir dövlətin inkişafında

beynəlxalq münasibətlərin rolunun genişlənməsi, insanların əsas hüquq və azadlıqları sahəsində mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərin qəbulu əhaliyə aid bir sıra məsələlərin yenidən formalaşmasını müəyyən edir.

1994-cü ildə Əhali və inkişaf üzrə BMT Konfransında Əhali və inkişaf sahəsində 20 illik yeni Fəaliyyət Proqramı qəbul edilmişdir ki, onun da 10 fəslə bilavasitə əhali problemlərinə həsr edilmişdir. Bu isə miqrasiya və əcnəbilər problemini beynəlxalq cəmiyyətin daim diqqətində olan ciddi və mürəkkəb bir məsələ kimi xarakterizə edir. Belə ki, həmin beynəlxalq sənədin II fəslinin 13-cü prinsipində qeyd edilir ki, ölkələr insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə daxil edilmiş əsas insan hüquqları barəsində bütün miqrantlara zəmanət verməlidirlər.

Beləliklə, əhalinin, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu ilə bağlı əsas məsələlər artıq dövlətin yurisdiksiyasından kənara çıxaraq beynəlxalq hüququn tənzimləmə predmetinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun tənzimlənməsinə yanaşma tərzində normal dövlətlərarası münasibətlərin yaranmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə birbaşa təsir edir.

Tarixi aspektlərin də təhlili göstərir ki, əhali və miqrasiya problemlərinə, o cümlədən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər probleminə dövlətlər daha ciddi yanaşmış və bu, bir sıra institutların formalaşması ilə nəticələnmişdir. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həm mənşə dövləti, həm də olduqları dövlətlə sıx bağlılığı da problemə daha yaxından və beynəlxalq hüquq (beynəlxalq standartlar) əsasında yanaşılmasını zəruri edir.

Beləliklə, əhali və miqrasiya problemlərinin, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini əsaslandırان əsas amillərdən biri məhz insan hüquqları amilidir. Bu, bir tərəfdən, dövlətdaxili hüquq normalalarının beynəlxalq hüquq normalalarına uyğunlaşdırılması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq hüququn artan rolu ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, beynəlxalq hüququn milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi faktoru kimi çıxış etməsi tam əsaslıdır.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqə məsələlərini yeni aspektdən təhlil edərək qeyd edilir ki, dövlətlərin daxili həyatına beynəlxalq müqavilələrin təsirinin genişlənməsi ilə əlaqədar iki hüquq sistemi - beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq arasında qarşılıqlı münasi-

bətlər daha böyük əhəmiyyət kəsb edir¹.

Dövlət öz hüquq sistemini elə qurmalıdır ki, özünün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirsin. Belə ki, dövlətdaxili qanunvericiliyə istinad etməsi onu beynəlxalq öhdəliklərdən azad etmir. Bununla əlaqədar müddəalar Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilmişdir.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq milli hüquq sistemlərinin normal fəaliyyət göstərməsi və onların inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradır və ya beynəlxalq hüquq olmadan milli hüquq sistemlərinin zənginləşməsini təsəvvür etmək çətindir. V.M.Şumilovun fikrincə, beynəlxalq hüquq uzun müddət dövlətlərin daxili səlahiyyətinə daxil olmuş və ya daxil olan məsələlər hesabına obyektiv tənzimləmə sferasını daim genişləndirir. Bu zaman beynəlxalq hüquq əhəmiyyətli dərəcədə insana müraciət edir ki, bu da insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklərlə xarakterizə olunur².

İnsan hüquqları sahəsində çoxlu sayda beynəlxalq sazişlərdə iştirak edən dövlətlər *Pacta sunt servanda* prinsipinə uyğun olaraq, onları vicdanla yerinə yetirməli və bu məqsədlə də beynəlxalq öhdəliklərin realizəsi üçün dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirməlidirlər³. Bütün dövlətlər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn ümumtənanmış prinsip və normalarına, o cümlədən dövlətin özünün bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməyə borcludur⁴.

Başqa sözlə desək, hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi bilavasitə BMT Nizamnaməsində ümumi formada təsbit edilmiş, 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı ilə daha da inkişaf etdirilərək beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənanmış prinsiplərindən biri kimi təsbit edilmiş əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir⁵. Bu sahədə qəbul edilmiş kifayət qədər beynəlxalq sənədlər isə həmin prinsipin əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn mühüm prinsiplərindən biridir və bununla da beynəlxalq hüququn yeni bir sahəsini formalaşdırmışdır. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin məz-

¹ Manfred Novak. Introduction to the International Human Rights Regime. Leiden/Boston, 2002, p. 36-37; Лукашук И.И. Внутреннее право государства и соблюдение международного договора. Юрист-международник, 2004, № 3, с.9.

² Шумилов В.М. Международное экономическое право. М., ООО Издательско-Консалтинговая Компания «ДЕКА», 1999, с.398-399.

³ Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань, Издательство «Центр инновационных технологий», 2001, с.141.

⁴ Права человека. Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., НОРМА, 2003, с.136.

⁵ Human rights in international law. 2nd edition. Basic texts. Strasbourg Cedex, 2000, p. 493-520.

munu isə, ilk növbədə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də daxil olmaqla, dövlətlərin onların yurisdiksiyası sferasında yerləşən bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipini konkretləşdirən və daha da inkişaf etdirən öhdəliklər bu sahədə standartlar kimi tanınmışdır¹. İnsan hüquqları sahəsində standartlar isə bilavasitə əsas kateqoriyaya daxil olan və bütün iştirakçı-dövlətlər üçün məcburi olan hüquq və azadlıqların siyahısını, bu hüquqların hər biri üçün başlıca xüsusiyyətini, bu sahədə dövlətlərin öhdəliklərini müəyyən etmək və s. kimi funksiyalar həyata keçirir².

Yuxarıda göstərilənlər əhali və miqrasiya problemlərinin, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsini tamamilə əsaslandırır. Digər əsas amil problemə vahid istiqamətdən yanaşmaqla, müxtəlif dövlətlərin qanunvericilikləri arasında kolliziyanın aradan qaldırılmasıdır. Belə ki, əcnəbilərin həm olduğu, həm də mənşə dövləti qarşısında hüquq və vəzifələrə malik olması müvafiq dövlətlərin qanunvericilikləri arasında kifayət qədər kolliziyanın olması ilə müşayiət olunur ki, bu zaman da problemin həllinin yeganə yolu beynəlxalq hüquqdur.

Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş AR insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Belə ki, AR bir tərəfdən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş əksər beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuş, digər tərəfdən isə bu sahədə mövcud beynəlxalq standartlara uyğun olaraq öz milli qanunvericiliyini yaratmışdır. İnsan hüquqlarının qorunmasını dövlətin ali məqsədi hesab edən AR Konstitusiyasında beynəlxalq hüquq normalarının primatlığını qəbul edən kifayət qədər müddəalar vardır.

İnsan hüquqları amili Azərbaycan xalqının ümummillî lideri H.Ə.Əliyev fəaliyyətinin əsası olmuşdur ki, bu da bilavasitə onun təşəbbüsü ilə kifayət qədər normativ sənədlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Hal-hazırda AR Prezidenti İ.H.Əliyev tərəfindən dövlətdaxili sferada və beynəlxalq aləmdə, o cümlədən mühüm beynəlxalq təşkilatlarda aparılan uğurlu və ideal fəaliyyət AR-in insan hüquqları istiqamətində də düzgün siyasətini bir daha sübut edir.

¹ Международное право. Под ред. А.А.Ковалева, С.В.Черниченко. М., Изд-во Омега-Л, 2006, с.310.

² Гетьман-Павлова И.В. Международное право. М., Юристь, 2006, с.383; Международное право. Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. 4-е изд., перераб. и доп. М., Норма, 2006, с.455.

FƏSİL I

İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi – insan hüquq və azadlıqları, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri, həmçinin pozulmuş ayrı-ayrı insan hüquqlarının bilavasitə müdafiəsi və bu sahədə dövlətlərin öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi üzrə beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini təsbit və müəyyən edən hüquqi norma və prinsiplərin məcmusudur. Onların əsasında mühüm beynəlxalq normalarla təsbit edilən və irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən və s. asılı olmayaraq bütün şəxslərin insan hüquq və əsas azadlıqlarına dövlətlərin riayət etmə öhdəliyi dayanır.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi məsələləri XX əsrin ortalarından daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Bunu BMT Nizamnaməsinin, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin və 1966-cı ildə qəbul edilmiş hər iki sənədin – Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın qəbulu da sübut edir.

Paktlarda BMT Nizamnaməsindən fərqli olaraq, insan hüquqlarının universal konsepsiyası (şəxsiyyətin yüksək dəyəri kimi insan ləyaqətini əldə rəhbər tutan universal konsepsiya, demokratiya, ədalət mühakiməsi dəyərlərinin tanınması, insan hüquqlarının milli və beynəlxalq təminat sistemlərinin təmin edilməsi, insan hüquqlarının və insanların bərabərliyi, insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığı və s. müddəaları özündə birləşdirir) təsbit olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamə qəbul olunanadək bu hüquqlar müxtəlif

dövlətlərdə milli səviyyədə tanınırdı. Lakin onun qəbulu ilə bu hüquqlar dünya sivilizasiyasının dəyəri kimi tanınmağa başladı.

Dövlətlərin iradəsindən asılı olmayaraq mövcud olan və beynəlxalq hüququn mərkəzi tənzimetmə obyektini hesab edilən insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin anlayışı barədə fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, bir sıra müəlliflər beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsini beynəlxalq insan hüquqları hüququ (L.H.Hüseynov, A.X.Saidov və s.) kimi göstərirlər. Məsələn, hesab edilir ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi standartlar müəyyənləşdirən və bu standartların dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət məqsədilə xüsusi mexanizmlər müəyyən edən normaların məcmusudur (L.H.Hüseynov). Daha sonra, qeyd edilir ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququ insan ləyaqəti kateqoriyası və onun hüquqları, bu hüquqları təsbit edən hüquqi normalar, o cümlədən iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və digər amillər və göstərilmiş ictimai hadisənin mövcud olma şərtlərinin yaranma və inkişafının əsas qanunauyğunluğudur (A.X.Saidov). Digər qrup alimlər isə onun beynəlxalq humanitar hüququn tərkib hissəsi olduğunu qeyd edirlər (A.A.Kovalyov, S.V.Çerņiçenko, O.İ.Tiunov və s.). Belə ki, qeyd edilir ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququ humanitar məsələlər üzrə əməkdaşlığı nizama salan normaların tərkib hissəsini təşkil edir. Bir sözlə, həmin sahə beynəlxalq humanitar hüququn tənzimetmə obyektinə daxildir.

Eyni zamanda, beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi kimi insan hüquqları terminindən istifadə edilməsi zəruri hesab edilir (İ.İ.Lukaşuk). Bu, sırf dilçilik baxımından izah edilərək, həmin sahəyə əsas və törəmə insan hüquqlarını birləşdirən, beynəlxalq və milli sistemlərdə demokratiyanın standartlarını müəyyənləşdirən prinsip və normaların məcmusu kimi baxılır.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri mövcuddur:

- insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi bu sahədə kifayət qədər beynəlxalq normativ-hüquqi bazanı birləşdirməklə, beynəlxalq hüququn tənzimetmə obyektinin mərkəzi hissəsini təşkil edir;
- əsas insan hüquq və azadlıqlarının «kataloqunu» müəyyən etməklə, dövlətlər üçün ümumi standartları üzə çıxarır;
- dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklərini yerinə yetirmələri üzərində kifayət qədər nəzarət mexanizmləri təsis edilmişdir. Bura həm universal səviyyədə mövcud olan mexanizmlər

(İnsan Hüquqları Komitəsi, İşgəncələr əleyhinə Komitə, İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Uşaq hüquqları Komitəsi, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə. Üçlər qrupu, İnsan hüquqları üzrə BMT Ali Komissarı, 1503 Proseduru və s.), həm də regional mexanizmlər (Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi; İşgəncələr əleyhinə Avropa Komitəsi və s.);

- insan hüquqlarının müdafiəsi və ayrı-ayrı şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi beynəlxalq hüquqla dövlətlərin üzərinə qoyulmuş əsas öhdəliklər olmaqla, dövlətin daxili işi olmasını bəyan edir;

- insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı norma və prinsiplər təkcə beynəlxalq-hüquqi aktlarda deyil, həm də əksər dövlətlərin qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur;

- qədim tarixə malik olan insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra daha da sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu sahədə dövlətlərin əməkdaşlığının əsas əlaqələndirmə mərkəzi isə BMT olmuşdur. Belə ki, BMT iqtisadi və sosial inkişaf, əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək göstərilməsi, iqtisadi, sosial və səhiyyə sahəsində problemlərin beynəlxalq həlli, mədəniyyət və təhsil sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq, irqinə, cinsinə, dininə, dilinə görə ayrı-seçkiliyə yol vermədən hamı üçün əsas insan hüquq və azadlıqlarına əməl və hörmət edilməsinə yaxından yardım etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, BMT çərçivəsində insan hüquqlarına dair ümumi və ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin müdafiəsinə yönəlmiş kifayət qədər beynəlxalq sənəd (məsələn, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və ona I və II Fakultativ Protokollar, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası, Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Konvensiyası və s.) qəbul edilmişdir.

Müvafiq zaman kəsiyində insan hüquqlarının bir xarakterik xüsusiyyəti də insan hüquqları ideyasının bilavasitə dövlətlərin öhdəlikləri şəklində təsbit olunmasıdır.

1.2. Qloballaşma və insan hüquqları

İnsan hüquqları müasir cəmiyyət, dövlət və hüquq anlayışları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onlar tərəfindən xüsusi diqqət tələb edir. Bəşər sivilizasiyası tarixinə insan hüquqlarının tanın-

ması uğrunda mübarizə kimi baxılır.

Bir sıra hallarda qeyd olunur ki, bu mübarizə cəmiyyət daxilində mühafizəkar və mütərəqqi qüvvələr arasında gedirdi. Dövlət hakimiyyəti mühafizəkar qüvvələrin əlində cəmləşdiyi hallarda mübarizə antidövlət xarakteri alırdı. Bununla belə, bu zaman əsas məqsəd dövlətin məhv edilməsi deyil, onun təbiətinin dəyişdirilməsi, insan hüquqlarının tanınması və müdafiə edilməsi vasitəsinə çevrilməsi idi.

Məlum olduğu kimi, insan hüquqları barədə iki nəzəriyyə mövcuddur. Təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, insan hüquqları ya insanın təbiətindən irəli gəlir, yaxud da Allah tərəfindən bəxş olunur və bunlar ayrılmaz hüquqlardır. İnsan hüquqlarının təbii və ayrılmaz olması barədə fikirlərin cəmiyyətin yalnız müəyyən inkişaf mərhələsində yarandığını nəzərə alsaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan hüquqlarının həcmi və xarakteri cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

ABŞ-ın 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsində göstərilirdi ki, bütün insanlar bərabər hüquqlu yaradılıblar və Allah tərəfindən onlara müəyyən ayrılmaz hüquqlar bəxş olunmuşdur ki, bunların sırasına yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtliyə can atma daxildir.

Hüquq elmində təbii hüquqi fikirlər insan hüquqları uğrunda mübarizədə mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Onların pozitiv-hüquqi məzmunu məsələsi isə başqa cür idi. 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə bərabər və ayrılmaz hüquqlar barədə qeyd olunur, bu isə o deməkdir ki, dövlətlər bərabər hüquqları təmin etməlidirlər və onları xüsusi müəyyən olunmuş hallardan başqa heç bir halda məhdudlaşdırma bilməzlər.

Digər bir nəzəriyyə dövlətin insan hüquqlarını öz mulahizələrinə əsasən pozitiv hüquqla müəyyən etməsini hesab edən pozitivistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Həqiqət ondan ibarətdir ki, insan hüquqlarının həcmi və xarakteri cəmiyyətin təbiəti ilə, cəmiyyətlə fərdin maraqlarının nisbəti ilə müəyyən olunur. Dövlətin təyinatı müvafiq hüquqları təmin etməkdir. Məsələn, ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi Allah tərəfindən bəxş olunan hüquqların təmin olunması öhdəliyini hökumətin üzərinə qoyurdu.

Cəmiyyətlə fərd arasında münasibətlərin inkişafında iki əsas tendensiya müşahidə olunur: ictimailəşmə və fərdiləşmə. Buradan da reallığın bütün aspektlərinə (fiziki, bioloji, sosial, mənəvi) aid olan qanunauyğunluq, fərdi müstəqillik və tamlığa mənsub olma yaranır. İnsan – sosial məxluqdur. Sosial mühitdən ayrı düşən insan fiziki və psixi cəhətdən zəif olur. Özünün inkişafı ilə cəmiyyət insa-

nin normal həyat şəraitinin təmin olunması. onun artan tələbatlarının ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İctimailəşmə insan tərəfindən cəmiyyətin onun üçün əhəmiyyətinin, ictimai maraqların, dəyərlərin və normaların dərk edilməsidir. Fərdiləşmə isə insanın sosial azadlığının, müstəqilliyinin genişlənməsini bildirir. İctimailəşmə cəmiyyətin özünü genişləndirməsi və inkişafı üçün vacib şərtidir. Bundan təkcə cəmiyyət deyil, onun üzvləri də asılıdır. Digər tərəfdən isə cəmiyyət insanların sosial hüquqlarının genişləndirilməsində maraqlıdır, çünki cəmiyyətin rifahına töhfə bundan asılıdır.

Beləliklə, ictimailəşmə və fərdiləşmə bir-biri ilə əlaqəli anlayışlardır. Onların nisbəti cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Onlar arasında ziddiyyət nisbətən bu və ya digər istiqamətdə pozulması ilə yaranır. Ziddiyyətin aradan qaldırılması nəticəsində yeni nisbət yaranır. Sosial tərəqqi bu yolla inkişaf edir.

İctimailəşmə dedikdə, həmçinin ictimai münasibətlərin irimiqyaslı inkişafı, sosial sistemlərin böyüməsi başa düşülür. İlk əvvəl insanın sosial mühiti qəbilə formasında olmuşdur. Zaman keçdikcə onu milli cəmiyyət əvəz etdi. Bu çərçivədə ictimailəşmənin yüksək səviyyəsinə nail olundu. Qloballaşma isə yeni problem yaratdı: getdikcə daha mühüm sosial sistemə çevrilən dünya ictimaiyyəti miqyasında ictimailəşmə. Qlobal ictimailəşmə daha çətin mərhələdir. Belə ki, qlobal maraqların ümumiliyinin dərk olunması yüksək siyasi mədəniyyət tələb edir. Lakin, bu gün dünya əhalisinin böyük hissəsinin düşüncəsi milli olaraq qalır.

İctimailəşmə və fərdiləşmə tendensiyalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində insan hüquqlarının tanınması baş verir. Bu hüquqların müəyyən olunması və təmin olunması dövlətin funksiyasıdır. Buna görə də insan hüquqları probleminə insan və dövlətin hüquqlarının nisbəti problemi kimi baxılır. Bütün tarix ərzində bu problem əsasən dövlətin xeyrinə həll olunurdu, lakin sosial tərəqqi baxımından bu getdikcə insanın xeyrinə dəyişirdi. Beləliklə, sivilizasiyanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri insan hüquqlarının yüksək dəyərlər kimi tanınması oldu.

İnsan hüquqlarının yüksək dəyərlər kimi tanınmasının əhəmiyyəti belə bir qanunauyğunluğun nəzərə alınması ilə daha da aydın olur: dövlət maraqları ümumilikdə cəmiyyətin maraqlarını nə dərəcədə nəzərə almasından asılı olmayaraq həmişə prioritet olacaqdır. Bunsuz nə cəmiyyət, nə də dövlət mövcud olar.

Bu məsələdə insanın özü də maraqlıdır. Belə ki, insanın hü-

quq və maraqları yalnız dövlət və cəmiyyət vasitəsilə təmin oluna bilər. Müvafiq müddəalar həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təsbit olunur. Məsələn, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 29-cu maddəsində göstərilir ki, hər bir insan yalnız onun şəxsiyyətinin azad və tam inkişafının mümkün olduğu cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bu sənədlə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması imkanı yalnız «ümumi rifah və demokratik cəmiyyət»in maraqlarına əsasən yol verilə bilər. Bu müddəa tamamilə qanunauyğundur. Çünki ayrı-ayrı şəxslərin hüquq və maraqlarının cəmiyyətin hüquqları üzərində aliliyinin tanınması insanın öz hüquqlarını həyata keçirməsinin başqalarının hüquq və qanuni maraqlarına toxunmaması kimi əsas demokratik prinsiplərdən birinin pozulmasına gətirib çıxarardı.

Bütün tarix ərzində əsas problemlərdən biri də insan və cəmiyyətin maraqlarının ziddiyyəti olmuşdur. Bununla belə, cəmiyyətin maraqları tam üstünlüyə malik olmuşdur. Getdikcə insan hüquqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının cəmiyyətin maraqlarına zidd olduğu dərk olunmağa başlanırdı. Buna görə də insan hüquqlarının tanınması cəmiyyətin tərəqqisində mühüm nailiyyət oldu.

Bütövlükdə, insan hüquqları üzrə normalar beynəlxalq hüquqa daxil edilmişdir, onlara hörmət edilməsi isə ümumilikdə beynəlxalq ictimaiyyətin vəzifəsinə çevrilmişdir. Bu normalar beynəlxalq sistemin normal fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Lakin, insan hüquqlarının real vəziyyətinə nəzər saldıqda, görünür ki, bir çox ölkələrdə bu hüquqlar formal olaraq tanınır, bəzilərində isə ümumiyyətlə rədd edilir.

Hazırda insan hüquqları kifayət qədər xarici siyasət sferasına daxil edilmişdir. Bir çox mütəxəssislər isə bu sahədə işləri mənfə qiyətləndirirlər (Q.Ball, Q.Morqentau, H.Kisincer). Belə ki, dövlətlərin, xüsusilə də qlobal maraqlara malik böyük dövlətlərin insan hüquqları sahəsində xarici siyasəti həmişə məntiqi olmur. Onlar öz siyasi maraqlarının təmin olunmasına görə bu sahədə daim güzəştə gedirlər. İnsan hüquqlarına ən böyük zərəri isə bu hüquqlardan öz məqsədləri üçün istifadə etmək yolu ilə yürüdülmən siyasət vurur.

Beləliklə, aydın olur ki, insan hüquqları problemi ən mühüm qlobal problem kimi XXI əsrin gündəliyinə daxil edilmişdir, bu problemin həlli insanların digər ümumi problemlərinin həllindən asılıdır. Bu sahədə müəyyən beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi şərait yaradılmışdır. Lakin qarşıda duran bu problemin dövlətdaxili səviyyədə həlli üçün elə maneələr mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması

üçün böyük vaxt və səy tələb olunur. İnsan hüquqlarının tanınması əksər dövlətlərdə və onların hüquq sistemlərində böyük dəyişikliklərin edilməsini tələb edir.

1999-cu ildə Budapeştdə BMT, YUNESKO və Beynəlxalq Elmi İttifaqlar Şurasının himayəsi altında «XXI əsr elmi: yeni vəzifələr» adlı Beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfrans beynəlxalq hüquq elminin qlobal problemlərini, onun biliklərin əldə edilməsində, tərəqqidə, sülhün qorunmasında rolunu müzakirə etdi, həmçinin Elm və elmi biliklərdən istifadə barədə Bəyannamə qəbul etdi.

Bəyannamənin 19-cu bəndində qeyd olunurdu ki, elmi tədqiqatların aparılması və elmi biliklərdən istifadə zamanı Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə müvafiq olaraq insan hüquqlarına və insan ləyaqətinə hörmət edilməlidir. Elmin XXI əsr inkişafının bu istiqaməti insan hüquqlarının və onun ləyaqətinin yüksək dəyərlər olmasını göstərir.

Qloballaşma məlumat mübadiləsinin və yerdəyişmələrin artması nəticəsində meydana gələn vahid siyasi məkanın formalaşması ilə əlaqədardır. Qloballaşma prosesi və onunla əlaqədar meyarlar insan hüquqlarına birbaşa olaraq təsir göstərir. Əsasən burjuva inqilablarına hazırlıq və bu inqilablar dövründə yaranan insan hüquqları silki məhdudiyətlərə qarşı mübarizə, ölkə daxilində bərabərliyin və ədalətin bərqərar olmasına yönəlmişdi. İnkişaf etməklə bu hüquqlar ayrı-ayrı dövlətlər çərçivəsindən kənara çıxmış, qlobal dünya proseslərinin təsiri ilə mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə, xüsusilə də 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə təsbit olunmaqla, bütün bəşəriyyətdə ədalətin bərqərar olması üçün universal əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna görə də 1948-ci il Bəyannaməsi bütün dövlətlərin və xalqların insan hüquqlarını tanımaq, bu hüquq və azadlıqları təmin etmək, onların ümumi və effektiv tanınmasına nail olmaq kimi vəzifələrini müəyyən etdi. Bununla da, insan hüquqları dövlətdaxili problemdən beynəlxalq əhəmiyyətli bir məsələyə çevrildi, qlobal və universal xarakter aldı.

İnsan hüquqlarının qloballaşması daha ümumi qanunauyğunluğu – ayrı-ayrı insanların, qrupların və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin insanların hüquq və əsas azadlıqları əsasında həyata keçirildiyi vahid hüquqi məkanın yaradılmasına gətirib çıxaran ümumdünya qloballaşmasını əks etdirir. İnsanların qarşılıqlı fəaliyyətini koordinasiya edərək insan hüquqları əvəzolunmaz bir xüsusiyyətə malik olur: onlar nəinki dövlət hakimiyyətini məhdudlaşdırır, həmçinin onu qanuna tabe etdirir. İnsan hüquqlarının təmin

olunması tələbi insanlarla dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin təbiətindən irəli gəlir, siyasi, hüquqi və sosial tərəqqinin əsas şərti hesab olunur.

Dünya proseslərinin qloballaşması insan hüquqlarına yeni yanaşmalar müəyyən edir, lakin onların ümumi başlanğıc prinsiplərini dəyişdirmir. Bununla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarına yeni situasiyalarla əlaqədar olaraq bir sıra düzəlişlərin edilməsi də qaçılmazdır.

1.3. İnsan hüquqları və hüquqi dövlət

Hüquqi dövlət ideyası böyük inkişaf yolu keçmişdir. Artıq qədim zamanlardan hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən edən fikirlər irəli sürülürdü. Belə ki, qədim yunan filosofu Platon özünün «Dövlət», «Siyasət», «Qanunlar» əsərlərində qeyd edirdi ki, qanunun heç bir qüvvəyə malik olmadığı və kiminsə hakimiyyəti altında olduğu zaman dövlətin süqutu qaçılmazdır. Yalnız qanunun hakim dairələr üzərində hakimliyi, hakim dairələrin isə qanunun qulları olduğu yerdə dövlətin xilas olması mümkündür.

Oxşar yanaşmalara Aristotelin əsərlərində rast gəlinir. Aristotel qeyd edirdi ki, qanunun hökmranlığının olmadığı yerdə hər hansı bir formada dövlət quruluşu mövcud ola bilməz. Qanun haminin üzərində hökmran olmalıdır.

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin inkişafında XVIII-XIX əsrin mütəfəkkirləri də böyük rol oynamışlar. Onların arasında C.Lokk, Ş.Monteskyö, A.Radişevi göstərmək olar. Hüquqi dövlətin fəlsəfi izahı alman filosofu İ.Kant tərəfindən verilmişdir. O, dövlət üçün hüquqa əsaslanmanın, öz fəaliyyətini tam şəkildə hüquqla uzlaşdırılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Kantın fikrincə, dövlət hüquq və azadlıqların qorunmasını təmin etməzsə və qanunların mühafizəsini həyata keçirməzsə, öz vətəndaşlarının hörmətini və etibarını itirə bilər.

Hüquqi dövlət ideyası sonradan XX əsrdə daha da aydın şəkildə izah və dövlətlərin əsas qanunlarında əks olunmağa başlandı. Belə ki, İspaniya Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə görə İspaniya sosial, hüquqi və demokratik dövlətdir. ARF-in Əsas Qanununun 20 və 28-ci maddəsinə əsasən AFR demokratik və sosial federativ dövlətdir və torpaqların konstitusion quruluşu bu Əsas Qanunun ruhunda demokratik və sosial-hüquqi dövlətin prinsiplərinə uyğun

olmalıdır. Rusiya Federasiyası (RF). Konstitusiyasının 1-ci maddəsində göstərilir ki, Rusiya respublika idarəçilik formasına malik demokratik federativ hüquqi dövlətdir. AR Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Ümumilikdə, dövlət anlayışı ilə hüquqi dövlət məfhumunu birləşdirən ümumi əlamətlər mövcuddur. Məsələn, hər bir dövlət kimi hüquqi dövlət də müəyyən əraziyə malik olmaqla, bu ərazidə öz yurisdiksiyasını həyata keçirir və siyasi-ərazi təşkilatı kimi çıxış edir və s. Eyni zamanda, hüquqi dövlət bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir. İlk növbədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlətdə dövlət hakimiyyətinin hüquqla kifayət qədər optimal əlaqəliliyi təmin olunur. Bununla belə, dövlət hakimiyyətinin özünü də insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırır. AR Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən AR ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir

Dövlət hakimiyyətinin hüquqla əlaqəliliyi məsələsində hüquqi dövlətə xas olan hakimiyyət bölgüsü prinsipi xüsusi yer tutur. Bu prinsip ondan irəli gəlir ki, özünün normal inkişafı və fəaliyyəti üçün dövlət bir-birindən asılı olmayan hakimiyyət qollarına malik olmalıdır. Bu zaman daha çox qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti fərqləndirilir. Qanunverici hakimiyyət parlamentə, icra hakimiyyəti hökumətə, məhkəmə hakimiyyəti isə məhkəməyə aiddir.

Hakimiyyət bölgüsü ideyası dövlət mexanizminin inkişafının ilkin mərhələlərində meydana gəlmişdir. Belə ki, Polibi Roma Respublikasında mövcud olan hakimiyyətin müxtəlif dövlət orqanları arasında bölgüsü sistemini qeyd edirdi. Onun fikrincə, bu dövlətdə hakimiyyət elə bölünmüşdür ki, onun heç bir qolu digərindən üstün deyildir. Hakimiyyət bölgüsü ideyası növbəti dövrlərdə daha da inkişaf etdi. C.Lokk və Ş.Monteskyönün dövlət və hüquqa dair baxışları xüsusilə fərqlənirdi.

«Qanunların ruhu» əsərində Ş.Monteskyö hakimiyyətin qarşılıqlı çəkəndirmə və tarazlaşdırılması sistemini göstərirdi. Monteskyönün fikrincə, hər bir dövlətdə üç növ hakimiyyət vardır: qanunverici, icra və məhkəmə. O hesab edirdi ki, əgər qanunverici və icra hakimiyyəti bir şəxsdə və ya idarədə birləşərsə, bu zaman heç bir hüquq və azadlıq olmayacaqdır. Belə ki, bu monarx və ya senatın istibdad qanunları qəbul etməsilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları yox olacaq. Əgər hakim qanunverici olarsa, vətəndaş azadlıqları özbaşına olaraq məhdudlaşdırılacaq. Əgər məhkəmə ha-

kimdiyyəti icra hakimdiyyəti ilə birləşərsə, hakim zülmkara çevrilər.

Hakimdiyyət bölgüsü ideyası 1789-cu ildə Fransa Milli Yığıncağı tərəfindən qəbul olunmuş İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində əks olunmuşdur. Bu sənəddə göstərilir ki, hüquqlardan istifadəyə təminat verilməyən və hakimdiyyət bölgüsü olmayan cəmiyyət konstitusiyaya malik deyil. Hakimdiyyət bölgüsü prinsipi ABŞ Konstitusiyasının müddəalarında da əks olunmuşdur.

Hüquqi dövlətin digər əlaməti kimi qanunun aliliyini göstərmək olar. Qanunun aliliyi hüquqyaradıcılığı fəaliyyətinin xarakteri ilə təsdiqlənir. Müasir hüquqyaradıcılığı çox mürəkkəb və geniş məfhumdur. Hüquqyaradıcılığı ilə müxtəlif subyektlər məşğul olurlar. Lakin, müasir hüquqyaradıcılığının əsasını qanunvericilik fəaliyyəti təşkil edir. Bu fəaliyyətin əsas məzmununu ümumməcburi hüquqi qaydaların yaradılması təşkil edir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, qanunun əsas diqqətəlayiq əlamətlərindən biri də onun normativliyidir.

Hüquqi dövlətin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi vətəndaşın və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti prinsipinin müəyyən olunması və təmin olunmasını göstərmək olar. Nəzəriyyəyə müvafiq olaraq bu prinsipə həm vətəndaşlar tərəfindən, həm də dövlət tərəfindən riayət olunmalıdır. Lakin, praktikada bu heç də belə olmur. Dövlətlə vətəndaşın bərabər məsuliyyətinə həmişə nail olmaq mümkün olmur. Belə ki, bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında göstərilir ki, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüququn ümumtəninmiş prinsip və normalarına uyğun olaraq tanınır və təmin olunur. Həmçinin qeyd olunur ki, dövlət cinsindən, irqindən, milliyətindən, dilindən, dinindən və s.-dən asılı olmayaraq insan və vətəndaşların bərabər hüquq və azadlıqlarını təmin edir.

Hüquqi dövlətin yaranması və fəaliyyəti üçün mühüm şərt və ilkin zəmin kimi vətəndaş cəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır.

Hüquqi dövlət özünün əsas funksiyasının (insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tanınması və müdafiəsi) yerinə yetirilməsi məqsədilə prosedurlar sistemi, mexanizmlər, insanların subyektiv hüquqlarının müdafiəsinə təminat verən institutlarla təchiz olunmalıdır. Bu prosedur, mexanizm və institutlar heç də dəyişməz deyildir, onlar daima cəmiyyətin dəyişən həyat şəraitinə uyğun olaraq təkmilləşir.

1.4. İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və ona hörmət prinsipi

Beynəlxalq hüququn prinsiplərindən danışarkən, insan hüquqlarına hörmət prinsipi xüsusilə qeyd edilməlidir. Çünki müasir dövrdə insan hüquqları beynəlxalq hüququn əsas tənzimləmə obyektidir, onlara əməl etmək öhdəliyi isə dövlətlərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə də öz təsdiqini tapmışdır.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi insan hüquqları, əsas azadlıqları, demokratiya və qanunların aliliyini özündə ifadə etməklə, beynəlxalq xarakterə malikdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının müdafiəsi haqqında ayrı-ayrı normalar beynəlxalq hüquqda müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir. Buraya kölə ticarətinin qadağan olunması, milli azlıqların müdafiəsi haqqında bir sıra beynəlxalq müqavilələr və s. daxildir. 1919-cu ildə yaradılan Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) da əsas məqsədi əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və bununla da insanların sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlarının qorunmasına yönəlmişdir.

Lakin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqlarının müdafiəsi və onlara əməl edilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Hətta bunun davamı olaraq beynəlxalq hüququn yeni bir rəhbər başlanğıcının – insan hüquqlarına hörmət prinsipinin meydana gəlmə zərurəti hiss olunmağa başladı. Həmin prinsip ümumi formada BMT Nizamnaməsində təsbit edilmiş və sonradan 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzimləyici prinsipi kimi əks olunmuşdur. Bundan sonra, bu sahədə qəbul edilmiş geniş beynəlxalq normativ-hüquqi baza bu prinsipin mövcudluğunu tamamilə şərtləndirmişdir.

Bütövlükdə, insan hüquqlarının tanınması tendensiyası yüksək sosial-ictimai dəyərdir. Bu, öz normativ təsdiqini 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 5-ci maddəsinin 1-ci hissəsində tapmışdır. Burada göstərilir ki, heç bir dövlət, qrup və ya şəxs beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına və ya məhv edilməsinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul ola bilməz.

Adıçəkilən prinsip bir sıra universal səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda – BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, 1966-cı il tarixli İqtisadi,

sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, 1965-ci il tarixli İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya, 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya, 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada və s. təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin bir sıra müddəalarında təsbit edilmişdir. Belə ki, Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilmişdir.

Bundan əlavə, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi ilə bilavasitə əlaqədar olan digər mühüm rəhbər başlanğıclar – dövlətlərin suveren bərabərliyi, öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, mübahisələrin dinc yolla həlli, güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi 2-ci maddənin tərkib hissəsini təşkil edir. Bütün bunlarla yanaşı, müvafiq beynəlxalq qurumun BMT-nin üzvü olmayan dövlətlərin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin dəstəklənməsi üçün lazımı dərəcədə bu prinsiplərə uyğun hərəkət etmələrini təmin etməsi də həmin müddəanın tənzimləmə obyektlərindən biridir.

Nizamnamənin 55-ci maddəsi də insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir:

- həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluquna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə;

- iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa;

- irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə isə mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan söhbət açılsa da, 29-cu maddədə hər bir şəxsin cəmiyyət qarşısında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi

məsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi xüsusilə vurğulanır. Bundan əlavə, preambulada insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi də xüsusilə olaraq vurğulanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər üçün ümuməcburi xarakterə malik olmasa da, həmin Bəyannamənin müddəalarından əksər dövlətlərin qanunvericiliyində adət hüququ kimi istifadə edilmişdir.

Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası daha da güclənmişdir. Belə ki, BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsi də demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi üzrə bütün səylərin birləşdirilməsini bəyan edir.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi, həmçinin onun xüsusi kateqoriyası hesab edilən qadın hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi də müvafiq prinsipin tərkib hissəsini təşkil edir. Bunun bariz nümunəsi qismində 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiyayı göstərmək olar. Hətta bununla bağlı aşağıdakıları özündə birləşdirən dövlətlərin müəyyən öhdəlikləri də təsbit olunmuşdur: milli qanunvericiliyə qadın və kişi bərabərliyini göstərən normaların daxil edilməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını qadağan edən vasitələrdən biri olan sanksiyalar da daxil olmaqla, qanunvericilik və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi; qadınların kişilərlə bərabər şəkildə hüquqi müdafiəsinin müəyyən edilməsi, istənilən ayrı-seçkiliyə qarşı qadınlarının səmərəli müdafiəsinin milli məhkəmələr və digər dövlət orqanlarının köməyi ilə təmin edilməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkilik aktının və ya hərəkətinin törədilməsindən çəkinmək; istənilən şəxs, təşkilat və ya müəssisə tərəfindən qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi edilməsi üçün bütün müvafiq tədbirlərin görülməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyi özündə ifadə edən və qüvvədə olan qanun, qərar, adət və təcrübələrin ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün qanunvericilik tədbirləri də daxil olmaqla, bütün tədbirlərin görülməsi; qadınlara qarşı ayrı-seçkilik tədbirlərini müəyyən edən cinayət qanunvericiliyinin bütün müddəalarının ləğv edilməsi.

Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiya ayrı-ayrı sahələrdə qadın və kişi hüquqlarının bərabərləşdirilməsi istiqamətində dövlətdaxili tənzimləmənin həyata keçirilməsi ilə bağlı müddəaları özündə birləşdirir.

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsi isə irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi kontekstində insan hüquqlarının qorunması və ona hörmət edilməsi məsələlərini əks etdirir. Bu isə özünü dövlətlərin aşağıdakı öhdəliklərinin təsbit olunmasında biruzə verir: müəyyən şəxs, qrup və ya təsisatlara münasibətdə irqi ayrı-seçkiliklə əlaqədar hər hansı akt və ya hərəkətlərə yol verməmək, milli və lokal səviyyədə dövlət orqanları və təsisatlarının bu öhdəliyə uyğun hərəkət etməsi; irqi ayrı-seçkiliyi təşviq, müdafiə edən və ya dəstəkləyən siyasətin yeridilməməsi; istənilən şəxs, qrup və təşkilat tərəfindən həyata keçirilən irqi ayrı-seçkiliyi qadağan etmək şəraitindən asılı olaraq bütün zəruri vasitələri, o cümlədən qanunvericilik tədbirlərindən istifadə edilməsi; irqi fərqlilikləri dərinləşdirmədən və irqi maneələrin aradan qaldırılması məqsədilə çoxirqçi təşkilat və hərəkətləri birləşdirən halların təşviq edilməsi; irqi ayrı-seçkiliyin meydana gəlməsinə və ya möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş istənilən qanun və qərarın ləğv edilməsi, düzəliş olunması üçün ümummilli və lokal miqyasda dövlət siyasətinə yenidən baxılmasına istiqamətlənmiş səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsi.

Bundan əlavə, Konvensiyada irqi ayrı-seçkiliyin, o cümlədən seqreqasiya və aparteid əməllərinin qarşısının alınması öhdəliyinin müəyyən edilməsi, bütün bunlara nəzarət mexanizminin (İrqi ayrı-seçkiliyinin ləğvi üzrə Komitə) əks etdirilməsi diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biridir.

Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 2-ci maddəsi dövlətlərin üzərinə bütün uşaq hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi, uşaqların valideynlərinin, onların qəyyumların və digər ailə üzvlərinin, uşaqların əqidə və ya baxışlarını ifadə edən fəaliyyətə, statusa görə cəza və ayrı-seçkiliyin bütün formalarından müdafiənin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bundan əlavə, üzv-dövlətlərin qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görmək, uşaq hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətin nəzərdə tutulması da həmin vəzifələrin tərkib hissəsini təşkil edir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi bir çox regional beynəlxalq aktların tənziyyətə obyektinin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi özünün ilkin beynəlxalq normativ təsdiqini Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (indiki ATƏT-in) 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında tapmışdır. Belə ki, burada müvafiq rəhbər başlanğıc «fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına

hörmət edilməsi prinsipi» kimi göstərilir.

21 noyabr 1990-cı il tarixli Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında isə «dövlətlərin ən vacib öhdəliyi» kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, «onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi» vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülhü göstərir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyasının 1-ci maddəsi isə Tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa olaraq insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onların dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi də analoji müddəanı müəyyən edir.

1969-cu il İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın I fəslə isə bütövlükdə dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini təsbit edir. Burada dövlətlərin insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək vəzifəsi, hər hansı bir xüsusiyyətinə görə heç bir fərq qoyulmadan öz yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin azad və tam şəkildə həmin imkanlardan istifadə etməsini təmin etməsi vəzifəsi də xüsusilə diqqəti cəlb edir. 2-ci maddə isə dövlətlərə münasibətdə qanunvericilik öhdəliyini müəyyən edir. Belə ki, Konvensiyada təsbit edilən hüquq və azadlıqların həyata keçirilmədiyi dövlətlərdə onların qanunvericiliklə nəzərdə tutulması, o cümlədən onlara praktikada əməl edilməsi məsələsi göstərilmişdir.

Həmin müddəa insan hüquqlarının dövlətlərin iradəsindən asılı olmayaraq təbii şəkildə mövcudluğunu bir daha sübut edir. Bu isə hər bir dövlət, onun orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən insan hüquqlarına hörmət prinsipinə riayət edilməsini şərtləndirir.

1981-ci il İnsan və xalqların hüquqlarının Afrika Xartiyasının 1-ci maddəsində Afrika Birliyi Təşkilatının üzv-dövlətlərinin müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları tanımaq, həmçinin onların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirlərə təşəbbüs göstərmək öhdəliyini, 2-ci maddəsində isə irqinə, etnik mənsubiyyətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli və sosial mənsubiyyətinə, doğulma və digər şəraitə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan hər bir şəxsin mövcud hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququ göstərilmişdir.

Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyası

sının 1-ci maddəsi insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, onlara hörmət və müdafiə olunması barədə müddəa ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. 1975-ci il ATƏM-in (ATƏT) Helsinki Yekun Aktında dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bu fəaliyyəti təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində iştirakçı-dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə və 1948-ci il Bəyannaməsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərməsi, öhdəliklərini isə 1966-cı il Beynəlxalq Paktları da daxil olmaqla, beynəlxalq saziş və bəyannamələrə uyğun şəkildə həyata keçirməsi də Yekun Aktın tərkib hissəsini təşkil edir.

1980-ci il Madrid Görüşünün Yekun Sənədində isə insan hüquq və azadlıqlarının bütövlükdə inkişaf etdirilməsi, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin (məsələn, əməkçilər, milli azlıqlara mənsub şəxslər, kişi və qadınlar və s.) hüquqlarının müdafiəsi, həmçinin dini etiqad azadlığı və onun ayrı-ayrı aspektləri, onlarla bağlı meydana çıxan problemlərin ikitərəfli görüşlərin, «dəyirmi masa»ların təşkili əsasında dinc yolla həlli nəzərdə tutulur.

ATƏM-in 1989-cu il Vyana Görüşünün Yekun Aktında göstərilir ki, bütün hüquq və azadlıqlar çox mühüm əhəmiyyətə malikdirlər və bütün lazımi vasitələrlə həyata keçirilməlidirlər. ATƏM-in Kopenhagen Müşavirəsinin Yekun Sənədi dövlətlərin üzərinə insan hüquqlarına nəzarət üzrə müşahidəçi qrup və həmkarlar ittifaqları da daxil olmaqla, insan hüquq və əsas azadlıqlarını təşviq və müdafiə etməyə cəhd edən qeyri-hökumət təşkilatları yaratmaq, onların fəaliyyətində səmərəli iştirak etmək və ya ona qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla, birləşmək hüququnun həyata keçirilməsinə imkan verməklə, ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarını təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi və onun ayrı-ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, beynəlxalq hüquqda olduğu kimi, bir sıra dövlətlərin konstitusiyaları da əsas insan hüquqlarından biri olan ölkədə demokratik sistem hüququna əsaslanır. Məsələn, AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq, dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquq və

azadlıqlarının təmin edilməsi hesab olunur. Daha sonra qeyd edilir ki, Konstitusiyada təsbit edilən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Onların məhdudlaşdırılması isə beynəlxalq öhdəliklər nəzərə alınmaqla, müəyyən şərtlər daxilində baş verir.

Konstitusiyanın II fəslə bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, AR vətəndaşlarının vəzifələrinə həsr edilmişdir. Burada mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. Onlara yaşamaq hüququ, mülkiyyət hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, əmək hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, azad sahibkarlıq hüququ, siyasi sığınacaq hüququ və s. aiddir. Bundan əlavə, IV fəsildə AR vətəndaşlarının əsas vəzifələri – vergilər və başqa ödənişlər ödəmək, vətənə sədaqət, dövlət rəmzlərinə hörmət, vətəni müdafiə, tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması, ətraf mühitin qorunması, qanuna zidd vəzifələrin icrasına yol verilməməsi əks olunmuşdur.

Göstərilənlərlə yanaşı, insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin müxtəlif aspektləri AR Konstitusiyasının digər maddələrində – 10, 148, 151-ci maddələrdə də müəyyən edilmişdir. Belə ki, 10-cu maddədə dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin əsasında beynəlxalq hüququn prinsiplərinin durması, 148-ci maddədə AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olması, 151-ci maddədə isə milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında ziddiyyət məsələlərinin həlli təsbit edilmişdir.

27 dekabr 1978-ci il tarixli İspaniya Konstitusiyasının 10-cu maddəsinin I hissəsi şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarından ayrılıqda mövcud olmayan onun ləyaqəti, azad inkişafı, qanunlara və digərlərinin hüquqlarına hörmət edilməsini siyasi qaydanın və sosial sülhün əsası kimi müəyyən edir.

Avropa İttifaqının 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Xartiyasının 1-ci maddəsinə əsasən insan şəxsiyyəti toxunulmazdır. Bu isə onun müdafiə edilməsi və ona hər bir kəs tərəfindən hörmət olunmasını bildirir.

RF-nin 12 dekabr 1993-cü il tarixli Konstitusiyasının 17-ci maddəsində göstərilir ki, əsas hüquq və azadlıqlar doğulduğu andan hər bir şəxsə mənsubdur və ayrılmazdır. Bundan əlavə, burada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digərlərinin hüquq və azadlıqlarının pozulması hesabına həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi də

həmin müddəanın tərkib hissəsini təşkil edir. Bütün bunlarla bərabər, Konstitusiyanın 18-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarının ölkə ərazisində birbaşa qüvvədə olması, onların qanunların məqsədi, məzmunu və tətbiqini, qanunericilik və icra hakimiyyətinin, yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətini müəyyən etməsi təsbit edilmişdir.

1947-ci ildə qəbul edilmiş İtaliya Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, dövlət şəxsiyyətin təzahür etdiyi ayrı-ayrı şəxsiyyət və sosial təsisatların – ayrılmaz insan hüquqlarını tanıyır və onların həyata keçirilməsinə təminat verir. Bundan əlavə, o, siyasi, iqtisadi və sosial həmrəylikdən irəli gələn ayrılmaz öhdəliklərin icrasını tələb edir. Kanadanın 1982-ci il tarixli Konstitusiya Aktı da müvafiq hüquq və azadlıqlara təminat verir.

AFR-in 1949-cu il Konstitusiyasının 1-ci maddəsində insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, onlara hörmət edilməsi və onları müdafiə etməyin hər hansı dövlət hakimiyyətinin vəzifəsi olması təsbit olunmuşdur.

Yaponiya Konstitusiyasında isə bütün insanlara şəxsiyyət kimi hörmət edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, yapon xalqının ictimai rifahı naminə onlardan istifadəyə görə daim məsuliyyət daşması, millətin istifadə etdiyi bütün insan hüquqlarının sarsılmaz əbədi hüquqlar qismində indiki və gələcək nəsələ təqdim edilməsi göstərilmişdir.

Göstərilənlərlə bərabər, həmin prinsipin məzmunu özündə bir çox hüquq və vəzifələri birləşdirir. Belə ki, əgər qeyd edilən hüquqlar ayrı-ayrı fərdlərə və ya şəxslər qrupuna aiddirsə, ona adekvat vəzifələr bilavasitə müvafiq dövlətin fəaliyyətində təzahür edir. Həmin hüquqlar müxtəlif vaxtlarda və formalarda qəbul edilmiş beynəlxalq-hüquqi aktlarda, dövlətlərin milli qanunvericiliyində əks olunmuşdur. Dövlətlərin öhdəliklərinə gəldikdə isə, onlar müxtəlif məsələləri əhatə edir. Bu vəzifələrə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas ləyaqətin, həmçinin onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsası kimi tanınması;

- insan hüquq və əsas azadlıqlarına əməl edilməsi və ona hər-tərəfli hörmət edilməsinə yardım göstərilməsi;

- heç bir fərq qoyulmadan onun yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və onlara hörmət olunması;

- insan hüquqlarının qanunun gücünə uyğun şəkildə qorunması;

- beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirlərin görülməsi;

- hüququ pozulmuş istənilən şəxsin hüquqi müdafiəsinin səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə müvafiq şərait və imkanların yaradılması.

Bundan əlavə, insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində bir sıra beynəlxalq qurumlar – BMT Baş Məclisi, Təhlükəsizlik Şurası, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, İnsan Hüquqları Komitəsi, İnsan Hüquqları Şurasının fəaliyyəti də bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, dövlətlərin insan hüquqlarının pozulmasında – bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərin törədilməsində təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılmasını tələb etmək, xüsusi məhkəmə və tribunallar (Nürnbərg Tribunalı, Tokio Tribunalı, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Tribunal, Ruanda üzrə Beynəlxalq Tribunal) təsis etmək, insan hüquqlarını müdafiə edən müqavilələrdə iştirak hüququnu müəyyən edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və onlara əməl edilməsi müasir cəmiyyətdə insanların normal mövcudluğunun təmin edilməsi üçün ən zəruri şərtlərdən biri hesab olunur. Hətta BMT Nizamnaməsində onların təsnifatının verilməməsinə baxmayaraq, onun preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, kişi və qadınların bərabər hüquqluluğu, böyük və kiçik millətlərin hüquqlarının bərabərliyi, sosial inkişaf və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi məsələlər vurğulanır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir:

- bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar;

- dövlətlər cins, irq, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər;

- dövlətlər insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.

1.5. İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyələr

Təbii insan hüquqları nəzəriyyəsi – bu nəzəriyyə XVII-XVIII əsrlərin ideoloqları tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar hesab edirdilər ki, hələ dövlət və hakimiyyət mövcud olmadığı dövrlərdə təbii vəziyyət hökm sürürdü; yəni, müasir dövrdə mövcud olan döv-

lət anlayışı o dövrdə yaranmadığından sosial struktur da tam formalaşmamışdı.

Təbii vəziyyətdə həyat azad idi və hər bir şəxs ümumi və təbii hüquqlardan istifadə edirdi (insan təbii vəziyyətdə yalnız təbii qanunun tələblərini yerinə yetirirdi).

Russonun «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsinə əsasən insanlar müqavilə bağlamaqla öz hüquqlarının bir hissəsini dövlətə vermişlər.

Buna görə də əgər hakimiyyət onların ümidlərini doğrultmazsa, onda onlar bu müqaviləni poza bilərlər.

Lakin dövlətin insanları təmsil etməsi üçün, ilk növbədə, dövlətin özü olmalıdır. Russonun fikrincə, təbii hüquqlar hər bir insan üçün doğulandan təbii olaraq mövcud olur. Digər alim C.Lokk insanların təbii hüquqları barədə bilikləri genişləndirərək onları 3 yerə ayırır: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ. Bu hüquqlar insanlara Allah tərəfindən verildiyinə görə təbii hüquqlardır. Bu hüquqlar insanla birgə doğulduğundan insanın ayrılmaz hüquqlarıdır, heç kəs heç vaxt və heç bir yerdə bu hüquqları poza bilməz.

Bu nəzəriyyə sonrakı illərdə də yayılmış və genişlənmişdir (xüsusilə Qərbi Avropada). Bu zaman o, nəinki insan hüquqları nəzəriyyəsinin mənbəyi və qanunvericiliyin nəzəri əsası oldu, həmçinin mütləq monarxiyanın məhdudlaşdırılmasını və onun inqilabi yolla devrilməsinin zəruriliyini əsaslandırılmış oldu.

Təbii hüquqların nəzəri müddəaları öz əksini bir sıra dövlətlərin insan hüquq və azadlıqları barədə sənədlərdə, məsələn, ABŞ-ın 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsində, Fransanın 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsində və s. tapdı.

Pozitiv nəzəriyyə (hüquqi pozitivizm) – bu nəzəriyyə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Hüquqi pozitivizmin tərəfdarları hüququ dövlətin əmri, göstərişi kimi təfsir edirdilər. Hüquqi sistemə isə onlar insanların sosial, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almayan yol hərəkəti qaydaları kimi yanaşırdılar. İnsanlar – cinsindən, yaşından, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq yol hərəkətinin iştirakçılarıdır. Buna görə də bu nəzəriyyə insan üçün heç bir təbii hüquq müəyyən etmirdi. İnsan yalnız qanunla müəyyən olunan hüquqlara malikdir. İnsan hüquqları insanın cəmiyyətdə bu və ya digər fəaliyyət növü ilə məşğul olmasına və davranışına dövlət tərəfindən verilən icazədən başqa bir şey deyildir. Bu səbəbdən də müvafiq nəzəriyyəyə əsasən insan hüquqları qanundan kənar mövcud ola bilməz. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, in-

san hüquqlarının mənşəyi insanın şəxsiyyəti, qabiliyyəti, təbiəti ilə bağlı deyil; o yalnız dövlətin qanunları ilə əlaqədardır.

İnsan hüquqlarının rəsonal nəzəriyyəsi – bu nəzəriyyənin banisi olan alman filosofu İ.Hegelin fikrincə, hüquq – azad iradə azadlığının həyata keçirilməsi və ya «azadlığın mövcudluğu»dur. Hüququn mənəbəyini Hegel tərəfindən kainatın məntiqiliyi, nizamlılığı, qanunauyğunluğu, bir sözlə, rəsonallığı kimi başa düşülən ümumbəşəri məntiq təşkil edir. Hüquqi qanunlar – insanlardan irəli gələn qanunlardır. İnsan hüquqda öz idrakını tapmalı və hüququn məntiqiyilini ətraflı şəkildə müəyyən etməlidir. Əgər qanun məntiqi olmazsa, onda o ümumiyyətlə hüquq anlayışına uyğun gəlmədiyindən («məntiqi olan hər şey həqiqi olmalıdır») hüquqaziddir.

Hegel pozitiv və təbii hüquqları fərqləndirir. Pozitiv hüquqlar – ümumi şəkildə müəyyən olunmuş hüququn bütün növləridir: dövlətin qanunvericiliyi, adət hüququ, məhkəmə presedentləri. Təbii hüquqlar dedikdə isə, dövlətdən asılı olmayan hüquqlar başa düşülür. Bu hüquqlar insanın təbiəti ilə müəyyən olunur.

Bu nəzəriyyə üzrə insan hüquqları hər bir insanın iradə azadlığının olmasından və anadan olması (təbiəti) ilə müəyyən təbii hüquqlara malik olmasından irəli gəlir. İradə azadlığı daha çox mülkiyyətə sahib olmada öz əksini tapır. Buna görə də insan hüquqları mülkiyyətlə müəyyən olunur. Mülkiyyət hüququnun pozulması azadlığın pozulmasıdır. Hüquq və vəzifələr, Hegelin fikrincə, birbirilə əlaqəli anlayışlardır: hüquqa malik olma vəzifə daşımaqdır və əksinə; insan vəzifə daşımaqla hüquqa malik olur, hüquqa malik olmaqla vəzifə daşıyır.

İnsan hüquqlarının marksizm (mübadilə) nəzəriyyəsi – insan hüquqlarının mübadiləsi ilə bağlı ayrı-ayrı fikirlər hələ Aristotelin dövründə bir çox filosoflar tərəfindən söylənməyə başlamışdı. Yalnız XIX əsrin ortalarında bu barədə müxtəlif və pərakəndə fikirlər marksizm təlimi ilə sistemləşdirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, K.Marks indi də mövcud olan bir real ziddiyyəti göstərmişdi: bəyan olunan hüquqlarla onların reallıqda həyata keçirilməsi arasındakı ziddiyyət. Tarix göstərdi ki, təkamül özü-özlüyündə bu ziddiyyəti həll etmir. Bu halda, yəni təkamüldən sonra da insan hüquqlarının reallıqda həyata keçirilməsi üçün uzunmüddətli iş görmək, progressiv qanunvericilik bazası, siyasi iradə, müəyyən iqtisadi yüksəliş səviyyəsi lazımdır.

İnsan hüquqlarının təbii təkamül nəzəriyyəsi – bu nəzəriyyəyə görə insan hüquqları insan və cəmiyyətin, eləcə də hüquqi dü-

şüncənin uzunmüddətli təkamülünün məhsuludur. Bu istiqamətin əsasında aşağıdakı fikir durur: dünyada heç nə heç nədən yaranmır. Nəyinsə yalnız mövcud olması yeni bir şeyin yaranmasına səbəb ola bilər. Torpaq, cəmiyyət, istənilən əşya – bunların hamısı öz-özünə hərəkət etmənin, daxili inkişafın məhsullarıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən müasir cəmiyyət inkişafın, qədim cəmiyyətin çevrilməsinin məhsuludur. Müasir insan isə antropogenezin məhsuludur. Bir sözlə, istənilən əşyanın genezisi onun özündədir. İnsan hüquqları da məhz bu yolla yaranmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqlar da özünün insan və cəmiyyətin təbii vəziyyətinə aid ilkin yaranma və inkişaf tarixinə malikdir.

Bu nəzəriyyəyə əsasən insan olmadan hüquq ola bilməz, hüquq olmadan isə insan ola bilməz. Bu mənada insan hüquqları məhz özünün sosial mahiyyəti ilə insanın özüdür. İnsan hüquqlarının yaranması və insanın özünün yaranması vahid prosesdir. Təkamülçülər belə güman edirlər ki, müəyyən insan hüquq və azadlıqlarına yalnız insanlar deyil, bütün istənilən əşya da özünün mövcud olduğu dövr ərzində mövcud olmaq hüququna malik olur. İnsan təkamülün, təbii inkişafın ən yüksək məhsuludur. O, təbiətdən ayrılmazdır. Buna görə də insan hüquqları da hüququn ən yüksək forması, hüququn inkişafının ən yüksək mərhələsidir. İnsan hüquqları insanla birgə inkişaf etmişdir və hüquq ideyası məhz bu inkişafdadır. İnsan hüquqları barədə bu nəzəriyyənin qanunauyğunluğu və əsaslandırılması bunlardan ibarətdir.

İnsan hüquqlarının bütün tarixi ərzində, xüsusilə XX əsrdə bərabərlik prinsipinin mahiyyəti daha da genişləndirilmiş və daha geniş insanlar dairəsinə şamil olunmuşdur. XX əsrin ortalarından isə bu sahədə daha böyük irəliləyişlər olmuş, insan hüquqları beynəlxalq səviyyəyə çıxarılmqla bəşəriyyətin ən mühüm dəyəri kimi bəyan olunmuşdur. «İnsan hüquqları» anlayışı 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə adi həyatda işlənməyə başlandı və BMT-nin fəaliyyət praktikasında «təbii hüquqlar» terminini əvəz etdi, sonradan müvafiq beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi ilə daha da inkişaf etməyə başladı.

İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Billdə insan hüquqlarının universal konsepsiyası təsbit olunmuşdur. Bura dini nəzəriyyələr, eləcə də bir sıra xalqların siyasi, iqtisadi, əxlaqi və hüquqi təlimləri də daxil edilmişdir. Bu nəzəriyyənin əsasında insan ləyaqətinin şəxsiyyətin ən yüksək dəyəri kimi müəyyən olunması durur. 1948-ci ilədək insan hüquqları milli səviyyədə müxtəlif dövlətlərdə təsbit

olunmuşdur. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin qəbulu insan hüquqlarının dünya sivilizasiyasının dəyəri kimi müəyyən olunmasını bildirirdi.

İnsan hüquqlarının universal konsepsiyası aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər: insan ləyaqətinin və insan hüquqlarının daha yüksək mütləq dəyərlər kimi qəbul olunması; insan hüquqlarının dövlətin iradəsindən asılı olmaması və onların ayrılmazlığı; ləyaqət və hüquqlar baxımından insanların bərabərliyi; insan hüquqlarının tiraniya, istismar və əsarət, qorxu və ehtiyac, özbaşınalıq və cinayət-karlıqla bir araya sığmaması; mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların bütün sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin və bu hüquqların vəzifələrlə əlaqəsinin tanınması; demokratiya və ədalət mühakiməsi dəyərlərinin tanınması; insan hüquqlarının beynəlxalq və dövlətdaxili təminat sisteminin müəyyən olunması.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə bəyan olunması və bu sahədə müvafiq konvensiyaların qəbul olunması prosesi ərzində XX əsrin II yarısı insan hüquqlarının daha genişmiqyaslı bəyan olunmasında, insan hüquqlarının yeni ideologiyalarının formalaşmasında, eləcə də bu məqsədlərlə dünya birliyində geniş hərəkatın inkişaf etdirilməsində mühüm mərhələ oldu. Bu mərhələ həmçinin onunla xarakterikdir ki, bu zaman insan hüquqları xüsusi xartiyalarda deyil, ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında və bütün dünyada insan hüquqlarının həyata keçirilməsi və müdafiəsinə istiqamətlənmiş paktlarda təsbit olunmuşdur.

İnsan hüquqları ideologiyası bu gün də bu sahədə müxtəlif fikirlərin toqquşmasına baxmayaraq inkişaf etməkdə davam edir. Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, insan hüquqlarının prioritetliyi ideyası insanların təfəkküründə daha çox möhkəmlənir, bu ideya yeni mühitə çıxmaqla, ümumi ideal və insanların praktiki fəaliyyətinin məqsədinə çevrilmişdir.

1.6. İnsan hüquqlarının təsnifatı

Müasir dövrdə beynəlxalq və milli hüquqi tənzimləmənin mərkəzi obyektini hesab olunan insan hüquqları sivilizasiyanın əsas insani dəyərləri sırasına aiddir. Beynəlxalq hüquqi baxımdan insan hüquqları istənilən müasir cəmiyyətdə şəxsin hüquqi vəziyyəti üçün xarakterik olan hüquqlardır. Müxtəlif cəmiyyətlər insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün müxtəlif sosial imkanlara malikdirlər. An-

caq. prinsip etibarilə, dövlətlər üçün hansı hüquqların milli qanunlarda təsbit edilməsi və fərdlərə verilməli olması məsələsi ilə bağlı baxışların üst-üstə düşməsi xarakterikdir.

İnsan hüquqlarının təsnifatına gəldikdə isə elmi ədəbiyyatlarda onu əsasən üç qrupa ayırırlar: birinci nəsil hüquqlar (mülki və siyasi hüquqlar); tərkibini iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təşkil edən ikinci nəsil hüquqlar; müasir dövrdə yaranan və hələ öz təsdiqini tam şəkildə tapmayan üçüncü nəsil insan hüquqları.

Birinci nəsil insan hüquqları hələ burjua inqilablarının həyata keçirilmə prosesində formalaşmış, sonradan isə demokratik ölkələrin təcrübə və qanunvericiliklərində konkretləşmiş və genişlənmiş ənənəvi liberal dəyərlər kimi tanınmışdır. Burada söhbət fikir, vicdan və din azadlığı, hər bir vətəndaşın dövlət işlərini idarəetmə hüququ, qanun qarşısında bərabərlik, yaşamaq, azadlıq və şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, əsassız həbs, saxlanılma və sürgündən azad olma, bütün tələblərin və ədalətin gözləməsilə müstəqil və qərəzsiz məhkəmə və bir sıra digər mülki və siyasi hüquqlardan gedir. Həmin hüquqlar şəxsi azadlıq sferasına müdaxilədən çəkinmək və vətəndaşların siyasi həyatda iştirakına şərait yaratmağı dövlətin öhdəsinə qoyur.

İkinci nəsil insan hüquqları xalqların öz iqtisadi səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, mədəni statuslarının («pozitiv hüquqlar» adlanan) artırılması uğrunda mübarizəsi prosesində formalaşmışdır, onların həyata keçirilməsi və təmin edilməsi üçün dövlətin təşkil olunmuş, planlaşdırılmış və digər fəaliyyət formaları tələb olunur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yeni liberalizm burjua cəmiyyətinin kəskin qütbləşməsi ilə əlaqədar olan əlverişsiz şəraiti qiymətləndirərək, varlı və yoxsulların qarşıdurmasının mülayimləşməsinə tələb edən cəmiyyətin sosial islahı ideyasını irəli sürdü. Burada Bismarkın sosial siyasətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Alman Kayzerinin 1881-ci il Manifesti əsasında ölkədə sosial sığorta sahəsində vahid sosial təminat sistemi yaradıldı. 1919-cu ildə Veymar Konstitusiyası qocalıq, xəstəlik və s. hallarda sosial təminat hüquqununu və s. təsbit etmişdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, təsərrüfat həyatının quruluşu insanın layiqli yaşayışının təminatı məqsədlərinə və ədalətin başlanğıclarına müvafiq olmalıdır. Bütün bunlar insan ləyaqətinin mövcudluğunu təmin etməlidir. İkinci nəsil hüquqların geniş siyahısı 1936-cı ildə SSRİ Konstitusiyasında təsbit edilsə də, onlardan bəziləri (məsələn, təhsil hüququ) proqram kimi hələ 1917-ci il Meksika və 1918-ci il RSFSR konstitusiyasında artıq əks olunmuşdu. İkinci Dünya Müharibəsin-

dən sonra bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda ayrıca və əhatəli şəkildə təsbit edilmişdir. Məsələn, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, 1961-ci Avropa Sosial Xartiyası, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və s.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan danışarkən, burada aşağıdakıları göstərmək olar: əmək hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ, tətillər hüququ, sosial təminat hüququ, minimal həyat səviyyəsi hüququ, istirahət hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, təhsil hüququ, mədəni həyatda iştirak etmək və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ikinci nəsil insan hüquqları bir sıra dövlətlərin milli qanunvericiliyi, xüsusilə konstitusiyalarında təsbit olunma xüsusiyyətlərinə görə öz spesifikliyi ilə seçilir. Bunun digər səbəbi isə XX əsrin sonunda dünya dövlətlərinin bəzilərinin sosial dövlətə çevrilməyə doğru yeni addımlar atmağa başlaması ilə əlaqədardır. Həmin hüquqlar bir sıra xarici dövlətlərin (AFR, Fransa, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Türkiyə) konstitusiyalarında təsbit olunmuş müasir inkişafın qanunayğunluğudur.

İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra insan hüquqlarının üçüncü nəslə formalaşmağa başladı. Onların təbiəti mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. K. Vasakin fikrincə, həmin hüquqların xüsusiyyəti onların kollektiv hüquqlar olması, ümumi və birliklər vasitəsilə həyata keçirilə bilmək qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. O, üçüncü nəsil insan hüquqlarına həmrəyliyə əsaslanan və «həmrəylik hüquqları» adlanan (bəzi müəlliflər onları «kollektiv hüquqlar», «xalqların hüquqları», «sintetik hüquq» adlandırırlar) imkanları – inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, bəşəriyyətin ümumi irsi, humanitar yardım hüququ, yeni beynəlxalq informasiya qaydası konsepsiyası ilə əlaqədar olan rabitə hüququnu aid edir. Həmin hüquqlar bir çox beynəlxalq-hüquqi aktlarda – 1984-cü il tarixli Xalqların sülh hüququ haqqında Bəyannamə, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il BMT Bəyannaməsi, 1992-ci ildə qəbul edilmiş Rio Bəyannaməsində təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, 1981-ci il İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Xartiyasının 22-ci maddəsində inkişaf hüququ, insan hüquqları haqqında hər iki Paktın 1-ci maddəsində millət və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 28-ci maddəsində hər kəsin Bəyannamədə əks olunan hüquq və vəzifələrin mövcud olduğu beynəlxalq və sosial qaydaya

olan hüququ, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində sülh hüququ, Dəniz hüquq üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasının 136-cı maddəsində, Ay və digər səma cisimlərində dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1979-cu il Sazişində bəşəriyyətin ümumi irsinin anlayışı və onunla bağlı digər məsələlər təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqları içərisində habelə mütləq hüquqlar və dövlətlərin müəyyən hallarda geri çəkilə bildiyi hüquqlar fərqləndirilir. Mütləq hüquqlar elə insan hüquqları hesab edilir ki, dövlət heç bir halda, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət şəraitində onlardan geri çəkilə bilməz. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına müvafiq olaraq həmin hüquqlar aşağıdakılardır: yaşamaq hüququ (m. 2); işgəncələrə məruz qalmaq hüququ (m. 3); köləlikdə və ya asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ (m. 4) və qanunsuz cəzaya yolverilməməsi (m. 7). Digər hüquqlar isə yuxarıda göstərilən ikinci növə aid edilir.

Bəzi tədqiqatlarda isə beynəlxalq hüquqda təsbit olunan insan hüquq və azadlıqlarının sistemi yuxarıda göstərilənlərdən fərqli olaraq aşağıdakı kimi göstərilir (A.İ. Mikulşin):

- ümumi hüquqlar. Onlara, ilk növbədə, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ ilə əlaqədar şəxsiyyətin bütün hüquqları aiddir. Müəllifin fikrincə, ümumi hüquqlara həmçinin irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər mənsubiyyətindən, milli və sosial mənşəyindən, əmlak və digər vəziyyətdən asılı olmayaraq hüquqların bərabərliyi prinsipi də aiddir.

- sosial-iqtisadi hüquqlar. Onlara məşğulluq, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara daxil olmaq hüququ, sosial təminat hüququ, tibbi yardım almaq hüququ, mədəni həyatda iştirak və təhsil hüququ aiddir.

- ictimai-siyasi hüquq və azadlıqlar. Həmin hüquqlar isə dinc toplaşmaq hüququnu, birləşmək azadlığını, əqidəsini ifadə etmək azadlığı, aktiv və passiv seçki hüququ da daxil olmaqla, dövlət işlərinin həyata keçirilməsində iştirakda dövlət vətəndaşlarının hüququnu əhatə edir.

- şəxsi (mülki) hüquqlar. Bu hüquqlara isə yaşamaq hüququ, işgəncə və qəddar rəftarın qadağan olunması, şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ, azad hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ, mənzil və yazışma sirlərinin toxunulmazlığı hüququ, azad fikir, vicdan hüququ, ailə qurmaq və nikah hüququ, qanun qarşısında bərabərliyə əsaslanan hüquqi yardım hüququ daxil edilir.

Daha sonra, insan hüquqlarının bir sıra meyarlara görə də

təsnifatı aparılır (A.N.Qolovistikova və L.Y.Qrudsına):

- məzmununa görə: şəxsi (mülki və ya vətəndaş hüquqları) hüquqlar; siyasi hüquqlar; iqtisadi hüquqlar; sosial hüquqlar; mədəni hüquqlar;

- asılılığına-tabeliliyinə görə:

a) əsas hüquqlar – bunlar şəxsiyyətin milli-hüquqi statusunun əsasını təşkil edən insan və vətəndaşların daha ümumi hüquqlarıdır;

b) törəmə (əlavə) hüquqlar – bunlar isə birbaşa olaraq əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunmuş əsas hüquqlardan törəmiş hüquq və azadlıqlardır;

- şamil edilmə dərəcəsinə görə:

a) ümumi hüquqlar – bütün insan və vətəndaşlara məxsus hüquqlardır;

b) xüsusi hüquqlar – şəxsin sosial və xidməti vəziyyətindən, cinsindən, yaşından və digər amillərdən asılıdır. Belə hüquqlara istehlakçıların, qulluqçuların, yetkinlik yaşına çatmayanların, qadınların təqaüddülərin, veteranların, qaçqınların və s. hüquqları daxildir;

- subyektlərin xarakterinə görə: fərdi və kollektiv hüquqlar;

- insan hüquqlarının həyata keçirilməsində dövlətin roluna görə:

a) neqativ hüquqlar – şəxsiyyəti dövlət və ya digər şəxslər tərəfindən arzuolunmaz müdaxilə və məhdudiyətlərdən mühafizə edir. Belə hüquqlara söz və əqidə azadlığı, şəxsiyyət, mənzil, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı, vicdan azadlığı, hərəkət azadlığı və s. aiddir;

b) pozitiv hüquqlar – insanın bu və ya digər rifahının, hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmasının təmin edilməsi üzrə dövlətin öhdəliyini nəzərdə tutur. Bu qrupa təmin edilmiş minimum əmək haqqı hüququ, ödənişli məzuniyyət hüququ, pulsuz tibbi yardım hüququ, yaşayış yerinə malik olmayan şəxslərin pulsuz mənzillə təmin edilməsi hüququ və s. bu kimi hüquqlar daxildir;

- şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin ayrı-ayrı sferalarda və müxtəlif hallarda təzahür edən xüsusiyyətlərinə görə: şəxsi təhlükəsizlik və şəxsi həyat sferasındakı hüquqlar; dövlət və ictimai-siyasi həyat sahəsində hüquqlar; iqtisadi, sosial və mədəni fəaliyyət sahəsində hüquqlar;

- şəxsin konkret dövlətə mənsubluğundan asılı olaraq: dövlətin vətəndaşlarının hüquqları; əcnəbi vətəndaşların hüquqları; ikili vətəndaşlığa malik şəxslərin (bipatridlərin) hüquqları; vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlərin) hüquqları.

Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək olar: onlar cəmiyyətin həyat şəraitinin daimi dəyişməsi nəzərə alınmaqla, insanın sosial və təbii mahiyyəti əsasında meydana gəlir və inkişaf edir; obyektiv olaraq təşəkkül tapıb, dövlətin tanınmasından asılı olmurlar; təbii vasitələr (hava, torpaq, su) kimi ayrılmaz və bölünməz xarakterə malikdir; onun məzmunun müəyyən ifadə forması, hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir və yüksək sosial dəyər hesab olunur; onların tanınması, yerinə yetirilməsi və müdafiəsi dövlətlərin əsas vəzifəsidir.

1.7. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemi

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, onun qüvvədə olma hədudlarının müəyyən olunması istənilən dövlətin ən kəskin problemlərindən biridir. Onu həll edən qanunverici beynəlxalq hüquq və konstitusiyaya normalarını əldə rəhbər tutmalıdır. Konstitusiyon məhdudlaşdırma şəxsiyyətin müdafiə və azadlıq dərəcəsinin göstəricisidir. Bundan irəli gələrək, konstitusiyaya məhkəmələri hüquqi dövlətin prinsiplərini və demokratiyanın, həmçinin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini uyğunlaşdırmalıdır.

Dövlətlərin əksəriyyətində şəxsiyyətin hüquq və azadlığının məhdudlaşdırılmasına yol verən qanunverici orqan onların tətbiq edilmə qaydası və hədlərini, əsaslarını tənzimləyir. Məsələn, AR Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin III hissəsində qeyd edilir ki, müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi AR-in öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə, qismən və ya müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Bütün bunlarla yanaşı, həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq 25-ci maddənin III hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırılması qadağan edilir.

RF Konstitusiyasının 55-ci maddəsi də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması hallarının siyahısını dəqiq olaraq müəyyən edir: dövlətin təhlükəsizliyi və müdafiəsinin təmin edilməsi, digər maraqlı şəxslərin qanuni hüquq və maraqlarının, sağlamlığın, əxlaqın, konstitusiyon quruluşunun əsasının müdafiə edilməsi.

1997-ci il Polşa Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən müvafiq ölkə ərazisində hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması demokratik dövlətin təhlükəsizliyi və ya ətraf mühit, sağlamlıq, ümumi əxlaq, digər hüquq və azadlıqların mühafizəsinə görə ümumi qayda üçün zəruri olduqda yalnız qanun əsasında həyata keçirilir». AFR-in 1949-cu il Əsas Qanununun 19-cu maddəsi isə əsas hüquqların məhdudlaşdırılmasının yalnız qanun əsasında həyata keçirilməsi, müvafiq qanunun isə ümumi xarakterə malik olması və ayrı-ayrı hallara aid edilməməsini müəyyən edir. Həmçinin qeyd edilir ki, əsas hüquqlara heç bir halda toxunula bilməz. Əsas hüquqlar həm də yerli hüquqi şəxslərə də aid edilir.

1978-ci il İspaniya Konstitusiyasının 5-ci fəslə (55-ci maddə) bütünlüklə hüquq və azadlıqların təsir qüvvəsinin dayandırılmasına həsr edilmişdir. Konstitusiya fəvqəladə və mühasirə vəziyyəti zamanı konkret hüquq və azadlıqların – mənzil toxunulmazlığı, gizli yazıma, poçt, teleqraf və telefon məlumatları əldə etmək hüququ, azadlıq və təhlükəsizlik hüququ, azad fikir, dini etiqadın yazılı, şifahi və digər formalarda yayılması, istənilən üsulla informasiyanın əldə edilməsi və azad şəkildə yayılması, gəliş-gediş, azad yaşayış yeri seçmək hüququ, nəşrlər, yazılar və digər informasiya vasitələri üzərinə həbs qoyulmasının məhkəmə qərarına əsasən həyata keçirilməsi, dinc və silahsız toplaşmaq hüququ, tətillər hüququ, işçi və sahibkarların əmək mübahisəsi hüququnun məhdudlaşdırılmasına yol verilir. Lakin bu məhdudlaşdırma hər bir tutulmuş şəxsin tutulmasının əsasları və hüquqları barədə dərhal və əsaslı şəkildə məlumat almaq hüququna aid edilmir.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması müxtəlif əsaslara görə ola bilər: onlar hüquqi aktların özündən və ya faktiki vəziyyətdən irəli gələ bilər; onlar daimi və ya müvəqqəti ola bilər; adi şəraitdə və fəvqəladə hüquqi rejimin qüvvədə olduğu şəraitdə həyata keçirilə bilər. Beynəlxalq-hüquqi aktlar və milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması aşağıdakıları özündə birləşdirən müəyyən sistemi ifadə edir:

- ümumi xarakterli məhdudlaşdırılma. Belə ki, 29 iyun 2004-cü il tarixli «Milli təhlükəsizlik haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsinin 2-ci hissəsi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda yol verilməsi, öz hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı hər bir şəxsin milli təhlükəsizliyi təmin edən subyektlərdən məlumat almaq hüququnu müəyyən edir;

- silahlı münaqişə, hərbi vəziyyət, fəvqəladə vəziyyətdə insan hüquq və əsas azadlıqlarının məhdudlaşdırılması. Qanunvericiliyə müvafiq olaraq fəvqəladə vəziyyət AR-in ayrı-ayrı bölgələrində vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konstitusion hüquq və azadlıqlarının, habelə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin məhdudlaşdırılmasına və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasına yol verən, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini tənzimləyən xüsusi hüquqi rejimdir. O, dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinin genişləndirilməsi və vətəndaşların mülki (şəxsi), siyasi, sosial, iqtisadi və digər hüquqlarının məhdudlaşdırılması və onların üzərinə əlavə vəzifələr qoyulmasında ifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu məhdudlaşdırmalar, o cümlədən vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi fərdi xarakter daşımır. Ancaq dövlət orqanlarının fəvqəladə vəziyyəti həyata keçirməsinə yalnız hüquq və azadlıqların neqativ məhdudlaşdırması kontekstində baxmaq düzgün olmazdı. Burada həmçinin pozitiv tərəfin – insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, insanın mövcudluğu üçün daha əhəmiyyətli və zəruri olan dəyərlər, fəvqəladə vəziyyətin həyata keçirilməsinin prinsipial məqsədi kimi normal hüquq qaydasının bərpası üçün şəraitin yaradılmasının da nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, 8 iyun 2004-cü il tarixli «Fəvqəladə vəziyyət haqqında» AR Qanununun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinin məqsədləri sırasına digərləri ilə yanaşı, vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması da daxildir. Həmçinin AR Konstitusiyasının 112-ci maddəsində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinə səbəb olan hallar, onunla bağlı aktın qəbulu və digər məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində vətəndaşların və digər şəxslərin hüquqi statusu öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məsələ ondadır ki, fəvqəladə vəziyyət rejimini təmin edən orqanlar uyğunluluq və səmərəlilik prinsipləri nəzərə alınmaqla, vətəndaş və digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırma bilər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 4-cü maddəsinə əsasən fəvqəladə vəziyyəti həyata keçirən zaman dövlət insan hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı Paktla müəyyən olunan öhdəliklərindən çəkinə bilər;

- ayrı-ayrı kateqoriya şəxs və vətəndaşların (əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, emiqrantlar, vəzifəli şəxslər, qaçqınlar, hərbi qulluqçular, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəzasını çə-

kən şəxslər) hüquqi statusunun xüsusiyyətlərini şərtləndirən məhdudiyyətlər. Belə məhdudlaşdırmaya nümunə qismində «Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında» 14 iyun 1994-cü il tarixli AR Qanununun 12-ci maddəsini göstərmək olar. Həmin maddədə əcnəbilərin ölkə ərazisinə gəlmə qeydiyyatı bir sıra hallarda – milli təhlükəsizliyin yaxud ictimai asayişin mühafizəsi, AR vətəndaşlarının mənafelərinin qorunması, özü haqqında yalan məlumat verdiyi, ruhi və yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş şəxsin AR ərazisinə gəlməsi əhalinin sağlamlığına təhlükə törətdiyi təqdirdə birbaşa qadağan olunur. Bundan əlavə, Qanun müvafiq kateqoriya şəxslərin getməsinin müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına da yol verir. Belə ki, getmə halları milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənafeyinə zidd olduqda, müttəhim və ya təqsirləndirilən şəxs qismində iştirak etdikdə, cəza-törətdiyinə görə məhkum olunduqda, məhkəmədə onlara qarşı mülki iddia verildikdə həmin qaydalar həyata keçirilir.

Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun məhdudlaşdırma AR Konstitusiyasında (69-cu maddənin 2-ci hissəsi) və 13 mart 1996-cı il tarixli «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» AR Qanununda da əks olunmuşdur.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının məhdudlaşdırılması dövlətdaxili hüquqi aktlar əsasında hər bir dövlətin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir. Lakin müasir dövrdə beynəlxalq cəmiyyət bu problemi dövlətdaxili səlahiyyət çərçivəsindən çıxarmışdır. Hal-hazırda demokratik cəmiyyətdə yol verilən məhdudlaşdırılmanın həyata keçirilməsinin məqsəd və prinsiplərinin, həmçinin insan hüquq və əsas azadlıqlarının mümkün məhdudlaşdırılması əsas və şərtlərinin təsbit olunduğu bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlər bunun bariz nümunəsidir. Məsələn, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 29-cu maddəsində insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı məsələləri özündə ehtiva edir. Belə ki, hüquqların həyata keçirilməsi zamanı demokratik cəmiyyətdə əxlaq qaydaları, ictimai asayişin və ümumi rifahın ədalətli tələblərinin təmin edilməsi, digərlərinin hüquq və azadlıqlarının lazımı qaydada tanınması və hörmət edilməsi naminə onların məhdudlaşdırılmasına yol verilir. Bütün bunlarla yanaşı, mövcud hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə heç də ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Əgər hazırda qüvvədə olan beynəlxalq aktların müddələrini ümumiləşdirsək, onların qanunauyğunluq meyarına xidmət edən

insan hüquq və azadlıqlarının zəruri məhdudlaşdırılması tədbirlərinin əsaslarını və şərtlərini fərqləndirmək olar. Belə məhdudiyətlər aşağıdakılar əsasında müəyyənləşdirilə bilər: dövlət ərazisində tətbiq edilən digər normativ aktların qəbul edilməsi əsasında deyil, yalnız qanunun əsasında; yalnız digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının yerinə yetirilməsi və onlara hörmət edilməsi məqsədilə; ədalət və əxlaqın ədalətli tələblərinin təmin edilməsində maraqlı olaraq; cəmiyyətin demokratik əsasının, ictimai rifah və hüquq qaydasının, dövlət təhlükəsizliyinin mühafizəsi və təmin edilməsi məqsədilə.

İnsan hüquqları sistemində əsas yeri «dəyişməz öxəklər» statusuna malik hüquqlar (məsələn, yaşamaq hüququ, işgəncə və köləliyin qadağan olunması, insan ləyaqətinə hörmət edilməsi) tutur. Beynəlxalq sənədlər, xüsusilə 1949-cu Cenevrə Konvensiyaları, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və digər bir sıra beynəlxalq aktlar dövlətlərin öz ərazilərində meydana çıxan şəraitdən asılı olmayaraq təmin etmək öhdəliyi daşdıqları insan hüquqları siyahısını müəyyən etmişdir. Burada söhbət Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində sadalanan hüquqlardan – yaşamaq hüququ (m. 6), insan ləyaqətini alçaldan işgəncə və rəftarın qadağan edilməsi (m. 7), köləliyin ləğv edilməsi (8-ci maddənin I və II yarım bəndləri), insan şəxsiyyətinə aid olan ləyaqətə hörmət edilməsi (m. 11), eyni əsasa görə təkrar təqibin qadağan edilməsi (m. 15), hər bir insanın hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ (m. 16), fikir, vicdan və din azadlığından (m. 18) gedir.

Öz sonrakı inkişafını Protokollarda tapan 1950-ci il Avropa Konvensiyasının prinsiplərinə əsasən fundamental hüquq və azadlıqlara istənilən vəziyyətdə, o cümlədən müharibə və digər fəvqəladə vəziyyət şəraitində əməl edilməlidir.

Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsi (2-ci bəndi) dövlətin diskresion səlahiyyətləri sferasından ölkədə mövcud olan hər bir şəraitdə onların hüquqlarının təmin edilməsini dövlət hakimiyyəti orqanlarının üzərinə öhdəlik kimi qoyan insan hüquqlarını istisna edir: yaşamaq hüququ (m. 2), insan ləyaqətini alçaldan işgəncə və rəftarın qadağan edilməsi (m. 3), köləliyin və ya asılı vəziyyətdə saxlanmanın ləğv edilməsi (m. 4, b. 1), hüquqazidd aktın törədilməsi zamanı qüvvədə olan qanun əsasında cinayətin tövsifi və cəzanın qoyulması (m. 7), ölüm cəzasının ləğv edilməsi (6 saylı Protokol, m. 3), eyni əsasa görə təkrar təqibin qadağan edilməsi (7 saylı Protokol, m. 4, b. 3).

FƏSİL II

İNSAN HÜQUQLARI TARİXİ

2.1. Antik və orta əsr Şərqiində insan hüquqları ideyası

Qədim Hind hüququnda insanların hüquq və azadlıqları. Hind hüquq sistemi dünyanın ən qədim hüquq sistemlərindən biridir. Belə ki, qeyd edilir ki, Hind hüququ Avropada olduğu kimi hüquqlardan deyil, vəzifələrdən başlayır (D.M.Braun). Veda – e.ə. II minillikdə meydana gələn dini nəğmələr, dualar, himnlər və atalar sözlərindən ibarət toplu – ayrı-ayrı sətirləri davranış qaydaları kimi təfsir oluna bilən qədim mətnlərdən ibarətdir.

Əgər Qədim Romada kifayət qədər düşünülmüş hüquqi konstruksiyalar, yəni hüququn inkişafı onun dini formadan ayrıca şəklində inkişaf etməsi ilə müşayiət olunurdusa, Qədim Hindistanda hüquq institutları və normaları dini pərdədə formalaşmışdı. Hind hüququnun inkişafı üçün dünyəviləşmə prosesi deyil, ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi (N.A.Kraşeninnikova), dini formalarla əlaqənin dəyişməsi, hüquqi və dini formalara münasibətdə dəyişmə xarakterik idi. Hüquqi və dini formalar arasında əlaqələndirici kimi dövlət hakimiyyəti çıxış edirdi.

Bəzi alimlərin (O.V.Martıskinin) fikrincə, şəxsiyyət hüquqları konsepsiyasının Qədim Hindistanda formalaşmaması heç də burada özbaşınalığın hökm sürməsinə və ya təhlükəsizliyin həmişə təmin oluna bilməməsinə bildirmir. Belə ki, hər bir cəmiyyətdə şəxsiyyətin azad və hər hansı qəsdlərdən kənar olduğu müəyyən hüdudlar mövcuddur. Bu hüdudlar adətlərlə nə qədər təmin olunarsa, o qədər etibarlı olar. Şəxsiyyətin hüquqları məsələsinin qoyuluşu, digər qədim cəmiyyətlər kimi, Hindistanın da hələ nail olmadığı azadlıqların və fərdi siyasi düşüncənin hüdudlarının genişlənməsinə səy göstərmə kimi real vəziyyətin təmin olunmamasını nəzərdə tutur. Bu isə hüquqlar barədə deyil, hər bir insanın cəmiyyətdə təyinatı barədə təsəvvürlərdən irəli gəlir (şəxsin cəmiyyətdəki təyinatı onun mənşəyi, yəni onun mənsub olduğu kasta ilə müəyyən olunurdu).

Şəxsiyyətin azadlığı yolunda ən mühüm addımlardan biri buddizmdə atılmışdır. Buddizm əsasən cinayət nöqsan hesab olunurdu. Buna görə də ilk dəfə olaraq buddistlər ölüm cəzasının rədd edildilər və məhkumlara humanist münasibət göstərməyi təbliğ edirdilər. Belə ki, buddizmin müəlliflərinin ideyalarında hökmdara belə bir nəsihət verilir: «Əgər onlar (sənin məsləhətçilərin) qanunauyğun olaraq cəza, həbs cəzası və ya döymə təyin etmişlərsə belə, sən mərhəmət carçısı kimi əfv etməyə çalış. Ey hökmdar, sənin tərəfindən göstərilmiş mərhəmət və yaxşılıq sayəsində bütün insanların, hətta ağır cinayət törətmiş şəxslərin də əhval-ruhiyyəsi yaxşılaşır. Mərhəmət, əsasən, xüsusilə ağır cinayətlər törədən şəxslərə münasibətdə göstərilməlidir. Çünki böyük ruhlarda məhz belə şəxslər daha çox mərhəmət yaradır. Hər gün və ya hər beş gecədə bir dəfə zəifləmiş məhkumları azad et, qalanlarını isə şəraitə uyğun olaraq azad et. Heç kəsi həbsdə saxlama. Əgər sənin azad etmək istəmədiyən şəxslər varsa, bu sənin hislərinin azgünlüyünün sübutudur. Bu azgünlük nəticəsində sənin günahın fasiləsiz olaraq artır. Nə qədər ki bu şəxslər azad deyillər, onlar hər şeylə – hamam, içməli su, yemək, dərman, paltar və s. təmin olunmalıdırlar. Bu barədə yaxşı fikirləş və götür-qoy et və elə et ki, pozğun insanlar, eləcə də qatillər ölkədən qovulsunlar, lakin onları cəzalandırma və ya onlara zərər vurma».

Buddizm əsasən qətl törətmiş şəxslər də qətlin pis əməl olduğunu bildirilərsə və ya qətl onlar tərəfindən qəsdən törədilməmişdirsə, cinayətkar hesab olunmurdu. Beləliklə, hind təfəkküründə insan hüquqları ideyasının olması barədə birmənalı şəkildə danışmaq olmaz. Çünki sadəcə olaraq bu ideyalar həmişə şəxsi əxlaqi təkmilləşməyə və ayinlərin yerinə yetirilməsinə üstünlük verməklə, kifayət qədər aydın şəkildə ifadə olunmurdu.

İudaizmdə insan hüquqları. İudaizmdə fərdin hüquqlarının əsasını fundamental zəmin – insan həyatının mütləq və güzəştəz dəyərinə olan inam təşkil edir. Bu inam fərdin unikal dəyərinin İlahi planda yaradılmasıdır ki, bu da xristian və talmudist ənənələrində müxtəlif formalarda müəyyən olunur. Tarixi iudaizmlə eynilik təşkil edən xristian nöqteyi-nəzəri Qədim Orta Şərq hüququ ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Qədim Orta Şərq hüququnun Babil, Assuriya, Het hüququ olmasından asılı olmayaraq, orada dəqiq nisbət – mülkiyyət məsələsi müəyyən olunur. Belə ki, Het hüququnda qatilin cəzalandırılması ekvivalent sosial dəyərə malik olan «qan əvəzi»nə digər insanların verilməsi formasında ifadə oluna bilər.

Konfutsçilikdə insan hüquqları. Konfutsçilik 1911-ci il inqilabınadək Çində dövlət ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Buna əsasən insan və Allah, səma və yer, bütün canlılar və cansızlar harmonik şəkildə nizamlanmış və vahid Kainatın tərkib hissələridir. Buna görə də insanın əsas məqsədi onun fikirləri, hissləri və fəaliyyətinin kosmosla ideal vəhdət təşkil etməsindədir. Bundan əlavə, insanlar elə davranmalıdırlar ki, aralarındakı təbii bərabərlik pozulmasın. Konfutsçilikdə düzgün davranış qaydaları «li» adlanırdı, onların mahiyyəti isə insanın sosial statusundan asılı idi və şəxsin ailədə, qonşular arasında, rəsmi iyerarxiyada və dövlətdəki vəziyyətini müəyyən edirdi. Bu yolla «li» və ya düzgün davranış yaşlı və cavanlar, xüsusi titullu şəxslər və adi şəhərlilər üçün ayrıca olaraq müəyyən edilirdi. O, həmçinin qohumlar, yaxın və yad şəxslər, ata-oğul, böyük və kiçik qardaş, ər-arvad münasibətlərini tənzim edirdi. Konfutsçiliyə görə ideal insan – dünyanın təbii qaydasını dərk edən, bu davranış qaydalarının əhəmiyyətini və əsas təyinatını qəbul edən, onlara könüllü olaraq tabe olan və harmoniyanın saxlanması məqsədilə özünün şəxsi maraqlarını boğan şəxsdir.

Konfutsçilikdə insan hüquqlarını xarakterizə edərkən onun aşağıdakı əsas spesifik xüsusiyyətlərini göstərmək olar: ədalət idealinin bərabərlik ideali üzərində dominantlığı; adətlərin-ayinlərin qanun üzərində üstünlüyü; məsuliyyətin-vəzifənin hüquqlar üzərində üstünlüyü; sosial-hüquqi şəraitin təkmilləşdirilməsinin özünü təkmilləşdirmə üzərində üstünlüyü; xalq hüququnun şəxsiyyətin və hətta hökmdarın hüquqları üzərində üstünlüyü.

Müsəlman hüquq normalarının sistemi kimi klassik müsəlman hüququnda insan hüquqları VII-X əsrlərdə Ərəb Xilafətində feodal cəmiyyətinin formalaşmış dövründə yaradılmışdır və İslam dininə əsələnir. İslamda qeyd olunur ki, insan hüquqları Allah tərəfindən verilir. Allah hüququ bəşəriyyətə bir dəfə və əbədi olaraq verilmişdir, buna görə də cəmiyyət dəyişən sosial həyat şəraiti ilə əlaqədar olaraq yeni hüquqlar yaratmamalı, bu hüquqları əldə rəhbər tutmalıdır. Doğrudur, müsəlman hüquq nəzəriyyəsinin daha geniş təfsirə ehtiyacı vardır ki, bu işə də müsəlman hüquqşünaslarının əsrlər ərzində həyata keçirdikləri fəaliyyəti həsr olunmuşdur. Lakin onların bu söyləri yeni hüququn yaradılmasına deyil, Allah tərəfindən verilmiş hüquqların praktiki istifadəsinə nail olmağa istiqamətlənmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni Roma hüququ və Qərb hüququ anlamında qanun müsəlman hüquq anlamında mövcud de-

yildir. Belə ki, orada göstərilir ki, nəzəri olaraq yalnız Allah qanunvericilik hakimiyyətinə malikdir. Həqiqətdə isə müsəlman hüququnun vahid mənbəyi müsəlman hüquqsünas-alimlərinin əsərləridir. Belə ki, müsəlman hüququ xüsusi mütəxəssislər tərəfindən yaradılmış və inkişaf etdirilmişdir. Qanunvericilikdə əsas rolu dövlət deyil, hüquq elmi oynayır. Müsəlman hüququ müəyyən normaların məcmusu kimi, İslamın mövcud olduğu ilk iki əsrdə formalaşmışdır. Ümumilikdə, XIX əsrə qədər müsəlman hüquq düşüncəsinin təkamülü öz əksini şəriətin ənənəvi müddəalarını və prinsiplərini yeni formada təfsir edən, lakin onları dəyişdirməyən dini-hüquqi komentariyalarda və fitvalar toplusunda tapmışdır.

Xristianlıq kimi, İslam da ruhun ölməzliyi ideyasına əsaslanırdı. Bütün insanlara Adəmin bərabər uşaqları kimi baxılır. Müsəlmanlar onların tabeliyində olan kafirlərə münasibətdə həmişə dözümlülük nümayiş etdirmişlər. Qeyri-müsəlman icmalarına adətən özlərinin daxili işlərini idarə etmək hüququ verilir. İslamaqədərki ərəb adətləri ilə müqayisədə İslam kasıblara, yetimlərə və qadınlara münasibətdə kifayət qədər tərəqqiyə nail olmuşdur. Quldarlığın qalmasına baxmayaraq, qullar bir sıra hüquqlar, o cümlədən əmək haqqı vəsaitləri ilə öz azadlıqlarını almaq hüququ əldə etdilər. Övvəllər geniş yayılmış yeni doğulmuş qız uşaqlarının öldürülməsi qadağan olundu. Şəxsi qisas məqsədilə qətl və digər cinayət əməllərinə görə məsuliyyət daha da sərtləşdirildi. Ədalət mühakiməsi dini liderlər tərəfindən Quranın normalarına müvafiq olaraq həyata keçirilirdi. Quranda həmçinin boşanmaya, dağılan nikahlarda uşaqlara dair normalar da müəyyən olunurdu.

Beləliklə, Qərbdəki kimi, Şərqdə də insan hüquqları ideyaları yeni dövrə qədər müstəqil hüquqi xarakter daşımır. Avropada olduğu kimi, burada da insan hüquqları ideyaları dini və fəlsəfi təlimlər kontekstində inkişaf etmişdir. Bu ideyaların bir çoxu gizli təlimlər, sektalar və ereseylər formasında fasiləsiz olaraq Şərqdən Qərbə daxil olurdu. Yeni eranın ilk əsrlərində Avropada zərdüştlük mənşəli mitraizm və maniçilik kimi dini təlimlər də geniş yayılmışdı. Bunlardan əlavə, orta əsrlərdə Avropada Averroes (İbn Rüşd, 1126-1198), Avitsenna (İbn Sina, təxm. 980-1037), İbn Həldun və s. kimi məşhur müsəlman mütəfəkkirlərinin fikirləri də yayılmışdı.

2.2. Qədim və orta əsrlər Avropasında insan hüquqları

Bütün bəşəriyyət tarixində ədalət, ləyaqət, hörmət kimi anlayışların mövcudluğu insan hüquqları konsepsiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bütün insanlar onları, ilk növbədə, cəmiyyət və dövlətdən müdafiə edən müəyyən hüquqlara malik olmalıdır. İnsanların mədəniyyət səviyyəsi və tərəqqipərvərliyi hələ qədimdən digər insanların hüquqlarına münasibətlə ölçülmüşdür. İnsan hüquqlarının Amerika və Fransa inqilablarından sonra bir termin kimi bərqərar olmasından çox əvvəl onlara aid anlayışların insan şüurunda yer tutmasından ötrü uzun illər mübarizə aparılmışdır. İnsan hüququ problem kimi 2-2.5 minillik tarixə malik olduğu halda, termin kimi təxminən 200-300 il bundan əvvəl yaranmışdır. Belə ki, güman etmək olar ki, insanın istər cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara sahib olması ilə bağlı ideya insan cəmiyyətlərinin yarandığı dövrlərdən meydana çıxmışdır. Qədim dövrdə stoiklərin və epikürçülərin adı ilə bağlı yunan fəlsəfi məktəbi, eləcə də romalı Siseron və onun davamçıları insan azadlığını, insanın şəxs həyatını ictimai mənafeədən və dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutmuşlar.

Ümumiyyətlə, insan hüquqları konsepsiyasının tarixi inkişafının 3 əsas istiqamətini fərqləndirmək olar. Birinci mərhələ ümumilikdə insan ideyasının formalaşması mərhələsidir. Bu mərhələdə, şəxsiyyət nəsil, icma, dövlətdən ayrılmış şəkildə və hüququn müstəqil subyekt kimi nəzərdən keçirilir. İkinci mərhələ hüquqi sistemin inkişafı, yəni qədim və orta əsrlər dövründə qanunların məcəllələşdirilməsi, hüquqi institutların yaranması mərhələsidir. Üçüncü mərhələ hüquq və qanunlar ideyasının işlənilib hazırlanması, onun istisnasız olaraq bütün insanlara tətbiq edilməsi mərhələsidir.

Ümumiyyətlə, «siyasi hüquq», «insanların bərabərliyi», «təbii qanun», «təbii hüquq» kimi ifadələr ilk dəfə qədim Yunanıstanda səslənmişdir. Lakin «mənim hüququm var.....» ifadəsi işlədilmirdi. İnsanlar ancaq deyə bilirdilər ki, nəyisə necəsə düzgün etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «insan hüququ» anlayışına da münasibət müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Məsələn, Platon və onun davamçılarına görə hər bir fərd cəmiyyətin marağına tabe olmalıdır. Bəziləri azad insanın həyatı naminə cəmiyyəti inkar edirdi. Digərləri isə ümumi rifah naminə həm cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı fərdlərin mənafeyini nəzərə almağı tövsiyə edirdi.

Bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsrlər dövründə, Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də öz sərt iyerarxik və silki qapalılığı ilə insan ideyaları mücərrəd xarakter daşımış və demək olar ki, real hüquqi praktika ilə əlaqəli olmamışdır. Bu, qədim və orta əsrlər dövründə insan hüquqlarına bir çox tədqiqatçıların tənqidi yanaşmasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, Aristotelin əsərlərində Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin müddəalarını axartmaq sadələşmələr olardı. Bununla yanaşı, insan hüquqları konsepsiyasının ani olaraq hər hansı bir dövrdə, məsələn, İntibah Dövründə hər hansı bir xalqda (fransız və ya ingilis) yaranmasını fərz etmək də düzgün olmazdı. Bununla da nəinki insan hüquqları ideyası inkar edilir, həmçinin tarixi keçmiş «hüquqsuz» və «qeyri-insani» kimi təhrif edilir. Amma onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, artıq «sivilizasiyalı xalqların beynəlxalq hüququnun» təsbit olunduğu XX əsrdə Avropanın bir hissəsində yaradılan rejim ən adi insan hüquqlarını elə bir miqyasda inkar edirdi ki, belə hallara heç qədim və orta əsrlər dövründə də rast gəlinmirdi. Ona görə də bizim fikrimizcə, keçmişdə insan hüquqları ideyasının mövcud olmuş «izləri»ni deyil, müvafiq anlayışın inkişaf və tənəzzülünü davamlı olaraq öyrənmək lazımdır.

İnsan hüquqları bir ideya kimi hələ eramızdan əvvəl – antik dövrdə yaranmağa başlamışdır. İnsan hüquqları ideyası müddəalarının universallaşmasının yaranma və formalaşması prosesində belə hüquqların təbii və ayrılmaz olması haqqında fikirlər xüsusi rol oynamışdır. Bu ideyalar antik dövrdə Qədim Yunanıstan hüquqi fikrindəki insanın təbii hüquqları ideyasına əsasən yaradılmışdır. Bununla bağlı C.Tenekidesin fikri olduqca maraqlıdır. Belə ki, o, qeyd edirdi ki, insan hüquqlarının müdafiəsi öz əksini klassik Yunan hüququnda tapmaqla qədim tarixə malikdir. Bu fikir, ilk növbədə, insanın ən ali dəyər olması ideyasına əsaslanır. Məsələn, qədim yunan filosofu Protaqorun «hər şeyin ölçüsü insandır» fikri hələ də öz humanist anlamını saxlamaqdadır. Digər sofistlər (Antifont, Likofron, Alkidam) isə qeyd edirdilər ki, bütün insanlar təbii olaraq bərabərdirlər. İnsanların qeyri-bərabərliyi, həmçinin azad və qullara bölünməsi onlar tərəfindən süni insan qanunlarının nəticəsi kimi şərh olunurdu.

Təbii hüququn yaranmasında qədim yunan mütəfəkkiri Aristotelin də böyük xidmətləri olmuşdur. Aristotela görə, insan təbiətdə ən ali varlıqdır. Bununla yanaşı, o, köləliyə də haqq qazandırır və bildirirdi ki, insanlar doğulduğu andan bəziləri azad olurlar, bəziləri

isə kölə kimi doğulurlar. Bundan əlavə, Aristotel qeyd edirdi ki, hüquq bir tərəfdən təbii, digər tərəfdən isə şərti xarakter daşıyır. Təbii hüquq – hər yerdə eyni anlama malikdir və onun tanınıb-tanınmasından asılı deyil. Şərti hüquq – ilkin olaraq təbii hüquqlardan hər hansı bir müəyyən fərqlərə malik olmayan hüquqlardır, lakin bu hüquqlar müəyyən edildikdə, bu fərqsizlik aradan qalxır.

Qədim Yunanıstanda e.ə. IV əsrin sonlarında formalaşan stoiklərin görkəmli nümayəndələrindən olan Zenon, Xrissipə görə, bütün insanlar bərabərdir və onların hüquqları universaldır.

Bütün bu fikirlər əsasən, mücərrəd olaraq qalırdı. M.Palumbonun qeyd etdiyi kimi, yunan demokratiyası müasir anlamdakı insan hüquqlarını tanımırdı. Qədim Afinada qadınlar cüzi sayda elə də böyük anlam daşıyan hüquqlara malik idi. Demək olar ki, hər yerdə köləlik var idi. Bununla yanaşı M.Palumbo həm də qeyd edirdi ki, qədim yunanlar digər müasirlərinə nisbətən insan şərəf və ləyaqətinin, həmçinin insani dəyərlərin qiymətləndirilməsində daha da irəli getmişdilər.

Ümumiyyətlə, qədim Yunanıstanda quldarlıq münasibətləri Qədim Şərq ölkələri və digər ölkələrə nisbətən fərqli inkişaf edirdi. Bu, özünü beynəlxalq hüquqda da göstərirdi. Məsələn, onlar polislərə beynəlxalq hüququn subyekti qismində yanaşırdılar və qeyd edirdilər ki, polisin vətəndaşları yalnız polisdə azad doğulmuş şəxslər ola bilərlər. Yalnız belə şəxslər vətəndaş kimi bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə edirlər, amma eyni zamanda da öz vətənlərinin taleyi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Məhz buna görə də Qədim Yunanıstanda mütəmadi olaraq şəxslərin vətəndaşlığı yoxlanılırdı. Qədim Yunanıstanın beynəlxalq əlaqələrinə onların qeyri-yunanlara barbar kimi yanaşmaları böyük təsir göstərirdi. Düzdür, bu zaman Fars dövləti və digər bir neçə dövlət siyasi reallıqlar nəzərə alınaraq, istisna edilirdi. Polisin beynəlxalq hüququn subyekti qismində tanınması bütün xarici əlaqələrin vətəndaşlar və Xalq Yığıncağı adından həyata keçirilməsini gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində Qədim Yunanıstanda vətəndaşlar idarəçilikdə birbaşa iştirak hüququ qazanırdılar. Məhz Xalq Yığıncağı səfirləri təyin edirdi. Səfir qismində, əsasən, vətəndaşlar, istisna hallarda isə əcnəbilər təyin edilə bilərdi.

Qədim Yunanıstanda müharibə dedikdə, bir polisin bütün vətəndaşlarının digər polisin vətəndaşları ilə etdiyi mübarizə başa düşülürdü. Buna görə də Qədim Yunanıstanda kombatant və qeyri-kombatant anlayışları fərqləndirilmirdi. Belə ki, düşmən şəhərinin tutulması zamanı sadə əhalinin, həmçinin qadın və uşaqların öldürülməsi

rülməsi qanunauyğun hesab olunurdu. Bundan əlavə, yunanlar «əsir rejimi»ni tanımırdı. Onlar işgəncəyə məruz qala və öldürülə bilərdilər. Məsələn, afinalılar Miletı tutmaqla bütün yaşlıları öldürdülər, qadın və uşaqları isə köləliyə təhkım etdilər. Yunanların barbar hesab etdiyi xalqların taleyi daha ağır idi. Belə ki, köləlik tətbiq olunmadıqda əhali bütünlüklə deportasiyaya məruz qalırdı. Ksenofont və Herodot yazırdı ki, e.ə. 429-cu ildə Afına Potideinin vətəndaşları ilə, 3 il sonra isə Sparta Messina vətəndaşları ilə belə rəftar etmişdir.

IV əsrdən başlayaraq Qədim Yunanıstanda polisın vətəndaş olmayan şəxslərə – əcnəbilərə qarşı münasibət müsbət istiqamətdə dəyişməyə başladı. Bu zaman beynəlxalq müqavilələrin önəmli rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ilk vaxtlar əcnəbilər (bəzən hətta vətəndaşlar da) hüquqi xarakter daşıyan hüquqlardan istifadə etmirdilər. Onlar istənilən vaxt ölkədən çıxarıla bilərdilər. Bu, ksenolasiya adlanırdı və əsasən, Spartada tətbiq olunurdu. Amma bu qayda bir çox əlaqələrə, xüsusilə də ticarət əlaqələrinə maneçilik törətdiyindən artıq Yunanıstanda prokseniya institutu formalaşmağa başladı. İlk əvvəl prokseniya şəxsi münasibətlər əsasında qurulurdu, əsasən əxlaqi, dini xarakter daşıyırdı və heç bir hüquqi norma ilə nizamlanırdı. Buna görə də meteklərin (əcnəbilərin) məhkəmə və polisın digər orqanları qarşısında müdafiəçisi qismində onların öz həmyerlisi çıxış edirdi. Daha sonra polislərarası münasibətlər inışaf etdikdən sonra prokseniya institutu daha da inkişaf etdi və hüquqi xarakter almağa başladı. Bundan sonra əcnəbilərin də hüquqları genişləndi, hətta dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə onlara məhdud vətəndaşlıq da verilə bilərdi. Tam vətəndaşlıq yalnız müəyyən istisna hallarda verilə bilərdi. İ.P.Nikitina qeyd edirdi ki, proksen bu hüquqlara malikdir: asiliya – müharibə dövründə proksenin və onun əmlakının təhlükəsizliyi və toxunulmazlığı; məhkəməyə himayəçisiz müraciət etmək və məhkəmədə işə baxılmasının ilkinliyi hüququ; Xalq Yığıncağında çıxış etmək hüququ; müxtəlif tipli mərasim və yığıncaqlarda iştirak və çıxış etmək hüququ; bəzi hallarda fəxri vətəndaşlıq (politiya) əldə əldə etmək imkanı; rüsumlardan azad edilmək hüququ (ateliya); ev və torpaq sahəsinə mülkiyyət hüququ.

Qədim dövrdə insan hüquqları ideyasından danışarkən Qədim Romaya – Roma hüququna mütləq müraciət etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, Roma hüququnun inkişafının 3 mərhələsi fərqləndirilir: erkən, klassik və postklassik.

Erkən Roma dövrünün əsas fərqləndirici xüsusiyyəti insanların müxtəlif meyarlara əsasən təbəqələrə bölünməsi idi. Bu dövrdə

əsas bölgü azad əhalinin patrisi və plebeylərə bölünməsi idi. İlk olaraq yalnız patrisilər Roma cəmiyyətinin tamhüquqlü üzvü olmaqla xalq yığıncaqlarında iştirak etmək, dövlət vəzifələrini tutmaq, bütün əmlak hüquq münasibətlərinin subyektli olmaq, nikaha daxil olmaq hüquqlarına malik idi. Roma əhalisinə münasibətdə plebeylərə lüzumsuz insan kimi baxılırdı. Patrisilərə orduda xidmət etməyə icazə verilmirdi, onlar bütün siyasi hüquqlardan məhrum edilmişdi. V əsrin ortalarına qədər isə patrisi və plebeylər arasında nikaha icazə verilmirdi. Bundan əlavə, plebeylər ümumi ərazilərdən (ager publicus) torpaq sahəsi almaq hüququna malik deyildilər. Doğrudur, bütün bunlarla yanaşı, onlar kiçik həcmli torpaq sahələrinə malik idilər və mülki hüquq qabiliyyəti əldə etmişdilər, o cümlədən kустar sənətlə, ticarətlə məşğul olurdular. Bir müddət sonra plebeylər mübarizə nəticəsində patrisilərlə bərabər hüquqlara malik oldular. Daha sonra, Romada senatorlar və atlılar qrupu formalaşdı, Romanın bu qruplara daxil olmayan bütün vətəndaşları plebey adlanırdı. Amma «plebey» termini öz ilkin mənasını itirmişdi və artıq bu ad altında əsas hissəsi kiçik sahibkarlar olan Roma əhalisi başa düşülürdü.

Romada qullar xüsusilə alçaldılmış şəraitdə yaşayırdılar. Onlar sahibinə məxsus idi və onun bütün əmrlərini istisnasız olaraq yerinə yetirməli idi. Bununla yanaşı, onlar patriarxal ailənin kiçik üzvü qismində tanınırdı və qismən də olsa hüquqlara malik idi. Erkən Roma dövründən danışarkən latın və pəreqinləri də qeyd etmək lazımdır. İlk əvvəllər latınlar Roma ərazisinə daxil olmayan Latiumun əhalisi idi. Onlar Roma vətəndaşları ilə tam bərabər hüquqlara malik deyildi, belə ki, onlar Roma ərazisində öz adından müqavilə bağlamaq, məhkəmədə çıxış etmək kimi hüquqlara malik olmasalar da, bəzən xalq yığıncaqlarında səs vermək, romalılarla nikaha daxil olma kimi hüquqlara malik idilər. Daha sonra İtaliyanın bütün əhalisini latın adlandırmağa başladılar. Pəreqinlər isə İtaliya ərazisindən kənarında tutulmuş torpaqların əhalisi adlanırdı, onlara vətəndaş, latın, həmçinin əcnəbilərin statusundan fərqli status olan xarici tacirlərə verilən status verilir. Onlar daha məhdud hüquqlara malik idilər, belə ki, Roma ərazisində Roma vətəndaşlarından patron seçməklə sazişlər bağlaya bilərdilər.

Roma klassik hüququnun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti şəxsin azadlıqla bağlı idi. Belə ki, məsələn, Roma hüquqşünasları qeyd edirdi ki, bütün subyektlər ya azaddır, ya da kölədir. Klassik dövrdə qulların vəziyyəti erkən dövrə nisbətən çox fərqlənirdi. Belə ki, bu dövrdə qullar «danışan alət» adlanırdı. Qullar bu dövrdə hüququn

subyekti yox, obyektı sayılırdılar. Belə ki, onların heç bir fəaliyyəti hüquqi xarakterə malik deyildi. Qullar ailə qurmaq, mülkiyyətə sahib olmaq, məhkəməyə müraciət etmək, öz adından müqavilələr bağlamaq, seçkili vəzifələr tutmaq, orduda xidmət etmək kimi hüquqlardan məhrum idi. Siseron isə qullara qayğı göstərilməsinin zəruriliyini qeyd edirdi. Belə ki, əgər onlar hər hansı yaxşı əməl törətmişlərsə, məsələn, sahibinin həyatını xilas etmiş qul mükafatlandırılmalıdır. Amma qulların bütünlükdə hüquq qabiliyyətindən məhrum olması quldarların maraqlarına uyğun deyildi. Buna görə də müəyyənləşdirilən qaydaya görə, qul heç də həmişə sahibinin əmrini yerinə yetirməyə borclu deyildi. Məsələn, qul sahibi qula kimsəni öldürmək və ya oğurluq etmək əmri verirsə, bu zaman o, əmri yerinə yetirməkdən boyun qaçıra bilər. Daha sonra mütəmadi olaraq şəhər qulları azadlığa buraxılmağa başlandı. Bu şəxslər libertini adlanırdı və şəhər əhalisinin əksər hissəsini təşkil edirdi. Onların uşaqları isə artıq azad sayılırdı və hüquqlara malik idi. Eliya Sensiyanın qanununa əsasən, azadlığa buraxılmış qullar yalnız onların yaşı 30-dan, sahiblərinin yaşı isə 20-dən yuxarı olduqda Roma vətəndaşı ola bilərdilər. Bu dövrdə yuxarı təbəqələrə aid olmayan Roma vətəndaşlarının statusunda da dəyişikliklər olmuşdu. Romada respublika idarəçilik formasının yaranması və formalaşması ilə vətəndaşların siyasi hüquqları genişlənməmişdir. Belə ki, onların Tribut yığıncaqları, Plebey Tribunaları, Senatda iştirakı genişləndi. Bu dövrdə vətəndaşlıq institutu da geniş yayılmağa başladı. Belə ki, ilk əvvəl latın və pereqrinlərə vətəndaşlıq yalnız müəyyən xidmətlərə görə verilirdisə, daha sonra Roma legionlarını tamamlamaq və fiskal məqsədlərlə də verilirdi. Vətəndaşlıq əldə etdikdən sonra həmin şəxslər torpaq sahəsi əldə etmək, mülkiyyətə sahib olmaq, orduda xidmət etmək kimi hüquqlar əldə edirdi.

Romanın postklassik dövrü isə hüquqi differensiasiyanın güclənməsi və azad əhalinin böyük əksəriyyətinin siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə fərqlənir. Bu dövr, əsasən, imperiya dövrüdür. İmperiya dövründə dövlətə, daha doğrusu, imperatora münasibətdə varlı romalılar, demək olar ki, qullar kimi hüquqsuz sayılırdı. IV-VI əsrlərdə Roma İmperiyasında qul-torpaq sahibləri təbəqəsi qalmaqda davam edirdi. Onlar xüsusi kустar istehsal sahəsində önəmli rol oynayırdılar. Feodosi və Yustinianın məcəllələrində qulların vəziyyətinə aid 500-ə yaxın müddəə var idi. Bu dövrdə təbəqələşmənin güclənməsi ilə qullar qeyri-insani işgəncələrə məruz qalırdı. Qulların öz sahiblərindən qaçmaq cəhdlərinin qarşısı qəddarcasına

alınırdı. Məsələn, İmperator Konstantinin dövründə «barbarlara qaçmaq istəyən qulların ayağı kəsilirdi və mədəyə atılırdı», «sahibini təhqir edən» qullar isə asılırdı. Amma klassik dövrdən fərqli olaraq, müddət keçdikcə quldarların qullar üzərində hakimiyyəti «əşya» üzərində yox, insan üzərində hakimiyyətə çevrildi.

Bu dövrdə Roma əhalisinin bir hissəsini kolonlar təşkil edirdi. Bütün icarədarlar kolon adlanırdı. Kolonlar azad insan hesab edilirdi, torpaqdan istifadəyə görə isə sahibinə müəyyən məbləğ ödəyirdi. Kolon ailəyə sahib olmaq, sərbəst olaraq təsərrüfatla məşğul olmaq, öz əmlakından ilkin olaraq istifadə etmək, onu vərəsəlik qaydasında ötürmək kimi hüquqlara malik idi. İmperator Konstantinin dövründə (332-ci il) kolonlara becərdikləri torpağı tərk etməmək barədə Qanun qəbul edilməsinə cəhd edilmişdir. Daha sonra, bu Qanun kifayət qədər səmərəli olmadığından əyalətlərdə kolonların torpağa təhkim edilməsi barədə əlavə aktlar qəbul edildi. Bu aktlara əsasən kolonların öz əmlakından istifadə hüququ məhdudlaşdırılırdı, lakin kolon sahibləri öz fiskal maraqlarını nəzərə alaraq kolonlardan əvvəlkinə nisbətən daha çox ödəniş tələb edə bilmirdi. Belə ki, bu halda, kolonlar öz sahibinə qarşı məhkəmədə iddia irəli sürə bilirlər.

Roma İmperiyası dövrünün sonlarına yaxın azad əhali həmçinin *potentiores*, *honestiores* (əzəmətli, hörmətli, ali) və *tenuiores*, *humiliores* (aşağı səviyyəli) qruplarına ayrılırdı. Birinci qrupa senator, veteran, kurial, dekurion, təbib, professor və başqaları daxil idi. Bu qrup şəxslər dövlət və icmada xüsusi vəzifələr tutmaq hüququna malik olmaqla yanaşı, mükəlləfiyyətlərdən də azad edilirdilər. «Aşağı təbəqə»yə daxil olan insanlar isə, əksinə, bütün vergi yükünü öz üzərində daşıyır, icmada vəzifə tutmaq, məhkəmədə bir sıra hüquqlardan məhrum olmuşdular, həmçinin xüsusilə qəddar və alçalıcı cəzalara məruz qalırdılar. Daha sonra, bu dövrün sonlarına yaxın «qul», «kolon» və «aşağı səviyyəli azadlar»ın hüquqi statuslarının yaxınlaşmasından sonra bu qrup şəxslərin hüquqlarını müdafiə etmək, daha doğrusu, imperator hakimiyyəti ilə mübarizə məqsədilə defensor vəzifəsi yaradıldı. Defensorların əsas vəzifələri vergi yığımı zamanı baş verən zor tətbiqi hallarının, əsassız olaraq həbs edilmənin qarşısını almaq idi. Bu vəzifə «qanun və ədalət mühakiməsinin təmin edilməsinə nəzarət» məqsədilə yaradılmışdı. Amma «aşağı təbəqə»nin defensorlar tərəfindən müdafiəsi səmərəli ola bilməzdi, ən azı ona görə ki, dövlət kiçik mülkədarlara dəstək vermək üçün defensorlara iqtisadi imkanlar verməmişdi.

Təbii hüquq ideyasının inkişafının yeni mərhələsi də məhz Qədim Roma ilə başlayır. Qədim Romanın dövlət xadimi və böyük mütəfəkkiri Mark Tulli Siseron ədalətliyin əsas prinsiplərindən biri kimi təbii hüquqdan (*jus naturale*) danışarkən qeyd etmişdir ki, o, hər kəsə öz əvəzini verir və onlar arasında bərabərliyi saxlayır. Siseron həmçinin qeyd edirdi ki, bütün insanlar bərabərdirlər. Aralarındakı hər hansı fərqi özündə təsbit etməyən onlar həm də bütün dünyanın vətəndaşı sayılırlar. Amma bu, Siserona köləlik institutunu qəbul etməyə mane olmurdu. O, qeyd edirdi ki, köləlik təbii olaraq yaranır və buna əsasən yaxşı insanlar zəif insanların özünün rifahı naminə onlar üzərində hökmranlıq edirlər. Bununla yanaşı, o, həmçinin qeyd edirdi ki, qullara muzzdlu kimi yanaşmaq lazımdır. Belə ki, iş tələb etməklə bərabər, həm də onları zəruri şeylərlə təmin etmək lazımdır.

İnsan hüquqlarının fəlsəfi xarakter daşdığı Yunanıstandan fərqli olaraq, Qədim Romada insan hüquqları hüquqi anlam kəsb etməyə başlamışdır. Roma hüquqşünasları tərəfindən təbii hüququn qəbul edilməsinə baxmayaraq, onlar pozitiv hüququ tanımırdılar. Təbii hüququn tələb və xüsusiyyətləri sivil hüquq kimi, xalqlar hüququna (*jus gentium*) da daxil olur. Roma hüquqşünası Ulpiana görə, xalqlar hüququ – bütün dünya xalqlarının istifadə etdiyi hüquqdur. Xalqlar hüququ insanlara yalnız onların öz aralarındakı münasibətdə, təbii hüquq isə bütün canlılara münasibətdə ümumidir.

Beləliklə, antik dövrdə kifayət qədər işlənmiş şəkildə insan hüquqlarının əsas anlayışları mövcud idi. Bununla belə, insan hüquqlarının qədim dövrdəki anlamı ilə müasir dövrdəki anlayışı arasında iki fərq var. Belə ki, siyasi planda bu, azadlıq və bərabərliklə bağlı bütün fikirləri inkar edən köləlik institutudur. Dini planda isə insan varlığının dəyərliliyini inkar edən fatalizm ideyasıdır. Məhz monoteist dünyəvi dinlərin – Şərqdə islam və Qərbdə xristianlıq vasitəsilə antik insan hüquqları ideyası universallıq ideyası ilə zənginləşdi.

İnsanların azadlıq və bərabərliyinin antik ideyaları orta əsrlərin dünyəvi və dini mütəfəkkirləri tərəfindən başa düşülərək inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, o dövrün Roma, Paviya, Ravenne və başqa şəhərlərində yaradılmış bir sıra hüquqi məktəblərin nümayəndələri hüquqi ədalətin (*aequitas*) və bununla əlaqədar olan təbii-hüquqi təsəvvür və konsepsiyaların ideyaları ilə tanış olurdular. Bununla əlaqədar olaraq, İ.A.Pokrovski qeyd edirdi ki, Paviya məktəbinin hüquq elmində erkən olaraq belə bir etiqad meydana gəlmişdir ki, Roma hüququ ümumi hüquqdur (*lex generalis omnium...*). Bura-

dan növbəti baxış meydana çıxır: ayrıca götürülmüş hər bir ümumi sistemin daxilindəki hər hansı norma həmin aequitasın nöqtəy-nəzərinə qiymətləndirilməlidir. Ədalətsiz normanın tətbiqi zamanı rədd edilə və ədalətin diktə etdiyi qayda ilə dəyişdirilə bilər. Bu zaman aequitas jus naturale anlayışı ilə eyniləşdirilir və beləliklə də bu hüquq məktəbi öz ümumi və əsas istiqamətlərinə görə sonrakı dövrün təbii hüquq məktəbinin sələfi olur.

Dövlətə müvafiq olaraq belə təbii-hüquqi yanaşma dövlət qarşısında təbii hüququn üstünlüyünü bildirirdi. Bir sıra orta əsr mütəfəkkirləri (Marsili Paduanski, Henri Brekton, Filipp de Bomanuar və s.) qanun qarşısında hamının azadlığı və bərabərliyi ideyasını müdafiə edirdi. Bu baxımdan hər bir insanın azad olmasını təsdiq etmiş və öz hüquqi nəzəriyyələrində bu ideyanı konkretləşdirməyə çalışmış XIII əsrin məşhur hüquqşünası Bomanuarın antitəhkimçilik mövqeyi olduqca səciyyəvidir.

Aristotelin etika və siyasət, insanın siyasi təbiəti, təbii və ictimai qurulmuş hüquq, azad fərdlərin – siyasi icma üzvlərinin hüquqları haqqında məşhur təliminin təsiri altında hüququn və dövlətin xristian doktrinasını işləyib hazırlamış Foma Akvinski xüsusi rol oynamışdır. Foma Akvinski antik təbii-hüquqi ideyalar ruhunda sübut etməyə çalışırdı ki, dövlətin məqsədi onun ərazisində yaşayan əhalinin ümumi xoşbəxtliyi, onların ağlabatan şəkildə lazımı yaşayış şəraitinin təminatıdır. Bu zaman o, siyasi monarxiyanı istibdad hakimiyyətinə qarşı qoyurdu və xalqın hüququnu istibdad quruluşunun devrilməsi üzərində əsaslandırır. Bu mövqedən o, Apostol Pavelin məşhur nəzəriyyəsinin yeni izahını verdi. Belə ki, o, qeyd edirdi ki, hər bir ruh ali hakimiyyətə tabe olacaq. Çünki Allah tərəfindən olmayan hakimiyyət yoxdur, mövcud hakimiyyətlər isə Allah tərəfindən qurulmuşdur. Apostolun bu sözlərində hər cür hakimiyyətin belə təriflənməsinə qarşı qıxaraq Foma Akvinski sübut etməyə çalışırdı ki, hər bir hakimiyyət yalnız öz mahiyyətinə görə ilahidir, yoxsa hakimiyyətin bu və ya digər forması mənşə və istifadəsinə görə öz mahiyyətinə zidd olar, təyinatına uyğun gəlməz.

İnsan hüquqlarının xristian konsepsiyasının inkişafı üçün Foma Akvinskinin bütün insanlara nəslin saxlanması və davam etdirilməsinə can atmağı, həqiqəti və həqiqi Allahı axtarmağı, hər bir kəsin ləyaqətinə hörmət etməyi tövsiyə edən təbii qanun haqqındakı təlimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün insanların öz ilkin mənbəyinə ilahi-bəşəri ləyaqət və hər bir insanın təbii ləyaqət hüququ haqqında olan bu müddəa Foma Akvinskinin, bütövlükdə xristian

humanizminin ayrılmaz təbii insan hüquqları konsepsiyasına verdiyi böyük hədiyyədir.

Azadlıq ideyaları və insan hüquqlarının tarixi inkişafı baxımından qeyd etmək lazımdır ki, XIII əsrin ortalarında azad insanın hüquq subyektivliyinin və qulun hüquqsuzluğunun qütbləşməsi, bü-tövlükdə feodal sisteminin quruluş və fəaliyyətinin iyerarxiya prinsipi-nə müvafiq olaraq hüquq və hüquqi icmanın daha da şaxələnmiş strukturu ilə əvəz olunur. Silki bölgünün birbaşa siyasi və hüquqi mənasına uyğun olaraq, insan hüquqları onun silki mənsubiyyəti ilə müəyyən olunmağa başladı. Müxtəlif sosial statuslar feodal hüquq-İmtiyaz sisteminin ümumi piramidasında insanların hüquq və İmtiyazlarının müxtəlif dairələrinin yaranmasına səbəb olurdu. İnsan hüquqları bu tarixi pillədə öz məzmun və həcminə görə müxtəlif silk üzvlərinin hüquq və İmtiyazları, insanın silki hüquqları kimi qalır.

Ümumiyyətlə, antik və orta əsrlər dövründə insan müəyyən hüquqların sahibi kimi dərk edilmişdir. İnsanın cəmiyyətdə vəziyyəti onun silki, əmlak, dini, milli və digər əlamətlərlə müəyyənləşirdi. Ənənə ilə izah edilən və hüquqi cəhətdən təsbit olunan bu bərabər-sizlik, insan hüquqlarının mövcudluğunu qeyri-mümkün edirdi. Çünki azad, suveren və digərlərlə bərabər olan «insanın» özü yox idi. Kölə və azad insanlara, kəndli və torpaq sahiblərinə və s. bölün-müş cəmiyyətdə hüquq azsaylı insanlar üçün İmtiyaz xarakteri qazandırır.

Ümumiyyətlə, demokratiyanın vətəni Qədim Yunanıstan sayılırsa, liberalizmin (dövlət müdaxiləsindən qorunmuş insan hüquqlarının) vətəni tam hüquqla orta əsr İngiltərəsi hesab olunmalıdır. Məhz burada 1215-ci il İyunun 15-də Rannimid qəsəbəsində baş vermiş hadisələr insan hüquqları uğrunda mübarizə tarixinin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul olunmuşdur. O zamandan İndiyə qədər hər bir fərdin şəxsi, siyasi və sosial hüquqları uğrunda mübarizəsi həqiqətən ümumdünya miqyası almışdır. Belə ki, bu dövrdə İngiltərədə baron və cəngavərlər üçün müəyyən hüquq və azadlıqlar təsbit edən Sənəd meydana çıxmışdır. Sənəd şəxsiyyəti kral özbaşinalığından mühafizə edərək onun müəyyən azadlığını nümayiş etdirirdi. Bu, insan hüquqlarına aid ilk sənəd idi. Sənəd insan hüquqları, kral hakimiyyətinə qoyulmuş məhdudiyətlər, hüquqi norma və prosedurların siyahısından ibarət idi. Magna Charta və ya İngiltərə Böyük Azadlıqlar Xartiyası kimi tanınan bu sənəd 63 bənddən ibarət olub «Krallığımızın bütün azad insanlarına» sözləri ilə başlanırdı. Magna Charta-ya əsasən bundan sonra baronların razılığı olmadan

kral heç bir mühüm siyasi və iqtisadi qərar qəbul edə bilməzdi. Cek və Adam Livlilər yazırlar ki, bu Sənədi müasir mənada İnsan hüquqları Bəyannaməsi adlandırmaq olmaz. Belə ki, Magna Charta yalnız konkret situasiyaların həlli üsullarının siyahısıdır və orada əks olunmuş hüquqların əksəriyyəti isə yalnız baronlara aiddir. Bundan əlavə, həmin müəlliflər hesab edirdilər ki, Magna Chartanın mətni mühafizəkardır, o, yeni idarə üsulunu bəyan edən dildən daha çox, mövcud hüquqları təsdiqləyən dildə yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin Sənədin liberalizmin inkişafında əhəmiyyəti çox böyükdür. Magna Charta konstitusiyaya tipli hakimiyyətin əsasına çevrildi. Sonralar inadlı mübarizə nəticəsində yalnız baronlara aid olan hüquqlar ölkənin bütün vətəndaşlarına aid edildi, Sənədin bəzi müddəaları isə ölkənin hüquqi sisteminin əsasına çevrildi. 1265-ci ildə kral I Eduardın hakimiyyəti dövründə fəaliyyətə başlamış ilk İngiltərə parlamentinin üzvləri qərarların qəbulu zamanı daim Magna Charta-ya müraciət edirdilər.

Magna Charta-da əks olunan bəzi müddəalara nəzər yetirək: Krallığın Ümumi Şurasının razılığı olmadan krallıqda heç bir vergi və mükəlləfiyyət tətbiq edilə bilməz; xırda cinayət törətmiş azad insan ancaq həmin cinayətin dərəcəsinə görə ağır cinayətə görə də həmin qaydada, amma öz statusundan məhrum edilməmək şərtilə cəzalandırılacaq; heç bir azad insan onunla bərabər hüquqlu olan insanlar tərəfindən qanuni hökmündən və ya ölkə qanunlarından savayı heç bir əsasla tutulub həbs edilə, hüquq və ya mülkiyyətindən məhrum oluna, qanundan təcrid oluna, sürgün edilə, hər hansı yolla cəmiyyətdəki mövqeyindən məhrum edilə bilməz, eləcə də ona qarşı güc tətbiq olunması və başqalarının da buna məcbur etdilməsinə yol verilməyəcəkdir; hüquq və ya ədalət heç kəsə satılmayacaq, ona münasibətdə rədd cavabı verilməyəcək və bütün bunlar təxirə salınmayacaqdır və s.

Bundan əlavə, orta əsrlərdə insan hüquqlarının müəyyən olunması ilə bağlı Con Miltonun «Areopagitika» əsəri də mühüm rol oynayır. «Areopagitika» parlament qarşısında mətbuat azadlığı haqqında nitq deməkdir. Burada qeyd olunan əsas fikirlərdən biri ondan ibarət idi ki, «mənə hər cür azadlıqlardan əvvəl bilmək, danışmaq və öz məsləhinə uyğun olaraq sərbəst fikir yürütmək azadlığı verin».

İngiltərədə adətən, krallar hakimiyyətlərinin məhdudlaşdırılması ilə barışmaq istəmir və bir qayda olaraq üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri pozurdular. Bununla da demokratiya və insan hü-

quqları uğrunda mübarizə davam edirdi. Bu mübarizə İngiltərədə XVII əsrdə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni bir vüsət aldı. Həm kralın, həm də parlamentin tək hakimiyyətliyinə qarşı başlamış qanlı üsyanlardan sonra qəbul olunan «Hüquqlar haqqında Petisiya» (1628), «Xalq Sazişi» (1647), «Hüquqlar haqqında Bill» (1689) parlamentarizmin əsasını qoydu, seçki hüquqlarını genişləndirdi, insanın ədalətsiz hakimiyyətin təqib və təzyiqlərindən qorunmasına, həmçinin, dini azadlıq və dini ayrı-seçilikdən müdafiə olunmasına təminat verdi.

XVII əsr insan hüquqları ilə bağlı əsas müddəalara levellerlərin çıxışlarında da rast gəlinir. Levellerlərin liderləri – Con Lilbern, Riçard Overton, Uilyam Uolvin, Con Uildman hələ İngiltərə inqilabından əvvəl mübarizəyə başlayaraq öz əsər və çağırışlarında bizim bu gün əsas tutduğumuz şəxsi və siyasi hüquqları (qanun qarşısında bərabərlik, öz ölkəsini parlamentdəki nümayəndələri vasitəsilə idarə etmək hüquq, məhkəmədə şahidlik etməmək hüququ, söz və din azadlığı, əmək və ticarət azadlığı) əsas tuturdular.

İnsan hüquqları ilə bağlı ideyalara ingilis filosofu, liberalizmin klassiki C.Lokkun əsərlərində də rast gəlmək olur. Lokk demokratiyanın 4 əsas şərtini irəli sürmüşdür. Onlara bərabərlik, insan hüquqları, yalnız vətəndaşların iradəsini yerinə yetirən hökumət, dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması aiddir. C.Lokka görə «təbii qanun» insanlara üsyan belə qaldırmağa imkan verir. O, «İdarəetmə haqqında iki traktat» əsərində yazırdı ki, təbii hüquq Allahın qanunu ilə eynidir və o, bütün insanların yaşamaq, müəyyən azadlıqlara, mülkiyyət hüququna və öz əməyinin nəticəsinə sahib olmaq kimi təbii hüquqlara malik olmuşdur. Bundan başqa, cəmiyyətin inkişafının ilk dövrlərində insanlar bərabər olub, yaşamaq, azadlıq və mülkiyyətə sahib olmaq kimi təbii hüquqlara malik olmuşlar, lakin dövlətin mövcud olmadığı bir dövrdə bu hüquqlar heç nə vermir.

İntibah dövründə humanizm prinsiplərinin elan olunduğu vaxt insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə doğru həllədiçi addım atılmışdır. İnsan hüquqları ideologiyasının özü bir çox cəhətdən humanist dünyagörüşə əsaslanmışdır. Məhz o vaxt ictimai şüurda hüquqlar haqqında qanun və hakimiyyət anlayışlarında müxtəliflik olmuşdur. Məsələn, Puffendorfun «Ümumi hüququn əsasları» kitabında (1660-cı il) hüquqlar haqqında təsəvvürlərin eyni məna daşmadığı əks olunmuşdur. Belə ki, orada qeyd edilirdi ki, «hüquq» sözü (latınca «jus») qanunu və ya bütöv qanunlar sistemini, həmçinin məhkəmə sistemini bildirmək üçün işlədilməklə yanaşı,

insanları ədalətlə idarə etmək və ya əmlaka sahib olmaq, digər əmlak və pul əlaqələrinə daxil olmaq imkanı verən əxlaqi keyfiyyətlərin göstərilməsi kimi də tez-tez istifadə olunur.

Artıq orta əsrlərin sonunda – XVI-XVII əsrlərdə hüquqların bütün insanlara bərabər dərəcədə şamil olunması ideyası yarandı. Riçard Overton özünün ingilis inqilabı dövrünə aid «Bütün tiranlara tuşlanmış ox» pamfletində bu inqilabı özünəməxsus tərzdə təsvir etmişdir. Belə ki, orada göstərilir ki, Yer, təbiət hər bir varlığa elə bir xüsusiyyət vermişdir ki, onun həyatına kənardan heç bir müdaxilə və ya qəsd edilməməlidir. Çünki hər kəs öz xüsusiyyətlərilə birlikdə şəxsiyyətdir, həmin «mən»i təşkil edənə qarşı hər cür qəsd etmək cəhdi kobud zorakılıq, təbiətin əsaslarının təhqiri deməkdir. Müəllif həmçinin qeyd edirdi ki, «insanlar arasında, sizin və mənim aramda ədalətli münasibətlər qanunu yalnız bu cürdür. Mən heç kəsin hüquq və azadlıqlarına hakim olmadığım kimi, heç kəs də mənim hüquq və azadlıqlarıma hakim deyil, mən öz xüsusiyyətlərim və mülkiyyətimlə birlikdə şəxsiyyətim və (bundan nə az, nə də çox) «mən»imi elan edirəm. Mən özümə verilən hüquqların həddini aşmamalı və digər insanın mənim səlahiyyətimdə olmayan hüquqlarına qəsd etməməliyəm. Çünki insanların öz təbiətinə görə mülkiyyət, azadlıq və müstəqilliyi hamı üçün eyni dərəcədədir».

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, qədim dövrlərdə yaranmış olan insanların ümumi bərabərliyi ideyası orta əsrlərdə sabit olaraq qalmadı, o cümlədən bu ideyalar dünyəvi və dini müəlliflərin əsərlərində müxtəlif mövqedən fərqli forma və istiqamətlərdə inkişaf etməkdə davam etdilər.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, insan hüquqları tarixinin kontekstində müəyyən məzmunlu əlaqəni bir sıra aktlar zəncirində görmək olar. Həmin aktlar sırasına Böyük Azadlıqlar Xartiyası (1215), Hüquqlar haqqında Petisiya (1628), Habeas Corpus Akt (1679), Hüquqlar haqqında Bill (1689), Virciniya Hüquqları Bəyannaməsi (1776), ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi (1776), ABŞ Konstitusiyası (1787), Fransa İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsini (1789) aid etmək olar. Əlbəttə, bu siyahını bir çox sonrakı sənədlərlə də tamamlamaq olar. Lakin elə adları çəkilən bu aktlar da insan hüquqları haqqında tarixən yetişmiş, dəyişmiş və zənginləşmiş təsəvvürlərin etirafı, ifadəsi və möhkəmləndirilməsinin normativ-hüquqi formaları sahəsində tarixin və müasirliyin əlaqəsini kifayət qədər inandırıcı nümayiş etdirir.

2.3. Yeni dövrdə insan hüquqları problemi

Yeni dövrdə insan hüquqları məsələsindən danışarkən, insan hüquqları ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, insan hüquqlarının yeni rəşional nəzəriyyəsi H.Qrotsi, B.Spinoza, C.Lokk, Ş.Monteskyö, T.Cefferson, İ.Kant və digər müfəkkirlərin əsərlərində işlənilib hazırlanmışdır.

H.Qrotsi (1583-1645) dövlətin müqavilə konsepsiyasını işləyib hazırlayaraq yazırdı ki, dövlət azad insanların hüquq və mənafelərinə əməl etmək naminə yaradılmış mükəmməl ittifaqdır. Dövlətin bu anlayışı həm də ictimai müqavilə şərtlərini pozan hakimiyyət zorakılığına qarşı müqavimət göstərmək hüququ kimi təbii insan hüququ barədə müddəa ilə bağlıdır.

B.Spinoza (1632-1677) dövlətin təbii-hüquqi baxışları və müqavilə konsepsiyasını inkişaf etdirərək göstərirdi ki, dövlətin əsl məqsədi azadlıqdır. O, həmçinin qeyd edirdi ki, mülki vəziyyətdə olan hər bir kəsin təbii hüququ statik deyildir. Çünki həm təbii, həm də mülki vəziyyətdə olan insan öz təbiətinin qanunları ilə tam qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. İnsanların öz təbii hüquqlarından tam məhrum edilməsi istibdada gətirib çıxarardı.

C.Lokk (1632-1704) tərəfindən hakimiyyətin bölgüsü, qanunun aliliyi ideyaları əsasında insanın ayrılmaz təbii hüquq və azadlıqlarının ardıcıl liberal doktrinası işlənilib hazırlanmışdır. O, insanın ayrılmaz təbii hüquqlarının məcmusunu mülkiyyət hüququ, yəni fərdin özünün iradəsi olmadan ayrılmaz hüququ kimi göstərirdi. Təbii qanunlara əsasən hər bir insan öz şəxsi mülkiyyətini, yəni öz həyatını, əmlak və azadlığını müdafiə etmək hüququna malikdir. İnsanların bu ayrılmaz hüquqlarının təminatı, eyni zamanda insanların dövlətlə müqavilə əsasında birləşməsi, özünü onun hakimiyyətinə tabe etdirməsinin əsas məqsədidir.

Bundan əlavə, Lokk dövlət şəraitində insanın ayrılmaz hüquqlarının təminatını iki mühüm cəhətlə əlaqələndirir. Birincisi, hakimiyyətin bölünməsi zəruridir ki, onsuz siyasi hakimiyyət istər-istəməz bir orqanın və ya şəxsin əlində mütləq və despotik qüvvəyə çevriləcəkdir. Hakimiyyətin bölgüsü ictimai müqavilənin və onun mahiyyətinin tələblərinə əməl edilməsinin mühüm şərti insanın ayrılmaz hüquqlarının tanınması və müdafiəsidir. İkinci mühüm cəhət hakimiyyətin hər bir qeyri-qanuni təzahürünə qarşı müqavimətin qanuniliyi doktrinasından ibarətdir. Lokkun fikrincə, insan hüquqları

uğrunda mübarizənin bir forması kimi belə müqavimətin qanuniliyi, dövlətin təsisçisi sayılan xalqın suveren səlahiyyətlərində kök salır.

İnsan hüquqları konsepsiyası öz sonrakı inkişafını XVIII əsrin fransız hüquqşünası Ş.Monteskyönün yaradıcılığında davam etdirilmişdir. Ləkk kimi Monteskyö də insan hüquqlarının şərhini hakimiyyətin bölünməsi prinsipi ilə sıx əlaqədar hesab edir. O, «Qanunların ruhu haqqında» əsərində insanın siyasi azadlığı ideyası probleminə iki aspektdən – onun dövlət quruluşuna və ayrı-ayrı şəxslərə, yəni vətəndaşlara münasibətdə baxır. Hər üç hakimiyyətin hüquqi və konstitusion-hüquqi möhkəmlənməsində ifadə olunmuş siyasi azadlıq münasibətlərinin bu birinci aspekti vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin zəruri vasitələri kimi çıxış edir. Bu iki aspektin uyğunluğu olmadıqda siyasi azadlıq natamam, qeyri-real və təmin edilməmiş olur. Monteskyö xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, hakimiyyətin bölünməsinin əsas məqsədi hakimiyyətdən sui-istifadə etməkdən çəkinməkdir.

Monteskyönün qeyd etdiyi əsas azadlıq aspekti dövlət quruluşuna görə deyil, ayrı-ayrı vətəndaşlara münasibətdə siyasi azadlıqdır. Göstərilən ikinci aspektdə siyasi azadlıq vətəndaşın təhlükəsizliyindən ibarətdir. Belə təhlükəsizliyin təminat vasitələrini nəzərdən keçirərək Monteskyö cinayət qanunları və məhkəmə icraatının keyfiyyətinə xüsusi əhəmiyyət verir.

T.Peyn, T.Cefferson, A.Hamilton, D.Medison və digər amerikalı mütəfəkkirləri hakimiyyətlərin bölünməsinin konstitusion-hüquqi təcrübəsi və doktrinasının işlənilib hazırlanması üzrə müəyyən işlər görmüşlər.

T.Peyn insanın təbii və ayrılmaz hüquqları ideyasının əsas tərəfdarlarından biri olmuşdur. Bu ideyaları müdafiə edərək o, özünün «İnsan hüquqları» və «Sağlam fikir» əsərlərində insan hüquqlarını onun sosial həyatının zəruri xüsusiyyəti kimi, eləcə də idarəetmə hakimiyyətinin və bütövlükdə, dövlətin təşkili və fəaliyyətinin prinsipi kimi şərh edirdi. Peyn insan hüquqlarına bütün sivil xalqların idarəetmə formasının ayrılmaz atributu kimi baxırdı.

T.Cefferson insan hüquqlarını respublika və demokratik mövqelərdən əsaslandırırırdı. Onun tərəfindən hazırlanmış ABŞ-in İstiqlaliyyət Bəyannaməsində insanların ayrılmaz hüquqları ideyası ifadə olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamə bu hüquqları möhkəmləndirən ilk rəsmi sənəd oldu.

Hakimiyyətin bölünməsi haqqında təlimlə əlaqələndirilmiş insanların ayrılmaz təbii hüquqları haqqında nəzəri təsəvvürlər kons-

titusionalizmin formalaşması prosesində mühüm rol oynayaraq ilkin burjua dövlətlərin konstitusiyaya və digər qanunvericilik aktlarının formalaşmasına, o cümlədən dövlət-hüquqi praktikaya əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bu təsir 1787-ci il ABŞ Konstitusiyası, 1791-ci il Hüquqlar haqqında Bill, 1789-cu il tarixli Fransa İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi və bir sıra digər aktlarda da təzahür etdi.

Belə ki, 1789-cu il Bəyannaməsinin 16-cı maddəsində deyilir ki, hüquqlardan istifadəsi təmin olunmamış və hakimiyyətin bölünməsi həyata keçirilməmiş cəmiyyət konstitusiyaya malik deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları bütün dünyada bəyan edilərək ictimai və dövlət quruluşlarının yeniləşməsi və mədəniləşməsi üzrə əsas imperativ norma oldu. O, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sahəsində yaranmış keçmiş təcrübənin təsirini sınaqdan keçirərək insan və vətəndaş hüquqlarının dünyanın hər yerində tanınması və müdafiəsi uğrunda mübarizə prosesinin gedişinə öz təsirini göstərdi.

İnsan hüquq və azadlıqları probleminin liberal-humanist mövqedən dərin fəlsəfi araşdırılması İ.Kantın adı ilə bağlıdır. Kanta görə dövlət hüquqi qanuna tabe olan çoxsaylı insanların birliyi. Dövlətin rifahı dövlət quruluşu ilə hüquqi prinsiplərin yüksək dərəcədə uyğunlaşmasından ibarətdir. Kant qeyd edir ki, mənəviyyət, mənəvi fəaliyyət və mənəvi azadlıq insan azadlığının və onun müstəqil statusunun tanınmasının hüquqi imkanının prinsip və ilkin şərti, zəruri şəraiti və vacib tərkib hissəsidir. Hüquq normaları kolliziyaların tənzimlənməsinə və bu münaqişələrin ümumi azadlıq qanunu mövqeyindən, yəni mənəvi azadlıq prinsipinə əməl edilməsini nəzərə almaqla həll edilməsinə yönəlmişdir.

Kantın şəxsiyyətin hüquq və azadlığı probleminə fəlsəfi yanaşmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu mövzunu o, ümumdünya tarixi miqyasda, ümumdünya mülki-hüquqi vəziyyətin və xalqlar arasında əbədi sülhün yaradılmasına yönəlmiş mütərəqqi hərəkət perspektivində qarşıya qoymuşdur. Şəxsiyyətin mənəvi azadlığı, insanın hüquq və azadlıqları, respublikaçılıq ideyalarının təsdiqi, Kanta görə, bu idealın həyata keçirilməsinin yeganə mümkün yoludur. Şəxsiyyətin azadlığı, onun hüquq və azadlıqları, hüquqi siyasət, dövlət həyatının hüquqi təşkili, beynəlxalq sülhün və əbədi sülhə aparan yolların təmin edilmə üsulu kimi azad dövlətlərin hüquqi ittifaqı haqqında Kant təlimi hüququn, insan hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü ideyalarının tanınması və tədricən möhkəmlən-

məsi istiqamətində müasir ümumavropa və dünya prosesinin intensiv inkişafında xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azadlıq ideyalarının fəlsəfi baxımdan əsaslandırılmasında həmçinin Hegel də böyük işlər görmüşdür. Əgər Kanta görə şəxsiyyətin azadlığı, onun hüquqları və hüquqi dövlətin mövcudluğu zərurətdirsə, Hegel bunların gerçəklik olduğunu qeyd edir. Belə ki, Hegelin fikrincə, insanların azadlıq ideyası yalnız konstitusiya ilə rəsmiləşdirilmiş və inkişaf etdirilmiş müasir dövlətlərdə tam reallaşır. O, hüquq və azadlığın daxili birliyini göstərərək qeyd edirdi ki, hüquq mövcud varlıq, ümumilikdə azad iradənin varlığından ibarətdir. Beləliklə, hüquq ideya kimi azadlıq deməkdir.

İnsan azadlığının həyata keçirilməsi üçün dövlətin hüquqi təşkilinin əhəmiyyətini qeyd edərək, Hegel dövlət hakimiyyətinin bölünməsinə «ümumi azadlığın təminatı» kimi səciyyələndirirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən o, despotizmi və buna bənzər digər idarəetmə formalarını kəskin şəkildə tənqid edirdi.

1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsinin (Napoleon Məcəlləsi) beynəlxalq miqyasda mülki hüququn inkişafında mühüm mərhələ oldu. Bununla yanaşı, bu Məcəllə ümumilikdə beynəlxalq xüsusi hüququn əsaslarının formalaşmasında və xüsusilə də əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin tənzim olunmasında mühüm rol oynadı. Fransa Mülki Məcəlləsinin bu sahədə xüsusi əhəmiyyəti beynəlxalq səviyyədə əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən razılaşıdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, orada göstərilir ki, Fransada əcnəbi onun vətəndaşı olduğu dövlətlə bağlanmış müqavilə əsasında həmin dövlətin ərazisində Fransa vətəndaşlarının əldə etdiyi və ya əldə edə biləcəyi hüquqlardan istifadə edir (maddə 11).

Konstitusiya Yığıncağının qəbul etdiyi Əcnəbilərlə Fransa vətəndaşlarının hüquqlarını bərabərləşdirən Bəyannamədən fərqli olaraq, Fransa Mülki Məcəlləsinin 11-ci maddəsi geriyə addım kimi qiymətləndirilir. Lakin bu ilk baxışdan belə görünür. Çünki 11-ci maddə əslində beynəlxalq münasibətlərin əsas rəhbər başlanğıclarından biri olan diplomatik qarşılıqlılıq prinsipini təsbit edir. Fransa Mülki Məcəlləsinin 11-ci maddəsi əcnəbilərin hüquqlarının unifikasiyası prosesində dövlətin rolunu göstərir (öz ərazisindən kənarında vətəndaşlarının daha geniş hüquqlarının təmin olunması məqsədilə dövlət beynəlxalq müqavilə vasitəsilə həmin hüquqların xarici dövlətlərin vətəndaşları üçün də təmin etməlidir).

XIX əsrdə digər dövlətlərdə qəbul olunan mülki məəcəllələrdə də əcnəbilərin hüquqi statusunu tənzim edən normalar təsbit olun-

muşdur. Lakin bu normalar ayrı-ayrı dövlətlərdə eyni zamanda bir-birindən həm məzmununa, həm də həcminə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Amma bütün dövlətlər üçün vahid ümumi müddə əcnəbilərin daşınmaz əmlaka sahib olmaq hüququndan məhrum edilməsi ilə bağlı idi. Elə həmin dövrdə hüquqların belə bölgüsü aparılırdı: əcnəbilər üçün mütləq əlçatmaz hüquqlar; əcnəbilər üçün nisbi mümkün olan hüquqlar; ümumi hüquqlar.

Əcnəbilərin vətəndaşlığı onların hüquqi rejiminə təsir göstərirdi ki, bu da müəyyən fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Buna görə də müxtəlif dövlətlərin ərazisində əcnəbilərə eyni hüquqların verilməsi yolu ilə fərqlərin aradan qaldırılması məqsədilə XIX əsrin II yarısından etibarən əcnəbilərin daha mühüm hüquqlarının unifikasiyasına ilk cəhdlər edildi. Bunun bariz nümunəsi qismində Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü il Paris Konvensiyasını, Ədəbi, incəsənət və elmi əsərlərin mühafizəsi haqqında 1886-cı il Bern Konvensiyasını, Malların dəmiryol daşımaları haqqında 1893-cü il Bern Konvensiyasını və s. göstərmək olar.

Orta əsrlərdə ictimai münasibətlərin inkişafı təcrübəsi insan hüquqlarının əsaslandığı azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin balanslaşdırılmasında mühüm çətinliklərin olduğunu göstərdi. Bu prinsiplər arasında ziddiyyət artıq kapitalizmin inkişafının ilkin mərhələlərində meydana çıxmağa və azadlığa (A.Smit, C.S.Mill, B.Konstan) və ya bərabərliyə (J.J.Russo) üstünlük verən ayrı-ayrı nəzəriyyələrdə əks olunmağa başladı. Bir sıra burjuva ideoloqları formal-hüquqi bərabərliyi əsas götürməklə, azadlıqla bərabərlik arasında sıx əlaqəni inkar edirdilər. Belə ki, C.Lokk yurisdiksiyaya və ya bir nəfərin hamı üzərində hökmranlığının yolverilməzliyinə münasibətdə bütün insanların bərabərliyini qeyd edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin ayrılması baş verir. Bu, qeyri-bərabər «başlanğıc imkanları» və insanların qeyri-bərabər qabiliyyətləri, bazar şəraitinə uyğunlaşmasına hazır olmaması və fərdin psixoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Məlum olduğu kimi, azadlıq və bərabərlik xalqların feodal qaydaları və imtiyazları əleyhinə mübarizədə birləşməsində mühüm rol oynayan burjuva inqilablarının aparıcı şüarları idi. İnsan hüquqları barədə liberal konsepsiyaya əsasən azadlıq insanın yaşayışı üçün vacib şərt hesab olunurdu. Russo qeyd edirdi ki, ümumi azadlıq insan təbiətinin nəticəsidir. Onun ilk qanunu – özünümühafizədir. C.Lokk yazırdı ki, insanlar təbiətlərinə görə azad, bərabər və müs-təqildirlər, onlar özlərini ali məqsədin həyata keçirilməsinə hazırla-

malıdırlar. Bunun üçün onun qüvvəsi və qabiliyyəti formalaşmalıdır. Bunun ilk və əsas şərti isə azadlıqdır. Azadlıq və bərabərlik anlayışları klassik liberal doktrinalarda olduğu kimi, insan hüquqları barədə bir sıra sənədlərdə də ayrılmaz şəkildə əks olunmuşdur. Bu yanaşmanın ən məşhur tərəfdarı J.J.Russo olmuşdur.

ABŞ-in 1776-cı il İstiqlaliyyət Bəyannaməsi ilə bütün insanların bərabər yaranması və onlara Allah tərəfindən müəyyən ayrılmaz hüquqların verilməsi bəyan olundu. 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsinin 1-ci maddəsində qeyd edilirdi ki, bütün insanlar azad anadan olurlar və bərabər hüquqlardan istifadə edirlər.

Hüquq və azadlıq ideyalarının, o cümlədən insan hüquqları barədə fikirlərin yayılması Qərbi Avropada dövlətlərin inkişafı ilə yanaşı baş vermiş və qismən bu dövrdə hakimiyyətin mərkəzləşməsinə reaksiya xarakteri daşımışdır. Hüquqların İlahi mənşəli olmasına inam cəmiyyətin siyasi quruluşuna nisbətən hüquqların üstünlüyü barədə hüquqlara malik olmanın insanın təbii vəziyyətinin mövcudluğu barədə baxışların meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu baxışlar XVIII əsrin ikinci yarısı və XVIII əsrdə işlənib hazırlanan təbii hüquqlar nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etdi. Bu nəzəriyyənin təşəkkül tapmasında ingilis filosofu və siyasi xadimi C.Lokk böyük rol oynamışdır.

XVII əsrdə bir sıra mütəfəkkirlər belə hesab edirdi ki, əgər hüquq azadlıqla eynidirsə, bu gec-tez özbaşınalığa səbəb olacaqdır və bu zaman cəmiyyət insanların qarşılıqlı məhvinə, anarxiyaya qapıla bilər və birləşmə hissi tamamilə yoxa çıxar (Lokkun böyük müasiri Tomas Hobbs cəmiyyətə hamının hamıya qarşı müharibəsi kimi tərif verir).

Lokk azadlıq prinsipini bərabərlik prinsipi ilə birləşdirir və bunu ifadə edən qanuna bütün insanların bərabər və azad olduğuna görə onların heç birinin digərinin həyatına, azadlığına və əmlakına ziyan vurmaması kimi tərif verir. Bu təbii qanunu əsaslandırmaq üçün Lokk tarixi adət və ənənələrə deyil, sağlam fikrə və düşüncəyə müraciət edir. O, təbii qanunu həyata keçirmək məqsədilə yalnız özünü müdafiə və təbii insan hüquqlarının bərpası üçün zorakılığa yol verir.

Lokkun siyasi ideyaları Böyük Britaniyanın Şimali Amerikadakı koloniyalarının müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsi nəticəsində meydana çıxmış İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin əsasını təşkil edir. Bəyannamə tarixi adət və ənənələrə deyil, təbii hüquqlara və düşüncəyə əsaslanır. O, vətəndaşların təbii hüququ olan öz hökumətini dəyişmək və qurmaq, onlar üçün daha yaxşı hakimiyyət üzərində üstünlüyü prinsipi praktiki olaraq reallaşmış oldu. Bəyannamə, onun

ideya və prinsipləri ABŞ Konstitusiyasında, xüsusilə 1791-ci il düzəlişləri şəklində Konstitusiyanın tərkib hissəsinə çevrilmiş Hüquqlar haqqında Billdə davam etdirilmişdir.

Bu düzəlişlər fundamental hüquq və azadlıqlar kompleksini müəyyənləşdirir, həmçinin bu hüquqların pozulmasına səbəb olan qanunların qəbulunu hökumətlərə qadağan edir. Belə ki, birinci düzəliş əsasən Konqres hər hansı bir dini müəyyənləşdirən və ya onun sərbəst dini ibadəti qadağan edən, söz və mətbuat azadlığını, xalqların dinc toplaşmaq və sui-istifadələrin dayandırılması haqqında petisiyalarla hökumətə müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdıran qanunlar verməməlidir.

Böyük Fransa Burjua İnqilabı gedişində Milli Yığıncaq tərəfindən elan olunmuş İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi Avropada böyük əks-səda doğurdu. O, İngiltərə və Amerika inqilabları zamanı meydana çıxmış ideyaları davam etdirmiş, azadlıq və hüquq bərabərliyini postulat kimi qəbul edir, həmçinin o dövr üçün yenilik olan hüquqlardan daha səmərəli istifadə olunması məqsədilə hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini tətbiq edir. Hüquqlardan istifadənin təmin olunmadığı və hakimiyyətlərin bölünmədiyi istənilən cəmiyyət konstitusiyaya malik deyildir. İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi, xüsusilə XIX əsrdə tənqiddə məruz qalmışdı. Məsələn, təbii hüquqların eqoizm və fərdiləşmənin artmasına, qarşılıqlı yadlaşmaya aparmasını güman edən K.Marks təbii hüquqlara qarşı tənqidlə çıxış edirdi.

Daha ciddi tənqid pozitivistlər tərəfindən irəli sürülürdü. Onlar elə hesab edirdilər ki, əsas hüquqlar yalnız qanunvericilikdə lazımınca rəsmiləşdirilmiş hüquqlardır, yalnız dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş və buna görə də həyata keçirilə bilən hüquqlar haqqında əsaslı şəkildə danışmaq olar.

XIX əsrdə tədricən təbii hüquqlar anlayışından hazırda daha çox işlədilən insan hüquqları anlayışına keçid baş verdi. Bu keçidin mahiyyətini belə müəyyən etmək olar: təbii hüquqlar anlayışı özünümüdafinə və öz mülkiyyətinin başqalarından müdafiəsi ideyalarına əsaslanır; insan hüquqları anlayışı maraq və tələbləri cəmiyyət və digər insanlar tərəfindən təmin edilməli olan ideal bir şəxsiyyət kimi insan haqqında konsepsiyaya əsaslanır.

FƏSİL III

İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQUN DİGƏR SAHƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

3.1. Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları

Bu gün beynəlxalq, regional və lokal xarakterli mübahisə və münaqişələrin vüsət aldığı bir dövrdə beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqə probleminin öyrənilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bütövlükdə, beynəlxalq humanitar hüquq – silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan, döyüş aparılmasının müəyyən üsul və metodlarının tətbiqini qadağan edən və ya məhdudlaşdıran və silahlı münaqişə dövründə fərdin hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi normaların məcmusudur.

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi beynəlxalq humanitar hüququ belə müəyyənləşdirmişdir: bilavasitə beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdən irəli gələn humanitar problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulan və humanitar təsəvvürlərə görə münaqişə tərəflərinin müharibə aparılmasının vasitə və metodlarından öz seçimlərinə uyğun istifadə etmək hüququnu məhdudlaşdıran və ya silahlı münaqişənin toxunduğu yaxud toxuna biləcəyi şəxsləri və əmlakı müdafiə edən, müqavilədən irəli gələn və adət xarakterli beynəlxalq normaların məcmusu beynəlxalq humanitar hüququ təşkil edir.

Beynəlxalq humanitar hüquq münaqişənin mənşəyi və xarakterindən və ya tərəflərin göstərdiyi səbəblərdən və irəli sürdüyü şərtlərdən asılı olmayaraq bütün silahlı münaqişələrə tətbiq olunur. Beynəlxalq humanitar hüququn məqsədi müharibənin fəvqəladə şəraitində insan həyatını və insan ləyaqətini qorumaqdır. Beynəlxalq humanitar hüququn müddəaları həmişə insanın tələbatlarını ödəməyə yönəlmişdir. İdeal kimi onların vəzifəsi insanı ona qarşı zor

işlədilməsindən qorumaqdır.

Beynəlxalq humanitar hüququn mənbələri qismində bu gün çoxsaylı beynəlxalq konvensiya və sazişlər çıxış edir. Məsələn, Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 9 dekabr 1948-ci il Konvensiyası, 12 avqust 1949-cu il tarixli Mühəribə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyaları – Quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında I Konvensiya, Dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında II Konvensiya, Hərbi əsirlərlə rəftara dair III Konvensiya və Mühəribə zamanı mülki əhalinin müdafiəsinə dair IV Konvensiya - 14 may 1954-cü il tarixli Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası, Bakterioloji (bioloji) və zərərli (toksinli) silahların işlənilməsi, hazırlanması, istehsalı və ehtiyata toplanmasının qadağan olunması və onların məhv olunması haqqında 10 aprel 1972-ci il tarixli Konvensiya, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 10 dekabr 1976-cı il tarixli Konvensiya, 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına Əlavə Protokollar: Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair I Protokol (8 iyun 1977-ci il) və Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair II Protokol (8 iyun 1977-ci il) və s. aiddir.

Beynəlxalq humanitar hüquq onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirən bir sıra prinsiplərə söykənir. Bu prinsiplərə aiddir: silahlı münaqişələrin humanistləşdirilməsi; döyüş aparılmasının metod və vasitələrinin seçilməsində vuruşan tərəflərin üzərinə məhdudiyətlər qoyulması; mühəribə qurbanlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi; mülki obyektlərin və mədəni mülkiyyətin mühafizəsi; hərbi zərurətin və ictimai qaydanın qorunmasının insana hörmətlə uzlaşdırılması; düşmən tərəfə mühəribənin məqsədinə uyğun gəlməyən ziyan vurulmasının yolverilməzliyi; neytral dövlətlərin mənafeələrinin qorunması.

Əgər beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə diqqətlə nəzər yetirsək, əslində onun hər bir müddəasının əsasında insan meyarı, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi ilə sıx bağlı olduğu bir daha müəyyən edilir.

Bütün Konvensiyaların müddəaları müdafiəsiz qalanlarla humanist rəftarı təmin etmək tələbi ilə başlanır. Konvensiyaların hər birində bu tələblərin müəyyənləşdirilməsi onun müddəaları ilə

əhatə olunan şəxslərin xüsusi kateqoriyalarına uyğun gəlir. Məsələn, 1949-cu il tarixli I Cenevrə Konvensiyasının 12-ci maddəsinin ilk dörd bəndində deyilir: silahlı qüvvələrin şəxsi heyəti və bəzi (növbəti maddədə göstərilən digər) şəxslər yaralı və xəstə olduqları bütün hallarda himayə edilməli və müdafiə olunmalıdır. Münaqişə edən Tərəf onun tabeliyi altına düşənlərlə cinsi, irqi, milliyəti, dini, siyasi əqidə və ya digər bu kimi meyarlara əsaslanan hər hansı ayrı-seçkilik qoymadan, humanist rəftar etməli və onlara qayğı göstərilməlidir. Onların həyatına hər hansı qəsd və ya şəxsiyyətini təhqir edən hərəkət qadağan edilir. Xüsusilə də, onlar öldürülə və ya məhv edilə, işgəncələrə və ya bioloji sınaqlara məruz qala bilməz. Onlar nə tibbi yardımsız və qulluqsuz, nə də qəsdən yoluxdurucu şəraitdə saxlana bilməz. Yalnız təxirəsalınmaz tibbi səbəblərə görə tibbi yardım göstərilməsində növbə üstünlüyünə yol verilə bilər. Qadınlarla onların cinsinə uyğun şəkildə xüsusi hörmətlə rəftar edilməlidir.

Qanunvericilikdə hər hansı boşluğun qalmaması üçün I Əlavə Protokola münaqişədə olan tərəfin tabeliyinə düşmüş şəxslərlə rəftar haqqında geniş bölmə daxil edilmişdir. III bölmənin «əsas təminatlar» adlanan 75-ci maddəsi İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin müharibənin xüsusi şəraitləri üçün uyğunlaşdırılmış yığcam şərh kimi oxunur. Belə ki, həmin maddəyə müvafiq olaraq, münaqişədə olan tərəfin tabeliyinə düşmüş bütün şəxslərlə bütün hallarda humanistcəsinə rəftar edilməlidir. Onlar irqinə, rənginə, cinsinə, dilinə, dininə və ya siyasi və ya digər əqidəyə, milli və ya ictimai mənşəyə, maddi vəziyyətə, doğulma və ya digər statusuna, yaxud hər hansı digər bu kimi meyarlara əsaslanan heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan bu maddədə nəzərdə tutulan himayədən istifadə etməlidirlər. Qısa şəkildə desək, söhbət ayrı-seçkiliyin tam qadağan edilməsindən gedir ki, bu da müharibə zamanı əsirlər düşmənin hakimiyyəti altında olduğu hallarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşgəncələrin oxşar şəkildə mütləq qadağası dörd Cenevrə Konvensiyasının hər birində vardır: işgəncələr Cenevrə Hüququ ilə heç bir istisna qoyulmadan qəti qadağan olunur. Heç bir halda belə qeyri-insani metodlara əl atmaq olmaz, işgəncələrə haqq qazandıra biləcək (məsələn, azadlıq və ya millətin taleyi kimi) heç bir ali dəyər ola bilməz. İşgəncələrin tətbiq edilməsi istənilən halda Cenevrə Konvensiyalarının ciddi şəkildə pozulmasıdır və buna görə də hərbi cinayət kimi cəzalandırılmalıdır.

Düşmən tərəfin hakimiyyəti altına düşmüş şəxslərlə rəftara qoyulmuş minimum tələbləri əks etdirən I Əlavə Protokolun III

bölməsində münaqişə şəraitində yüksək dərəcədə zəifliyi üzündən əlavə himayəyə ehtiyacı olanların digər qrupları sadalanır. Bunlar qaçqınlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (73-cü maddə), müharibənin ayrı saldıği ailələr (74-cü maddə), qadınlar (76-cı maddə), uşaqlar (77 və 78-ci maddələr) və jurnalistlərdir (79-cu maddə).

İ Əlavə Protokolun 75-ci maddəsində minimal təminatlar göstərilmişdir. Bu maddə insana beynəlxalq humanitar hüququn verdiyi himayə ilə insan hüquqları haqqında müqavilələrdə olan təminatlar arasında əlaqə yaradır və buna görə də xüsusi maraq doğurur. Bütövlükdə, Cenevrə Konvensiyalarından hər biri müharibə qurbanlarının, yəni himayədə olanların əsas kateqoriyalarından hansısa birinin müdafiəsi haqqında qaydaları nəzərdə tutur. Belə ki, birinci Cenevrə Konvensiyasında yaralıların və xəstələrin müdafiəsi, ikinci Konvensiyada – yaralıların, xəstələrin və dəniz silahlı qüvvələrinin tərkibində gəmi qəzasına uğramış şəxslərin müdafiəsi, üçüncü Konvensiyada hərbi əsirlərin, dördüncü Konvensiyada isə - düşmənin hakimiyyəti altında olan mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında məsələlər tənzimlənir.

1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının himayə altında olan şəxslərin ayrıca kateqoriyalarının müdafiəsinə həsr olunmuş müddəaları 1977-ci il tarixli Əlavə Protokollarla daha da təkmilləşdirərək tamamlanmışdır. Əlavə Protokollarda həmçinin, qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr dövründə fərdlərin müdafiəsini nəzərdə tutan müddəaların əhatə dairəsi də əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə qurbanlarının müdafiəsinə həsr olunmuş bütün beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulmuş ümumi tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- müharibə qurbanları ilə bütün hallarda, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan və irqi, dini, milli, cinsi mənsubiyyətindən, dərisinin rəngindən, əmlak vəziyyətindən və başqa anoloji meyarlardan asılı olmayaraq, humanist rəftar edilməli və onlar müdafiə olunmalıdırlar;

- qəsdən adamöldürmə, işgəncə, əzabvermə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar, şikəstetmə, bioloji təcrübələr və eksperimentlər, qəsdən bədənə xəsarət yetirmələr və s. qadağandır;

- lüzumsuz dağıntılar törətmək və terror qadağandır;

- müharibə qurbanlarının himayəsinə dair normaları ciddi şəkildə pozan təqsirkar şəxslər cinayət cəzasına məhkum edilməli olan hərbi cinayətkarlardır.

Beynəlxalq humanitar hüquqda himayə altında olan şəxslə-

rin müdafiəsinin ümumi sistemi silahlı münaqişələrin nəticələrindən müxtəlif kateqoriya şəxslərin - ümumi, xüsusi və minimum himayəsi haqqındakı təsəvvürlərin əsasında qurulmuşdur. Belə ki, himayədəki şəxslərin əsas hissəsinə təqdim olunmuş himayə ilə müqayisədə xüsusi himayə hüququna tibbi və dini heyət, yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar, eləcə də qaçqınlar və apatridlər (vətəndaşlığı olmayan şəxslər) malikdirlər. Hüququn bu sahəsində həmçinin, ümumi və xüsusi himayə hüququna malik olmayan, lakin bununla yanaşı, bəzi təminatlara malik ola bilən şəxslər kateqoriyası üçün də minimum müdafiə sistemini nəzərdə tutan normalar cəmlənmişdir. Bu normalar hərbi əsir statusuna malik olmayan, lakin bununla yanaşı, bəzi təminatlara malik ola bilən şəxslər kateqoriyası üçün də minimum müdafiəsi sistemini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüququn bu iki sahəsinin qarşılıqlı əlaqəsinin həm insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin, həm də beynəlxalq humanitar hüququn insan hüquqları amilini əsas tutmaları ilə birbaşa əlaqədardır. Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının sıx qarşılıqlı əlaqələri 1968-ci ildə Tehranda keçirilmiş İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Konfransda da xüsusi qeyd edilmişdir. Belə ki, burada BMT ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının hərbi münaqişələrə tətbiqi məsələsini nəzərdən keçirmişdir. İnsan hüquqları üzrə sənədlərin mətnlərinə getdikcə daha çox beynəlxalq humanitar hüquq üçün xarakterik olan ideya və anlayışlar daxil olmağa başlayır. Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 38-ci maddəsi beynəlxalq humanitar hüquq və uşaq hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirmişdir. 38-ci maddəyə görə iştirakçı-dövlətlər silahlı münaqişələr zamanı onlara tətbiq edilən və uşaqlara aidiyyəti olan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına hörmət bəsləməyi və onlara əməl olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. Dövlətlər 15 yaşına çatmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər və onları öz silahlı qüvvələrində xidmətə çağırmaqdan çəkindirməlidirlər. 15 yaşına çatmamış, 18 yaşı hələ tamam olmamış şəxslərin orduya cəlb edilməsi zamanı daha yaşlı şəxslərə üstünlük verməyə çalışmalıdırlar. Silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öz öhdəliklərinə uyğun olaraq iştirakçı-dövlətlər silahlı münaqişənin toxunduğu uşaqların müdafiəsini və onlara baxılmasını təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər.

Bu tendensiyanı BMT Baş Məclisinin bir sıra qətnamələrinin

də də rast gəlmək olar. Baş Məclis dəfələrlə qeyd etmişdir ki, o öz işində BMT Nizamnaməsi, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Paktlarda, həmçinin 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara 1977-ci il Əlavə Protokollarda əks olunan ümumtənzim edilmiş humanitar normaları rəhbər tuturlar. İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində 1990-cı ilin aprelində qəbul edilmiş İnsan hüquqları haqqında İslam Bəyannaməsində birmənalı olaraq, onun insan hüquqları sahəsində beynəlxalq sənəd olması bəyan olunsada, burada, eyni zamanda, bir-başa olaraq humanitar hüquqa uyğun müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, burada xüsusi olaraq nəzərdə tutulur ki, güc tətbiqi və ya silahlı hərbi münaqişə zamanı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslər – qocalar, uşaqlı qadınlar, yaralıları, xəstələr və əsirlər müdafiədən istifadə edirlər. Bəyannamə, həmçinin döyüş aparılmasının metod və vasitələrini də tənzim edir.

İnsan hüquqları və humanitar hüquq arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni beynəlxalq hüququn riayət olunmasına məsul olan və müvafiq nəzarəti həyata keçirən təşkilatların fəaliyyətində də müşahidə etmək olar.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, son illər Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrinin təsbiti üçün humanitar hüquq normalarına istinad edir. Müvafiq tendensiya keçmiş Yuqoslaviya münaqişəsi üzrə 808 (1993-cü il) sayılı Qətnaməsində əks olunmuşdur. Təhlükəsizlik Şurasının bu qətnaməsində 1991-ci ildən sonra keçmiş Yuqoslaviya ərazisində törədilmiş beynəlxalq humanitar hüquq normalarının kobudcasına pozulmasında təqsirli olan şəxslərin məhkəmə baxışının həyata keçirilməsi məqsədilə beynəlxalq tribunalın təsis edilməsi qərarından danışıılır.

Beləliklə, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, hər iki beynəlxalq hüquq sahəsi mahiyyət etibarilə insan hüquqlarının qorunmasına xidmət edir. Lakin beynəlxalq insan hüquqları hüququ beynəlxalq humanitar hüquqdan daha geniş anlayışdır. Düzdür, hər ikisinin məqsədi bilavasitə insan hüquqlarının qorunmasıdır. Lakin beynəlxalq humanitar hüquq müharibə və silahlı münaqişə dövründə insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin anlayışının qloballaşması beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının yaxınlaşmasına, qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinə səbəb olur. Bu isə nəticə etibarilə insan hüquqları ideyasının zənginləşməsinə və səmərəli müdafiə sisteminin təşkilinə səbəb olur.

3.2. Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə və insan hüquqları

XXI əsrdə bəşəriyyət həlli yalnız dövlətlərin əməkdaşlığı vasitəsilə mümkün olan rəngarəng və ziddiyyətli ümumi problem və məsələlərlə qarşılaşır. Ümumtanınmış beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipinin maddi əsası genişlənir, bu işə cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, cinayətkarlıqla mübarizə beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm sahəsi hesab olunur. Belə əməkdaşlıq bu məqsədlər naminə həyata keçirilir: beynəlxalq cinayətlərin razılaşıdırılmış təsnifatı; cinayətkarların verilməsi də daxil olmaqla, cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsi; cinayətlərin qarşısının alınması və təqibi üzrə cəhd və tədbirlərin əlaqələndirilməsi və s.

Cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın formaları kimi bunlar fərqləndirilə bilər: cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; beynəlxalq cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə mübarizə haqqında müqavilələrin imzalanması; cinayət işləri üzrə hüquqi yardım; cinayətkar fəaliyyətin qarşısının alınması və təqsirli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə birgə tədbirlər.

Beynəlxalq cinayətkarlığın artması cinayətkarlıqla mübarizəyə, xüsusən də onun qarşısının alınmasına yönəlmiş çoxsaylı beynəlxalq təşkilatların yaranmasına səbəb oldu. Bu təşkilatlar arasında öz rəsmi statusuna görə bu istiqamətdə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirmə mərkəzi olan BMT xüsusi yer tutur. BMT cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirən ümumtanınmış mərkəzdir. Buna bu sahədə əməkdaşlığın vahid standart və normalarının müəyyən edilməsi, məcəllələşdirilmiş konvensiyaların, nümunəvi müqavilələrin, digər beynəlxalq hüquqi aktların və cinayətkarlıqla davranış normalarının qəbul edilməsi yolu ilə nail olunur. Bu işə BMT-nin əsas və köməkçi orqanları və ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının böyük əksəriyyəti cəlb olunmuşdur. BMT cinayətkarlıqla dövlətdaxili və beynəlxalq miqyasda mübarizədə dövlətlərə effektiv yardım göstərmək üçün zəruri olan mandat və beynəlxalq mexanizmə malik olan yeganə təşkilatdır. Bununla belə, Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə VIII Konqresdə qeyd edildiyi kimi, BMT-nin öz öhdəliklərinin tam və effektiv realizəsi üçün təşkilati imkanları çatışmır.

BMT Nizamnaməsinin 3-cü maddəsinə görə BMT sosial və humanitar xarakterli problemlər, o cümlədən cinayətkarlıqla müba-

rizə üzrə problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirir. Bu fəaliyyəti BMT öz orqanları vasitəsilə həyata keçirir. (Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, Katiblik, Beynəlxalq Hüquq Komissiyası, Beynəlxalq Məhkəmə, İqtisadi və Sosial Şura, Cinayətkarlığın qarşısının alınması üzrə Komitə, BMT-nin Milli Tədqiqat İnstitutları və Mərkəzləri). Cinayətkarlıqla mübarizədə ixtisaslaşdırılmış təsisatlar da iştirak edirlər. (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı (İKAO), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (İMO), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNESKO, MAQATE və s.)

BMT Təhlükəsizlik Şurası sülh və təhlükəsizlik əleyhinə törədilən cinayətlərin, məsələn, təcavüzlə əlaqədar dövlətlərin daxil olan şikayətlərinə baxır, eləcə də daha təhlükəli terror aktları ilə mübarizə məsələlərini müzakirə edir.

BMT Katibliyində - BMT Baş Katibinə və Katibliyə öz məsləhətlərini hazırlayan, cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayət mühakiməsi üzrə bölmə kimi xüsusi bölmə vardır.

Beynəlxalq Hüquq Komissiyası daha təhlükəli beynəlxalq cinayətlərlə mübarizədə əhəmiyyətli rol oynamaqlı olan Sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin layihəsi və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunu hazırlamışdır.

BMT-nin əsas orqanlarından olan BMT Beynəlxalq Məhkəməsində dövlətlər konkret işə baxılması çərçivəsində beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə məsələlərini qoyur və həll edirlər.

Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə dövlətlərin əməkdaşlıq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi BMT İqtisadi və Sosial Şurasına həvalə edilmişdir. Bu Şura çərçivəsində bir neçə köməkçi orqan fəaliyyət göstərir, məsələn, Narkotik Vasitələr üzrə Komissiya, Beynəlxalq Terrorizm üzrə Komissiya, Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komitə (bu Komitə ləğv edilmiş və üzərinə cinayətkarlığın qarşısının alınması üzrə fond yaradılması və cinayətkarlığın qarşısının alınması və Cinayət Mühakiməsi üzrə Komissiya ilə əvəz edilmişdir).

Cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Komitənin əsas xidməti – cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla davranış üzrə doqquz BMT Konqresinin keçirilməsidir. Burada cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının prinsiplial məsələləri nəzərdən keçirilmiş və bu barədə mühüm tövsiyələr qəbul edilmişdir. Konqreslər dövrü olaraq 5 ildə bir dəfə keçirilir. Konqreslərin keçirilməsindən əvvəl regional hazırlıq konfransları keçirilir. Konfransın işində iştirak edən dövlətlər

ora cinayətkarlıqla mübarizə üzrə mütəxəssislərini göndərirlər. Bundan başqa, Konqresin işində BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının və digər beynəlxalq təşkilatların münayəndələri iştirak edirlər.

BMT cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində bir çox normativ-hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Bu sıraya aiddir: Bomba terrorizmi ilə mübarizə haqqında BMT Beynəlxalq Konvensiyası (15 dekabr 1997-ci il), Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında BMT Beynəlxalq Konvensiyası (9 dekabr 1999-cu il), Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyası (15 noyabr 2000-ci il) və s. Bundan başqa, BMT Baş Assambleyasının və Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri bu sıraya aid ola bilər.

BMT-nin himayəsi altında cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar üzrə bir sıra elmi-tədqiqat institutları yaradılmışdır: Romada BMT-nin sosial müdafiə üzrə elmi-tədqiqat institutu, Asiya və Uzaq Şərq ölkələri üçün cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar haqqında BMT-nin Tokio İnstitutu, Latın Amerikasını ölkələri üçün cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftar haqqında BMT İnstitutu, Şimalda və Mərkəzi Avropada cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə haqqında Helsinki və Milanda BMT institutları, BMT-nin Qahirədə Sosial və Kriminoloji Tədqiqatlar Mərkəzi və s. Qeyd olunan qurumlar cinayətkarlıqla mübarizədə effektiv tədbirlərin işlənilməsi üçün mühüm rol oynayırlar.

1992-ci il mart ayının 2-də AR (AR) BMT-yə üzv qəbul edildi. Azərbaycanın BMT-dəki fəaliyyətinin əsas məqsədləri və onların beynəlxalq təşkilatın vəzifələri ilə uzlaşdırılması son dərəcə əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Azərbaycanın BMT və onun ixtisaslaşdırılmış qurumlarındakı fəaliyyətinin məqsədlərini iki zaman çərçivəsi daxilində ümumiləşdirmək olar: müasir dövrdə vəziyyətlə əlaqədar məqsədlər: tarixi inkişafın gələcək mərhələsi ilə əlaqədar məqsədlər. Zaman bölgüsündən asılı olmayaraq, bu beynəlxalq təşkilatda üzvlüyün məqsədi siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, sosial, mədəni, o cümlədən cinayətkarlıq xüsusən də onun ən təhlükəli forması hesab olunan terrorizmlə beynəlxalq mübarizə sahəsində effektiv əməkdaşlıqdır.

Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizədə əhəmiyyətli rol oynayan təşkilatlardan biri də İnterpoldur. İnterpol (Beynəlxalq Cinayət Polis Təşkilatı) unikal strukturu, hüquqi bazası və texniki

təhcizətı sayəsində beynəlxalq polis əməkdaşlığını səmərəli surətdə əlaqələndirən beynəlxalq təşkilatdır. Konkret cinayətlərin açılmasında müxtəlif dövlətlərin cinayət polisi xidmətlərinin təcrübə əməkdaşlığında və onlar tərəfindən həyata keçirilən səylərin əlaqələndirilməsində vasitəçi mexanizm olan İnterpol ümumi polis strategiyasının və beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə taktikasının işlənilib hazırlanması üzrə vahid dünyəvi mərkəz kimi fəaliyyət göstərir.

İnterpolun əsas sənədi – 1956-cı ildə Beynəlxalq Cinayət Polisi Komissiyası (İnterpol 1956-cı ilədək bu cür adlanırdı) tərəfindən qəbul edilmiş Nizamnamədir. 1971-ci ildə İnterpol və BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası arasında əməkdaşlıq haqqında xüsusi sazişin bağlanmasıdan sonra, İnterpolun hökumətlərarası təşkilat statusu BMT tərəfindən tanınmışdır. 8 iyul 1997-ci il tarixində isə İnterpol və BMT arasında əməkdaşlıq haqqında yeni saziş imzalanmışdır.

İnterpolun strukturuna daxildir: Baş Assambleya; Baş Katiblik; Milli Mərkəzi Bürolar (MMB); Məşvratçılar;

MMB İnterpolun struktur elementlərindən biri kimi ən vacib orqanlardır. Belə ki, hüquq-mühafizə orqanları, o cümlədən cinayət polisi xidmətləri məhz MMB vasitəsilə İnterpol xidmətlərindən istifadə edir, bu təşkilatdan bəhrələnilirlər. İnterpolun Nizamnaməsinin 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığın təmin olunması üçün hər bir ölkə MMB qisminə fəaliyyət göstərəcək orqanı müəyyən edir.

İnterpolun fəaliyyətinin regionlaşdırılması və ayrı-ayrı regionlarda beynəlxalq polis əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə İnterpolun subregional büroları yaradılmışdır. Subregional büroların vəzifəsi müvafiq regionlarda beynəlxalq polis əməkdaşlığını təkmilləşdirmək və möhkəmləndirməkdən, İnterpolun müxtəlif orqanlarının işini yüngülləşdirməkdən, Baş Katibliyi müvafiq regionlarda təmsil etmək və MMB-lərə gündəlik fəaliyyətlərində yardım göstərməkdən ibarətdir. Subregional bürolar Baş Katibliyin məzil-qərargahdan kənarında yerləşən struktur elementləri hesab olunur və bu bürolar bilavasitə Baş Katibliyin tabeliyində olur.

İnterpol çərçəvəsində cinayətkarlıqla mübarizə üzrə bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir: 8 oktyabr 1985-ci il tarixli Beynəlxalq terrorizm və mülki aviasiyanın işinə qanunsuz müdaxilə haqqında Qətnamə, 27 oktyabr 1998-ci il tarixli Terrorizmlə mübarizə haqqında Qahirə Qətnaməsi, 12 noyabr 1999-cu il tarixli Terrorizmin maliyyələşdirilməsi haqqında Qətnamə, 28 sent-

yabr 2001-ci il tarixli 11 sentyabr 2001-ci il Terror hücumu haqqında Qətnaməsi və s.

AR 1992-ci ildə İnterpolun Baş Assambleyasının Dakar şəhərində keçirdiyi 61-ci sessiyasında bu təşkilata üzv qəbul olunmuşdur və Respublikamızda İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosu Daxili İşlər Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərir.

Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlardan biri də MDB-dir. MDB çərçivəsində qəbul edilən mühüm beynəlxalq müqavilələr və yaradılan təşkilati mexanizmlər də problemin dövlətlər qarşısında ciddi şəkildə dayandığını bir daha müəyyənləşdirir.

MDB Hökumət Başçıları Şurasının qərarına əsasən MDB ərazisində mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizənin əlaqələndirilməsi üzrə Büro yaradılmışdır. Büronun əsas vəzifələri aşağıdakılardır: xüsusi məlumat bankının formalaşdırılması və təşəbbüskar məlumatın müvafiq DİN-nə təqdim edilməsi; cinayətkar birlik üzvlərinin, daha təhlükəli cinayət törətmiş və cinayət təqibindən gizlənən şəxslərin dövlətlərarası axtarışının həyata keçirilməsinə kömək göstərilməsi; bir neçə MDB dövlətinin maraqlarına toxunan əməliyyat-axtarış tədbirləri və kompleks əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı birgə fəaliyyətin təmin olunması, transmilli cinayətkarlıqla mübarizədə tövsiyələrin hazırlanması.

MDB çərçivəsində cinayətkarlıqla mübarizənin bir qolunu terrorizmlə mübarizə təşkil edir. Belə ki, 2001-ci ildə yaradılmış MDB Antiterror Mərkəzi MDB-nin xüsusi ixtisaslaşdırılmış orqanı kimi daimi əsasda fəaliyyət göstərir və o, MDB üzv-dövlətlərinin səlahiyyətli orqanlarının beynəlxalq terrorizm və digər ekstremist təzahürlərlə mübarizə sahəsində qarşılıqlı təsirinin əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi üçün yaradılmışdır.

Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə sahəsində MDB çərçivəsində bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bu sıraya aiddir: İqtisadi sahədə cinayətlərlə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında Saziş (Moskva, 12 aprel 1996-cı il), MDB üzv-dövlətlərinin ərazisində mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər növ cinayətlərlə mübarizə üzrə birgə tədbirlər haqqında Qərar (Moskva, 12 mart 1993-cü il), MDB üzv-dövlətlərinin cinayətkarlıqla mübarizə üzrə 25 noyabr 1998-ci il Sazişi, MDB üzv-dövlətlərinin terrorizmlə mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında 4 iyun 1999-cu il Müqaviləsi, Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 7 oktyabr

2002-ci il Kişinyov Konvensiyası (Minsk Konvensiyasını əvəz etmişdir), MDB üzv-dövlətlərinin ərazisində birgə antiterror tədbirlərinin təşkili və aparılması qaydası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında 7 oktyabr 2002-ci il Protokolu və s.

3.3. Beynəlxalq təhlükəsizlik və insan hüquqları

Ümumi sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsasını təşkil edir. Müasir dövrün əsas problemlərindən biri də bildiyimiz kimi, insan hüquq və azadlıqlarının universal səviyyədə effektiv müdafiəsinin təminatıdır. İnsan hüquq və əsas azadlıqları o qədər fenomenal bir məfhumdur ki, beynəlxalq aləmin heç bir sahəsini onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Beynəlxalq münasibətlərin elə bir sahəsini göstərmək olmaz ki, orada insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi həmin münasibətlərin əsas qayəsi olmasın. Beynəlxalq təhlükəsizlik və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə gəldikdə isə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi məzmunca beynəlxalq təhlükəsizlikdən daha geniş anlayışdır. Onları müqayisə etmək və ya qarşı-qarşıya qoymaq olmaz, çünki bu anlayışlar bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Beynəlxalq təhlükəsizlik universal, ümümbəşəri səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün zəmin yaradır, beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas məqsədi beynəlxalq sülhü təmin etməkdir. Yalnız sülh və təhlükəsizliyin təmini şəraitində ideal səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsindən söhbət açmaq olar. Digər tərəfdən isə bu və ya digər dövlət tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulması artıq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin davamlılığı, qorunması və mövcudluğunu şübhə altına alır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin müasir anlamı BMT Nizamnaməsinin onun əsas vəzifəsinin müəyyən edildiyi I maddəsində təsbit edilmişdir: Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təhlükəsizlik aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə və ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və yaxud həll olunmasına müvəffəq olmaq.

Müasir beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışı milli təhlükəsizliklə sıx qarşılıqlı əlaqədədir, lakin o, milli təhlükəsizlik anlayışından da-

ha genişdir və əslində qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik dövlətlər cəmiyyətinin hər bir üzvünün milli təhlükəsizliklərinin məcmusunu özündə birləşdirir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun yeni tendensiyalarından biri mövcud beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyə aid bir çox yeni konsepsiyaların irəli sürülməsidir. Yeni konsepsiyaların irəli sürülməsi mövcud reallıqlarla əlaqədardır və dövlətlər cəmiyyətində baş verən proseslərin məntiqi davamı kimi özünü biruzə verir.

Bu konsepsiyalardan biri ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Düzdür, bu konsepsiya 80-ci illərdə SSRİ tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin bu konsepsiya mövcud reallıqlara uyğun gələn bir konsepsiya kimi BMT tərəfindən qəbul edilərək onun bir çox qətnamələrində öz əksini tapmışdır. 1986-cı il 5 dekabrda, 1987-ci il 7 dekabrda BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən Ümuməhatəli beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında qətnamələr qəbul edildi. Burada BMT Nizamnaməsi əsasında beynəlxalq təhlükəsizliyə səmərəli və ümuməhatəli yanaşmanın işlənilib hazırlanmasında bütün dövlətlərin ümumi marağı olduğu qeyd olunur, bütün üzv dövlətlər tərki silah, beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli, iqtisadi inkişaf və əməkdaşlıq, ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində öz səylərini birləşdirməyə çağırılır.

1988-ci il 7 dekabrda Baş Məclis BMT Nizamnaməsinə əsasən Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə ümuməhatəli yanaşma haqqında Qətnamə qəbul etdi. Burada dövlətlər ümuməhatəlilik əsasında beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfəsini verməyə çağırılır. 1989-cu il 15 noyabrda qəbul olunmuş 44/21 sayılı Qətnamədə dövlətlər bütün aspektlərdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində öz praktiki səylərini artırmağa çağırılır.

Ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasına görə təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində təmin edilməlidir. Bu gün iqtisadi münasibətlərdə, ekologiya sahəsində, humanitar və digər sahələrdə təhlükəsizliyi təmin etmədən ümumi, etibarlı təhlükəsizlikdən danışmaq olmaz. İqtisadi təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi və digər sahələrdə təhlükəsizlik siyasi və hərbi sahələrdəki təhlükəsizliklə yanaşı, ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissələridir. Bu gün terrorizmin qarşısını almadan ümumi təhlükəsizlik haqqında danış-

maq mənasızdır.

Beləliklə, müasir dövrdə yalnız münasibətlərin bütün sahələrində təhlükəsizliyi təmin etməklə ümumi beynəlxalq təhlükəsizlik şəraiti yaradıla bilər. Bu baxımdan ümuməhatəli beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası müasir tələblərə cavab verən, reallığa uyğun bir konsepsiyadır. Bu konsepsiya yalnız beynəlxalq hüquq vasitəsilə reallaşa bilər. Bu sahədə əsas vəzifə beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini və digər mövcud normaları daha da inkişaf etdirmək, adət şəklinə mövcud olan normaları müqavilə normalarına çevirmək, yeni müqavilələr işləyib hazırlamaq, müqavilələrin universallığını təmin etmək və s.-dir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində irəli sürülən digər bir konsepsiya qərb hüquq ədəbiyyatında formalaşmış əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik anlayışı beynəlxalq münasibətlərə yeni yanaşmanı ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir dövrdə bu terminə müraciət edilməsi sakit olmayan indiki zamanda və proqnozlaşdırıla bilməyən gələcəkdə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yeni yanaşmanın nəticəsidir. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik modelinə kollektiv təhlükəsizlik və kollektiv müdafiə ilə yanaşı, fərdin təhlükəsizliyi və stabilliyin genişləndirilməsi elementlərini də daxil edir. Bu model aşağıdakı dörd həlqədən ibarətdir: fərdin təhlükəsizliyi, kollektiv təhlükəsizlik, kollektiv müdafiə və sabitliyin təmin edilməsi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində mövcud olan digər konsepsiya təhlükəsizlik dilemması adlanır. Bu konsepsiyaya görə bir dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərə cavab olaraq qarşı tərəf də müvafiq tədbirlər görür. Nəticədə hər iki tərəfin təhlükəsizliyi zəifləyir və onlar bir-biri üçün təhlükəli olurlar. Tərkisilah sahəsində bağlanan sazişlər təhlükəsizlik dilemmasını zəiflədir. Təhlükəsizlik dilemması təhlükəsizlik sisteminin yaranmasında əsas rol oynayır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya qarşılıqlı təhlükəsizlik konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın özü iki qola ayrılır: Qrotsian və Kant. Bu iki konsepsiya arasında fərq o qədər böyükdür ki, onları iki müstəqil konsepsiya kimi də qiymətləndirmək olar.

Qarşılıqlı təhlükəsizliyin qrotsian konsepsiyası qarşılıqlı təhlükəsizliyi – təcavüz və digər təhlükə mənbəyi olan qarşı tərəfə adekvat və qarşılıqlı təhlükə yaratmaqla önləyici mexanizmdir. Bu konsepsiyaya görə qarşılıqlı təhlükəsizliyin əldə olunmasına yönələn təd-

birlər güc tətbiq etməklə deyil, razılıq əsasında formalaşdırılmalıdır.

Qarşılıqlı təhlükəsizliyin Kant Konsepsiyası BMT-nin qeyri-səmərəli olduğunu hesab edir və təhlükəsizliyin dəyişən mühitində beynəlxalq-hüquqi norma və prinsiplərin deyil, humanitar dəyər və ideallar əsasında fəaliyyət zərurəti dayandığını iddia edir. Bu modelin tərəfdarları təhlükəsizliyə nail olunmasının əsas vasitəçisi qismində NATO-nu qiymətləndirirlər.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya 90-cı illərin ikinci yarısında işlənib hazırlanmış insan təhlükəsizliyi konsepsiyasıdır. Yeni vətəndaş münaqişələri, insan hüquqlarının kütləvi pozulması, zorakı cinayətlərin artması, terrorizmin və narkotiklərin yayılması və s. təhlükəsizlik sahəsində keyfiyyətə yeni strategiyaları şərtləndirir. Bu konsepsiyanın əsas ideyası fərdlərin təhlükəsizliyinin dövlətlərin təhlükəsizliyindən yaranması mülahizəsinə qarşıdır. Bu konsepsiyaya görə insan təhlükəsizliyinin müdafiəsi naminə qarışmaq, sanksiyalar və hərbi müdaxilə də daxil olmaqla, güc tətbiq etmək olar və təhlükəsizlik siyasəti insan hüquqları, demokratiya və inkişaf strategiyası ilə sıx əlaqədə olmalıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində növbəti konsepsiya demokratik dünya nəzəriyyəsi adlanır. Bu konsepsiya müəyyən mənada sosialist ölkələri arasında müharibəni istisna edən sosialist təhlükəsizlik konsepsiyasına yaxındır. Bu konsepsiya demokratik ölkələr arasında mövcud münaqişələri onların kifayət qədər demokratik olmaması ilə əlaqələndirir. Bu konsepsiyanın zəif cəhəti onun demokratiyanın inkişafına maneə yaradan təbii, tarixi və milli şərtləri nəzərə almamasıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas mənbələri qismində sülhün təmin edilməsinin hüquqi aspektlərini tənzimləyən qarşılıqlı əlaqəli çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr çıxış edir. Bu müqavilələri 4 qrupda təsnif etmək olar:

I. Nüvə silahlarının məkan baxımından yayılmasının qarşısını alan müqavilələr. Bura Antartika haqqında 1959-cu il, Nüvə silahının yayılmaması haqqında 1968-ci il, Ay və digər səma cisimləri də daxil olmaqla kosmik məkanın tədqiqi və istifadəsi ilə əlaqədar dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında 1967-ci il müqavilələri və s aiddir.

II. Silahlanmanın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından gücləndirilməsini məhdudlaşdıran müqavilələr. Bura Nüvə silahının atmosferdə, kosmik fəzada və su altında sınağının qadağan edilməsi haqqında 1963-cü il Müqaviləsi, Nüvə silahı sınağının hərtərəfli qa-

dağan edilməsi haqqında 1996-cı il Müqaviləsi və s. aiddir.

III. Müəyyən silah növlərinin istehsalını qadağan edən və onların məhvini nəzərdə tutan müqavilələr. Bura: Bakterioloji və toksin silahlarının hazırlanması, istehsalı və ehtiyata yığılmasının qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında 1972-ci il Müqaviləsi, Kimyəvi silahın hazırlanması, istehsalı və ehtiyatlarının toplanmasının qadağan edilməsi və məhv edilməsi haqqında 1993-cü il Müqaviləsi və s. aiddir.

IV. Təsadüfi (sanksiyalaşdırılmamış) müharibənin yaranmasının qarşısının alınmasına yönələn müqavilələr. Bura: SSRİ və ABŞ arasında birbaşa əlaqə xətləri haqqında 1963 və 1971-ci il sazişləri və s aiddir. Anoloji sazişlər SSRİ və Böyük Britaniya arasında 1967-ci il, Fransa ilə 1966-cı il, AFR ilə 1986-cı ildə imzalanmışdır.

Bunlardan başqa regional təhlükəsizlik təşkilatları - ATƏT, NATO çərçivəsində qəbul edilən bir çox aktlar beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun mənbəyi qismində çıxış edirlər.

Əgər diqqətlə nəzər yetirsək, qeyd olunan mənbələr – müxtəlif konvensiyalar bu və ya digər sahədə beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etməyə yönəlsə də, əslində onların əsas mahiyyəti, əsas qayəsi və yönəldiyi istiqamət insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsidir.

Müstəqil AR qarşısında duran mühüm vəzifələrdən ən başlıcası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində iştirak etməklə milli təhlükəsizliyin təminatıdır. Bu zaman qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, «Milli təhlükəsizlik haqqında» 29 iyun 2004-cü il tarixli AR Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən AR-in milli təhlükəsizliyi – dövlət müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafeələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir.

AR milli təhlükəsizliyinin obyektləri aşağıdakılardır: insan - onun hüquq və azadlıqları, cəmiyyət - onun maddi və mənəvi dəyərləri, dövlət - onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyü (maddə 2).

Qanunla AR-in milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri kimi bunlar qeyd edilir: AR Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi; AR-in milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi; AR-in milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi,

onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması; AR milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət; beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya; insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti.

AR milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədləri aşağıdakılardır: insanın təhlükəsizliyi - insanın hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğu, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ümumdövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi; cəmiyyətin təhlükəsizliyi - Azərbaycan xalqının həyatı əhəmiyyətli maraq və tələbatlarının, habelə ictimai dəyərlər sisteminin təhlükə və təhdidlərdən qorunması; dövlətin təhlükəsizliyi – AR-in müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun və həyatı əhəmiyyətli digər maraqlarının təhdidlərdən qorunması (maddə 8).

Bu istiqamətdə digər dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, 29 iyun 2004-cü il tarixli “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında” AR Qanunu, 8 iyun 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə vəziyyət haqqında” AR Qanunu və s.

Bütövlükdə, AR milli təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edən müvafiq qanunvericilik aktlarını işləyib hazırlayarkən təhlükəsizliyin təmin edilməsi anlayışına kompleks yanaşmış, insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasını rəhbər müddəa qismində nəzərdən keçirmiş və eyni zamanda, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərinə sadıq qaldığını bir daha sübut etmişdir.

3.4. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi və insan hüquqları

Müasir dünyada dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas problemlərdən biri də ekoloji problemlərdir. Onların həlli beynəlxalq ekoloji siyasətin işlənilib hazırlanması, istər milli səviyyədə təbiətin istifadəsi, istərsə də ümumbəşəri təbii resurslara münasibətdə beynəlxalq səviyyədə etibarlı təşkilati-hüquqi mexanizmlərlə əlaqəlidir.

Bu gün bəşəriyyət qarşısında dayanan əsas qlobal ekoloji problemlər aşağıdakılardır: iqlimin dəyişməsi; azon qatının azalması; turşu yağışları; səhrələşmə; bioloji müxtəlifliyə təhlükə; əhalinin

artımı (demoqrafik partlayış); resurs böhranı.

Bütövlükdə, ətraf mühit, inkişaf, demokratiya, insan hüquqları - XX yüzilliyin sonu üçün xarakterik olan əsas konsepsiyalardır. Belə ki, tədqiqatlarda beynəlxalq hüququn bu sahəsinin prinsiplərini nəzərdən keçirərək, əsasən insan hüquqları ilə sıx şəkildə bağlı olan prinsiplər irəli sürülür. Məsələn, insan barədə ümumi qayğı; ətraf mühitin sülh və inkişafqa qarşılıqlı əlaqəsi; ətraf mühitin müdafiəsi və insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təmini.

İnsan hüquqları üzrə Komissiya 6 mart 1990-cı il tarixində qəbul etdiyi 1990/41 İnsan hüquqları və ətraf mühit adlı Qətnaməsində ətraf mühitin mühafizəsi və insan hüquqlarının müdafiəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Tarixən ekoloji hüquqlar ideyası ilk dəfə beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Ümümdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi əlverişli ətraf mühit hüququnu göstərməyə də, yaşamaq hüququ ilə (maddə 3) yanaşı, Bəyannamə hər kəsin onun sağlamlığı və rifahı üçün zəruri olan həyat səviyyəsi hüququnu (maddə 25) təsbit edir, bu normanın məzmunu isə öz növbəsində çox şübhəsiz ki, ekoloji xarakterə malikdir. İnsan hüquqları haqqında mühüm paktlarda təsbit olunmuş əməyin ədalətli və əlverişli şərtləri (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsi) fiziki və psixi sağlamlığın ən yüksək əldə edilə bilən səviyyəsi, qənaətbəxş həyat səviyyəsi (İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 11, 12-ci maddələri) ümumi tezislər şərti olsa da, əlverişli ətraf mühit hüququ ilə əlaqələndirilməlidir.

1972-ci ildə BMT Ətraf mühit üzrə Stokholm Konfransında ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə əlverişli ətraf mühitə dair insan hüquqları müstəqil problem kimi müzakirə olunmuşdur. Stokholm Bəyannaməsinin I prinsipi bəyan edir: hər bir insan azadlıq, bərabərlik və firavan həyat sürməyə imkan verən əlverişli ətraf mühit hüququna malikdir və indiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün əsas məsuliyyət daşıyır. İnsanı əhatə edən mühit üzrə Bəyannamə ətraf mühitin mühafizəsinin istiqamətləndirilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas prinsiplərinin məcmusudur. Bəyannamə iki hissədən ibarətdir: Preambula və prinsiplər. Preambulada ətraf mühitin mühafizəsinin əsas insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi, bütün ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olması göstərilir. Preambulada bütün şəxslərin, təşkilatların, hökumətlərin ətraf mühitin lazımı

keyfiyyətinin təmin edilməsi və saxlanması məsuliyyət daşması bəyan edilmişdir. Bu məsuliyyətin realizəsinin başlıca üsulu kimi bu sahədə geniş əməkdaşlığın təşkil edilməsi göstərilir. Preambulada verilən ətraf mühitin mühafizəsi və əsas insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi Bəyannamənin I prinsipində daha da təkmilləşdirilmiş formada qeyd edilmişdir. Həmin prinsipdə insanların əlverişli ətraf mühit hüququ, eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması üzrə məsuliyyətindən bəhs edilir. Qeyd edilən prinsip 10 dekabr 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsinə uyğundur. Bəyannamənin 2-5-ci maddələri müxtəlif növ təbii ehtiyatların insan üçün əhəmiyyəti və onlardan səmərəli istifadə və mühafizəsinin zəruriliyi qeyd edilir. Bəyannamənin 6-cı prinsipində zərərli və digər buna oxşar maddələrin ətraf mühitdə qadağan edilməsini daxil edən müddəalar nəzərdə tutulur. 7-ci prinsip dövlətləri dəniz mühitinin çirkləndirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə çağırır. 7-ci prinsipdə əks olunmuş müddəalar sonradan 1972-ci ildə qəbul olunmuş Dənizin tullantılarıyla və digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında Konvensiyada daha da möhkəmləndirilmişdir. 8-ci prinsipdə iqtisadi, sosial inkişafın ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması və həmin prosesin inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi göstərilir. 9-cu prinsip ətraf mühit problemlərinin həll edilməsinin mühüm üsulu kimi maliyyə və texniki yardım hesabına inkişafın sürətləndirilməsindən bəhs edir. Bu prinsipi tamamlayan 12-ci prinsip inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühitin mühafizəsində iştirakı ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, onların xahişi ilə beynəlxalq maliyyə və texniki yardımın göstərilməsi zərurətini əlaqələndirir. Bəyannamənin 13-cü prinsipi təbii ehtiyatların səmərəli rejiminin təmin edilməsi və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması ekoloji faktorları nəzərə alan planlaşdırma əsasında mümkün olmasını müəyyən edir. Bəyannamənin 17-ci prinsipi dövlətlərin milli idarələrinin üzərinə ətraf mühitin vəziyyətini yüksəltmək məqsədilə müəyyən planlaşdırılmış idarəetmə və nəzarət vəzifələrini qoyur. Bəyannamənin 18-ci prinsipində göstərilir ki, ETT öz nailiyyətlərini ətraf mühitin problemlərinin həll edilməsinə yönəltməlidir və bu da bir qədər genişləndirilmiş şəkildə Bəyannamənin 20-ci prinsipində qeyd edilmişdir.

Ətraf mühit problemlərinin həllində xüsusi elmi-tədqiqat və

təcrübə konstruksiya işi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəyannamənin bir çox prinsipləri, 21-24-cü prinsipləri mühüm beynəlxalq ətraf mühit problemlərinə həsr edilmişdir. 24-cü prinsipə əsasən ətraf mühitə zərərli təsirlərin qarşısını almaq üçün onları mümkün qədər azaltmaq və qarşısını almaq, eləcə də səmərəli nəzarət təşkil etmək üçün müqavilə qaydasında əməkdaşlığa üstünlük verilməsi göstərilir. Belə əməkdaşlıq mütləq bütün suveren dövlətlərin maraqları əsasında həyata keçirilir. əməkdaşlıq isə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə fasiləsiz olaraq möhkəmləndirilir. Beynəlxalq təşkilatların ətraf mühitin mühafizəsində və təkmilləşdirilməsində səmərəli və dinamik rol oynaması 25-ci prinsipin əsas məzmunudur. 26-cı prinsip qlobal problem olaraq kütləvi qırğın silahlarının ləğv edilməsi istiqamətində dövlətlərin əməkdaşlığına nail olmanı müəyyən edir və buna çağırır.

Stokholm Konfransının mühüm sənədlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsinin konkret cəhətləri ilə bağlı problemlərin həll edilməsi üçün əsas münasibətləri tənzimləyən Tədbirlər Planıdır. Bu sənəddə nəinki bu və ya digər tədbirlərin keçirilməsi zərurəti, hətta onların həyata keçirilmə formasını nəzərdə tutan 109 tövsiyə BMT-nin orqan və müəssisələrinə, beynəlxalq təşkilatlara və milli hökumətlərə şamil edilir. Tədbirlər Planının vəzifəsi BMT sistemində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətin sistemləşdirilməsidir. Bu planın qəbul edilməsi ilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət BMT səviyyəsinə keçirildi. Tədbirlər Planında nəzərdə tutulan tövsiyələrin bəziləri xüsusi şərh tələb edir. Tövsiyələrin böyük hissəsi hər şeydən əvvəl ətraf mühitin mühafizəsinin müxtəlif aspektləri üzrə məlumatların toplanması və biliklərin genişlənməsinə yönəlmişdir. Daha çox əhəmiyyət kəsb edən ümumi tövsiyələr ətraf mühit probleminə kompleks baxış və digər konsepsiyalara əsaslanır. Bir çox tövsiyələr ətraf mühitin müxtəlif aspektləri üzrə beynəlxalq konvensiyaları BMT himayəsi altında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Tədbirlər Planının dövlətlərarası müqavilələr yolu ilə tənzimlənməsini, inkişafını nəzərdə tutan tövsiyələri mövcuddur.

Ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi prinsipləri BMT Baş Məclisi tərəfindən 28 oktyabr 1988-ci ildə qəbul edilmiş Təbiətin Ümumdünya Xartiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Burada xüsusən bəyan olunur ki, təbiətlə ahəngdar olan həyat insanın yaradıcı fəaliyyəti, istirahəti və asudə vaxtının təşkilinin inkişafı üçün daha yaxşı imkanlar yaradır. Hər bir insan öz ölkəsinin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq birbaşa ətraf mühitin mühafizəsinə aid qərarların işlənilib hazırlanması prosesində fərdi və ya kollektiv şə-

kildə iştirak etmək, ona ziyan yetirildikdə və ya onun vəziyyəti pisləşdirildikdə isə onun bərpa edilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdır (Xartiyanın 23-cü maddəsi).

1987-ci ildə Ətraf mühit və inkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiya BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyanılmış «Bizim ümumi gələcəyimiz» Məruzəsində əlverişli ətraf mühit şəraitində yaşamaq hüququ təsbit edilmişdir.

Əlverişli ətraf mühit hüququnun tanınmasında yeni mərhələ 1992-ci ildə Braziliyada BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə Konfransında Prinsiplər Bəyannaməsinin qəbulu ilə başladı. İ prinsip bəyan edir: fəsiləsiz inkişafın mərkəzində insanlar dayanır. Onlar təbiətlə ahəngdar olan sağlam məhsuldar yaşamaq hüququna malikdir.

Bu gün ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində 350-dən artıq çoxtərəfli, 1000-dən çox ikitərəfli müqavilələr və bundan başqa beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı sənədlər, fəaliyyət proqramları və qətnamələr qəbul edilmişdir. Əgər ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi hüququnun prinsiplərinə nəzər yetirsək, onların birbaşa insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəltdiyi tamamilə müəyyən edilir.

Bütövlükdə, ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi sahəsində xüsusi prinsiplər kimi ədəbiyyatda ümumi formada bunlar fərqləndirilir: transsərhəd ekoloji zərərin yolverilməzliyi; təbii ehtiyatların ekoloji baxımdan əsaslandırılmış rəşional istifadəsi; ətraf mühitin radioktiv çirklənməsinin yolverilməzliyi; dəniz mühitinin mühafizəsi; ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi; milli yurisdiksiya hüdudlarından kənarında yerləşən ekoloji sistemlərə vurulmuş zərəərə görə dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyəti və s.

Rio de Janeyro Bəyannaməsindən başqa, XXİ əsrdə ətraf mühit və inkişaf sahəsində ən böyük problemə dair ayrıca konkret proqram nəzərdə tutan XXİ əsrin gündəliyi də qəbul edilmişdir. BMT-nin Ətraf mühit üzrə Proqramı (YUNEP) Bəyannamə və XXİ əsrin gündəliyinin ekoloji aspektlərinin praktiki rəalizəsi üzərində işləyir.

Bu gün ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi məsələləri ilə bir çox beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları məşğul olur. Bura Ətraf mühit və inkişaf üzrə Ümümdünya Komissiyası, Ümümdünya Metereologiya Təşkilatı, Ümümdünya Səhiyyə Təşkilatı, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası, Ətraf mühit üzrə Avropa Agentliyi, Ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT Konfransı, Ticarət və inkişaf üzrə BMT Konfransı, Beynəlxalq Ekologiya Şura-

si, Standartlaşma üzrə Beynəlxalq Təşkilat, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Təbiəti mühafizə üzrə Beynəlxalq İttifaq, İnkişaf üzrə BMT Proqramı, müstəqil beynəlxalq ekologiya təşkilatı Qrinpis, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik və s. aiddir.

Bundan başqa, Avropa İttifaqı çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar maraqlıdır. Bu təşkilat çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə 250-dən artıq akt qəbul edilmişdir. Burada mövcud olan vahid iqtisadi məkan ətraf mühitin mühafizəsi vəziyyəti üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsində məcəlləşdirilmiş, iqtisadi cəhətdən məqsədmüvafiq ekoloji norma və standartların tətbiqinə imkan yaradır, bu isə ətraf mühitin vəziyyəti üzərində ümumdünya beynəlxalq nəzarətin formalaşdırılması prosesi nöqtəyi nəzərdən böyük maraqlıdır.

Fəaliyyətinin əsas qayəsi ətraf mühit məsələləri olan BMT-nin Ətraf mühit üzrə Proqramı (YUNEP) xüsusi diqqət cəlb edir. O 1972-ci ildə BMT Baş Məclisinin Stokholm Konfransının tövsiyəsi əsasında, BMT sistemində təbiəti mühafizə fəaliyyətinə mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyi və əlaqələndirilməsi üçün xüsusi təşkilatı struktur qismində təsis olunmuşdur. Onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin çirkləndirilməsinə qarşı mübarizədə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- ətraf mühit problemlərinin həllində inkişaf etməkdə olan ölkələrə elmi-texniki yardımın göstərilməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi.

Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi sahəsində çoxsaylı universal və regional konvensiya və sazişlər, beynəlxalq müqavilələr mövcuddur. Bu sıraya Ozon qatının mühafizəsi haqqında 22 mart 1985-ci il tarixli Vyana Konvensiyası və bu Konvensiyaya əlavə olunmuş 1987-ci il Monreal Protokolu, Təhlükəli tullantuların transsərhəd daşınması və onların aradan qaldırılması üzərində nəzarət haqqında Bazel Konvensiyası, İqlimin dəyişməsi haqqında BMT Konvensiyası, Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası, Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyası, 11 dekabr 1997-ci il tarixli Kioto Protokolu, İqlim dəyişikliyi haqqında 9 may 1999-cu il BMT Konvensiyası

və s. beynəlxalq hüquqi aktlar mövcuddur.

Qeyd olunanlardan digər çoxsaylı regional müqavilələr mövcuddur. Bura Havanın uzaq məsafədə transsərhəd çirkləndirilməsi haqqında 1979-cu il Avropa Konvensiyası, Ekologiya və təbii ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı təsiri haqqında 8 iyun 1992-ci il tarixli MDB Sazişi və s. regional normativ aktlar mövcuddur.

Qeyd olunan Konvensiyalar universal meyar olan insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, ətraf mühitin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsinin beynəlxalq normalar çərçivəsində effektiv realizəsinə yönəlmişdir. Qeyd olunan beynəlxalq və regional saziş və konvensiyalarda əsas problem ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi olsa da, əslində onların əsas qayəsi insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi, ümumbəşəri maraqlara xidmət etməkdir. Qeyd olunan beynəlxalq normativ aktlar toplusu beynəlxalq ətraf mühit hüququnun normativ bazasını təşkil edir.

AR Konstitusiyasının 14-cü maddəsinə görə təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirmədən AR-ə mənsubdur. Konstitusiyanın 39-cu maddəsi müəyyən edir ki, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır və hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır. Konstitusiya ekoloji hüquqları təsbit etməklə yanaşı, həm də eyni zamanda müvafiq vəzifələri də müəyyən edir. Belə ki, 78-ci maddədə ətraf mühitin qorunmasının hər bir şəxsin borcu olması bəyan olunur.

Konstitusiya müddəalarından başqa digər qanunvericilik aktları mövcuddur ki, onlar AR-də ətraf mühit sahəsində dövlətin, vətəndaşların və ictimai birliklərin fəaliyyətini tənzim edir. AR-in 8 iyun 1999-cu il «Ətraf mühitin mühafizəsi» haqqında AR Qanununun 6-cı maddəsinə əsasən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquq və vəzifələri aşağıdakılardır:

- həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyəti və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq;

- ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərəre görə ödəniş almaq;

- sağlamlıq və həyat üçün əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq;

- müəyyən edilmiş qaydada təbii resurslardan istifadə etmək.

onların mühafizəsi və bərpası üzrə tədbirlər həyata keçirmək, ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılmasında iştirak etmək;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ətraf mühitin mühafizəsinə aid yığıncaqlarda, mitinqlərdə, piketlərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə, referendumlarda iştirak etmək;

- ətraf mühitin mühafizəsinə dair dövlət hakimiyyət orqanlarına və təşkilatlarına müraciət etmək;

- ictimai ekoloji ekspertiza haqqında təkliflər vermək;

- insan həyatına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisələrin, qurğuların və başqa ekoloji zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi haqqında qərarların inzibati və məhkəmə qaydasında ləğv edilməsini və həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını, müvəqqəti dayandırılmasını və hüquqi şəxslərin ləğv edilməsini tələb etmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlar və məhkəmələr qarşısında iddialar qaldırmaq;

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulan başqa hüquqlarını müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirmək.

Qanun müəyyən edir ki, ətraf mühiti qorumaq hər bir kəsin vəzifəsidir. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində digər mühüm normativ-hüquqi akt 8 iyun 1999-cu ildə qəbul olunmuş «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» AR Qanunudur.

Ekoloji təhlükəsizlik – insanın və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsidir. Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, AR vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ekoloji təhlükəsizliyi dövlət tərəfindən təmin edilir. Təhlükəli ekoloji vəziyyətin yaranması nəticəsində onlara dəyən ziyanı görə ödəniş almaqda eyni hüquqa malikdirlər. Vətəndaşların və ictimai birliklərin hüquqları aşağıdakılardır:

- dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına təkliflər vermək;

- dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarından onların səlahiyyətləri daxilində ekoloji təhlükənin mənbələri, təhlükəli ekoloji vəziyyət və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin keçirilməsi haqqında müəyyən edilmiş qaydada məlumat almaq;

- ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tələblərə riayət edilməsinə ictimai nəzarəti həyata keçirmək;

- ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliyin tələbləri pozulduqda müvafiq dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına, məhkəmələrə müraciət etmək.

Bundan başqa, 27 mart 2001-ci il tarixli «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında» AR Qanununa əsasən atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- insan sağlamlığının qorunmasının üstünlüyü;
- insanın həyatı, əmək fəaliyyəti və istirahəti üçün əlverişli ekoloji şəraitin təmin edilməsi;
- atmosfer havasına zərərli maddələrin atılmasının və zərərli fiziki təsirlərin dövlət tənzimlənməsi;
- atmosfer havasının vəziyyəti və onun çirklənməsi barədə məlumatların dolğunluğu, dəqiqliyi və aşkarlığı;
- atmosfer havasının mühafizəsinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sistemli və kompleks yanaşma.

Ekoloji hüquqlar qanunvericilik qaydasında tanınmış, təsbit olunmuş və təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə insanın müxtəlif tələblərinin ödənilməsinə təmin edən fərdi hüquqlardır. Ümumiyyətlə, ekoloji hüquqların effektiv realizəsi şəxsiyyətin bütün digər hüquq və maraqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtləri yaradır.

Təbiət bütün dünyada eyni qanunlara tabedir və heç bir dövlət sərhədi tanımır. Məhz bu cəhətdən, ekoloji problemlər daha çox millətlərarası bir məsələdir. Ekoloji fəlakətlərin tədricən ümumdünya bəlasına çevrilməsi dünya ictimaiyyətini bir araya gətirməyə məcbur edir ki, bu da dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlığın yeni istiqamətinin inkişafı ilə nəticələnmişdir.

FƏSİL IV

İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQ

4.1. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı nisbət məsələləri

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqə məsələlərinin təhlili müasir dövrdə mühüm, aktual və mürəkkəb problemlərdən biridir. Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi qloballaşma şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquqla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla şərtlənir ki, beynəlxalq sistemə daxil olmaqla, hər bir dövlət öz üzərinə beynəlxalq hüquq normaları ilə nəzərdə tutulan öhdəliklər götürür və bu da, öz növbəsində, dövlətdaxili sferada əks olunur.

2000-ci ildə qəbul edilmiş BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsində beynəlxalq məsələlərdə olduğu kimi, milli işlərdə də insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin möhkəmlənməsi barədə dövlətlərin razılığı ifadə olunmuşdur. Bu müddəada beynəlxalq və daxili qanunçuluğun vahidliyi ideyası əks olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı təsirinin praktiki əhəmiyyəti nəinki təkcə dövlətlər, həmçinin dövlət orqanları, hüquqi şəxslər və insanlar üçün də durmadan artır.

Beləliklə, beynəlxalq və milli hüquq normalarının qarşılıqlı nisbət məsələlərinin təhlili bir sıra aspektlərdən əhəmiyyətlidir. İlk növbədə, nəzəri cəhətdən bu normaların qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi və müqayisə edilməsi həyata keçirilir. İkincisi, bu sahədə beynəlxalq standartların dövlətdaxili qanunvericilikdə rolu müəyyən edilir. Üçüncüsü, milli qanunvericilik, bir tərəfdən, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılırsa, digər tərəfdən, başqa dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə müqayisə edilir. bu isə dövlətlərin milli qanunvericiliklərinin kifayət qədər yaxınlaşmasına səbəb olur. qanunvericiliklər ara-

sında kolliziyalar aradan qalxır. Beynəlxalq hüquq tarixinə müraciət etsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, beynəlxalq hüquq elmi beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı nisbət məsələsində üç əsas istiqamət - dualist və iki monist istiqamət işləyib hazırlamışdır. Monizm nəzəriyyəsi hüquqşünaslar tərəfindən iki istiqamətdə fərqləndirilir. Birinci istiqamətin tərəfdarları beynəlxalq hüququn, ikinci istiqamətin tərəfdarları isə dövlətdaxili hüququn primatlığını qəbul edirlər. Monizm nəzəriyyəsinin birinci istiqamətinin əsas nümayəndəsi görkəmli hüquqşünas H.Kelzendir. H.Kelzen beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq arasındakı əlaqəni korporasiyanın daxili normaları ilə milli hüquq qaydası arasındakı münasibətlərə bənzədirdi. Həmçinin bu nəzəriyyənin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq «hüquq» adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi eyni bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələlər dairəsini tənzim edir. Bundan əlavə, eyni məsələ ilə əlaqədar olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət mövcud ola bilər. Bu zaman isə artıq beynəlxalq hüquq primatlığa (üstünlüyə) malik olur. Praktiki baxımdan bu, o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Monizm nəzəriyyəsində mövcud olan digər istiqamətin əsası alman filosofu H.Hegel tərəfindən qoyulmuş və Kaufman, Melberg, Eyhelman, Tsorn və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bəzi mənbələrdə «tərsinə monizm» adlanan bu nəzəriyyəyə görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində primatlığa malikdir. Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür. Bu nəzəriyyəyə görə, həmçinin beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir. H.Hegelin mövqeyini davam etdirərək, bir sıra alman hüquqşünasları daxili hüququn primatlığı konsepsiyasını ifadə etmişlər. Bu konsepsiya dünyanı yenidən bölüşdürməyə hazırlaşan Almaniyanın xarici siyasət maraqlarına əsaslanırdı.

XIX əsrin sonlarında dualizm konsepsiyası formalaşmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas tərəfdarı alman alimi H.Tripeldir. H.Tripele görə, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq müstəqil hüquqi sistemlər olmaqla, müxtəlif sferalarda fəaliyyət göstərir və heç biri bir-birinə tabe olmur. Bu nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edir, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin

ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Beləliklə, dualizm beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə dövlət daxilində tənzim edir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Əgər dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə pozmuş olarsa, bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm nəzəriyyəsiindən belə bir nəticə çıxır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, bununla belə, həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

Lakin dualistlər arasında hakim olan doktrina kimi Tripelin beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn kəsişməyən hüquq qaydaları olması ilə bağlı radikal dualizm nəzəriyyəsi yox, onun XX əsrin ortalarındakı davamçıları tərəfindən hazırlanmış mötədil dualizm nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu davamçılar sırasına Strup, Oppenheim, Antsilotti, Danevski, Valts, Mentsel və başqalarını aid etmək olar. Onlar beynəlxalq hüququn primatlığını onunla əsaslandırırırdılar ki, beynəlxalq hüququn əsasında dövlətlərin iradəsinin tabe olduğu prinsip dayanır. Bundan əlavə, nəzəriyyəyə əsasən beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq arasındakı fərqlər də göstərilirdi. Bu fərqlər, ilk növbədə, subyektlərə görə idi. Belə ki, beynəlxalq hüququn əsas subyektləri dövlətlər olduğu halda, dövlətdaxili hüququn əsas subyektləri fərdlər və fərdlər qrupudur. İkinci fərq onların mənbələri ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüququn mənbələri kimi əsasən beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adətlər çıxış etdiyi halda, dövlətdaxili hüququn mənbələri kimi qanunvericilik aktları və məhkəmə qərarları çıxış edir. Üçüncü fərq isə normaların məzmunu ilə bağlıdır. Belə ki, milli hüquq dövlətin daxili fəaliyyəti və dövlətlə fərdlər arasındakı münasibətləri tənzim etdiyi halda, beynəlxalq hüquq suveren dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edir.

Dualizm konsepsiyasının çatışmazlığı iki sistemin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməməsində görünür. Təsədüfi deyil ki, bu konsepsiyanın tərəfdarları bu çatışmazlığın və kolliziyanın aradan qaldırılmasına çalışırlar. Bolqar hüquqşünası P.Radoynov realistik dualizm konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Bu konsepsiyaya əsasən kolliziyalar son nəticədə beynəlxalq hüququn xeyrinə həll olunmalıdır, belə ki, əks variant onun inkarına səbəb olardı. D.B.Levin, İ.İ.Lu-

kaşuk, Q.İ.Tunkin, E.T.Usenko, N.A.Uşakov, S.V.Çerniçenko və digər rus müəllifləri də əsasən, dualizm konsepsiyasına üstünlük verirlər. Eyni mövqeni, qərb müəllifləri də müdafiə edirdilər.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı nəzərdən keçirilməsi zəruri olan digər bir nəzəriyyə koordinasıya nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə əvvəlki nəzəriyyələrin mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyırdı. Koordinasiya nəzəriyyəsinin əsas tərəfdarları Antsilotti, Fitsmoris, Russo olmuşdur. Onlar beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn eyni sahədə fəaliyyət göstərməsini və eyni predmeti olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin «öhdəlikləri» kolliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa «göndərmirsə», müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Gördüyümüz kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktiki baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə, nəzəri cəhətdəndir. Belə ki, koordinasiya nəzəriyyəsinin məğzində duran əsas ideya odur ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sistem kimi bir-birilə ziddiyyətdə olmur, monizm və dualizm nəzəriyyələri isə «konfrontasiya» nəzəriyyələridir.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ortalarında beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı artmış elmi mübahisələr müasir dövrümüzdə öz əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq hüququn əhəmiyyətli rol oynaması da xüsusi olaraq qeyd edilə bilər. Məsələn, dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri nəzərə alaraq, bu problem daim beynəlxalq hüququn diqqət mərkəzində olacaq və yeni normaların qəbul edilməsi ilə bu sahədə əməkdaşlıq inkişaf edəcəkdir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, insan hüquqları haqqında normalar ümumi beynəlxalq hüququn tərkibinə daxil olmuş, onlara hörmət edilməsi isə bütövlükdə beynəlxalq cəmiyyətin yayğısına çevrilmişdir. Eyni zamanda, göstərilir ki, insan hüquqları sahəsində çoxlu sayda beynəlxalq sazişlərdə iştirak edən dövlətlər pacta sunt servanda prinsipinə uyğun olaraq, onları vicdanla yerinə yetirməli və bu məqsədlə də beynəlxalq öhdəliklərin realizəsi üçün dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirməlidirlər. İnsan hüquqları üzrə ATƏT-in 1991-ci il Moskva Toplantısında iştirakçı-dövlətlər bəyan etmişlər ki, insan

hüquqları bütün dövlətlərin bilavasitə və qanuni qayğısıdır, bütün dövlətlər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn ümumtənnimmiş prinsip və normalarına, o cümlədən dövlətin özünün bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməyə borcludur. Başqa sözlə desək, hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi bilavasitə müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin məzmunu isə, ilk növbədə, dövlətlərin onların yurisdiksiyası sferasında yerləşən bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir. Bununla da, insan hüquqları sahəsində dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəliklər qoyulur və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Bundan başqa, müasir beynəlxalq hüququn inkişafı həmin normaların dövlətdaxili münasibətlər sferasında təsbit edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, əgər söhbət insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsindən, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıqdan gedirsə, onda beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn, insan hüquqları üzrə beynəlxalq standartların və dövlətin daxili səlahiyyətinin, fərdlərin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi problemi ortaya çıxır. Bu problemlərin xarakteri həmişə dinamikdir. Onlar bir dəfə və həmişəlik həll edilmir. Bütövlükdə, dünyada gedən dəyişikliklər, beynəlxalq hüququn və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafı bu problemin həllində daim nə isə yenilik gətirir. Belə yeniliklərdən biri də insan hüquqlarının müdafiəsilə bağlı ümumtənnimmiş beynəlxalq normaların dövlətdaxili hüquq sistemində birbaşa tətbiqi institutu ilə əlaqədardır.

Yuxarıda göstərilənlərlə tam razılışaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətlərin qarşısında duran əsas və birinci dərəcəli vəzifələrdən biri insan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. Hal-hazırda bu problem AR qarşısında da əsas vəzifə kimi dayanır. Hələ 18 oktyabr 1991-ci il tarixli «Dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktında (19-cu maddədə) AR Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsini tanıdığını bəyan etdi. Bu, sonradan 12 noyabr 1995-ci il tarixli ümumxalq səsverməsi (referendumu) yolu ilə qəbul edilmiş və 24 avqust 2002-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsi (referendumu) yolu ilə bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmiş

AR Konstitusiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Bununla da, AR-də dövlət tərəfindən öz üzərinə götürülmüş beynəlxalq öhdəliklərin milli-hüquqi implementasiyası üçün adekvat konstitusion əsas yaradılmışdır.

Beynəlxalq-hüquqi doktrinada qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq normaları dövlətdaxili hüquq sistemlərinin iştirakı ilə realizə olunur. Bu mənada qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının mühüm vasitəsi kimi dövlətdaxili tədbirlər qismində müəyyən qanunvericilik və digər normativ aktların qəbul edilməsi, həmçinin təşkilati xarakterli tədbirlərin görülməsi çıxış edir (Q.V.İqnatenko). Beləliklə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində, beynəlxalq hüquq normalarının tanınması və konstitusion təsbiti ilə yanaşı, onların faktiki tətbiqi də çox zəruridir. Hüquq normalarının səmərəliliyi məhz onların realizəsində təzahür olunur. Buna uyğun olaraq beynəlxalq hüquq normalarının səmərəlilik dərəcəsi həlledici dərəcədə onların realizəsi dərəcəsindən asılıdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, implementasiyanın mühüm formaları nəinki dövlətin hüquq sistemindən, həmçinin beynəlxalq normanın hüquqi xarakterindən asılıdır.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan pacta sunt servanda prinsipinə müvafiq şəkildə hər bir müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və vicdanla yerinə yetirilməlidir (1969-cu il Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 26-cı maddəsi). Bununla əlaqədar olaraq göstərilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməyi tələb edir. Bu zaman bu üsul və vasitələri seçmək işə məcburi deyildir. Belə ki, dövlətlər özünün müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üzrə vasitələrinin seçilməsində müstəqildirlər.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquq sistemində tətbiqi qaydaları qeyd etdiyimiz kimi, dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Bu problemi tədqiq edərkən P.A.Mülerson dövlətləri üç qrupa ayırır:

- milli qanunvericiliyi və məhkəmə praktikası beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili hüququ müstəqil sistemlər kimi fərqləndirən dövlətlər (Böyük Britaniya və 30-dan çox dövləti birləşdirən Britaniya Birliyi). Beynəlxalq hüquq normalarının fəaliyyəti üçün onların dövlətdaxili hüquqa daxil edilməsi zəruridir;

- milli qanunvericiliyi beynəlxalq müqavilələri ölkənin hüququnun hissəsi kimi elan edən dövlətlər (ABŞ, Fransa, Belçika, Hollandiya və s.). Müvafiq dövlətlərin konstitusiyaları beynəlxalq mü-

qaviləyə ümumi göndərmə, istinad etməklə, həmin normaların milli hüquqda fəaliyyətini təmin edir. Bu zaman həlli zəruri olan bir sıra problemlər də ortaya çıxır. İlk növbədə, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilənin dövlətdaxili subyektlərin fəaliyyəti üçün yararlı olub-olmaması ilə bağlıdır. Müvafiq olaraq özüicraolunan və özüicraolunmayan müqavilə institutu meydana gəlir ki, bu problem də öz həllini tapmamışdır. Digər tərəfdən, beynəlxalq müqavilənin beynəlxalq sferada hüquqi qüvvə kəsb etməsinə baxmayaraq, konkret dövlətin hüquq subyektləri üçün hüquqi qüvvə kəsb etməsini təmin etmək məqsədilə onun dövlətdaxili sferada dərc olunması lazımdır ki, buna da həmişə riayət olunmur. Burada növbəti problem kimi beynəlxalq müqavilə normaları ilə dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı nisbət məsələsi, həmçinin bağlanmış beynəlxalq müqavilədən sonra qəbul edilmiş qanunvericilik aktı arasında yarana biləcək ziddiyyətin həlli məsələsi qeyd oluna bilər;

- konstitusiyaları beynəlxalq hüququn ümumtəminmiş normalarını ölkə hüququ üzərində prioritetə malik olduğunu bəyan edən dövlətlər (Almaniya, İtaliya, Yunanıstan). Bu ölkələr üçün də beynəlxalq hüququn ümumtəminmiş norma və prinsiplərinin anlayışının olmaması müəyyən çətinliklər yaratdığından beynəlxalq müqavilə normalarının milli-hüquqi implementasiyası istisna edilmir.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətlərini müxtəlif dövlətlər praktikasında təhlil edərkən beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin dövlətlərin hüquqi sistemlərində realizədə istifadə etdiyi üsullara görə onlar bir neçə qrupda təsnifləşdirilir (B.İ. Osminin): beynəlxalq müqavilə öhdəliklərini maddi inkorporasiya vasitəsilə realizə edən dövlətlər (Böyük Britaniya, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, İsrail, İsveç, Danimarka, Norveç), beynəlxalq müqavilələrin formal (prosedur) inkorporasiyası prinsipini rəhbər tutan dövlətlər (Almaniya, Avstriya, İtaliya, Yunanıstan, Finlandiya, Yaponiya), beynəlxalq müqavilələri milli hüquq sistemində avtomatik daxil edən dövlətlər (Fransa, Belçika, Niderland, İsveçrə, İspaniya, Portuqaliya, Kipr, Türkiyə, Çexiya, Polşa, Ukrayna, Macarıstan, Xorvatiya, ABŞ, Meksika, Rusiya).

Beləliklə, dövlətdaxili hüquq beynəlxalq hüquqla ehtəsiz uzlaşdırılmalıdır ki, sonuncunun həyata keçirilməsini təmin etsin. Dövlətlər uzlaşmanın müəyyən üsullarından istifadə haqqında razılaşmaya gəlsələr də, bu prosesin mahiyyəti həmişə eynidir: yəni bu, dövlətin öz daxili hüququnu beynəlxalq hüquqda müəyyən olunan

göstərişləri, icazələri və qadağaları icra etməyi təmin etmək məqsədilə beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Göstərilən prosesin hüquq ədəbiyyatında adlandırılması mühüm fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Bunun üçün isə «transformasiya», «resepsiya», «milli-hüquqi implementasiya» və s. kimi terminlər qeyd edilir. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu terminlərin beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda əks etdirilməsi istiqamətində müəyyən çatışmayan cəhətləri də qeyd edilir. Məsələn, S. V. Çerniçenko implementasiya anlayışı əvəzinə transformasiya anlayışından istifadə edir, transformasiyanın ümumi beş üsulunu – avtomatik inkorporasiya, göndərmə, fərdi inkorporasiya, adaptasiya, legitimasiya, eyni zamanda, hüquqi texniki nöqteyi-nəzərdən isə aşağıdakı növlərini fərqləndirir: inkorporasiya, legitimasiya və göndərmə.

Dövlətlərin konstitusiyaya praktikasından çıxış edərək, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili implementasiyasının iki əsas üsulunu göstərmək olar: 1) inkorporasiya («daxiletmə») və 2) transformasiya («çevrilmə»).

İnkorporasiya zamanı beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən müvafiq qaydada tanındıqdan sonra heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. İnkorporasiya bu qaydada formulə edilir: beynəlxalq hüquq milli hüququn tərkib hissəsidir. Əksər dünya ölkələrində məhz bu üsuldan istifadə edilir.

Transformasiya halında isə beynəlxalq hüquq ipso facto milli hüququn hissəsi sayılmır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik aktları vasitəsilə daxil edilir (yəni, beynəlxalq hüquq milli hüquqa «çevrilir», «transformasiya edilir»). Deməli, beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə gətirən qanun verilməyibsə, milli məhkəmə həmin normanı heç cür tətbiq edə bilməz. Böyük Britaniya, Skandinaviya ölkələri, Tayland və bir sıra digər dövlətlərdə transformasiya üsulu əsas götürülür.

Bir sıra beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında isə implementasiyanın avtomatik inkorporasiya və qanunverici ad hoc inkorporasiya kimi formaları fərqləndirilir. Avtomatik inkorporasiya formasına görə, beynəlxalq hüquq normaları heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa olaraq milli hüquq sisteminə daxil edilir. Qanunverici ad hoc inkorporasiyaya əsasən isə beynəlxalq müqavilədə əks olunan beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sisteminə daxil olması üçün qanunverici orqan tərəfindən müvafiq spesifik imple-

mentasiya aktı qəbul edilməlidir. Bu zaman iki prinsip əsas götürülə bilər. Birincisi, beynəlxalq müqavilə dövlətdaxili qanunvericiliyə beynəlxalq müqavilədə göstərilən hüquq, vəzifə, öhdəlikləri əks etdirən parlament aktı ilə implementasiya edilə bilər. Bu, beynəlxalq normaların statut ad hoc inkorporasiyası adlanır. Bu sistem bir sıra məhkəmə qərarlarında da öz əksini tapmışdır. İkinci prinsipə əsasən isə parlament aktı beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə ad hoc norma ifadə olunmadan tətbiq edə bilməz. Bu, beynəlxalq hüquq normalarının avtomatik ad hoc inkorporasiyası adlanır. Bu prinsip avtomatik inkorporasiya kimi fəaliyyət göstərir, lakin burada bir fərq mövcuddur. Belə ki, avtomatik ad hoc inkorporasiya yalnız bir iş, konkret iş üçün qüvvədə olur.

Bir qrup alimlər (o cümlədən X.Krouner, S.V.Çerniçenko) hesab edirlər ki, beynəlxalq müqavilələr yalnız beynəlxalq hüququn subyektlərini öhdəlikli edir. Beynəlxalq müqavilə dövlətin ərazisində xüsusi-hüquqi qüvvəyə malik olmadığı üçün onun dövlətdaxili sferada tətbiqi məsələsi də qoyula bilməz. Beynəlxalq müqavilə normasının milli hüququn fəaliyyət sferasında hüquqi qüvvə kəsb etməsi üçün ona milli hüquq normasının qüvvəsi verilməlidir. Bunu isə yalnız ərazi suvereni müvafiq milli-hüquqi akt qəbul etməklə həyata keçirə bilər.

İkinci qrup alimlər hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq normasının dövlətdaxili ictimai münasibətlərə birbaşa tətbiqi dövlətdaxili hüquqla beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektləri üst-üstə düşdükdə mümkündür. Bu halda, bir qayda olaraq, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin obyektinə daxil olan beynəlxalq münasibətlər nəzərdə tutulur. Hərgah, həmin münasibətlərin müəyyən hissəsi də milli hüququn fəaliyyət sferasında dövlət suverenliyi çərçivəsində həyata keçirilir.

Üçüncü qrup hüquqşünaslar (Q.V.İqnatenko, S.Y.Maroçkin, V.M.Volcenkina, A.S.Taran və s.) ona əsaslanırlar ki, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətləri tənzimləməsi kifayət qədər geniş yayılmış haldır və beynəlxalq hüquq normasının dövlətdaxili sferada birbaşa fəaliyyəti üçün heç bir prinsiplial maneə yoxdur.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq normalarını dövlətdaxili səviyyədə həyata keçirmək üçün milli qanunvericilik beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Belə ki, hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin

etməlidir. Əslində, bu, beynəlxalq hüquq normalalarının həyata keçirilməsinin ən optimal yoludur.

Beynəlxalq hüquq normalalarının dövlətdaxili hüquqa implementasiyasından danışarkən, həmçinin beynəlxalq hüquq normalalarının özündə də fərqləndirilmənin aparılması zəruridir. Belə ki, beynəlxalq müqavilə normalarından fərqli olaraq, imperativ normalar kimi beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalalarının dövlətdaxili hüquqda tətbiqlə bağlı bir sıra fikirləri belə qeyd etmək olar: 1) müvafiq prinsiplər dövlətin özünə münasibətdə olduğu kimi, onun bütün orqanları üçün də vəzifə və öhdəlik yaratdığından onların dövlətdaxili normativ- hüquqi aktla xüsusi inkorporasiyasına zərurət yoxdur; 2) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalalarının hamılıqla tanınması xüsusiyyəti onların birbaşa tətbiqini şərtləndirir; 3) müvafiq prinsip və normalaların dövlətdaxili hüquqi implementasiyası (inkorporasiyası, göndərmə, adaptasiyası, transformasiyası və s.) onların «sanksiyalaşdırılması» üçün deyil, hüquqtətbiqedən orqan üçün hüquqi ardıcılıq baxımından zəruridir. Dövlətdaxili hüquqla ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalalarının prioritetini «beynəlxalq birliyin», «beynəlxalq hüquq qaydasının» mövcudluğu şərtləndirir; 4) dövlətdaxili hüquq üçün beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalalarının sistemi insanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi prinsipi kontekstində realizə olunmalıdır; 5) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları məzmun baxımından jus cogens xarakteri kəsb etməklə, bütövlükdə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi və insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında qanunvericiliyin əsasını təşkil etməklə, birbaşa tətbiq xüsusiyyətinə malikdir; 6) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları beynəlxalq münasibətlərin stabil və proqnozlaşdırılması mümkün olan inkişafına xidmət edir. Müvafiq normalaların AR hüquq sistemində realizəsi insan və vətəndaş hüquqları kontekstində həyata keçirilməli və həmin normalar, öz növbəsində, beynəlxalq müqavilə normalarından fərqləndirilməlidir. Dünya dövlətləri demokratik, hüquqi, dünyəvi quruculuq istiqamətində inkişaf etdikcə, beynəlxalq hüquqda insan hüquq və azadlıqlarının diqqət mərkəzinə çəkilməsi, bununla əlaqədar çoxlu optimal prosedur normalalarının qəbul olunması, beynəlxalq hüquqda insan hüquqları ilə bağlı normalara standart, prinsip xarakterinin verilməsinə səbəb oldu. İlk dəfə beynəlxalq hüquqla daxili hüququn münasibəti

müəyyən edən norma ABŞ-ın 1787-ci il Konstitusiyasının IV maddəsində əks olunmuşdur. Bu normaya əsasən beynəlxalq hüquq ABŞ qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Avropada isə ilk dəfə belə norma Almanyanın 1919-cu il Konstitusiyasında əks olunmuşdur.

Bütövlükdə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə konstitusion qaydada onların imperativliyi diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. AR Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, AR başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Qeyd etdiyimiz müddəa müvafiq prinsipləri dolayısı ilə və yaxud ümumi şəkildə («transformasiya») milli hüquq sisteminə daxil edir. İndi isə bununla əlaqədar müxtəlif dövlətlərin konstitusiyalarını nəzər yetirək.

Amerika hüquq doktrinasında həmişə beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət hüquq normalarına münasibətdə dəqiq fərqləndirmələr olmuşdur. ABŞ Konstitusiyasında demək olar ki, beynəlxalq adət hüquq normaları ilə əlaqədar heç bir müddəa yoxdur. Belə ki, Konstitusiyada adət hüququnun hüququn tərkib hissəsi olması və ya olmaması, onun federal və ya ştatların hüququnun tərkib hissəsi olması göstərilmir. ABŞ Konstitusiyasında, həmçinin beynəlxalq müqavilə və adət hüquq normalarının fərqləndirilməsi aparılmır, Konqres aktları və ya Prezidentin fəaliyyətinin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və beynəlxalq müqavilədən irəli gələn müddəalara uyğun olmadığı təqdirdə, məhkəmələrin hansına istinad edəcəyi müəyyən edilmir. Məhz buna görə də hazırda mövcud olan ABŞ-ın beynəlxalq müqavilələri kimi, amerikan hüquq sistemi çərçivəsində beynəlxalq adət hüquq normalarının realizə mexanizmi də məhkəmə praktikasında formalaşmışdır. Amerikan hüquq sisteminin əsas prinsiplərindən biri də ondan ibarətdir ki, beynəlxalq adət hüquq normaları, eyni zamanda, federal məhkəmələr tərəfindən əcnəbi vətəndaşlar və ya dövlətlər, həmçinin əcnəbi diplomatların iştirakı ilə bağlanan ABŞ-ın beynəlxalq müqavilələri və ya hüququ əsasında yaranan hüquqi mübahisələrin həll edilməsi zamanı tətbiq edilə bilər.

İtaliya Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, İtaliyada hüquq qaydası beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normaları ilə müəyyən edilir. Amma 10-cu maddə beynəlxalq müqavilələrə tətbiq edilmir. Belə ki, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normaları dedikdə, yalnız beynəlxalq adət hüququ normaları başa düşülür. İtaliyanın bağladığı beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, onlara milli hüquqda hüquqi qüvvə vermək üçün müvafiq normalar

dövlətdaxili qanunvericiliyə inkorporasiya edilməlidir. Bu zaman beynəlxalq müqavilənin inkorporasiyası üçün imzalama, ratifikasiya, qəbul etmə, təsdiq etmə və ya qoşulma aktlarından əlavə akt qəbul edilməlidir. Böyük Britaniya hüquq sisteminə nəzər yetirsək, görərik ki, beynəlxalq adət hüquq normaları Böyük Britaniya daxili hüququnun tərkib hissəsidir. Beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə, onlar özü-özlüyündə Böyük Britaniya daxili hüququnun tərkib hissəsi sayılmır və hüquqi qüvvəyə malik olmurlar. Beynəlxalq müqavilələrin məzmunu dövlətdaxili hüquqa onun ilkin qanunvericilik (parlament aktları) və ya ikinci dərəcəli qanunvericilik (hökumətin qanun qüvvəli aktları) vasitəsilə daxil edilir. Burada da bir neçə istiqamət fərqləndirilir. Belə ki, əgər beynəlxalq müqavilə ilə maliyyə öhdəliyi, vergiqoyma sahəsində öhdəliklər müəyyən edilir, xüsusi şəxslərin hüquqlarına toxunulur və ya özünün fəaliyyəti ilə, bütövlükdə, ümumi hüququn və ya statutların dəyişiklikliyinə səbəb olursa, bu halda parlament aktının (qanun formasında xüsusi inkorporasiya aktının) qəbul edilməsi zəruridir. Əgər beynəlxalq müqavilə qüvvədə olan qanun çərçivəsində həyata keçirilirsə, onda qeyd edilən müqavilə öhdəliklərinin realizəsi parlamentin iştirakı olmadan hökumət qərarı və ya inzibati qərar formasında müvafiq nazirliyin xüsusi aktı ilə realizə edilir.

Kanadada beynəlxalq müqavilələr özüicraolunan sayılmır və qüvvəyə minməsi səbəbindən avtomatik olaraq ölkə hüququnun bir hissəsi hesab edilmir. Beynəlxalq müqavilələrə dövlətdaxili hüquqi qüvvə vermək üçün onların milli qanunvericiliyə implementasiya edilməsi zəruridir. Bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələrin əksər hissəsinin yerinə yetirilməsi Kanada Hökuməti tərəfindən qüvvədə olan qanunvericilik əsasında (federal qanunlar, əyalət və ərazilərin qanunları, həmçinin ümumi hüquq normaları da daxil olmaqla) və ya yalnız inzibati xarakterli tədbirlərin qəbul edilməsi yolu ilə təmin edilə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq müqavilə və ya onun müvafiq müddəaları qanuna inkorporasiya edilə bilər. Avstraliya qanunvericiliyi də bu istiqamətdə xüsusi yer tutur. Belə ki, burada da beynəlxalq müqavilələrin milli hüquqi qüvvəsi yoxdur, dövlətdaxili münasibətlərdə bilavasitə tətbiq edilmir və onun fəaliyyəti müqavilənin məzmunundan asılı olaraq, qanunvericilik və ya inzibati xarakterli aktın qəbulundan sonra həyata keçirilir.

Almaniyanın Əsas Qanununun 25-ci maddəsinə görə, beynəlxalq hüququn ümumi normaları federasiya hüququnun tərkib hissəsidir, dövlətin qanunlarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə

malikdir, federasiya ərazisində yaşayan şəxslər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Beynəlxalq müqavilələr isə 25-ci maddənin təsir dairəsinə düşümlər. Bu normalardan fərqli olaraq, beynəlxalq müqavilə normalarının milli hüquq sistemində daxil edilməsi üçün «təbiiyyətə üzrə xüsusi göstərişin», dövlətdaxili sanksiyalaşmanın olması zəruridir (prosedur xarakter kəsb etməsinə baxmayaraq). Beynəlxalq müqavilələr qanunlara münasibətdə üstünlüyə malik deyildir, ancaq onların birbaşa tətbiqi müqavilə müddələrinin özüicraolunan və ya özüicraolunmayan olmasından asılıdır.

İspaniya Konstitusiyasının 96-cı maddəsində isə qeyd edilən şərtlərdən əlavə, onun rəsmi nəşrlərdə dərci tələb olunur. Türkiyə dövlətinin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr dövlətdaxili hüquqda hər hansı qanunvericilik və ya inzibati xarakterli əlavə akt qəbul edilmədən inkorporasiya edilir. İnkorporasiya müqavilənin Türkiyə dövləti üçün qüvvəyə mindiyi andan başlanır.

RF Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 4-cü bəndində qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları və RF-nin beynəlxalq müqavilələri onun hüquq sisteminin tərkib hissəsidir. Əgər RF-nin beynəlxalq müqavilələrində qanunlardan fərqli olaraq digər qaydalar müəyyən edilirsə, onda beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir. Özbəkistan Respublikası Konstitusiyasında isə ziddiyyət mövcuddur. Belə ki, Özbəkistan Respublikası Konstitusiyasının preambula və 17-ci maddəsi beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normalarının prioritetini tanıdığı halda, 15-ci maddədə dövlətdaxili qanunların «mütləq aliliyi» əks olunmuşdur. 1996-cı il Cənubi Afrika Respublikası Konstitusiyasının 232-ci bölməsi Konstitusiya və ya Parlament aktı ilə ziddiyyətdən asılı olmayaraq beynəlxalq adət hüquq normalarını Respublikanın hüququ kimi tanıyır.

Nəhayət, AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR-in qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bununla yanaşı, beynəlxalq müqavilələrin AR milli qanunvericiliyinin tərkib hissəsi sayılmasında, eyni zamanda, beynəlxalq- hüquqi aktların implementasiyası prosesinin nizamlanmasında AR Prezidentinin 16 avqust 1994-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrə qoşulma praktikasının qaydaya salınması üzrə tədbirlər haqqında» Sərəncamı mühüm rol oynamışdır. Bu proses 13 yanvar 1995-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası, denonsasiyası haqqında» Qanunu və

20 dekabr 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasının hökumət-lərərası müqavilələrinin bağlanması, icrası, denonsasiyası qayda-larının təsdiqi haqqında» AR Prezidentinin Fərmanı ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı nisbət məsələ-lərindən danışarkən, insan hüquqları ilə bağlı müddəalardan da bəhs edilməlidir. İnsan hüquqlarının ali dəyər olması və bütün döv-lətlərin bu müddəanı öz milli qanunvericiliklərində əks etdirməsi, həmçinin bu hüquqları təmin etməsi ideyası bir sıra universal akt-larda əks olunmuşdur. İnsan hüquq və azadlıqlarının müfəssəl siya-hısına, demək olar ki, bütün dövlətlərin konstitusiyaya mətnlərində rast gəlmək olar. Məsələn, 1991-ci il Bolqarıstan Konstitusiyası fər-din hüquqlarının, ləyaqətinin və toxunulmazlığının təmin edilməsi-nin ən ali prinsip kimi bəyan edilməsindən başlayır. Bundan əlavə, RF Konstitusiyasının 137 maddəsindən 47-si Rusiyada fərdin hü-ququq statusunun əsas prinsiplərinə həsr olunmuşdur. Konstitusiyaa-nın 17-ci maddəsində deyilir ki, RF-də insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsiplərinə və nor-malarına və bu Konstitusiyaya uyğun olaraq tanınır və təmin olu-nur. Konstitusiyada belə bir xüsusi müddəa vardır ki, insan və və-təndaşın hüquq və azadlıqları birbaşa tətbiq olunur (18-ci maddə).

Nəhayət, AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində qeyd edi-lir ki, AR qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi akt-larla (AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərərası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Konkret insan hüquqlarına gəldikdə, bu zaman AR Konstitusiyası-nın 12-ci maddəsi xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, 12-ci maddənin 1-ci hissəsinə görə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın 2-ci hissəsinə görə isə, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

Beləliklə, beynəlxalq hüquq normalarının, o cümlədən kon-kret olaraq əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı beynəl-xalq hüquq normalarının dövlətdaxili implementasiyasından danı-şarkən, qeyd etmək zəruridir ki, bu implementasiyanın forma və metodları müxtəlifdir və dövlətdən dövlətə fərqlənir: beynəlxalq hüquqda bununla bağlı vahid normativ sxem yoxdur. Beynəlxalq hüquq baxımından, dövlətlərin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öh-dəlikləri milli səviyyədə necə həyata keçirmələri və bütövlükdə bey-

nəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı nisbəti problemini necə həll etmələri, prinsip etibarilə vacib deyildir. Vacib cəhət ondan ibarətdir ki, bu, əslində, beynəlxalq hüququn imperativ tələbidir, yəni dövlətlər beynəlxalq-hüquqi normalara əməl etməli və zəruri hallarda bu normaların dövlətdaxili qüvvəsini təmin etməlidirlər. Məhz buna görə beynəlxalq hüququn milli hüquq üzərində primatlığı bu gün nə doktrinada, nə də praktikada mübahisə doğurmur. Bu ideya hələ XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq məhkəmə və arbitrac praktikasında birmənalı olaraq təsbit olunmuşdu. Belə ki, Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi 1930-cu ildə Yunan-bolqar icmaları ilə bağlı məsələyə dair Rəyində qeyd etmişdi ki, beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş prinsipinə əsasən, müqavilənin tərəfləri olan dövlətlər arasındakı münasibətlərdə daxili hüququn müddəaları müqavilənin müddəaları üzərində üstünlüyə malik ola bilməz. Başqa bir rəyində Məhkəmə vurğulamışdı ki, dövlət beynəlxalq hüquqdan və ya qüvvədə olan müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərindən yan qaçmaq məqsədi ilə başqa bir dövlətə münasibətdə öz konstitusiyasını əsas götürə bilməz.

Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq üzərində üstünlüyü həm də bir sıra fundamental əhəmiyyətə malik beynəlxalq müqavilələrdən irəli gəlir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin Preambulasını və 94-cü maddəsini, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 38-ci maddəsini misal göstərmək olar. Bu müddəalarda dövlətlərin beynəlxalq hüquqa əməl etmək öhdəliyi təsbit olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili (milli) hüquq müstəqil fəaliyyət göstərən, lakin bir-birilə əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən hüquq sistemləridir. Milli hüquq sistemlərinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün o, beynəlxalq hüquqla qarşılıqlı şəkildə təsirdə olmalıdır. Beynəlxalq hüququn dövlətlərarası münasibətlərin nəinki siyasi tənzimləyicisi, həmçinin hüquqi tənzimləyicisi kimi yeni funksiyası dövləti beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üçün yeni qayda və mexanizmlərin qəbul edilməsinə məcbur edir. Bu isə onu göstərir ki, obrazlı şəkildə desək, milli hüquq beynəlxalq hüquq standartlarından «qaça bilməz», yəni beynəlxalq hüquq milli hüquq üzərində primatlığa malikdir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin tədqiqi göstərir ki, müasir beynəlxalq hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və inkişafına yönələn norma və prinsiplərin müəyyən sistemi formalaşmış-

dır. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektinə daxildir. Dövlətdaxili hüquq isə, yalnız bu normaların realizəsi və onun səmərəlilik dərəcəsinin daha da artırılmasına xidmət edir.

Beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq insan hüquqları standartlarının dövlətdaxili implementasiyası üçün adekvat hüquqi əsas müəyyən edən 12 noyabr 1995-ci il tarixli ümumxalq referendumu yolu ilə qəbul edilmiş AR Konstitusiyası və AR tərəfindən insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş digər normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının üzərinə mühüm bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. Eyni zamanda, Konstitusiya ilə insan və vətəndaş hüquqlarının üstünlüyü və ölkə ərazisində birbaşa qüvvəsi elan edilir, onların təmin olunması AR-in ali məqsədi olduğu bəyan edilir.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsi bilavasitə AR Konstitusiyasında əks olunmuşdur. Belə ki, AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində göstərilir ki, AR qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlarla (AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Bu zaman, göründüyü kimi, AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisnalıq təşkil edir.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilə müddələrinin əksəriyyəti özünəməxsus deyildir. Bütövlükdə, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquqda birbaşa tətbiqi, öz növbəsində, «birbaşa tətbiq» və «özünəməxsus» formulaları da fərqləndirməyi zəruri edir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin daha real təminatının ən yaxşı vasitəsi onların milli qanunvericiliyə transformasiyası olardı. Belə ki, öncə də qeyd etdiyimiz kimi, AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr AR qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Doğrudan da, göstərilən müddəə beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsində xüsusi yer tutur. Bu müddəə AR-in daxili həyatı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq müqavilələr AR hüquq sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, AR ərazisində icra və tətbiq edilməlidir. Bu isə, öz

növbəsində, dövlətin bütün orqanlarının fəaliyyətinə, xüsusilə də hüquqtətbiqediciləri orqanların fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

İnsan hüquqlarının təminatı sahəsində AR-in tutduğu mövqə özündə beynəlxalq hüquq normalarına tam hörmət prinsipini əks etdirir. Belə ki, AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Bu isə AR-də insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, 12-ci maddənin 2-ci hissəsində «bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir» ifadəsi dövlətin insan hüquqları probleminə daha üstün mövqedən yanaşmasını sübut edir. Belə ki, 12-ci maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Daha sonra, 71-ci maddənin 6-cı hissəsində qeyd edilir ki, AR ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir.

AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində təkcə AR-in tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrə deyil, AR-in iştirakçısı olduğu bütün beynəlxalq müqavilələrə üstünlük verilməsi zəruriliyi xüsusi qeyd edilməlidir. Bu, onunla əlaqədardır ki, tək dövlətlərarası müqavilələrdə deyil, hökumətlərarası müqavilələrin özlərində də insan hüquqları nöqteyi-nəzərindən kifayət qədər müddəalar mövcuddur. Məsələn, əmək miqrasiyası, pensiya təminatı, turizm, sosial təminat və s. sahələrdə müqavilələr, əsasən, hökumətlərarası xarakter kəsb edir, lakin hüquqtətbiqetmə nöqteyi-nəzərdən həmin sazişlər daha vacib məsələləri tənzim edir. Bu isə bütövlükdə milli qanunvericiliyə münasibətdə həmin sazişlərin primatlığını əsaslandırır.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu ilə əlaqədar beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqəsi insan hüquqları kontekstində qiymətləndirilməlidir. Bu isə həmin kateqoriya şəxslərin hüquqi statusu ilə əlaqədar mühüm məsələlərin tamamilə insan hüquqları sahəsində standartlarla əlaqədə olması ilə izah edilməlidir.

4.2. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsipləri

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun mühüm və əsas elementlərinin insan hüquqları kontekstində həll edilməsi həmin kateqoriya şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən spesifik prinsiplərin də məhz bu aspektdən formalaşdırılmasını tələb edir. Bu zaman, ilk növbədə, aşağıdakı iyerarxiyaya əməl edilməlidir: beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsipləri - beynəlxalq hüququn digər sahələrinin, o cümlədən insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsipləri - əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri.

Xarici sözlərin izahlı lüğətində prinsip (latınca «prinsipium» - başlanğıc, əsas) fəaliyyətin başlıca müddəası, rəhbər ideyası, davranışın əsas qaydası kimi izah edilir. Qədimdə «prinsip hər şeyin mühüm hissəsi» (principium est porissima pars cuyuque rei) kimi nəzərdən keçirilirdi. Fəlsəfi mənada prinsip insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində rəhbər tutulmalı olan bəzi faktların və ya biliyin məcmusunun əsasını, özəyini təşkil edən müddəalar kimi başa düşülür. Hazırda «prinsip» terminindən müxtəlif fəaliyyət sahələrində istifadə edilsə də, onun ilkin, başlanğıc, əsas kimi mənası saxlanılır.

Mühüm məsələlərdən biri məhz beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsiplərinin bu istiqamətdə başlanğıc rolunun müəyyənləşdirilməsidir. Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri *cus cogens* xarakterli olmaqla, başqa hüquqi qaydaların yaradılması üçün hüquqi bəzən təşkil edir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri universal xarakterli normalardır, onlar heç bir istisna olmadan bütün dövlətlərarası münasibətlərə şamil edirlər, beynəlxalq hüquq qaydasının əsasını təşkil edirlər və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün mühüm siyasi hüquqi əsasdırlar.

Prinsiplər üçün xarakterik cəhət onların qarşılıqlı bağlılığındadır. Göstərilir ki, məhz qarşılıqlı əlaqədə onlar öz funksiyalarını yerinə yetirə bilirlər (İ.İ.Lukaşuk). Eyni zamanda, 1970-ci il tarixli BMT Nizamnaməsinə əsasən dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə göstərilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqədə olur və hər bir prinsipin başqa prinsiplərlə kontekstdə nəzərdən keçirilməsi

zəruridir.

Müasir beynəlxalq hüququn prinsipləri yuxarıda qeyd edilən 1970-ci il Bəyannaməsində və ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında göstərilmişdir. 1970-ci il Bəyannaməsində beynəlxalq hüququn 7 mühüm prinsipi əks olunmuşdur: güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnməmək prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi; dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi; xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi. 1975-ci il Helsinki Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn 3 mühüm prinsipi də təsbit olunmuşdur: dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi; əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi.

Qeyd edilən problemlə əlaqədar bu prinsiplər şərti mənada iki mühüm istiqamətdə təsnifləşdirilə bilər. Başqa sözlə desək, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi zamanı beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin özünü də bu prosesdə iştirakından asılı olaraq şərti mənada təsnifatını aparmaq mümkündür.

Tədqiq olunan problemlərlə əlaqədar başlıca prinsip əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipidir ki, bu da bilavasitə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun tənzim edilməsində mühüm rol oynayır. İnsan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq sazişlərin və konvensiyaların təhlili zamanı bir sıra əsas və ümumtanınmış prinsiplər (spesifik prinsiplər) — dövlətlərin suverenliyinə hörmət və onların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; bütün insanların hüquq bərabərliyi və ayrışkiliyin qadağan edilməsi prinsipi; kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipi; fundamental hüquq və azadlıqlara istənilən şəraitdə, həmçinin hərbi münaqişələr dövründə də riayət edilməsi prinsipi — əks olunmuşdur. Bir sıra konvensiyalarda insan hüquqlarının cinayətkarçasına pozulmasına görə məsuliyyət prinsipi də təsbit olunmuşdur.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən prinsipləri müəyyən edərkən, ilk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq prinsiplər xüsusi normalar kimi şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin prinsiplərinin tərkib hissəsidir.

Beləliklə, müasir beynəlxalq hüququn mühüm sahələrindən

biri kimi insan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. II Dünya Müharibəsindən sonra insan hüquqlarının müdafiəsi və onlara əməl edilməsi məsələsi xüsusi önəm kəsb etməyə başlamışdır. Hətta bunun davamı olaraq beynəlxalq hüququn yeni bir rəhbər başlanğıcının – insan hüquqlarına hörmət prinsipinin meydana gəlmə zərurəti hiss olunmağa başladı. Həmin prinsip ümumi şəkildə BMT Nizamnaməsində təsbit edilmişdir. Bundan sonra, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı ildə isə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt qəbul edildi. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Nizamnamənin 55-ci maddəsi də insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və riayət olunmasına.

1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təsbit edilsə də, 29-cu maddədə hər bir kəsin cəmiyyət qarşısında öhdəliyə malik olması, həmin hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin heç bir halda BMT-nin məqsəd və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi xüsusi vurğulanır. Bundan əlavə, onun preambulasında insan şəxsiyyətinin ləyaqəti və dəyəri, qadın və kişi hüquqlarının bərabərliyi də xüsusilə olaraq qeyd edilir. Son dövrlər qanunun aliliyi və demokratiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası daha da güclənməkdədir. Belə ki, BMT-nin Minillik Bəyannaməsi demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi sahəsində bütün səylərin birləşdirilməsini ifadə edir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB

Konvensiyasının 1-ci maddəsi isə tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onların dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi də analoji müddəanı təsbit edir. İnsan və xalqlar hüququ haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyasının 1-ci maddəsində Afrika Birliyi Təşkilatının üzv-dövlətlərinin müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları tanımaq, həmçinin onların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə təşəbbüs göstərmək öhdəliyi, 2-ci maddəsində isə irqinə, etnik mənsubiyyətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli və sosial mənsubiyyətinə, doğulma və digər şəraitə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan hər bir şəxsin mövcud hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququ göstərilmişdir.

Müvafiq prinsip regional sənədlər içərisində daha çox ATƏT-in (keçmiş ATƏM) sənədlərində təsbit edilmişdir. Belə ki, 1975-ci il ATƏM-in (ATƏT) Helsinki Yekun Aktında fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi, onun tərkib elementləri göstərilmişdir. Həmin sənəddə dövlətlərin bütün nəsil hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini inkişaf etdirməsi, bunu təşviq etməsi, onların milli azlıqlara münasibətdə təmin edilməsi, həmin hüquq və azadlıqların dostluq münasibətlərinin inkişafının bərqərar olması üçün zəruri sülh, ədalətlik və rifah kontekstində tanınması, bütün bunların tərəqqisi üçün qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi daha aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqları sahəsində iştirakçı- dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə və 1948-ci il Bəyannaməsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərməsi, öhdəliklərini isə 1966-cı il Beynəlxalq Paktları da daxil olmaqla, beynəlxalq saziş və bəyannamələrə uyğun şəkildə həyata keçirməsi də Yekun Aktın tərkib hissəsini təşkil edir.

1980-ci il Madrid Görüşünün Yekun Sənədində insan hüquq və azadlıqlarının bütövlükdə inkişaf etdirilməsi, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin (məsələn, əməkçilər, milli azlıqlara mənsub şəxslər, kişi və qadınlar və s.) hüquqlarının müdafiəsi, həmçinin dini etiqad azadlığı və onun ayrı-ayrı aspektləri, onlarla bağlı meydana çıxan problemlərin ikitərəfli görüşlər. «dəyirmi masa»ların təşkili əsasında dinc

yolla həlli nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə, insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində bir sıra beynəlxalq orqanlar – BMT Baş Məclisi, Təhlükəsizlik Şurası, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi, İnsan Hüquqları Komitəsi, İnsan Hüquqları üzrə Komissiyasının fəaliyyəti də bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, dövlətlər insan hüquqlarının pozulmasında – bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərin törədilməsində təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılmasını tələb etmək, xüsusi məhkəmə və tribunallar (Nürnberq Tribunalı, Tokio Tribunalı, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Tribunal, Ruanda üzrə Beynəlxalq Tribunal) təsis etmək, insan hüquqlarını müdafiə edən müqavilələrdə iştirak hüququnu özlərində təsbit edirlər.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: hər bir dövlətin öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşması; dövlətlərin cinsi, irqi, dil və dini əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsini təsbit etməsi; dövlətlərin insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət edilməsi və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyini özlərində daşması.

Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsiplərindən biri olan əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinin insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərinə təsirini nəzərə alaraq, bu istiqamətdə müvafiq prinsiplərin (rəhbər başlanğıcların) təhlilini məqsədemüvafiq hesab etmək olar. İnsan hüquqları nəzəriyyəsində aşağıdakı əsas prinsiplər fərqləndirilir: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik və bərabər hüquqluq prinsipi, şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi.

Humanizm prinsipinin formalaşmasında əsas qismində humanizm ideyaları çıxış edir. Başqa sözlə desək, humanizmin əsas mənbələri kimi insan həyatı və şəxsiyyətinin mənəvi dəyərləri haqqında mütəfəkkirlərin ideyaları çıxış etmişdir. Keçən əsrlərin humanist filosoflarının əsərlərində (B.Spinoza, T.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo) insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, onun hüquq və azadlıqları, toxunulmazlığının tanınması haqqında humanizm ideyaları təsbit olunmuşdur.

İnsan hüquqlarının primatlığını tanıyan dövlət hakimiyyətin bölgüsü, hüququn aliliyi prinsiplərinə əsaslanır. Humanizm prinsipi AR qanunvericiliyinin, xüsusilə cinayət qanununun tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, AR CM-nin 9-cu maddəsində əks olunan huma-

nizm prinsipi aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: müvafiq normativ-hüquqi aktın insanların təhlükəsizliyini təmin etməsi; cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin cismani əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi daşımaması.

İnsan üçün əsas dəyərlərdən biri də azadlıqdır. Yalnız azadlıq şəraitində insan öz maraqlarını realizə edə bilər. Bütün bunların həyata keçirilməsinin əsas vasitələri azadlıq hüququnun təmin edilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin prinsipi qismində azadlıq hüququ aşağıdakıları məqsəd qismində özündə birləşdirir: ayrı-seçkilikdən azadlıq; yoxsulluqdan azadlıq; inkişaf və fərdin öz insan potensialının realizəsinin azadlığı; qorxudan – şəxsi təhlükəsizlik təhdidi, işgəncələr, özbaşına həbslər və zorakılıqdan azadlıq; ədalətsizlik və qanunçuluğun pozulmasından azadlıq; fikir, söz, qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirak; ləyaqətlə çalışmaq azadlığı.

Ümumiyyətlə, azadlıq hüququ özündə şəxsi (yaşayış yeri seçmək azadlığı, hərəkət etmək azadlığı, fəaliyyət azadlığı və s.), siyasi (fikir azadlığı, söz azadlığı və s.) və peşə (əmək azadlığı, yaradıcılıq azadlığı və s.) fəaliyyətində həyata keçirilən konkret imkanlar toplusunu birləşdirir.

1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində hər bir insanın azadlıq hüququ təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, kimsənin özbaşına həbs olunmaya, tutulub saxlanılmaya, sürgün edilməyə məruz qalmasının yolverilməzliyi də 9-cu maddənin tərkib hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində təsbit edilən azadlıq hüququ da şəxsin qanunsuz şəkildə azadlıqdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyini özündə birləşdirir.

Azadlıq hüququ, həmçinin regional beynəlxalq sənədlərdə də təsbit edilmişdir. Məsələn, 1950-ci il İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsində azadlıq hüququnun mövcudluğu ilə yanaşı, onun qanuni şəkildə məhdudlaşdırılması ilə bağlı müddəalar göstərilmişdir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum olunduqdan sonra şəxsin qanuni həbsə alınması; məhkəmənin qanuni çıxardığı qərarı icra etməməyə görə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı öhdəliyin icra olunmasını təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması və s.

Digər regional sənəd – MDB çərçivəsində 1995-ci ildə qəbul

edilmiş İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında Konvensiyanın 5-ci maddəsi hər bir kəsin azadlıq hüququnu təsbit etməklə, aşağıdakı hallar istisna olmaqla, kimsənin azadlıqdan qanunsuz olaraq məhrum edilməsinin yolverilməzliyini göstərir: səlahiyyətli məhkəmənin mühakiməsindən sonra şəxsin qanuni şəkildə tutulub saxlanması; şəxsin qanuni tutulması və ya həbs edilməsi; istintaq işinin verilməsi, cəzalar haqqında qərarın çıxarılması məqsədilə yetkinlik yaşına çatmayanların qanuni saxlanması.

Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Aİ Xartiyasının 6-cı maddəsi də azadlıq hüququ və şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. 1981-ci il tarixli İnsan və xalqlar hüququ haqqında Afrika Xartiyasının 6-cı maddəsi də azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu özündə təsbit edir. Həmin sənəddə kimsənin əvvəlcədən qanunla müəyyənləşdirilmiş səbəb və şərtlər üzrə mövcud olan hallar istisna olmaqla, digər hallarda azadlıqdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyi, heç kimin əsassız həbs və ya tutulmaya məruz qalmaması xüsusilə vurğulanır.

Azadlıq hüququ milli qanunvericilik aktlarında da aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Məsələn, RF Konstitusiyasının 22-ci maddəsi hər bir kəsin azadlıq hüququnu təsbit etməklə bərabər, nəzarət altında həbs və saxlamanın yalnız məhkəmənin qərarına əsasən həyata keçirilməsi, onun məhkəmə qərarına qədər 48 saatdan çox müddətə tutulmasının yolverilməzliyini özündə əks etdirir. AFR Konstitusiyasında göstərilmiş azadlıq hüququ da eyni tərkib elementlərini özündə birləşdirsə də, burada nəzarət altında olan şəxsin fiziki və mənəvi baxımdan pis rəftara məruz qalmaması ilə bağlı müddəa diqqəti çəkən əsas məqamlardan biridir.

AR Konstitusiyasının 28-ci maddəsində əks olunmuş azadlıq hüququ isə aşağıdakı elementləri birləşdirir: vətəndaşlığından asılı olmayaraq, hər bir insanın azadlıq hüququna malik olması; müvafiq hüququn yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrumetmə yolu ilə məhdudlaşdırılması; AR ərazisində olan hər bir kəsin sərbəst hərəkət edə bilməsi, özünə yaşayış yeri seçə bilmək imkanına malik olması, AR ərazisindən azad şəkildə kənara gedə bilməsi; AR vətəndaşının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququnun mövcudluğu.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən biri də şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipidir. Bu, insan hüquqlarının xüsusi prinsipi kimi nəzərdən keçirilir. Ləyaqətsiz insan şəxsiyyətinin dəyəri olmur. Onun olmaması isə bütövlükdə cə-

miyyət üçün daha ciddi təhlükələrin yaranmasına səbəb olmaqla, digər insanlara münasibətdə etinasızlığa, cəmiyyətin dəyərlərinə hörmətsiz yanaşılmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsi isə insanın digər şəxslərin ləyaqətinə qarşı dözümsüzlüyünə səbəb olur, bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə münaqişə və mübahisə mənbəyi ola bilər.

Ləyaqət, o cümlədən insan ləyaqəti ilə bağlı müddəalar bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. Məsələn, Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Aİ Xartiyasının I bölməsi «Ləyaqət» adlanmaqla, aşağıdakılarla bağlı müddəaları təsbit edir: insan ləyaqəti; yaşamaq hüququ; işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar; köləliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsi. Xartiyanın 1-ci maddəsində isə insan ləyaqətinin toxunulmaz olduğu, onun yalnız hörmət və müdafiə ilə təmin edilməsi kimi müddəa təsbit olunmuşdur.

Bundan əlavə, insan ləyaqətinin qorunması digər dövlətlərin konstitusiyalarında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, AFR-in 1949-cu il Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət və onun qorunmasının hər bir dövlət orqanının vəzifəsi olması müəyyən edilmişdir. 1978-ci il İspaniya Konstitusiyasının 10-cu maddəsində isə siyasi qaydanın və sosial sülhün əsasını təşkil edən meyarlar aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir: şəxsiyyətin ləyaqəti; şəxsiyyətin bölünməz hüquqlarının ayrılmazlığı və onun azad inkişafı; qanuna və digərlərinin hüquqlarına hörmət edilməsi.

Fərdə daha əlverişlilik prinsipi beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsinin inkişafı və təşəkkülündə özünəməxsus rol oynamışdır. Belə ki, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi, hörmət edilməsi və yerinə yetirilməsi üzrə normaların mövcudluğunu fərdin maraqlarının digər ictimai münasibətlərin subyektlərinin maraqlarından üstün tanınması anlamını verən dərin humanist ənənə olmadan təsəvvür etmək mümkün olmazdı. Burada söhbət insan həyatı, sağlamlığı, azadlığının mühafizəsi və dəstəklənməsi olan fundamental maraqlardan gedir.

Təbii ki, bu maraqlardan hər hansı biri heç vaxt mütləq xarakterə malik olmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və 1966-cı il Beynəlxalq Paktları fərdə daha əlverişlilik ideyası üzərində qurulmuşdur. İlk öncə, 1948-ci il Bəyannaməsində və 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarında qeyd olunur ki, azadlıq, ədalət və ümumdünyəvi sülhün əsasını bəşər cəmiyyətinin bütün üzvlərinə məxsus olan ləyaqətin və onların

bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması təşkil edir. Artıq Bəyannamə və Paktların müvafiq məzmunundan aydın olur ki, insan şəxsiyyətinin ləyaqəti bütün hüquq və azadlıqların kompleksi vasitəsilə açılır, lakin bunun özünü də heç bir halda tam hesab etmək olmaz.

Bu gün insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi üzrə çoxsaylı beynəlxalq hüquqi sənədlər mövcuddur. Dövlət eyni məsələni tənzim edən bir neçə sazişin iştirakçısı ola bilər. Bununla əlaqədar sual yarana bilər ki, bu halda hansı saziş tətbiq olunmalıdır? İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələrinin ümumi anlayışından çıxış edərək, belə bir əsaslı fikir irəli sürmək olar ki, bu halda fərdə daha geniş və səmərəli müdafiəni təmin edən normaya üstünlük verilməlidir. Müvafiq qənaətə 1966-cı il Paktlarının 6-cı maddəsinin 2-ci bəndinin təhlili əsasında gəlmək olar. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hər hansı ölkədə qanun, konvensiya, qayda və adətdən irəli gələn insan hüquqlarının müvafiq sənədlərdə həmin hüquqların tanınması və ya daha az tanınmasını bəhanə gətirərək, bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması və azaldılması qadağandır. Yuxarıdakı müddəaları əldə rəhbər tutaraq, formallaşmış norma isə öz ərazilərində yaşayan insanlar üçün səmərəli və hüquqi çərçivədə daha geniş azadlığı təmin etmək istəyən dövlətlər üçün regional, subregional və digər səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsi üçün daha geniş imkanlar açır. Beynəlxalq hüquqi sənədlərə nəzər yetirsək, bu prinsipə həmin sənədlərdə də rast gəlmək olar. Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasının 5-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, müvafiq sənədin heç bir müddəası mövcud Konvensiyadan asılı olmayaraq, hər hansı iştirakçı-dövlət tərəfindən qaçqınlara təqdim olunan heç bir hüquq və imtiyazlara xələl gətirmir. Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il Konvensiyasının 13-cü maddəsinə əsasən həmin akt vətəndaşsızlığın azaldılmasına kömək edən və üzv-dövlətlərin qüvvədə olan və ya qüvvəyə minəcək qanunu və ya iki və ya daha artıq Razılığa gələn Dövlətlər arasında qüvvəyə minmiş konvensiya, müqavilə və ya sazişlərdə nəzərdə tutulan müddəalara zidd kimi şərh oluna bilməz.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 60-cı maddəsi isə onun hər hansı bir müddəasının iştirakçı-dövlətlərin qanunvericiliyi ilə və ya onun iştirakçısı olduğu istənilən sazişlə təmin olunan insan hüquq və əsas azadlıqlarından hər hansı birinin məhdudlaşdırılması və azaldılma-

sına yönəlmiş addım kimi təfsir olunmasının yolverilməzliyini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, analoji müddəalar 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası (maddə 32), 1969-cu il İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyada (maddə 29), Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasında (maddə 41) aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Fərdə daha əlverişlilik prinsipinin mühüm cəhəti odur ki, o hər bir konkret halda təfsir və tətbiq zamanı ümümbəşəri dəyərlərə önəm verərək, humanizm nöqtəyi-nəzərindən insan hüquqlarının müdafiəsi tələbinə cavab verən ən yaxşı variantı tapmaq imkanı yaradır. Fərdə daha əlverişlilik prinsipi daha bir mühüm aspektə malikdir: o, beynəlxalq-hüquqi sazişlərdə nail olunmuş minimumu saxlamaq zərurəti və onun aşağı salınmamasını nəzərdə tutur.

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquqlarının vahidliyi və bölünməzliyi mövqeyindən çıxış edir. Bu halın mövcudluğu isə mülki, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipinin normativ təsbiti və müxtəlif istiqamətlərdə tətbiqi baxımından insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin spesifik prinsipi kimi mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Baş Məclisi öz qətnamələrində (16 dekabr 1977-ci il 32/130 sayılı Qətnamə və 4 dekabr 1986-cı il 41/117 sayılı Qətnamə) dəfələrlə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən insan hüquq və əsas azadlıqlarının bölünməzliyi və qarşılıqlı asılılığı, bir sıra kateqoriya hüquqların müdafiəsi və təşviqinin dövlətləri digər hüquqların müdafiəsi və həvəsləndirilməsi öhdəliyindən azad etməməsi barədə fikrini təsdiq etmişdir. 1966-cı il Paktlarının preambulasında nəzərdə tutulur ki, qorxu və ehtiyacdən azad insan şəxsiyyəti ideali yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, həmçinin, mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə bilər. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1970-ci il tarixli 2675 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hətta hərbi münaqişələr zamanı da riayət olunmalı və təmin edilməlidir.

Bir sıra elmi ədəbiyyatlarda və keçirilən tədbirlərdə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarla bağlı müəyyən fikirlər söylənilməkdədir. Bu, xüsusilə 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın təhlili ilə bağlı məsələlərdə özünü daha aydın şəkildə biruzə verir. A. Robertson hesab edir ki, Pakt yalnız dövlətlərin cəhd etməli olduqları məqsədə çatmağa dair standartları müəyyən

edir. D.Trubek isə iqtisadi-sosial hüquqların həyata keçirilməsini fəaliyyət proqramlarının uzun müddət ərzində qəbul edilməsi yolu ilə reallaşmasını məqsədemüvafiq sayır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın müddələrinin məcburi xarakterə malik olmasını qeyd edən bir sıra alimlər göstərirlər ki, müasir dünyanın iqtisadi həyatının reallığı beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmiş sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyünü sübut edir. K.Tomuşat hesab edir ki, bu hüquqlar utopik və həyata keçirilmə qabiliyyətinə malik deyildir. 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın müddəaları isə ötən illərə münasibətdə köhnəlmişdir. İngilis alimi R.Hiqqins də oxşar mövqeni təsdiq edərək deyilənləri sübut etməyə çalışır.

İnsan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi də mövcud münasibətlərin tənzimlənməsində məhz bu aspektdən çıxış edir. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının ayrılmazlığı fərdlərin hüquqlarının öz təbiətindən irəli gəlir. Qeyd edilir ki, şəxsin əsas hüquq və azadlıqları ayrılmazdır və onlar özgəninkiləşdirilə bilməzlər (V.A.Kartaşkin). Onlar təbii olmaq etibarilə, dövlətlər tərəfindən verilmir. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının mətninin təhlilindən çıxış edərək hüquq və azadlıqların ayrılmazlığı prinsipinin mahiyyətinin hər hansı şəxsin həm milli, həm də beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə tanınmış hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərin qadağan edilməsi barədə qənaətdə gəlmək olar. Belə qadağa Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 30-cu maddəsi, Paktların isə 5-ci maddəsindən irəli gəlir. Belə ki, qeyd edilir ki, müvafiq sənədlərdə heç nə hər hansı dövlətə, şəxslər qrupuna və ya ayrı-ayrı şəxslərə həmin Paktlarda nəzərdə tutulmuş hər hansı hüquq və azadlığın məhvinə və yaxud onun Paktlarda nəzərdə tutulduğundan artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı hərəkət törətmək hüququ verilməsi kimi təfsir oluna bilməz. Bundan əlavə, göstərilir ki, hər hansı bir ölkədə qanun, konvensiya, qayda və yaxud adət qüvvəsində mövcud olan əsas hüquqların heç biri 1966-cı il Paktlarında həmin hüquqların nəzərə alınmaması və ya daha kiçik həcmdə nəzərə alınması bəhanəsi ilə məhdudlaşdırılmasına və ya azaldılmasına yol verilmir.

Bu prinsip, eyni zamanda, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumdünya İnsan

hüquqları Bəyannaməsinin 30-cu maddəsində göstərilir ki, Bəyannamənin heç bir müddəası hər hansı dövlətə, insan qrupuna və ya ayrı-ayrı şəxslərə, hazırkı Bəyannamədə ifadə olunan hüquq və azadlıqların ləğv edilməsinə yönəldilən hər hansı bir fəaliyyətə məşğul olmaq və ya hər hansı bir əməli törətmək hüququnun verilməsi kimi şərh edilə bilməz.

Bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anlayışını bu prinsip olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi də məhz bu nöqtəyi nəzərdən çıxış etmişdir. Bəyannamənin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi azadlıq hüququ ilə tam şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, azadlıq və bərabərlik bütün insanların ayrılmaz və bölünməz hüquqlarının əldə edilməsinin zəruri şərtidir. Bu barədə 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi, 1776-cı il ABŞ İstiqlaliyyət Bəyannaməsində qeyd olunur. Fransa Bəyannaməsində göstərilir ki, bütün insanlar azad və bərabər şəkildə doğulurlar. Elmi ədəbiyyatlarda «bərabərlik» və «hüquq bərabərliyi» arasında müəyyən fərqlərin olması barədə bir sıra fikirlər söylənilir. Belə ki, qeyd edilir ki, insanların bərabərliyi onların ictimai bərabərliyini, o cümlədən ictimai status baxımından bərabərliyi, onların həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində sosial mənada bərabərliyini ifadə edir (L.L.Belomestnix).

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində və 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarında bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi geniş formada təsbit olunmuşdur. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 1-ci maddəsinə görə bütün insanlar öz ləyaqətləri və hüquqları etibarilə azad və bərabər şəkildə doğulurlar. Onlara ağıl və vicdan bəxş edilib və onlar bir-birinə münasibətdə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar. 2-ci maddəyə görə isə, hər bir insan irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti, silki mənsubiyyət və digər əlamətlərinə görə heç bir fərq qoyulmadan hazırkı Bəyannamədə bəyan edilən bütün hüquqlara və azad-

lıqlara malik olmalıdır. Bundan əlavə, insanın mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna, bu ərazinin müstəqil, asılı, özünü idarə etməyən və ya suverenliyi hər hansı digər şəkildə məhdudlaşdırılan ərazi olub-olmamasından asılı olmayaraq, heç bir fərq qoyulmamalıdır. Bundan başqa, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, BMT-nin əsas məqsədi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsinə və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaqdır. Bütün bu məsələlərin təhlili zamanı BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin 1971-ci ildə Namibiya haqqında verdiyi Məşvərətçi Rəyini qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, müvafiq sənəddə göstərilir ki, irqi əlamətlərinə, dərisinin rənginə, milli və ya etnik mənşəyinə görə müstəsna şəkildə əsaslandırılmış fərqlər, məhdudiyət və ya istisnaların müəyyən olunması, hüquqi cəhətdən təsbit edilməsi əsas insan hüquqlarının inkar edilməsi, BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinin ciddi şəkildə pozuntusunu göstərir.

1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi daha ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 2-3 və 26-cı maddələri qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı beş prinsipi müəyyən etmişdir: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 26-cı maddəsində insanların qanun qarşısında bərabərliyi göstərilir. Hesab edilir ki, qanun qarşısında bərabərlik təkcə ölkə vətəndaşlarına deyil, həm də istənilən dövlət və qeyri-dövlət orqanlarına münasibətdə tətbiq edilir (V.A.Kartaşkin). 26-cı maddə ilə bağlı isə qeyd edilir ki, mövcud müddəa hüququn bərabər müdafiəsini deyil, yalnız hüququn tətbiqi prosesində bərabər müdafiəni nəzərdə tutur (C.Tomuşat). Mövcud fikir onunla əsaslandırılır ki, «hüququn bərabər müdafiəsi» anlayışı ona münasibətdə müxtəlif mənada ifadə edilən təfsirin meydana çıxmasına, həmçinin Paktı tərtib edən şəxslərin məqsədlərinin açıq şəkildə təzahür etməsinə gətirib çıxarır.

Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il tarixli Konvensiyanın 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, əməyə və məşğulluğa münasibətdə hər cür ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması məqsədilə, bərabər imkan və rəftar, milli şərait və praktiki metodlara uyğunluğu təşviq etməyə yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi əsas məqsədlərdən biridir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində isə mövcud siyasətlə əlaqədar BƏT-in üzvü olan dövlətlərin üzərinə aşağıdakı öhdəliklər qoyulmuşdur: müvafiq siyasətin qəbulu və ona riayət edilməsinə yardım məqsədilə işəgötürənlərin, əməkçilərin, həmçinin digər aidiyyəti orqanların əməkdaşlığının təmin olunmasına cəhd edilməsi; mövcud qanunvericiliyin həyata keçirilməsi, 2-ci maddədə göstərilən siyasətin qəbulu və ona əməl edilməsinin təminini şərtləndirən müvafiq təhsil proqramlarının təşviq olunması; hər cür qanunvericilik müddəasının ləğv edilməsi və mövcud siyasətlə bir araya sığmayan istənilən inzibati göstəriş və ya praktikanın aradan qaldırılması; bilavasitə dövlət nəzarəti altında olan əmək sahəsində müəyyən olunmuş siyasətin həyata keçirilməsi; dövlət hakimiyyətinin rəhbərliyi altında peşə istiqaməti, peşə təhsili və işəgötürmə üzrə müəssisələrin fəaliyyətində müəyyən olunmuş siyasətə əməl edilməsinin təmin olunması; təsbit edilən siyasətə uyğun olaraq, Konvensiyanın tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələlərin özünün illik hesabatlarında göstərilməsi.

Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması ilə bağlı müddəalar ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə münasibətdə qəbul edilmiş müvafiq beynəlxalq aktlarda da təsbit edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi qismində 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyanı göstərmək olar. Hətta bununla bağlı aşağıdakıları özündə birləşdirən dövlətlərin müəyyən öhdəlikləri də təsbit edilmişdir: milli qanunvericiliyə qadın və kişi bərabərliyini göstərən normaların daxil edilməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını qadağan edən vasitələrdən biri olan sanksiyalar da daxil olmaqla, qanunvericilik və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi; kişilərlə bərabər şəkildə qadınlara hüquqi müdafiəsinin müəyyən edilməsi, istənilən ayrı-seçkiliyə qarşı qadınlara sərəməli müdafiəsinin milli məhkəmələr və digər dövlət orqanlarının köməyi ilə təmin edilməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkilik aktının və ya hərəkətinin törədilməsindən çəkinmək; istənilən şəxs, təşkilat və ya müəssisə tərəfindən qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üçün müvafiq ölçü götürülməsi; qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyi özündə ifadə edən qüvvədə olan qanun,

qərar, adət və təcrübələrin ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün qanunvericilik tədbirləri də daxil olmaqla, bütün tədbirlərin görülməsi; qadınlara qarşı ayrı-seçkilik tədbirlərini özündə birləşdirən cinayət qanunvericiliyinin bütün müddələrinin ləğv edilməsi.

Konvensiyanın III hissəsi bilavasitə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara həsr edilmişdir. Belə ki, burada qadınlar üçün aşağıdakı hüquqların dövlətlər tərəfindən təmin edilmə öhdəliyi müəyyən edilir: şəhər və kənd rayonlarında bütün kateqoriya təhsil müəssisələrində təhsilə buraxılma və diplomun alınması, ixtisas və ya peşə seçimində istiqamətləndirmə üçün eyni şərait (bu bərabərlik məktəbəqədər, ümumi, xüsusi və ali texniki təhsildə, o cümlədən bütün növ peşə hazırlığında təmin edilir); vahid tədris proqramları, imtahanlar, məktəblərin bərabər keyfiyyətli avadanlıq və yerləşdirilmə ilə təmin edilməsinə yol verilməsi; birgə tədris və digər tədris növlərini təşviq etmək yolu ilə təhsilin bütün forma və səviyyələrində istənilən qadın və kişi stereotipləri konsepsiyasının aradan qaldırılması; təqaüd və təhsildə digər vəsaitlərin alınmasının vahid imkanı; məktəbləri bitirməyən qızların sayının ixtisar edilməsi və vaxtından əvvəl məktəbi tərk etmiş qız və qadınlar üçün proqramların işlənilib hazırlanması; idman və fiziki hazırlıqda eyni şəkildə fəal iştirak etmək; ailənin miqdarının planlaşdırılması haqqında məsləhət və informasiya da daxil olmaqla, ailənin rifahı və sağlamlığının təmin edilməsinə yardım göstərilməsi məqsədilə maarifləndirici xarakterə malik xüsusi məlumatlandırılmanın həyata keçirilməsi.

Konvensiyaya müvafiq olaraq, dövlətin ictimai və siyasi həyatında qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi, o cümlədən kişilərlə bərabər şəraitdə qadınların aşağıdakı hüquqlarının təmin edilməsi üzrə dövlət tərəfindən bütün müvafiq tədbirlərin qəbul edilməsi xüsusilə vurğulanır: bütün seçkilərdə və referendumlarda səs vermək, bütün ictimai seçkili orqanlara seçilmək; dövlət vəzifəsi tutmaq, o cümlədən dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində dövlət funksiyalarını həyata keçirmək, hökumət siyasətini formalaşdırmaq və həyata keçirmək; ölkə həyatının ictimai və siyasi problemləri ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları və assosiasiyaların fəaliyyətində iştirak etmək.

Bundan başqa, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1999-cü ildə qəbul edilmiş Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya Fakultativ Protokol Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitənin səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələləri təsbit edir. Komitəyə təq-

dim olunan məlumatlar Konvensiyada ifadə edilmiş hüquqların pozulmasının qurbanı olan və pozuntunun baş verdiyi dövlətin yurisdiksiyası altında olan şəxslər və ya şəxslər qrupu tərəfindən təqdim edilir. 3-cü maddə məlumatın təqdim edilməsi ilə bağlı tələbləri irəli sürür. Həmin tələblərə ərizənin anonim olmaması, onun yazılı formada tərtib edilməsi, təqdim edən şəxsin nəinki Konvensiyanın, həm də Fakultativ Protokolun iştirakçısı qismində çıxış edən dövlətə mənsub olması aiddir. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 2-ci maddəsi dövlətlərin üzərinə uşaqların bütün hüquqlarına hörmət və onları təmin etmək, uşaqların valideynlərinin, onların qəyyumların və digər ailə üzvlərinin, uşaqların özlərinin əqidə və ya baxışını ifadə edən fəaliyyətə, statusa görə cəza və ayrı-seçkiliyin bütün formalarından müdafiəsinin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmək öhdəliyini qoymuşdur. Bundan əlavə, üzv-dövlətlərin qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görmək, uşaq hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyətin nəzərdə tutulması da həmin vəzifələrin tərkib hissəsini təşkil edir.

Bərabərlik, bərabərhüquqluluq və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipi həmçinin bir sıra regional beynəlxalq sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, 1950-ci il İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsi Konvensiyada ifadə edilmiş hüquq və azadlıqların istifadəsinə hər hansı bir baxımdan fərq qoyulmadan həyata keçirilməsinə imkan verir. 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasının preambulasında qeyd olunur ki, sosial hüquqların həyata keçirilməsi şəxsin irqi əlamətlərinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dininə, siyasi baxışlarına, milli mənsubiyyətinə və ya sosial mənşəyinə görə fərq qoyulmadan təmin edilməlidir.

AR Konstitusiyasının 25-ci maddəsi dövlətin hər bir kəsin bərabərlik hüququnu təmin etməsi ilə bağlı müddəanı özündə əks etdirməklə, aşağıdakı məsələləri təsbit edir: hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olması.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən danışarkən, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud rəhbər başlanğıc eyniadlı konsepsiyaya əsaslanmaqla, müxtəlif alimlərin tədqiqat, normativ sistemin işə tənzimləmə obyektinə olmuşdur. Belə ki, S.V.Çerniçenko şəxsiyyətin müdafiəsi ilə bəşəriyyətin müdafiəsinin başlanmasını qeyd edir. Onun fikrincə, şəxsiyyətin təhlükəsizli-

yinin təmin olunmadığı yerdə beynəlxalq və qlobal təhlükəsizliyin mövcudluğu qeyri-mümkündür. C.Maklin isə hesab edir ki, müvafiq konsepsiyanın təzahürünün əsas səbəbi bütün dünyada insanların artan müdafiəsizliyidir. Bundan əlavə, müəllif şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin çoxtərəfli yanaşma tələb etməsi və nəticədə onun iştirakçıları qismində təkcə dövlətlərin deyil, həm də qeyri-dövlət müəssisələri, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar, milli dövlət orqanları, müstəqil ekspertlərin çıxış etməsi fikrini xüsusilə vurğulayır. Lakin ümumi əlaqələndirmə mühüm universal beynəlxalq təşkilat sayılan BMT tərəfindən həyata keçirilir.

BMT-nin keçmiş Baş Katibi K.Annan göstərmişdir ki, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi konsepsiyası müntəzəm surətdə dünya, təhlükəsizlik və inkişaf gündəliyinə daxil edilməlidir. Onlar isə aktual beynəlxalq problemlərin aspektlərini özündə ifadə edən ümumhətəli yanaşmanı biruzə verir. Bundan əlavə, göstərilir ki, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi geniş mənada silahlı münaqişələrin nominal olmaması ilə xarakterizə edilir. Çünki, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi konsepsiyası özündə insan hüquqları, bacarıqlı rəhbərlik, təhsil və tibbi xidmətlərə çıxış hüququnu, həmçinin onların təmin edilməsini birləşdirir. Göstərilənlərlə yanaşı, hər bir şəxsiyyət öz potensial imkanlarını seçmək və həyata keçirmək hüququna malikdir. Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi problemi özündə üç əsas istiqaməti – ehtiyacdən müdafiə, qorxudan müdafiə, gələcək nəsillərin ekoloji baxımdan təmiz planetə varis olmaq kimi müddəaları birləşdirməklə, şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin tam qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərini təşkil edir. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin pozulması ilə bağlı məsələlər həm də insanların ayrı-ayrı təhlükələrə məruz qalması ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi konsepsiyası ayrı-ayrı dövlətlərdə insan hüquqlarına təhlükənin meydana çıxmasına qarşı istiqamətlənmiş universal xarakterə malikdir. Terrorçuluq, narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi, insan hüquqlarının pozulması, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, miqrasiya kimi belə hallar ümumi fəlakət sayılır. Bu konsepsiyanın tərkib hissələrini təşkil edən komponentlər (təhlükəsizliyin növləri) öz aralarında sıx qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Bir sahədə təhlükəsizliyə zərər vurulması digər sahələrdə, ümumilikdə şəxsiyyətin təhlükəsizliyinə real təhlükənin olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, silahlı münaqişənin başlanması ilə bütün insan hüquqları kompleksi, ilk növbədə, yaşamaq hüququ təhlükəyə məruz qalır.

Mövcud prinsipin əsas hissəsi olan şəxsiyyətin təhlükəsizliyi milli səviyyədə təmin edilən və qorunan, insan hüquqlarının geniş

kompleksindən ibarət olan, həmçinin onların müdafiəsi üzrə birgə dövlətlərarası səyləri tələb edən çoxölçülü anlayışdır. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi konsepsiyası kontekstində şəxsi təhlükəsizlik kateqoriyası diqqəti çəkən əsas məqamlardandır. Belə ki, şəxsi təhlükəsizlik dedikdə, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edən, onların pozulması və onlara qarşı qəsd azaldan tədbirlər sistemi başa düşülür. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi konsepsiyası humanitar sahədə beynəlxalq sənədlərin ən mütərəqqi müddələrinin təsiri və insan hüquqları sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq nəticəsində formalaşmışdır. Nəzəri əsasını insan hüquqları üzrə fundamental beynəlxalq-hüquqi aktlardan əldə edən, praktiki tərəflərini isə universal və regional səviyyələrdə dövlətlərin aktiv əməkdaşlığından götürən şəxsiyyətin təhlükəsizliyi konsepsiyası universal, regional və milli səviyyələrdə tətbiq sferasına malik olmaqla, qlobal xarakter kəsb etməkdədir. Müasir dövrdə mövcud konsepsiyanın həyata keçirilməsi beynəlxalq ictimaiyyəti düşündürən və qlobal problemlər sırasında özünəməxsus yer tutan bir sıra məsələlərin həlli ilə üzvi surətdə bağlıdır. Onlara aclıq və yoxsulluq, xəstəlik və savadsızlıq, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə, ekoloji və demoqrafik problemlər aiddir. Şübhəsiz ki, bütün bunların həlli dövlətlərin birgə qəbul etdikləri siyasi qərarların nəticəsindən asılıdır. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi və azadlığı cəmiyyətin sosial-iqtisadi şəraiti, siyasi və mülki hüquqların səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Güclü mülki cəmiyyət münaqişələrin qarşısının alınması üçün ən yaxşı vasitədir. Bu sahədə nəzarətin artırılması, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətində meydana çıxan sui-istifadə hallarının qarşısının alınması azadlığı inkişaf etdirir, həyatın bütün sferalarında insanların fəal iştirakına səbəb olan imkan və seçimləri genişləndirir.

Müvafiq konsepsiya çərçivəsində şəxsi təhlükəsizliyin təmin edilməsi adı altında beynəlxalq terrorizm, narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi, virus xəstəlikləri, genişmiqyaslı səfalət kimi təhlükələrə qarşı yönəlmiş dövlətlərin kollektiv fəaliyyəti güman edilir. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində bir sıra yanaşmalar mövcuddur ki, onların mühüm əhəmiyyəti diqqəti daha çox cəlb edir. Həmin yanaşmalar müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir. Onlardan biri ekoloji təhlükəsizliyin yüksəldilməsində beynəlxalq-hüquqi yanaşmalar sayılır. Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında qlobal problemlərin, o cümlədən ekoloji xarakterli problemlərin həllində əməkdaşlığın zəruriliyi barədə müddəalar mövcuddur. Ətraf mühit və inkişaf haqqında 1992-ci il Rio-de-Janeyro Bəyan-

naməsində isə şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə yönəlmiş aşağıdakı prinsiplər təsbit edilmişdir: insanlara qayğının davamlı inkişafının təmin edilməsi üzrə səylərin göstərilməsində mərkəzi yer tutması; inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsində indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ədalətli şəkildə təmin edilməsi məqsədilə inkişaf hüququnun həyata keçirilməsi; davamlı inkişafa və daha yüksək həyat keyfiyyətinə nail olmaq üçün dövlət tərəfindən qeyri-həyati modelə malik istehsal və ehtiyacların məhdudlaşdırılması, onların ləğv edilməsi, müvafiq demoqrafik siyasətin təşviq olunması; ekoloji problemlərin müvafiq səviyyədə bütün maraqlı vətəndaşların iştirakı ilə daha səmərəli yolla həll olunması.

Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi, həm də bir sıra hüquqların həyata keçirilməsi ilə xarakterizə edilir. Onlara, ilk növbədə, hər bir kəsin yaşamaq hüququ, toxunulmazlıq hüququ, mülkiyyət, mənzil toxunulmazlığı hüququnu aid etmək olar. Göstərilən məsələlər həm müxtəlif səviyyəli beynəlxalq sənədlərdə, həm də dövlətlərin milli qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir.

1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində hər bir insanın yaşamaq hüququ aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi hər bir kəsin yaşamaq hüququnu özündə birləşdirməklə, kimsənin qanunsuz olaraq həyatdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyini təsbit edir.

Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi həmçinin şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə tam şəkildə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Həmin subyektiv imkan Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsində aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Müvafiq rəhbər başlanğıcın formalaşması və inkişafında mülkiyyət hüququ və onun ayrı-ayrı elementləri mühüm rol oynayır. 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 17-ci maddəsində hər bir insanın təkbaşına və başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, kimsənin öz əmlakından əsassız məhrum edilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsində hər bir fiziki və hüquqi şəxsin maneəsiz öz mülkiyyətindən istifadə hüququ göstərilmişdir.

Təhlükəsizlik prinsipi həm də dövlətdaxili qanunvericiliyin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, AR Konstitusiyasının 31-ci maddəsində hər bir kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ göstərilmişdir.

Bundan əlavə, həmin maddədə qeyd edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır. Bu isə Konstitusiyanın digər müddəaları – 27-ci maddəsi (yaşamaq hüququ), 29-cu maddəsi (mülkiyyət hüququ), 30-cu maddə (əqli mülkiyyət hüququ), 32-ci maddəsi (şəxsi toxunulmazlıq hüququ), 33-cü maddəsi (mənzil toxunulmazlığı) kimi normalarla tam qarşılıqlı əlaqəni təsbit edir.

29 iyun 2004-cü il tarixli «Milli təhlükəsizlik haqqında» AR Qanununun müvafiq normalarında təhlükəsizlik prinsipi, xüsusilə onun insan hüquqlarına münasibətdə tətbiqi məsələləri özünəməxsus yer tutur. Bunu adıçəkilən normativ-hüquqi aktın 1-ci maddəsində daha aydın şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, AR-in milli təhlükəsizliyinin təmini istiqamətlərindən birini də insanın hüquq və mənafelesinin qorunması təşkil edir.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərindən danışarkən, son dövrün inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq meydana gələn üçüncü nəsil hüquqlardan da danışmaq yerinə düşərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının təsnifatı göstərilərkən, müvafiq hüquqlar barədə müxtəlif elmi fikirlər söylənilir. Məsələn, hesab edilir ki, onlar ayrı-ayrılıqda fərd və ya fərdlər qrupuna deyil, bütövlükdə məcmuya, xalqa məxsusdur (L.H.Hüseynov). Üçüncü nəsil hüquqları «kollektiv hüquqlar» və ya «həmrəylik hüquqları» adlandırılan müəllif qeyd edir ki, inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s. onların tərkib hissəsi kimi göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, göstərilir ki, onlar tam formalaşmamışdır və dəqiq normativ məzmunu malik deyildir. Digər qrup müəlliflər isə mövcud məsələyə tamamilə başqa aspektdən yanaşırlar. Belə ki, D.Z.Mutaqirov onları dördüncü nəsələ aid edərək, yuxarıdakılarla bərabər, ədalətli və humanist beynəlxalq hüquqa olan hüququn adını çəkir.

Göstərilən hüquqlar içərisində əsas yerlərdən birini inkişaf hüququ və onun əsasında formalaşan inkişaf prinsipi tutur. Həmin prinsip öz normativ təsdiqini bir sıra beynəlxalq sənədlərdə tapmışdır. Belə ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, hər bir insan şəxsiyyətinin azad və tam şəkildə inkişaf etməsi imkanının olduğu cəmiyyət qarşısında öhdəliklərə malikdir.

Sosial tərəqqi və inkişaf haqqında 1969-cu il Bəyannaməsinə də qeyd edilir ki, tərəqqi və inkişaf cəmiyyətin bütün üzvlərinin

maddi və mənəvi həyat şəraitinin fasiləsiz yüksəlməsinə yardım, onların insan hüquq və azadlıqlarını isə təmin etməlidir. İnkişaf hüququ üzrə BMT-nin İşçi Qrupu hesab edir ki, inkişaf hüququnun həyata keçirilməsi beynəlxalq cəmiyyət, dövlət, milli və beynəlxalq səviyyədə, BMT-nin agentlər sistemi çərçivəsi prosesində fəaliyyət göstərən bütün şəxslərin məsuliyyətidir. İnkişaf prinsipi, həmçinin bir sıra elmi-tədqiqat əsərlərində də ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Yeni insan hüquqları sırasında ədalətli və humanist beynəlxalq qayda hüququnun da adını çəkmək yerinə düşərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalar daha çox mövcuddur. Məsələn, bir sıra alimlərin fikrincə, beynəlxalq təşkilatlar olmadan beynəlxalq sülhü təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bəzi müəlliflər isə, inkişaf hüququnu müxtəlif səviyyəli üç vəzifənin həll edilməsi ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, həmin vəzifələrə aşağıdakılar aid edilir: yoxsulluğun aradan qaldırılması yolu ilə iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquqlarının həyata keçirilməsi; insanların həyat qabiliyyətinin təmin edilməsi nəticəsində onun inkişafın bütün proseslərinin mərkəzinə qoyulması; hər bir insanın inkişaf hüququnun dövlət və ictimai işlərin idarə edilməsi, dövlət hakimiyyəti institutlarının təkmilləşdirilməsi, qanunun idarə edilməsinin təmin olunması, qərarların qəbulu və bütün səviyyələrdə həyata keçirilməsində vətəndaşların iştirakının fəallaşdırılması ilə həyata keçirilməsi.

İnkişaf hüququ konsepsiyası ilə bağlı müddəalara 1972-ci ildə Strasburqda Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutunun açılışında BMT İnsan Hüquqları Komissiyasının Sədri Keba M'Bayenin fikirlərində rast gəlmək olar. Belə ki, onun fikrincə, beynəlxalq hüquqda artıq mövcud olan inkişaf hüququ öz təsdiqini BMT Nizamnaməsinin 55-56-cı maddələrində, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 22-27-ci maddələrində, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının təsis aktlarının müvafiq müddəalarında tapmışdır. BMT Nizamnaməsi, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsi, İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Paktlarını təhlil edən bir sıra müəlliflər isə xalqların kollektiv hüquqlarını, o cümlədən xalqların inkişaf hüququnu göstərirlər. İnkişaf hüququnun kollektiv aspektləri ilə bağlı oxşar fikirlər digər müəlliflərin tədqiqat əsərlərində də təsbit edilmişdir. Beynəlxalq-hüquqi araşdırma və tədqiqatlarda təsbit edilən müddəalardan biri də beynəlxalq inkişaf hüququnun yaranması və təşəkkülüdür. Belə ki, E.Q.Espiel yazır ki, beynəlxalq ümumi hüququn tərkib his-

səsi və sahəsi olmaq etibarilə, beynəlxalq inkişaf hüququ bütün dövlətlərin, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi, ticarət, sosial və texniki aspektlərini tənzim edən norma və prinsiplərin məcmusundan ibarətdir.

İnkişaf prinsipinin formalaşmasında mühüm istiqamətlərdən biri də 1986-cı il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İnkişafa olan hüquq haqqında Bəyannamə sayılır. Belə ki, Bəyannamənin preambulasında inkişafın bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkişafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, açaq və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi proses olduğu göstərilir. Bəyannamənin 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin tələbinə əsasən, insan inkişaf prosesinin əsas subyektidir və inkişaf hüququnun fəal iştirakçısı, benefisiarı olmalıdır. Müvafiq hüququn həyata keçirilməsi isə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə tam şəkildə hörmət edilməsini tələb edir.

Mövcud prinsip, həmçinin BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi haqqında 8 fevral 2002-ci il tarixli Qətnamədə və İnsan hüquqlarına hörmət və onun təşviqi, humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın təmin edilməsi məqsədi ilə BMT Nizamnaməsində göstərilən məqsəd və prinsiplərə əməl edilməsi haqqında 13 fevral 2002-ci il Qətnaməsində də təsbit olunmuşdur.

FƏSİL V

BEYNƏLXALQ NƏZARƏT, BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR VƏ İNSAN HÜQUQLARI PROBLEMI

5.1. Beynəlxalq nəzarətin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

Nəzarət – beynəlxalq hüququn təsir qüvvəsinin zəruri şərtidir. Nəzarət dedikdə, subyektlərin davranışlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğunu müəyyən edən məlumatların yoxlanılması prosesi başa düşülür. Bu anlayışa münasibətdə müəlliflər arasında (R.M.Valeyev, A.S.Qaverdovski, S.Y.Marocqin, Q.A.Osipov, O.İ.Tiunov, O.N.Xlestov və b.) bu və ya digər formada fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Hazırkı dövrdə nəzarət mexanizminin inkişaf tendensiyası müşahidə olunur.

Əgər nəzarətin birinci funksiyası hüquqpozma faktının aşkar olunmasıdırsa, onun ikinci funksiyası hüquq pozucusunu beynəlxalq hüquqi göstərişlərə riayət etməyə məcbur edən qüvvəyə malik olmasıdır. Nəzarətin normaların təfsiri kimi üçüncü funksiyası da mövcuddur.

Nəzarətin iki növü fərqləndirilir: milli və beynəlxalq nəzarət. Nəzarətin hər iki növü son dövr ərzində kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bundan əlavə, informasiya vasitələrinin inkişafı ona gətirib çıxarmışdır ki, beynəlxalq hüquqpozma hallarının gizlədilməsi, demək olar ki, artıq mümkün deyildir. Nəticədə nəzarətin çəkindirmə təsiri daha da artmış olur, nəzarətin həyata keçirilməsi üçün müvafiq şərait yaradan qarşılıqlı inamın möhkəmlənməsi baş verir.

Milli nəzarət bütün növ beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə münasibətdə həyata keçirilir və ümumilikdə əsas nəzarət hesab olunur. Bu nəzarət həm dövlətdaxili hüquqla, həm də beynəlxalq hüquqla müəyyən olunan qaydada həyata keçirilir. Milli nəzarət iki fəaliyyət sferasına malikdir: daxili və xarici. Daxili nəzarət dövlət daxilində beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə aiddir; xarici nəzarət isə bu öhdəliklərin beynəlxalq hüququn digər

subyektlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə münasibətdə tətbiq olunur.

Beynəlxalq nəzarət beynəlxalq orqan və təşkilatların köməyi ilə (praktiki olaraq belə orqan və təşkilatların hamısı bu və ya digər dərəcədə müvafiq funksiyaları həyata keçirirlər) dövlətlərin kollektiv səyləri nəticəsində həyata keçirilir. Getdikcə daha çox sayda ikitərəfli müqavilələr qarışıq komissiyaların yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə komissiyaların əsas vəzifələrindən biri də müvafiq müqavilələrin həyata keçirilməsi üzərində nəzarətdir.

Daha intensiv nəzarət isə çoxtərəfli müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların fəaliyyət dairəsi ümumi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən genişləndirilir. Nəticədə daha mürəkkəb mexanizm yarana bilər. Misal olaraq narkotik və psixotrop maddələrin dövriyyəsinə qarşı mübarizə sahəsində normaların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət mexanizmini göstərmək olar. Beynəlxalq nəzarət xüsusi konvension orqanlarla yanaşı, səhiyyə, məşğulluq, maliyyə, kənd təsərrüfatı, hava və dəniz nəqliyyatı, poçt və teleqraf rabitəsi ilə əlaqədar olan bir sıra digər orqanlar tərəfindən də həyata keçirilir.

Nəzarət insan hüquqları, eləcə də tərksilah və təhlükəsizlik sahələrində daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də müvafiq sferalarda nəzarətin yeni formaları yaranmışdır.

Beynəlxalq nəzarətin iki növü vardır: xüsusi (və ya konvension) və ümumi. Xüsusi nəzarət konkret konvensiya və ya oxşar sazişlər qrupuna münasibətdə xüsusi olaraq yaradılmış mexanizm əsasında həyata keçirilir. Ümumi nəzarət isə bu və ya digər sahədə dövlətlərarası əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq orqan və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Belə nəzarət beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına riayət olunması sahəsində nəzarətlə əlaqədardır.

Beynəlxalq nəzarətin fəaliyyət sferasının genişlənməsi tendensiyası da mövcuddur ki, bu tendensiya ilə beynəlxalq nəzarət artıq dövlətlərin suveren yurisdiksiyası sferasına daxil olur. Belə nəzarətin ən mühüm problemlərindən biri də nəzarətin etibarlılığı məqsədilə dövlətlərin suverenliyinə hörmət edilməsinin təmin olunmasıdır. Bu zaman, ilk növbədə, beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə səmərəliliyi artırmaqla potensial milli nəzarət vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

Beynəlxalq nəzarət öz həcminə görə müvafiq beynəlxalq normaların məzmununa, təyinatına və fəaliyyət xüsusiyyətlərinə tam uyğun olmalıdır. Lakin bu zaman müəyyən olunmuş çərçivədən kə-

nara çarptırılmalı, nəzarət naminə nəzarət olmamalıdır. İstənilən halda kənar çıxma nəzarətin nüfuzunu aşağı salır.

Nəzarətin həyata keçirilməsində ictimaiyyət də mühüm rolunu oynayır. Beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn cəmiyyətin və ayrı-ayrı şəxslərin həyatında rolunun artması daha geniş əhali kütləsinin diqqətinin beynəlxalq nəzarətə yönəlməsini şərtləndirir. Demokratianın milli və beynəlxalq səviyyələrdə inkişafı bunun üçün daha əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, nəzarətin rolunun artması ona etimadın dərinləşməsinə, beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşması faktoruna çevrilməsinə gətirib çıxarır. O, beynəlxalq sistemin normal fəaliyyətinin təmini faktoru kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq nəzarət institutu üçün xarakterik olan spesifik prinsiplər aşağıdakılardır: universallıq prinsipi; könüllülük və müvafiqlik prinsipi; konfidensiallıq (məxfilik) prinsipi; adekvatlıq-uyğunluq prinsipi; alınmış məlumatların tamlığı və həqiqiliyi prinsipi; professionallıq prinsipi; effektivlik prinsipi; aşkarlıq prinsipi; beynəlxalq və dövlətdaxili nəzarətin qarşılıqlılığı prinsipi; nəzarətin forma və metodlarının çoxcəhətliyi prinsipi; beynəlxalq nəzarət prosesində sui-istifadə və ayrı-seçkilinin yolverilməzliyi prinsipi.

5.2. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarətin əsas xüsusiyyətləri

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq-hüquqi normalar əsasən İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşmışdır. Bu sahədə bütün bəşəriyyət üçün ən böyük nailiyyətlərdən biri 1948-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin qəbul edilməsi oldu. Həmin dövrdən sonra insan hüquqlarının müdafiəsinin konvension mexanizmləri işlənib hazırlanmış və daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Məlum olduğu kimi, 1948-ci il Bəyannaməsində bütün dövlətlərin və xalqların yerinə yetirməli olduqları normativ və praktiki məqsədlərə uyğun təsbit olunan əsas prinsip və dəyərlər universal xarakterə malikdir. 1966-cı ildə isə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, o cümlədən mülki və siyasi hüquqlara dair beynəlxalq paktlar və fakultativ protokollar qəbul edildi.

Sonrakı illərdə də BMT və onun ixtisaslaşmış təsisatları çərçivəsində müvafiq sferaya dair bir sıra beynəlxalq sənədlərin işlənib

hazırlanması və qəbulu tendensiyası genişlənmişdir. Onlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası;
- İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında 1965-ci il Konvensiyası;
- Apartheid cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırma haqqında 1973-cü il Konvensiyası;
- Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında 1979-cu il Konvensiyası;
- İsgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza növləri əleyhinə 1984-cü il Konvensiyası;
- Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası;
- Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyası.

Göstərilən beynəlxalq konvensiyalardan başqa, YUNESKO və BƏT, həmçinin digər regional təşkilatlar çərçivəsində qəbul olunmuş mühüm sənədlər də insan hüquqlarının müdafiəsində əhəmiyyətli rola malikdir.

Beləliklə, dövlətlər bu beynəlxalq müqavilələri qəbul etməklə *pacta sunt servanda* prinsipinə müvafiq olaraq, həmin müqavilələrə riayət etmək və bu məqsədlə dövlətdaxili tədbirlər görmək öhdəliyi götürürlər. Eyni zamanda, müasir şəraitdə beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində dövlətlər də öz səylərini genişləndirirlər. Mövcud fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, belə səylər dövlətlər tərəfindən insan hüquqları sahəsində beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilərkən beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində beynəlxalq nəzarət mexanizminin yaradılması ilə həyata keçirilir.

Bu zaman universal beynəlxalq təşkilat kimi BMT fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. BMT-nin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində nəzarət sistemi onun əsas və köməkçi orqanlarının fəaliyyət dairəsindən ibarətdir. Faktiki olaraq BMT-nin bütün əsas və köməkçi orqanları insan hüquqları problemləri ilə bu və ya digər dərəcədə məşğuldurlar. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə cavabdehliyi, əsasən, BMT Baş Məclisi və onun rəhbərliyi altında İqtisadi və Sosial Şura daşıyır (Nizamnamənin 60-cı maddəsi). İnsan hüquqları sahəsində Baş Məclisin əsas səlahiyyətləri Nizamnamənin 13-cü maddəsində sadalanmışdır. Burada deyilir ki, Baş Məclis irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir kəsin insan

hüquq və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım sahəsində, iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa kömək məqsədilə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr verir.

Adətən insan hüquqları üzrə məsələlər Baş Məclis tərəfindən onun əvvəlki sessiyalarında qəbul etdiyi qərarlara və İqtisadi və Sosial Şuranın hesabatının müvafiq bölmələrinə əsasən gündəliyə salınır. Bu məsələlər müntəzəm olaraq BMT-nin digər baş orqanları, üzv-dövlətlər və Baş Katib tərəfindən müzakirə edilir. Bundan sonra, insan hüquqlarına dair əksər məsələlər Baş Məclisin komitələri (məsələn, sosial və humanitar məsələlər, mədəniyyət məsələləri üzrə komitələr) tərəfindən baxılır. BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Baş Məclisin funksiyası, əsas etibarilə, tədqiqatlar aparmaq və təkliflər qəbul etməkdən ibarətdir. İnsan hüquqlarına aid olan tədqiqatlar Baş Məclisin göstərişi ilə İqtisadi və Sosial Şura və onun köməkçi orqanları, xüsusi idarələri və BMT-nin Baş Katibi tərəfindən aparılır.

Nizamnaməyə əsasən Baş Məclisin insan hüquqları sahəsində qəbul etdiyi təkliflər üzv-dövlətlər üçün hüquqi baxımdan məcburi deyildir. Lakin Baş Məclisin qətnamələrinin qəbulunun üzv-dövlətlərin səs çoxluğu prinsipinə əsaslanması və üzv-dövlətlərin Nizamnamənin 55-ci və 56-cı maddələrinə müvafiq olaraq, öz üzərlərinə insan hüquqlarına ümumi hörmət və riayət edilməsinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq etmək kimi öhdəlik götürməsi bu qətnamələrin bütün dövlətlər üçün məcburi olan müəyyən beynəlxalq-hüquqi prinsip və normaların mövcudluğunu sübut edir.

BMT Nizamnaməsinin 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Baş Məclis insan hüquqları sahəsində öz funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə zəruri hallarda müxtəlif köməkçi orqanlar yaradır. BMT Baş Məclisi öz iclaslarında insan hüquqları məsələlərinə dair müzakirələr aparır və müvafiq qətnamələr qəbul edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası BMT sistemində yeganə orqandır ki, öz səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər üzrə məcburi qərarlar qəbul edə bilər. Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq geniş səlahiyyətlərə malikdir. 39-cu maddəyə görə Təhlükəsizlik Şurası sülhə qarşı hər cür təhlükəni müəyyən edir və bunun qarşısının alınması məqsədilə hansı tədbirlərin görülməsi məsələsini həll edir.

Nizamnamə ilə müəyyən olunan bu müddəalar, əsasən, təcavüz aktları zamanı beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına yönəlməsinə baxmayaraq, BMT praktikası göstərir ki, Təhlükə-

sizlik Şurası öz səlahiyyətlərindən ayrı-ayrı dövlətlərdə insan hüquqlarının kütləvi pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə də istifadə edə bilər. Nizamnamənin 39-cu maddəsində nəzərdə tutulan «sülhə təhlükə» anlayışı dəqiq müəyyən olunmadığına görə Nizamnamə Təhlükəsizlik Şurasına bu sahədə fəal tədbirlər görməyə imkan verir.

İlk dəfə Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin VII fəslə ilə nəzərdə tutulan səlahiyyətlərindən Rodeziyaya münasibətdə istifadə etdi. 1965-ci ildə Təhlükəsizlik Şurası belə hesab etdi ki, Rodeziyada mövcud olan irqçi rejim «sülhə təhlükə»dir və buna görə də bütün dövlətləri bu rejimlə bütün əlaqələri kəsməyə, neft və benzin ticarətinə embarqo qoymağa çağırdı. 1966-cı ildə Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Rodeziyaya qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq olunması barədə Qərar qəbul etdi. Belə sanksiyalar daha çox 1990-cı ildə İraqa, 1991-ci ildə Yuqoslaviyaya, 1992-ci ildə isə Liviya, Liberiya və Anqolaya qarşı tətbiq edilmişdir.

Dövlətlərin insan hüquqları sahəsində əməkdaşlığının təşkil edilməsi və uzlaşdırılması istiqamətində ən mühüm fəaliyyət İqtisadi və Sosial Şuraya məxsusdur. Bu orqan BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsinə müvafiq olaraq irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsi və riayət edilməsinin dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu məqsədlə İqtisadi və Sosial Şura insan hüquqları məsələləri üzrə məruzələr hazırlayır, həmçinin Baş Məclisə, BMT-nin ixtisaslaşmış müəssisələrinə və dövlətlərə tövsiyələr verir. Şura insan hüquqları üzrə beynəlxalq konfranslar çağırır, müvafiq beynəlxalq müqavilələrin layihələrini tərtib edir.

BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq İqtisadi və Sosial Şura öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi komissiyalar yarada bilər. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsi insan hüquqları ilə məşğul olacaq komissiyaların yaradılmasına şərait yaradır. Həmin maddədə qeyd edilir ki, İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi və sosial sahələrdə, o cümlədən insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər bu cür komissiyalar təsis edir. Bu baxımdan İqtisadi və Sosial Şuranın təşkil etdiyi ən mühüm komissiyalar kimi Qadınların vəziyyəti üzrə BMT Komissiyası və 1946-cı ildə yaradılmış İnsan Hüquqları Komissiyasını qeyd etmək olar. Belə komissiyalar insan hüquqları sahəsində öz səlahiyyətlərinə daxil edilmiş məsələlər üzrə

bütün praktik fəaliyyəti həyata keçirirlər.

Qadınların vəziyyəti üzrə Komissiya İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən 1946-cı ildə təsis edilmişdir. Onun funksiyalarına siyasi, iqtisadi, mülki, sosial, eləcə də təhsil sahələrində qadın hüquqlarının təşviqi üzrə İqtisadi və Sosial Şuraya tövsiyələr və məruzələr təqdim etmək, həmçinin qadın və kişi hüquqlarının bərabərliyi prinsipinin yerinə yetirilməsi məqsədilə qadın hüquqları sahəsində daha mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr hazırlamaq daxildir.

Bundan əlavə, Qadınların vəziyyəti üzrə Komissiyaya Ümumdünya Qadın Hüquqları Konfransı tərəfindən 1985-ci ildə qəbul olunan Qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində Nayrobi Perspektiv Strategiyalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət, onun qiymətləndirilməsi və təhlili tapşırılmışdır. Komissiya qadınlara münasibətdə diskriminasiya barədə ayrı-ayrı şəxslərin və ya şəxslər qrupunun müraciətlərinə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. İş araşdırıldıqdan sonra fərdi şikayətlər üzrə tədbirlər müəyyən olunmur. Bunun əvəzinə mövcud problemlərin həlli üçün siyasi tövsiyələrin işlənilib hazırlanması məqsədilə qadınlara qarşı ayrı-seçkilik üzrə tendensiyaların yaradılmasına istiqamətlənən prosedurdan istifadə olunur.

Belə komissiyalardan ən əhəmiyyətli 1946-cı ildə yaradılmış **İnsan hüquqları Komissiyası** oldu. Komissiya BMT-nin insan hüquqları problemləri ilə məşğul olan mühüm orqanıdır. Komissiya öz işinə 1947-ci ildə Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin hazırlanması ilə başlamışdır. Onun səlahiyyət dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, bu Komissiya insan hüquqları sahəsində istənilən məsələ ilə məşğul ola bilər.

Komissiya insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparır, sonrakı fəaliyyət üçün tövsiyələr verir və BMT-nin insan hüquqlarına dair sənədlərini hazırlayır. Komissiyanın iclaslarında sadalanan işlərlə yanaşı, həmçinin insan hüquqlarının pozulması faktları ilə bağlı verilmiş ərizələrə baxır və müvafiq məlumatları araşdırır. Bundan əlavə, İnsan Hüquqları Komissiyası çərçivəsində ayrı-ayrı dövlətlər və qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqlarına aid məsələ qaldıra bilərlər. Komissiya hər il 100-ə yaxın qətnamə və qərar qəbul edir.

Komissiya xüsusi məruzəçilər, nümayəndələr, ekspertlər təyin etmək və işçi qrupları yaratmaq səlahiyyətinə malikdir. Komissiyanın prosedur qaydalarına aşağıdakıların yaradılması daxildir: işçi qrupları, ölkələr üzrə mandatı olan xüsusi məruzəçilər, nümayəndələr, müstəqil ekspertlər və mövzular üzrə (tematik) xüsusi mə-

ruzəçilər, nümayəndələr, ekspertlər. Hazırda İnsan Hüquqları Komissiyasının 20-dən çox xüsusi tematik proseduru mövcuddur. Məsələn, Özbaşına həbsdə saxlamalar üzrə İşçi qrupu, İsgəncələr və digər qəddar və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri üzrə Xüsusi Məruzəçi, Din və ya əqidə azadlığı məsələləri üzrə Xüsusi Məruzəçi, Ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin məsələləri üzrə Baş Katibin Nümayəndəsi, İrqi qiliyin, irqi ayrı-seçkiliyin, ksenofobiyanın və onlarla bağlı dözümsüzlüyün müasir formalarına dair məsələlər üzrə Xüsusi məruzəçi və s.

Lakin Komissiyanın fəaliyyətinin kifayət qədər səmərəli olmadığını və daimi əsasda fəaliyyət göstərmədiyini nəzərə alaraq BMT Baş Məclisi İnsan hüquqları Komissiyasını BMT Baş Məclisinin köməkçi orqanı kimi İnsan hüquqları üzrə Şura ilə əvəz etmək barədə 15 mart 2006-cı il tarixli qətnamə qəbul etmişdir. 2006-cı ildə Şuranın birinci tərkibi seçilmişdir və Azərbaycan Respublikası 47 üzvdən biri kimi Avropanı təmsil edir.

1947-ci ildə İnsan hüquqları Komissiyası özünün ilk yığıncağında Ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə Altkomissiya təsis etdi. Altkomissiyanın yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- ayrı-seçkiliyin bütün formaları, irqi, milli, dini və linqvistik azlıqların insan hüquqları və azadlıqları üzrə İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə əsaslanaraq tədqiqatlar aparmaq və tövsiyələr vermək;
- İqtisadi və Sosial Şura və İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən onun üzərinə qoyulan istənilən vəzifəni yerinə yetirmək.

1999-cu ildən Altkomissiya İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üzrə Altkomissiya adlandırıldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Altkomissiya da, öz növbəsində, İnsan Hüquqları Komissiyası kimi müvafiq işçi qrupları təsis edir: Məlumatlar üzrə İşçi Qrupu, Kələlik və buna bənzər praktika, həmçinin uşaq əməyinin və fahişəliyin üçüncü tərəf vasitəsilə istismarı məsələləri üzrə İşçi Qrupu, Azlıqlar üzrə İşçi Qrupu. Transmilli korporasiyalar üzrə İşçi Qrupu. Altkomissiya bir çox məsələlər, o cümlədən öz fəaliyyətinə dair qətnamələr və qərarlar qəbul edir, digər məsələlər üzrə isə İnsan Hüquqları Komissiyası və İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən qəbul olunmaq üçün qətnamə layihələri hazırlayır.

Komissiyalardan əlavə, İqtisadi və Sosial Şura tərəfindən bir sıra qətnamələr də qəbul olunmuşdur ki, bunlara müvafiq olaraq, nizamnamə prosedurları qəbul etmişdir. Bunlardan 1235 və 1503

prosedurlarını göstərmək olar.

İqtisadi və Sosial Şuranın 6 iyun 1967-ci tarixli 1235 sayılı Qətnaməsinə əsasən İnsan hüquqları Komissiyası dünyanın istənilən nöqtəsində insan hüquqlarının pozulması hallarına baxa və insan hüquqları sahəsində təcrübəyə malik olan xüsusi məruzəçi, yaxud nümayəndələr, müstəqil ekspertlər təyin edə bilər. Onların səlahiyyətləri (mandatları) bir-birindən fərqlənsə də, ümumi olaraq aşağıdakı öhdəlikləri əhatə edir:

- ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı situasiyalara (ölkələr üzrə məruzəçi və ya nümayəndə) və ya ayrı-ayrı problemlərə (tematik məruzəçi və işçi qruplar) baxmaq;
- İnsan hüquqları Komissiyasına (bəzən isə Baş Məclisə və Baş Katibə) tövsiyə və nəticələrlə bağlı məruzələr təqdim etmək;
- insan hüquqlarının pozulması daxil olan informasiyaların həqiqiliyini yoxlamaq.

İnsan hüquqları üzrə mövcud müqavilə orqanlarından (İnsan hüquqları Komitəsi, İşgəncələr əleyhinə Komitə və s.) fərqli olaraq nizamnamə prosedurları məlumatların təqdim olunması üzrə dəqiq müəyyən olunmuş formaya malik deyillər. Bu məlumatlar insan hüquqlarının pozulmasının qurbanı olan şəxs, onun qohumları, qeyri-hökumət təşkilatları və başqaları tərəfindən təqdim oluna bilər.

27 may 1970-ci ildə İqtisadi və Sosial Şura İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar məlumatlara baxılma proseduru haqqında Qətnamə qəbul etdi. Qətnamə sıra nömrəsinə uyğun olaraq, 1503 Proseduru adlanır. Bu prosedur insan hüquq və əsas azadlıqlarının fərdi qaydada pozulmasına deyil, çoxsaylı insanların və insan qruplarının hüquqlarının uzun müddət və davamlı surətdə pozulduğu şəraitə aiddir.

1503 Proseduru kifayət qədər geniş istifadə olunan fərdi şikayət prosedurudur. 1970-ci il Qətnaməsinə əsasən BMT İnsan hüquqları Komissiyası insan hüquqlarının sistemətik və kütləvi pozuntuları haqqında şəxslərdən, şəxslər qrupundan və qeyri-hökumət təşkilatlarından şikayətlər (məlumatlar) ala bilər və zəruri hallarda onları Komissiyanın sessiyalarında müzakirəyə təqdim edə bilər. Belə məlumatlar heç də pozuntunun qurbanı tərəfindən deyil, istənilən fərd və ya təşkilat tərəfindən də verilə bilər. Bu zaman İnsan hüquqları Komissiyasının İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təşviqi üzrə Altkomissiyasının üzvləri BMT-nin Baş Katibindən məlumatlara dair qısa təsvirlərin siyahısını və bu məlumatlarla bağlı ölkələrin təqdim etdikləri cavabları əldə edə bilərlər. Müvafiq siyahılar,

həmçinin, İnsan hüquqları Komissiyasına da göndərilir.

Məlumatlar BMT-də baxılanadək bütün ölkədaxili prosedurları keçməlidir. Ölkədaxili prosedurlardan keçmədən verilmiş məlumatlara yalnız o halda baxıla bilər ki, ölkə daxilində həmin prosedurların effektiv nəticə verməyəcəyi bəlli olsun.

1503 Proseduruna uyğun olaraq, həyata keçirilən bütün tədbirlər İqtisadi və Sosial Şuraya təqdim olunana qədər məxfi saxlanılır. Məruzə təqdim olunanadək bütün iclaslar qapalı keçirilir və hazırlanan hesabatlar konfidensial xarakter daşıyır. Bununla belə 1978-ci ildən başlayaraq İnsan hüquqları Komissiyasının sədri açıq iclaslarda təhqiqat obyektini olan ölkələrin adlarını açıqlayır. Ümumiyyətlə, konfidensiallıq məsələlərində müəyyən istisnalar da mövcud olur. Məsələn, İqtisadi və Sosial Şura öz təşəbbüsü və ya İnsan hüquqları Komissiyasının təklifi ilə təhqiqatın sonrakı araşdırmalarının konfidensial olmadığını elan edə bilər.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsi də insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində BMT-nin nəzarət sisteminin tərkib hissəsidir. Lakin Beynəlxalq Məhkəmə insan hüquqları üzrə BMT çərçivəsində qəbul edilmiş beynəlxalq standartların implementasiyası sahəsində böyük rola malik deyildir. Bu isə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin səlahiyyətləri ilə bağlı bir sıra amillərlə izah olunur. Belə ki, Məhkəmənin baxdığı işlərdə tərəf kimi yalnız dövlətlər çıxış edə bilərlər. Nə fərdlər, nə də beynəlxalq təşkilatlar iddiaçı qismində çıxış edə bilməzlər. İstisna olaraq BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları olan beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar hüquqi məsələlər üzrə, o cümlədən Məhkəmənin insan hüquqları üzrə məsləhətçi rəy verməsi ilə bağlı müraciət edə bilərlər. Bununla yanaşı BMT üzv-dövlətlərinə münasibətdə Məhkəmə məcburi yurisdiksiyaya malik deyildir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində BMT çərçivəsində aparılan işlərdə BMT Baş Katibinin rolu da xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, 1966-cı il Paktlarında və digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuş insan hüquqlarına əməl edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən dövlətdaxili tədbirlər barədə illik hesabatların qəbul edilməsi, insan hüquqları ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində tövsiyə və tapşırıqların verilməsi bunun bariz nümunəsidir. Bunlarla yanaşı, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm beynəlxalq mexanizmlərdən hesab edilən BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Baş Komissarı və Qaçqınların işi üzrə BMT Ali Komissarı İdarəsi bu gün də onun rəhbərliyi altında fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirlər.

BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Baş Komissarı. Bu vəzifə Baş Məclisin 48/141 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq, 20 dekabr 1993-cü ildə təsis edilmişdir. İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar BMT-nin insan hüquqları sahəsində bütün fəaliyyətinə nəzarət edən ali vəzifəli şəxsdir. O, tutduğu vəzifəyə görə BMT Baş Katibinin müavinidir.

Ali Komissarın əsas vəzifəsi BMT-nin rəhbər orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsi yolu ilə insan hüquqlarına əməl olunmasına maksimum nail olmaqdan ibarətdir. Bundan başqa, Ali Komissar insan hüquqları sahəsində təbliğat və təhsil proqramlarını əlaqələndirir, dövlətlərə məşvərətçi xidmətlər təklif edir, həmçinin müvafiq problemlərin həlli ilə bağlı maliyyə yardımı göstərir. Komissar öz vəzifələrinin effektiv icrası üçün apara-tara malik olur. Bu aparat 3 bölmədən ibarətdir: inkişaf hüququ və tədqiqat bölməsi; yardım xidməti bölməsi; proqram fəaliyyəti bölməsi.

Qaçqınların işi üzrə BMT Ali Komissarı İdarəsi (QAKİ) 14 dekabr 1950-ci ildə BMT Baş Məclisin Qərarı ilə yaradılmışdır. Bu İdarə öz mandatına müvafiq olaraq, bütün dünyada qaçqınların müdafiəsi və onların problemlərinin həlli istiqamətində BMT-nin fəaliyyətini əlaqələndirmək funksiyasını həyata keçirir. Komissarlıq Baş Məclisin və İqtisadi və Sosial Şuranın rəhbərliyi altında işləyir. Ali Komissar hər il Baş Məclisə, həmçinin İqtisadi və Sosial Şuraya illik hesabatlar təqdim edir. BMT QAKİ-nin əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə qaçqınların beynəlxalq müdafiəsini təşkil etmək, qaçqınların və sığınacaq axtaran şəxslərin müdafiəsi üzrə dövlətlərin öz öhdəliklərini dərk və icra etməsinə nail olmaqdır.

QAKİ-nin Nizamnaməsinin 8-ci maddəsinə uyğun olaraq, İdarə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir:

- qaçqınların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması;
- qaçqınların müdafiəsinə dair beynəlxalq konvensiya və sazişlərin qəbulu və təsdiq edilməsi;
- köməyə ehtiyacı olan qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sayının azaldılması üçün tədbirlər həyata keçirən dövlətlərə yardım;
- qaçqın və məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə təhlükəsiz və könüllü repatriasiyası.
- müxtəlif dövlətlərin ərazilərinə qaçqınların buraxılması üçün sadələşdirilmiş rejimlərin tətbiqi;

- BMT-nin və ya dövlətlərin müvafiq müraciətləri əsasında qaçqın-lara maddi, ərzaq, tibbi və sosial kömək göstərilməsi, onların üçüncü dövlətlərin ərazisində yerləşdirilməsi, repatriatsiya təd-birləri baş tutmadıqda isə qaçqınların sığınacaq dövlətinə inteq-rasiyası;
- layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün lazımi vəsait və məlu-matların yığılması, konsultativ xidmətlərin göstərilməsi.

İdarə öz mandatına müvafiq olaraq, sığınacaq vermiş döv-lətin hakimiyyət orqanları tərəfindən qaçqınların müdafiəsinin tə-min olunmasını tələb edir və zərurət olduqda bu məqsəd üçün onlara kömək edir.

İnsan hüquqları Komitəsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 28-ci maddəsi əsasında yaradılmışdır. Pakta əsa-sən İnsan hüquqları Komitəsinin üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyul-muşdur:

- Paktda əks olunmuş müddəaların təfsirini verməklə üzv-dövlətlərə hüquq və azadlıqların təmin olunması istiqamətində köməklik gös-tərmək;
- Paktı ratifikasiya etmiş dövlətlərdən Paktda əks olunmuş hüquq-ların həyata keçirilməsi istiqamətində görülmüş tədbirlərə dair he-sabatlar qəbul etmək, bu hesabatları dinləyərək üzv-dövlətlərə konkret tövsiyələr vermək;
- müəyyən tələblər çərçivəsində üzv-dövlətin hər hansı bir digər döv-lətə qarşı Paktda əks olunmuş hər hansı bir hüququn pozulması ilə bağlı təqdim etdiyi məlumatlara baxmaq və öz səlahiyyətləri çərçi-vəsində tədbirlər görmək;
- Pakta əlavə olunan birinci Fakultativ Protokola qoşulmuş dövlət-lərdə yaşayan şəxslərdən fərdi şikayətlər qəbul etmək və onlara baxmaq.

Paktın 40-cı maddəsinə görə Komitə iştirakçı-dövlətlərdən öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi barədə 5 ildən bir məruzələr alır, bu məruzələrlə bağlı öz qeyd və təkliflərini irəli sürür. Hər hansı bir dövlət Paktın iştirakçısı olduqdan bir il sonra Komitəyə ilkin məlumat təq-dim etmək öhdəliyi daşıyır. Həmin ilkin məlumat insan hüquqları haqqında bu dövlətin qanunvericiliyinə giriş və bu hüquqların müda-fiə mexanizmləri rolunu oynayır. Komitə dövlətlərin məruzələrini qə-bul etdikdən sonra həmin ölkədəki vəziyyətə baxılmasını öz gündəliyi-nə daxil edir.

41-ci maddəyə əsasən İnsan hüquqları Komitəsi bir iştirakçı-dövlətin digər iştirakçı-dövlətə qarşı verdiyi və həmin dövlətin Pakt-

dan irəli gələn öhdəliklərini pozmasına iddia edən şikayətə baxmaq səlahiyyəti vardır. Lakin bu prosedurdan yalnız onu xüsusi formada qəbul edən, yəni 41-ci maddə əsasında bəyanat təqdim edən dövlətlər istifadə edə bilərlər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Paktına əsasən bu kimi şikayəti qəbul edən Komitə əvvəlcə vasitəçilik edir, bunun bir nəticəsi olmadıqda isə tərəflərin razılığı ilə məsələni *ad hoc* razılaşma komissiyasına göndərə bilər. Lakin bu Komitənin də şikayət üzrə son mərhələdə çıxardığı qərar məcburi xarakter daşımır.

İnsan hüquqları Komitəsinin daha bir səlahiyyəti 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakta 1966-cı il dekabrın 16-da qəbul olunmuş Fakultativ Protokolla müəyyən olunmuşdur. Protokolun 1-ci maddəsinə görə, Komitə özünü Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququn pozulmasının qurbanı hesab edən şəxsdən müvafiq dövlətə qarşı şikayət qəbul edə bilər və ona baxa bilər. Burada şəxslər dedikdə, yalnız Paktdan irəli gələn hüquqları pozulmuş fərdlər və ya onların rəsmi nümayəndələri başa düşülməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Komitə ictimai təşkilatların və korporasiyaların müraciətlərinə baxmır.

Komitə həmçinin Paktın bu Protokolun iştirakçısı olmayan iştirakçı-dövlət barəsində heç bir məlumat qəbul etmir. Eyni zamanda, dövlətə münasibətdə onun Protokola qoşulma tarixindən əvvəl baş verən və həmin tarixdən sonra davam etməyən faktlar üzrə müraciətlərə də baxılmır. Şəxs Paktda sadalanan hüquqlardan hər hansı birinin pozulduğunu iddia etməli və bununla bağlı bütün dövlətdaxili müdafiə vasitələrindən istifadə etməlidir. Komitə ona təqdim olunan məlumatı Paktın hər hansı bir müddəasını pozduğu iddia edilən iştirakçı-dövlətin nəzərinə çatdırır. Bu barədə bildiriş alan dövlət 6 ay ərzində Komitəyə bu məsələni aydınlaşdıran və həmin dövlətin gördüyü və ya görə biləcəyi tədbirlər barəsində yazılı izahat və ya bəyanat təqdim edir. Bundan sonra Komitə hər iki tərəfdən aldığı məlumatları qapalı iclaslarda araşdırır və gəldiyi nəticəni müvafiq iştirakçı-dövlətə və şəxsə bildirir. Dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulduğunu müəyyən etdiyi hallarda Komitə onun qarşısında aşağıdakı tələbləri qoya bilər: hüquqazidd əməlin dayandırılması; bu cür pozuntuları gələcəkdə təkrar etməmək barədə təminat verilməsi; əvvəlki vəziyyətin bərpası; şəxsə və ya şəxslərə dəyən zərərin ödənilməsi və s.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə BMT-nin müqaviləvi orqanları içərisində yeganə qurumdur ki, beynəlxalq sə-

nədin konkret müddəalarına əsaslanaraq yaradılmamışdır. Bu Komitə ECOSOC-un 1984/4 sayılı Qətnaməsi əsasında 1985-ci ildə yaradılmışdır. Komitə müqaviləvi orqan olmaqla İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın əks olunmuş hüquqların iştirakçı-dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Komitə dövlətlərdən Paktın həyata keçirilməsi barədə dövrü məruzələr alır, həmçinin Paktın ayrı-ayrı müddəaları ilə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən Ümumi Şərhlər verir.

Lakin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitənin İnsan Hüquqları Komitəsinə nisbətən işini çətinləşdirən başqa amillər də vardır. Belə ki, Mülki və siyasi hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın əks olunmuş hüquqların imperativ olması heç kimdə şübhə doğurmadiği halda İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq Paktın əks olunmuş bəzi hüquqların imperativ olması mübahisə predmetidir. Məsələn, belə hesab edilir ki, Beynəlxalq Paktın əks olunmuş əmək hüququ iştirakçı-dövlətin ərazisində yaşayan hər bir şəxsin avtomatik olaraq işlə təmin olunması demək deyildir.

Beləliklə, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlətlərin məruzələrinə baxır və müvafiq qeydlər işləyib hazırlayır. Yekun qeydlər beş hissədən ibarət olur: giriş; pozitiv aspektlər; Paktın həyata keçirilməsinə mane olan amillər və çətinliklər; narahatlıq yaradan əsas məsələlər; təklif və tövsiyələr.

1988-ci ildə Komitə məruzələrin təqdim edilməsi və Paktın həyata keçirilməsi üzrə dövlətlərə öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində yardım göstərilməsi məqsədilə Paktın təsbit olunmuş hüquqlar barədə «ümumi qeydlər»in hazırlanmasına başlamağı qərara aldı. 1996-cı ilə qədər Komitə 6 ümumi qeyd qəbul etmişdir. Məsələn, İştirakçı-dövlətlər tərəfindən məruzələrin təqdim edilməsi barədə 1 saylı Ümumi Qeyd (1989); Texniki yardım göstərilməsi sahəsində beynəlxalq tədbirlər barədə 2 saylı Ümumi Qeyd (1990); Dövlətlərin öhdəliklərinin təbiəti barədə 3 saylı Ümumi Qeyd (1990); Əlverişli yaşayış hüququ barədə 4 saylı Ümumi Qeyd (1991); Hər hansı bir əlillik dərəcəsinə malik şəxslər barədə 5 saylı Ümumi Qeyd (1994); Yaşlıların iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları barədə 6 saylı Ümumi Qeyd (1995).

Hazırda İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitəyə fərdi şikayətlərin verilməsi proseduru yoxdur. Bununla belə hazırda fərdi şikayətlərin verilmə proseduru ilə bağlı Fakultativ Protokol layihəsinin hazırlanması prosesi gedir.

İşgəncələr əleyhinə Komitə 1984-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən 1988-ci ildə təsis edilmişdir.

Konvensiyanın 19-cu maddəsinə əsasən hər bir iştirakçı-dövlət Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə gördüyü tədbirlər barədə məruzələri BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə təqdim edir. Komitə hər bir iştirakçı-dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin vəziyyəti barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün ümumi rəhbər prinsiplər hazırlamışdır. Burada məruzələrin forma və məzmunu barədə dəqiq göstərişlər əks olunmuşdur.

Komitənin malik olduğu səlahiyyətlərdən biri də fərdi şikayətlərə baxmaqdır. 1984-cü il Konvensiyanının 22-ci maddəsinə görə ayrı-ayrı şəxslər Konvensiyada nəzərdə tutulan müddələrin onlara münasibətdə pozulması ilə əlaqədar fərdi şikayətlə Komitəyə müraciət edə bilər. Lakin Komitənin iştirakçı-dövlətlər barəsində ayrı-ayrı şəxslərdən məlumatlar qəbul etməsi və onlara baxması üçün müvafiq dövlət onun bu səlahiyyətini aydın surətdə tanımalıdır.

Komitə dövlətlərin dövrü məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, hər hansı bir dövlətin ərazisində sistemətik işgəncə tətbiq olunması barədə əsaslı məlumatlar daxil olduqda, öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini məxfi (konfidensial) təhqiqat aparmaq üçün təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verə bilər.

İrqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə dair 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyanın 8-ci maddəsi əsasında 1970-ci ildə yaradılmışdır. Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri Komitəyə dörd ildən bir ətraflı məruzələr, iki ildən bir isə yeni məlumatları əks etdirən qısa məruzələr təqdim etməlidirlər.

Bu Komitənin səlahiyyətləri İnsan hüquqları Komitəsinin səlahiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Lakin burada mühüm fərq ondan ibarətdir ki, bu Komitədə dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Yəni Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən iştirakçı-dövlət öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı-dövlətə qarşı ərizə ilə müraciət edə bilər. Lakin bu prosedur müvafiq iştirakçı-dövlətlərin istifadə edə biləcəkləri digər prosedurları istisna etmir. Baxılan məsələni hər hansı bir başqa yolla nizamlamaq mümkün olmadıqda,

razılaşdırıcı komissiyanın yaradılmasını nəzərdə tutan prosedurdan indiyədək heç bir iştirakçı-dövlət istifadə etməmişdir.

Komitə dövlətlərarası şikayətlərdən əlavə, Konvensiyanın 14-cü maddəsində nəzərdə tutulan Konvensiyada ifadə olunmuş hüquqlardan hər hansı birinin pozulmasının qurbanı olduqlarını və mümkün yerli hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndiyini iddia edən ayrı-ayrı şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan fərdi şikayətlər qəbul edə bilər. Lakin bu, yalnız o halda mümkün ola bilər ki, adıçəkilən dövlət Konvensiyanın iştirakçısı olsun və müvafiq olaraq Komitənin fəaliyyətinin ona şamil olunmasını tanıсын.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən 1979-cu ildə qəbul edilən Konvensiyanın 17-ci maddəsi əsasında 1982-ci ildə yaradılmışdır. Bu Komitə qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin bütün məsələlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif təşkilatlardan daxil olan şikayətlərə baxır və bu problemlərin həllində dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq edir.

1999-cu il oktyabrın 6-da qəbul olunmuş Fakultativ Protokola əsasən Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Konvensiyanın müddələrinin pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə də baxa bilər. Protokolun 2-ci maddəsinə görə fərdi şikayət bu və ya digər iştirakçı-dövlətin yurisdiksiyası altında olan və həmin iştirakçı-dövlət tərəfindən Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı hüquq pozuntusunun qurbanı olduqlarını iddia edən şəxslər və ya şəxslər qrupu tərəfindən göndərilə bilər.

Uşaq hüquqları Komitəsi Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 43-cü maddəsi əsasında 1990-cı ildə təsis olunmuşdur. Komitənin başlıca səlahiyyəti Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin dövrü məruzələrini dinləməkdən ibarətdir. Belə ki, 1989-cu il Konvensiyasının 44-cü maddəsinə əsasən iştirakçı-dövlətlər öz üzərlərinə Konvensiyanın tanıdığı hüquqları möhkəmləndirmək üzrə gördükləri tədbirlər və öz ərazilərində uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsində əldə etdikləri nailiyyətlər barəsində Komitəyə dövrü məruzələr təqdim etmək öhdəliyini götürürlər. Bundan əlavə, Komitə ayrı-ayrı dövlətlərdə uşaq hüquqlarının vəziyyəti barədə məlumatlar toplayır və onları təhlil edir, həmçinin müvafiq tövsiyələr işləyib hazırlayır.

Əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə Əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsinə dair BMT Baş Məclisi tərəfindən 1990-cı

İldə qəbul olunmuş Beynəlxalq Konvensiyanın 72-ci maddəsinə əsasən yaradılmışdır. Bu Komitənin əsas funksiyaları Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri üzərinə qoyulmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini həyata keçirmək və Konvensiyanın tətbiqinə nəzarət etməkdir.

Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülən tədbirlərə dair Komitəyə məruzə təqdim etməyi bir vəzifə olaraq öz öhdəliyinə götürürlər. Məruzələrdə Konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlər, həmçinin miqrasiya axınları barədə məlumatlar əks olunmalıdır. Məruzələrə baxıldıqdan sonra Komitə məqsədəuyğun bildiyi iradları maraqlı dövlətlərə göndərir.

Konvensiyada Komitənin beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Beynəlxalq Əmək Təşkilatı ilə geniş əməkdaşlığı nəzərdə tutulur.

Konvensiyanın 76-cı maddəsinə əsasən iştirakçı-dövlət Komitənin başqa dövlətlərdən həmin dövlətdə Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi barədə bəyanatına baxmasına dair səlahiyyətini qəbul edə bilər. Buna yalnız o halda yol verilə bilər ki, iştirakçı-dövlət Komitənin bu bəyanata baxa bilməsinə dair müvafiq səlahiyyətini tanımış olsun. Komitə belə müraciətlərə yalnız ölkə daxilində mövcud olan müdafiə mexanizmlərindən tam istifadə olunduqdan sonra baxa bilər.

77-ci maddəyə görə istənilən iştirakçı-dövlət Komitənin həmin dövlətin yurisdiksiyasında olan şəxslər tərəfindən daxil olan məlumatlara baxmaq səlahiyyətini də tanıya bilər. Fərdi şikayətlərə yalnız o zaman baxıla bilər ki, iştirakçı-dövlət bununla bağlı Komitənin səlahiyyətini tanımış olsun. Əgər, Komitə daxil olan şikayətə başqa beynəlxalq orqanda baxılmamasına və bütün ölkədaxili müdafiə mexanizmlərindən istifadə edilməsinə əmin olarsa, o, istənilən iştirakçı-dövlətdən məlumat tələb edə və müəyyən mülahizə irəli sürə bilər.

Göstərilən komitələrdən əlavə insan hüquqları sahəsində BMT Baş Məclisi və İqtisadi və Sosial Şuranın bir sıra qətnamələri ilə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəlmiş minimal standart qaydalar, məcəllələr, prinsiplər və s. bu tipli sənədlər qəbul edilmişdir.

BMT-nin Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin icrasına aid Minimal Standart Qaydaları (Pekin Qaydaları) BMT-nin 1985-ci il avqustun 26-da keçirilən cinayətkarlığın qarşısının alınması və hüquqpozucuları ilə davranışa dair VII konqresinə qəbul olunmaq üçün tövsiyə olunmuş və Baş Məclisin

1985-ci il 29 noyabr tarixli 40/33 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiq edilmişdir. BMT bu mühüm sənədi qəbul edərkən İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqları dair Beynəlxalq Paktı, digər beynəlxalq normaları, o cümlədən 1959-cu ildə qəbul olunmuş Uşaq hüquqlarına dair Bəyannaməni əsas götürmüşdür.

Qaydalara əsasən dövlətlər yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularına münasibətdə ədalət mühakiməsini həyata keçirən və icra edən idarə və orqanlar üçün kompleks qanunlar, qaydalar və təlimatlar qəbul etməli və bu orqanlar qarşısında bu vəzifələri qoymalıdırlar: yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularının əsas hüquqlarını qorumaqla onların müxtəlif tələbatlarını təmin etmək; cəmiyyətin tələblərini təmin etmək; bu qaydaları heç bir qeyd-şərt olmadan və qərəzsiz həyata keçirmək.

Pekin Qaydalarına görə yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə yaşı anlayışı və qəbul edilən hüquq sistemlərində aşağı yaş həddi, emosional, mənəvi və intellektual kamillik nəzərə alınmaqla çox aşağı müəyyən olunmamalıdır.

Hüquq qaydalarının mühafizəsi üzrə vəzifəli şəxslərin davranış Məcəlləsi BMT Baş Məclisin 1979-cu il 17 dekabr tarixli 34/169 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiq edilmişdir. Məcəlləyə görə hüquq qaydasını və ictimai asayışı təmin edən vəzifəli şəxslər öz vəzifə borclarını yerinə yetirərkən eyni zamanda insan ləyaqətini müdafiə etməli və irqinə, cinsinə, dilinə və dininə fərq qoymadan bütün şəxslərə münasibətdə insan hüquqlarını dəstəkləməli və qorumalıdırlar.

Məhbuslarla minimal standart rəftar Qaydaları BMT yarandığı vaxtdan etibarən insan hüquqlarının təmin olunması istiqamətində fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirdiyi tədbirlər sırasında tutulub saxlanmış və həbs edilmiş insanların hüquqlarının müdafiəsi də vardır. Belə ki, bu insanlar xüsusi şəraitdə olduqlarından onların hüquqlarını pozmaq daha asandır. Buna görə də 1955-ci ildə ECOSOC Məhbuslarla minimal standart rəftar qaydaları barədə Qətnamə qəbul etdi. Bu Qaydalar minimal xarakter daşıyır və bu həddən artıq aşağı ola bilməz, əksinə, dövlətlər bu standartlarla kifayətlənməməli, onlardan daha üstün olan standartların tətbiqinə çalışmalıdırlar. Qaydalarda həmçinin qeyd olunur ki, bu standartlar heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan və qərəzsiz olaraq tətbiq edilir. Qaydaların tətbiqi zamanı əhalinin bu və ya digər qruplarına məxsus məhbusların dini etiqadlarına və əlaqə görüşlərinə hörmət edilməlidir.

5.3. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi məsələləri

İnsan hüquqları sahəsində nəzarət mexanizmi BMT və onun müvafiq konvensiyaları əsasında yaradılmış orqanları ilə yanaşı, BMT-nin bir sıra ixtisaslaşmış qurumları çərçivəsində də həyata keçirilir. Belə təsisatların bəzilərində xüsusi əlamətlərə malik geniş beynəlxalq nəzarət sistemi yaradılmışdır. Hazırda BMT strukturunda 17 ixtisaslaşmış təsisat fəaliyyət göstərir ki, bunların da bir neçəsi bu və ya digər dərəcədə və formalarda insan hüquqları məsələləri ilə məşğul olur. Məsələn, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatı (YUNESKO), Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, BMT İnkişaf Proqramı, Ətraf Mühit üzrə BMT Proqramı, BMT Uşaq Fondu (YUNİSEF), BMT Qadın Fondu (YUNİFEM) və s.

BƏT tam məşgullüğe nail olmaq və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə proqramların həyata keçirilməsinə yardım göstərməyə istiqamətlənmiş müstəqil təsisat kimi Birinci Dünya Müharibəsindən sonra 1919-cu ildə keçirilən Sülh Konfransının Yekun Sənədinə əsasən yaradılmışdır. 1946-cı ildən BMT-nin ilk ixtisaslaşmış təsisatıdır. Onun əsas məqsədi əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirməkdir. **BƏT**-in fəaliyyəti həm iqtisadi, həm də sosial hüquqların (məsələn, əmək hüququ, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və şəxsi seçimə əsasən onlara daxil olmaq hüququ, sosial təminat hüququ, əlverişli həyat şəraiti hüququ) müdafiəsi ilə bağlıdır. O, həmçinin söz azadlığı, birləşmək azadlığı və s. bu kimi mülki və siyasi hüquqların təmin olunması üzərində də nəzarət həyata keçirir.

Bu Təşkilatın əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun işində nəinki üzv-dövlətlərin nümayəndələri, həmçinin bərabər əsaslarda bu ölkələrin işçilərinin və sahibkarlarının (işəgötürənlərinin) də nümayəndələri iştirak edir. **BƏT**-in ali orqanı olan Beynəlxalq Əmək Konfransında hər bir üzv-dövlətdən 4 nümayəndə iştirak edir. Bunlardan ikisi dövlətlərin nümayəndələri, digər ikisi isə müvafiq olaraq işçiləri və sahibkarları təmsil edən şəxslər olur. Bununla belə hər bir nümayəndə səsvermələrdə sərbəst iştirak edir. Belə nümayəndəlik konvensiya və tövsiyələrin qəbul olunmasında müxtəlif

maraqlara malik bu qrupların bərabər əsaslarda fəaliyyətlərini təmin etmiş olur. Beləliklə, işçilər və sahibkarlar da öz nümayəndələri vasitəsilə BƏT-in konvensiya və tövsiyələrinin qəbul edilməsində iştirak edirlər.

Öz Nizamnaməsində əks olunan prinsiplərin həyata keçirilməsi məqsədilə BƏT Konfransı müvafiq beynəlxalq standartlar hazırlayır, onların tətbiqi üzərində nəzarət həyata keçirir və bu məqsədlərə nail olmaqda hökumətlərə zəruri yardımlar göstərir. Belə ki, Beynəlxalq Əmək Konfransı sosial və iqtisadi hüquqların müxtəlif aspektləri üzrə konvensiya və tövsiyələr qəbul edir. İndiyədək BƏT tərəfindən 200-dək belə konvensiya və o qədər də tövsiyə qəbul edilmişdir. Bu sənədlər İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda əks olunmuş bütün hüquqlar kompleksi ilə bağlı meydana çıxan münasibətləri tənzim edir. Məsələn, Konfrans tərəfindən 1964-cü ildə qəbul olunmuş Məşğulluq siyasəti haqqında 122 sayılı Konvensiya təşkilatın bütün üzvləri üçün əsas məqsəd kimi tam, səmərəli və azad peşə seçiminin təmin olunmasına istiqamətlənmiş fəal siyasət həyata keçirməyi tapşırır. Belə siyasət işləyə biləcək və iş axtaran hər bir kəsin işlə təmin olunmasına yardım etməlidir.

Əmək və məşğulluq sahəsində ayrışçılıq haqqında 1958-ci il 111 sayılı Konvensiya, Kişi və qadınların eyni dəyərli işlərdə bərabər mükafatlandırılması haqqında 1951-ci il 100 sayılı Konvensiya irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dininə, siyasi baxışlarına, milli mənşəyinə və sosial mənsubiyyətinə görə əmək və əmək haqqına münasibətdə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bir sıra konvensiyalarda insanların birləşmək azadlığı təsbit olunmuşdur (məsələn, Birləşmək azadlığı və təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi barədə 1948-ci il 87 sayılı Konvensiya, Təşkilatlanma hüququ və dövlət xidmətində məşğulluğun müəyyən edilməsi prosedurları barədə 1978-ci il 151 sayılı Konvensiya və s). Bir sıra konvensiyalar isə məcburi əməyin qadağan olunması məqsədilə qəbul olunmuşdur (Məcburi əmək haqqında 1930-cu il 29 sayılı Konvensiya, Məcburi əməyin ləğv olunması haqqında 1957-ci il 105 sayılı Konvensiya).

BƏT-in insan hüquqlarının əks olunduğu digər mühüm konvensiyaları sırasına aşağıdakıları da aid etmək olar: Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında (1964); İşə qəbul olunma üçün minimal yaş həddi haqqında (1973); Kənd təsərrüfatı əməkçilərinin təşkilatları haqqında (1975); Əməkçi-miqrantlar haqqında (1975); Ailəli əməkçilər haqqında (1981).

Bu konvensiyalarda mülki və siyasi hüquqlarla bərabər, iqtisadi, mədəni və sosial hüquqlar da əks olunmuşdur.

BƏT-in əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu Təşkilat çərçivəsində açıq beynəlxalq nəzarət sistemi yaradılmışdır. Bu nəzarətin əsas xüsusiyyəti onun Təşkilatın bütün üzvlərinə şamil olunmasıdır. Belə nəzarət dövlətin bu və ya digər konvensiyayı ratifikasiya edib-etməməyi ilə deyil, onun müvafiq Təşkilatın üzvü olması faktı ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, sosial-iqtisadi hüquqlar üzrə ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat olan BƏT-in əsas vəzifəsi əmək sferasında beynəlxalq-hüquqi normaların hazırlanması və onlara iştirakçı-dövlətlər tərəfindən əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarından olan YUNESKO (Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə BMT Təşkilatı) 1945-ci ildə London Konfransında təsis olunmuşdur. Nizamnaməsi 4 noyabr 1946-cı ildə qüvvəyə minmişdir. 1946-cı ilin dekabrından BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatıdır.

YUNESKO-nun əsas vəzifəsi maarifçilik, elm və mədəniyyət, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə, xalq təhsilinin, elmin və mədəniyyətin inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi yolu ilə dünyada sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına nail olmaqdır.

YUNESKO-nun ali orqanı iki ildən bir çağırılan və bütün iştirakçı-dövlətlərin təmsil olunduğu Baş Konfransdır. Baş Konfrans YUNESKO-nun ümumi siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirir, həmçinin üzv-dövlətlər tərəfindən bu təsisat çərçivəsində qəbul olunmuş konvensiya və tövsiyələrə riayət olunması, bu barədə üzv-dövlətlərdən müvafiq məruzələrin alınması istiqamətində fəaliyyət həyata keçirir.

Artıq bir neçə illər ərzində YUNESKO İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 27-ci maddəsində nəzərdə tutulan cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmək hüququnun tətbiqinə istiqamətlənən fəaliyyət həyata keçirmişdir. Belə ki, 1966-cı ildə YUNESKO-nun Baş Konfransı dövlətlərin, hökumətlərin, təşkilatların assosiasiya və qurumların rəhbər tumalı olduqları Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri barədə Bəyannaməni qəbul etmişdir. Bəyannamədə nəzərdə tutulan prinsiplər aşağıdakılardır: hər bir mədəniyyət hörmət edilməli və qorunmalı olan dəyərlərə malikdir; öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək hər bir xalqın hüququ və vəzifəsidir; xalqlar bəşəriyyətin texniki və mənəvi-intellektual inkişafının

harmonik bərabərliyini təmin etmək üçün mədəniyyətin bütün sahələrini paralel və bərabər inkişaf etdirməkdə davam etməlidirlər; beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində bütün növ əqli və yaradıcılıq fəaliyyətlərini əhatə etməlidir; mədəni əməkdaşlıq bütün xalqların hüququ və vəzifəsi olduğundan onlar bir-biri ilə bilik və bacarıqlarını bir-biri ilə bölüşməlidirlər; bütün mədəniyyətlərə müsbət təsir göstərən və onların qarşılıqlı zənginləşdirilməsinə şərait yaradan beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın həyata keçirilməsi zamanı bu mədəniyyətlərin hər birinin orijinallığı nəzərə alınmalıdır.

YUNESKO-nun fəaliyyətinin əsas istiqaməti təhsil sahəsində savadsızlıqla mübarizə üzrə proqramların həyata keçirilməsi, savadsızlığın əsas səbəblərini aradan qaldırmağa yönələn belə proqramların elementlərindən biri kimi ümumi icbari ibtidai təhsil prinsipinin realizə edilməsidir. Təşkilat həmçinin müəllimlərin təminatı, yerlərdə məktəblərin tikintisi və onların lazımı ləvazimatlarla təchiz olunması məqsədilə təhsilin planlaşdırılması və inkişafı üzrə məsul şəxslərin hazırlanması ilə məşğul olur. Bu fəaliyyətin əsasında 1974-cü ildə YUNESKO-nun Baş Konfransı tərəfindən qəbul edilən Beynəlxalq qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq və sülh ruhunda tərbiyə və insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət ruhunda tərbiyə barədə Tövsiyə durur.

YUNESKO-nun başlıca vəzifələrindən biri insan hüquqları, mədəniyyət və s. sahələr üzrə savadsızlığın ləğvi, texniki yardımların göstərilməsi, kommunikasiyanın və informasiyanın inkişafı istiqamətində proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsidir. YUNESKO həmçinin 1972-ci il Mədəni və təbii abidələrin mühafizəsi üzrə Konvensiyanın yerinə yetirilməsi və ümumdünya əhəmiyyətli abidələrin mühafizəsinin regional sisteminin yaradılması istiqamətində də öz fəaliyyətini davam etdirir.

ÜST 1946-cı ildə Nyu-Yorkda keçirilən Ümumdünya Səhiyyə Konfransında yaradılmışdır. Nizamnaməsi 7 aprel 1948-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi bütün xalqların yüksək sağlamlıq və rifah səviyyəsinə nail olmaqdır. ÜST-nin ali orqanı bütün üzvlərin iştirak etdiyi Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır. Assambleya həmin Təşkilatın ümumi siyasətini və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, səhiyyə sahəsində proqramlar hazırlayır, İcraiyyə Şurasının və Baş Direktorun, o cümlədən üzv-dövlətlərin hesabatlarını dinləyir.

ÜST İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-

ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd olunan sağlamlıq həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququnun həyata keçirilməsi məsələsində BMT sisteminin digər səlahiyyətli orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

ÜST-nin Nizamnaməsinə əsasən sağlamlığın daha yüksək səviyyəsinə çatmaq irqindən, dinindən, siyasi baxışlarından, iqtisadi və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın əsas hüquqlarından biridir.

Göstərilən məqsədlərə nail olmaq məqsədilə Təşkilat tərəfindən daimi olaraq müəyyən tədbirlər görülür, müvafiq proqramlar həyata keçirilir. Məsələn, infeksiya xəstəlikləri mübarizə üzrə mühüm tədbirlər həyata keçirmək məqsədilə ÜST inkişaf etməkdə olan ölkələrdə səhiyyənin bütün sahələrini əhatə edən geniş texniki yardım proqramları həyata keçirir. 1987-ci ilin fevralından etibarən ÜST QİÇS-in qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə qlobal strategiyası çərçivəsində immun çatışmazlığı əlamətlərinin qarşısının alınması və onunla mübarizə sahəsində genişmiqyaslı proqram həyata keçirir. 1989-cu ildə ÜST BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Mərkəzi ilə birgə QİÇS-in qarşısının alınması və insan hüquqları sahəsində proqram hazırlamışdır.

FAO 1945-ci ildə Kanada Konfransında yaradılmışdır. Bu Təşkilatın əsas missiyası qidanın yaxşılaşdırılması və insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Adıçəkilən qurum BMT ilə birgə Dünya Ərzaq Proqramına rəhbərlik edir.

FAO-nun digər əsas məqsədi kənd əhalisinin rifah halının və həyat şəraitinin yüksəldilməsi, həmçinin dünya iqtisadiyyatının inkişafının dəstəklənməsi və aclıqla mübarizəyə yardım göstərilməsidir. Bu məqsədlə FAO son dövrlər dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən silahlı münaqişələr nəticəsində meydana çıxan milyonlarla qaçqın və məcburi köçkünlərin ərzaq problemini həll etməyə çalışaraq, onlara dövrü olaraq ərzaq məhsullarının paylanmasını həyata keçirir. Bundan başqa, 1960-cı ildə BMT çərçivəsində Ümumdünya aclıqla mübarizə Proqramı qəbul edildi və onun həyata keçirilməsi FAO-ya tapşırıldı. Proqram beş illik dövr üçün nəzərdə tutulsa da, sonrakı dövrlərdə növbəti beşilliklər üçün uzadıldı və hal-hazırda da fəaliyyət göstərir. BMT-nin Aclıqla mübarizə Proqramına uyğun olaraq, FAO Xüsusi ərzaq təhlükəsizliyi Proqramını qəbul etmişdir. Proqram müxtəlif təcrübələrdən başlayaraq fermerlik fəaliyyətinə-dək olan bütün sahələri əhatə edir.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı. İnsan beyninin məhsullarının qorunması, əqli mülkiyyətin mühafizəsi daim BMT-nin

diqqət mərkəzində olmuşdur. Əqli mülkiyyətin başlıca sahələri olan sənaye mülkiyyəti və müəlliflik hüquqlarının qorunması hələ XIX əsrin sonlarından beynəlmilləşmiş və bir sıra beynəlxalq konvensiyaların qəbulu ilə nəticələnmişdir (Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü il Paris Konvensiyası, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsinə dair 1886-cı il Bern Konvensiyası). 1893-cü ildə isə bu iki konvensiyaya əsaslanan Əqli mülkiyyətin qorunması üzrə Beynəlxalq Büro yaradıldı. 1970-ci ildən isə bu orqanın adı dəyişdirilərək Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı adlandırıldı. 1974-cü ildən isə bu Təşkilat BMT-nin ixtisaslaşmış qurumuna çevrildi.

Təşkilatın əsas məqsədlərinə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq yolu ilə bütün dünyada əqli mülkiyyət hüququnun qorunması və əqli mülkiyyət hüququnun qorunması sahəsində əməkdaşlığın təmin olunması daxildir.

YUNİSEF uşaq problemlərini ön plana çəkən yeganə universal təsisat hesab olunur. 1946-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən yaradılan Fondun əsas məqsədi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa ölkələrində uşaqlara yardım proqramlarının həyata keçirilməsidir.

Təşkilat 1953-cü ildə daimi fəaliyyət göstərən bir struktur kimi BMT sistemində daxil oldu. Təşkilatın üzərinə geniş funksiyalar qoyulmuşdur. Bu funksiyalardan, ilk növbədə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin səfalətdə olan uşaqlarının uzunmüddətli ehtiyaclarının təmin edilməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Fondun yardımları aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunur: uşaqlara yardım proqramlarının hazırlanması; bu proqramların həyata keçirilməsi məqsədilə material və lazımi ləvazimatların alınması; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müvafiq sahədə kadrların hazırlanması.

1989-cu ilin dekabrında BMT Baş Məclisi tərəfindən Uşaq hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edildi. Bu Konvensiyanın həyata keçirilməsi sahəsində nəzarət BMT Uşaq Fonduna tapşırıldı. Bu məqsədlə YUNİSEF bütün dövlətlər və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, cari və perspektiv BMT proqramlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

YUNİFEM BMT-nin 1975-ci ildə Mexikoda keçirilən Qadınların Birinci Ümumdünya Konfransında qadın təşkilatlarının verdiyi təklif və sorğulara əsasən 1976-cı ildə yaradılmışdır.

YUNİFEM BMT-nin Qadın Fondu olmaqla qadınların insan hüquqları, onların cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakı, iqtisadi

təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönələn yenilikçi proqramların və bu istiqamətdə həyata keçirilən strateji fəaliyyətin maddi və texniki problemlərini həll edir. Ümumiyyətlə, YUNİFEM bütün dünya üzrə cinsi bərabərliyin və gender münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində BMT-nin fəaliyyətini həyata keçirir.

5.4. ATƏT və insan hüquqları problemi

Öz fəaliyyətinə 1972-ci ildə dialoq və danışıqlar üçün çox-tərəfli forum kimi başlayan, Vankuverdən Vladivostoka qədər geniş coğrafi və geosiyasi məkanı əhatə edən və tərkibinə 60-a yaxın dövlətin daxil olduğu ATƏT özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan regional qurumdur. Hazırda ATƏT artıq formalaşmış olan beynəlxalq regional təşkilatdır. 1975-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Yekun Aktı, 1990-cı ildə Parisdə qəbul edilmiş Yeni Avropa üçün Xartiya və ona Əlavə Sənəd, 1992-ci ildə Helsinkidə qəbul edilmiş Dəyişikliklər dövrünün çağırışı Bəyannaməsi, ATƏT-in quruluşu və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə qərarlar Paketi, habelə 1994-cü il Budapeşt Müşavirəsi ATƏT-in təsis sənədləri sayılır. Avropada Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM) bu qərarlara uyğun olaraq, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilata (ATƏT) çevrilmiş, onun məqsədləri dəqiqləşdirilmiş və quruluşu təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 1994-cü il Budapeşt Sammitindən sonra 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏM ATƏT adlanmağa başlanmışdır.

ATƏT-in əsas məqsədləri kimi uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təhlükəsizlik şəraitində əməkdaşlıq, tərksilah, munaqişəli vəziyyətlərin qarşısının alınması, iqtisadiyyat, mədəniyyət, insan hüquqları və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində əməkdaşlıq və s. məsələləri qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, ATƏT-in səlahiyyət və vəzifələrinin belə geniş məsələlər dairəsini əhatə etməsi onun fəaliyyətində müəyyən çətinliklər doğursa da, eyni zamanda, onun unikallığını şərtləndirir. ATƏT-in regional təşkilat kimi fəaliyyətinin əsas qayəsi təhlükəsizlik məsələləri olsa da, onu digər təhlükəsizlik təşkilatlarından fərqləndirən əsas cəhət onun təhlükəsizliyə hərtərəfli və genişmiqyaslı aspektdən yanaşmasıdır. Belə ki, sözün əsl mənasında təhlükəsizlik, demokratiya və sülh məhz insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət və riayət edilməsi şəraitində mümkün ola bilər. ATƏT-i digər beynəlxalq regional təşkilatlardan fərqləndirən əsas cəhət onun bu

və ya digər məsələyə dair çıxardığı qərarların hüquqi qüvvəsinin siyasi xarakterə malik olmasındadır. Belə ki, onun qərarları siyasi xarakter kəsb edir. Bildiyimiz kimi, bu təcrübə də heç də pis nəticə vermir. Çünki bəzən siyasət hüququn həll edə bilmədiyi məsələlərin öhdəsindən məharətlə gəlməklə yanaşı, dövlətlərin bu və ya digər məsələlər üzrə qərar çıxarmasına daha çox təsir göstərmək qabiliyyətinə malik ola bilir. Əgər söhbət insan hüquqları və onların təmini vasitələrindən gedirsə, belə vasitə və mexanizmlərin yaradılması və xüsusən də həyata keçirilməsi həmişə siyasi aspektsiz ötürmüşür. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq hüquqi sferadan daha çox siyasi əhəmiyyəti özündə təsbit edir. Yəni beynəlxalq hüquqi normalar siyasi proseslərin nəticəsində formalaşır.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş digər öhdəliklər kimi, insan meyarı sahəsində də öhdəliklər öz mənbəyini 1975-ci il Helsinki Yekun Aktından götürür. Ümumsiyasi oriyentrlər kompleksi kimi düşünülmən və dövlətlərin öz vətəndaşlarına münasibətdə rəhbər tutmalı olduğu insan meyarının müəyyən inkişaf yolu keçməsi nəticəsində buraya konkret öhdəliklər və eyni zamanda, onların həyata keçirilmə mexanizmləri də daxil edilmişdir.

Yekun Aktı eyni zamanda insanlar arasında əlaqə, məlumat, mədəniyyət, təhsil də daxil olmaqla, insan hüquqlarına aid olan müxtəlif sahələrdə dövlətlərin konkret əməkdaşlıq formalarını və istiqamətini müəyyən edir. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən Təşkilat tərəfindən bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə yönələn müxtəlif institut və mexanizmlər də təsis olunmuşdur:

- Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büro;
- Milli azlıqların işləri üzrə Ali Komissar;
- Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndə;
- eyni zamanda missiyalar və yerlərdə digər iştirak növləri.

ATƏT-in insan meyarı sahəsində öhdəliklərinin unikalığı onların insan hüquq və əsas azadlıqlarının ənənəvi müdafiəsi çərçivəsindən kənara çıxır, özündə qanunun aliliyi və demokratik institutların təsisinə yardımı birləşdirir. ATƏT normaları bütün iştirakçı-dövlətlərə münasibətdə qüvvədədir. ATƏT çərçivəsində qəbul edilən qərarlar konsensus əsasında qəbul olunduğu üçün heç bir iştirakçı-dövlət bu və ya digər öhdəliyin ona aid olmadığını iddia edə bilməz. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ATƏT-in strategiyasının unikallığını şərtləndirən digər amil təh-

lüksəzliyin təmin edilməsində əməkdaşlığa əsaslanan yanaşması dövlətin təcridinə deyil, onlara kömək edilməsinə əsaslanır.

Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büronun vəzifələri aşağıdakılardır: seçki prosesinə nəzarət yolu ilə demokratik seçkilərin keçirilməsinə kömək göstərilməsi; demokratik institut və insan hüquqlarının təsbitinə, vətəndaş cəmiyyətinin və qanunun aliliyinin möhkəmləndirilməsinə təcübü yardım; xüsusilə insan meyarı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət vasitəsilə münaqişələrin ilkin xəbərdarlıq və qarşısının alınmasında iştirak; insan hüquqları sahəsindəki vəziyyəti və seçkilərin keçirilməsini izləyən jurnalist və müşahidəçilərin hazırlanması və s.

Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büronun mənzil-qərarğahı Varşavada yerləşir.

Milli Azlıqların işləri üzrə Ali Komissar preventiv diplomatik funksiyaları həyata keçirir. Onun əsas vəzifəsi sülh və stabilliyi, o cümlədən ATƏT-in iştirakçı-dövlətləri arasında münasibətləri təhlükə altında qoyan etnik gərginliyin aşkar edilməsi və onun sürətlə aradan qaldırılmasıdır. Ali Komissar milli azlıqlarla əlaqədar yaranan vəziyyətləri təhlil edir və gərgin vəziyyətlərin daha ilkin mərhələdə həll edilməsi üçün tədbirlər görür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT mandatı çərçivəsində Ali Komissar işi gizli apara bilər və gərgin vəziyyətin tərəfi də daxil olmaqla, bütün tərəflərdən asılı olmayaraq, müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilər. O, sərbəst olaraq bu və ya digər vəziyyətə məhz harada və hansı anda müdaxilə etməyin mümkünlüyü haqqında qərar vermək hüququna malikdir. Ali Komissarın işə başlaması üçün ATƏT-in heç bir rəhbər orqanının sanksiyası tələb olunmur. Onun vasitəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün o, qərəzsiz olmalı və heç bir tərəfə üstünlük verməməlidir. Milli Azlıqların işləri üzrə Ali Komissarlığın mənzil-qərarğahı Haaqada yerləşir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı məsələləri üzrə Nümayəndənin Bürosu işə iştirakçı-dövlətlərdə kütləvi informasiya vasitələri sahəsində işlərin ümumi vəziyyətinə nəzarət etmək, öz fikrini azad ifadə etmək və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığına aid ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərin ciddi pozulmasına operativ cavab vermək məqsədilə yaradılmışdır.

ATƏT çərçivəsində insan meyarı iştirakçı dövlətlər tərəfindən əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsinin təmini, qanunun aliliyi prinsipinə riayət, demokratiya prinsipinin təsbit olunmasına kömək göstərilməsi və bununla əlaqədar olaraq de-

mokratik institutların və eyni zamanda Avropa qitəsində dözümlülük mühitinin formalaşması, möhkəmləndirilməsi və müdafiəsini nəzərdə tutan xüsusi mexanizmdir. Bu mexanizm 15 yanvar 1989-cu il Vyana Yekun Aktına müvafiq olaraq yaradılmış, ATƏM-in İnsan dəyəri üzrə Konfransın 1991-ci il 3 oktyabr Moskva Müşavirəsinin və Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci ilin yanvar ayının 30-31-də keçirilən Praqa Görüşünün qərarları ilə daha da təkmilləşdirilmişdir.

Bu mexanizmə əsasən istənilən iştirakçı-dövlət istənilən digər iştirakçı-dövlətdən onun ərazisində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ilə əlaqədar məlumat tələb edə bilər. Əgər sorğu tələb edən dövlət alınan məlumatla qane olmursa ikitərəfli məsləhətləşmələr aparılır. Məsləhətləşmələrin nəticələrindən asılı olaraq sorğu tələb edən dövlət bütün üzv-dövlətlərə məlumat göndərə bilər. Bundan əlavə, sorğu tələb edən dövlət digər dövlətin öz ərazisində ekspertlər missiyasını qəbul edə bilməsi barədə Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büroya müraciət edə bilər. Həmin dövlət razı olduğu təqdirdə üzv-dövlətlərin vətəndaşlarından ibarət siyahıdan 3 nəfərə qədər məruzəçi təyin edilir. Əgər ekspertlər missiyası dövlətin razılığı olmadan formalaşdırılırsa, bu zaman həmin siyahıdan bir məruzəçi sorğu tələb edən dövlət tərəfindən, ikinci məruzəçi digər dövlət tərəfindən, üçüncü məruzəçi isə digər iki ekspert, razılıq olmadığı təqdirdə isə Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büro tərəfindən təyin edilir.

Ekspertlər missiyası yerli dövlətdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması məsələləri ilə əlaqədar faktları müəyyən edir. Daha sonra ekspertlər tərəfindən faktlar, dövlətə ünvanlanmış tövsiyələrin də əks olunduğu məruzə hazırlanır. Sonra isə həmin məruzə Demokratik institutlar və insan hüquqları üzrə Büroya təqdim edilir və o da öz növbəsində məruzəni üzv-dövlətlərə göndərir. Daha sonra məruzə Rəhbər Şura tərəfindən nəzərdən keçirilir və dərc edilir. Bu mexanizm insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müddət keçdikcə beynəlxalq adət norması xarakteri alan Helsinki Yekun Aktında ifadə olunan öhdəliklər və rəhbər prinsiplər ATƏT çərçivəsində keçirilən digər görüşlərdə inkişaf etdirilmişdir. Bu sıraya Madrid, Vyana, Kopenhagen, Moskva və s. görüşləri bariz nümunədir.

ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş son sənədlər qismində 1999-cu il İstanbulda qəbul edilmiş Avropa Təhlükəsizliyi Xarti-

yasını qeyd etmək yerinə düşərdi. Burada təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı, insan meyarına da toxunulmuşdur. Xartiyada ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş ümuməhatəli təhlükəsizlik konsepsiyasında insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi, demokratiya və qanunun aliliyi mərkəzi yer tutur. Burada xüsusilə milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi və onların həyata keçirilməsinə yardım, vətəndaşlıq məsələləri diqqət mərkəzindədir, işgəncə, eləcə də qəddar və qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar, etnik təmizləmə və kütləvi sürgün qadağan olunur. Sənəddə, eyni zamanda, qadın və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə də toxunulmuşdur. Burada qadın və kişi bərabərliyinin həm Təşkilat səviyyəsində, həm də dövlət səviyyəsində siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olması qeyd olunur. Həmçinin qadın və uşaqlara münasibətdə bütün növ ayrı-seçkilik formalarının aradan qaldırılması, onların hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin (18 yaşdan aşağı olan şəxslər) hərbi münacişələrdə iştirakının qadağan olunması üçün görülməli olan tədbirlər barədə söz açılır.

5.5. İnsan hüquqları sahəsində Avropa Şurasının fəaliyyəti

Avropa Şurası Avropa qitəsində ən böyük regional təşkilat sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəşər tarixində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının regional sisteminin əsası məhz Avropa Şurası çərçivəsində qoyulmuşdur. Əgər bunun insan hüquq və əsas azadlıqlarının universal sisteminin tam təşəkkül tapmadığı dövrə təsadüf etdiyini nəzərə alsaq, bu sistemin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini müəyyən etmiş olarıq.

Avropa Şurasının normayaradıcılıq fəaliyyəti Avropa qanunvericiliyi və hüquqtətbiqetmə təcrübəsinin unifikasiyasında önəmli rola malikdir. Avropa Şurasının xüsusilə mühüm sənədləri onun tərəfindən qəbul edilən konvensiyalardır. 2004-cü ilin əvvəllərinə qədər Avropa Şurası çərçivəsində təqribən 170-dən çox müxtəlif beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir.

Qəbul edilmiş Avropa konvensiyalarını nəzərdən keçirərək Avropa Şurasının fəaliyyətinin aşağıdakı əsas istiqamətlərini müəyyən etmək olar:

- demokratiya, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, milli azlıqların hüquqlarının təmini, terrorizm, irqçilik, ksenofobiya və

dözümsüzlüklə mübarizə;

- Avropa Şurası üzv-dövlətlərinin milli qanunvericiliklərinin konstitusiyaya, mülki və cinayət hüququ sahələrində təkmilləşdirilməsi;
- Avropanın sosial və humanitar standartları, Avropada mədəni, təhsil, səhiyyə sahələrində əməkdaşlığın inkişafı;
- Avropanın regional dəyərləri. Avropa ölkələrinin yerli idarəçiliyi, transsərhəd əməkdaşlığı məsələləri.

İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi Avropa Şurasının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, digər Avropa təşkilatları arasında aparıcı rola malikdir. Əsası 1949-cu ildə qoyulmuş bu qurumun əsas məqsədləri demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyinin təmin edilməsi, Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin sosial, mədəni və hüquqi sahələrdəki problemlərinin həllinə birgə səylərlə yardım göstərilməsidir.

1949-cu il tarixli Avropa Şurası Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa Şurasının başlıca məqsədi Təşkilatın üzvləri arasında onların ümumi sərvəti olan ideal və prinsiplərin müdafiəsi naminə daha sıx birliyin əldə edilməsinə nail olmaqdan və onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə dəstək verməkdən ibarətdir. Məhz bu məqsədlə öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Təşkilat insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın genişləndirilməsi, hüquq, mədəniyyət, təhsil, informasiya, ətraf mühitin mühafizəsi və səhiyyə sahələrində əməkdaşlıq kimi vəzifələri həyata keçirir.

Nizamnaməyə görə Avropa Şurasının hər bir üzvü qanunun aliliyi, onun yurisdiksiyası çərçivəsində insan hüquqları və əsas azadlıqlarından bütün şəxslərin bəhrələnməsi prinsiplərini qəbul etməli, Şuranın məqsədinin səmimi və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq etməlidir.

Avropa Şurası çərçivəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsinin regional sisteminin əsasını İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası təşkil edir. Avropa Konvensiyası Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 15 üzvü tərəfindən 4 noyabr 1950-ci ildə imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə Konvensiyanın 66-cı maddəsinə müvafiq olaraq, 10-cu dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan və qeydiyyat etimadnamələri Avropa Şurasının Baş Katibinə təqdim olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir.

Avropa Konvensiyası 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin prinsiplərini konkret hüquqi öhdə-

liklərə çevirən ilk regional səviyyəli beynəlxalq müqavilə olmuşdur. Konvensiya qəbul edildikdən 25 il sonra Avropa Şurasının bütün üzvləri onun iştirakçıları oldu. Hal-hazırda Avropa Şurasının 50-yə yaxın üzvü vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurasının Nizamnaməsində Təşkilata daxil olmaq üçün əsas şərtlər sırasında məhz insan hüquqlarının təmin edilməsi də göstərilmişdir. Bu isə Təşkilatın əsas vəzifələrindən biri hesab edilən insan hüquqlarının müdafiəsi vəzifəsi ilə şərtlənir. Gələcəkdə Avropa Şurasına daxil olan hər-hansı bir ölkə nəinki Avropa Konvensiyasına qoşulmalıdır, həmçinin Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin qərarları ilə yaradılan presedent hüququndan irəli gələn mühüm dəyişiklikləri öz qanunvericiliyinə daxil etməlidir.

Konvensiyanın preambulasında qeyd olunur ki, iştirakçı-dövlətlər 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, onun məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqların hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsinin və ümumiyyətlə, insan hüquq və əsas azadlıqlarının dəstəklənməsi və müdafiəsinin Avropa Şurası üzvləri arasında böyük birliyə nail olunmasının, dünyada ədalət və sülhün əsasını təşkil etdiyini təsdiq edirlər və həmin sənəddə öz əksini tapmış bəzi hüquqların həyata keçirilməsi üçün ilk addımlar atmaq əzmindədirlər.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər. Onlara yaşamaq hüququ (maddə 2), iş-gəncələrin qadağan olunması (maddə 3), köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması (maddə 4), azadlıq və toxunulmazlıq hüququ (maddə 5), ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ (maddə 6), qanunsuz cəzalandırılmamaq (maddə 7), şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ (maddə 8), fikir, vicdan və din azadlığı (maddə 9), fikri ifadə etmək azadlığı (maddə 10), yığıncaqlar və birləşmək azadlığı (maddə 11), nikah hüququ (maddə 12), səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ (maddə 13), ayrı-seçkiliyin qadağan olunması (maddə 14) kimi hüquq və azadlıqlar daxildir.

Avropa Şurası orqanlarının insan hüquqları ilə əlaqədar rolu ilə bağlı onu qeyd etmək olar ki, Avropa Şurası Baş Katibi üzv-dövlətlərdən onların milli qanunvericiliyinin Avropa Konvensiyanın müddəalarını hansı dərəcədə təmin etmələri barədə izahat tələb edə bilər. Dövlətlər belə izahatı təqdim etməli və milli qanunvericiliklə-

rinin Şura çərçivəsində qəbul edilmiş konvensiyalara (xüsusilə 1950-ci il Avropa Konvensiyasına) uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə ərazisində Avropa Şurası orqanlarının monitorinq keçirməsinə şərait yaratmalıdırlar.

Nazirlər Komitəsi və Parlament Assambleyası Avropa Şurasının əsas orqanları hesab edilir. Nazirlər Komitəsi formal olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi institutu sayılmasa da, bu sahədə faktiki olaraq böyük həcmli iş görür.

Əgər tarixə nəzər yetirsək, onilliklər ərzində Avropa Şurası çərçivəsində insan hüquqları ilə bağlı iki əsas orqan sistemi - İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərmişdir. Komissiya da Məhkəmədə olduğu kimi iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabər üzvlərə malik idi. Eyni dövlətin vətəndaşlığına malik iki üzv ola bilməzdi. Komissiyanın üzvləri Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi, tərəfindən Məhkəmənin üzvləri isə Parlament Assambleyası tərəfindən seçilirdi. Hər iki sıradan olan şəxslər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunmaq üçün irəli sürülən tələblərə cavab verməli və ya milli və ya beynəlxalq hüquq sahəsində nüfuzə malik olmalıdırlar.

1 noyabr 1998-ci il, yəni 11 sayılı Protokol qüvvəyə mindikdən sonra Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi birləşdirildi. Beləliklə, həmin andan etibarən daimi və vahid orqan kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi fəaliyyət göstərməyə başladı. Qeyd edək ki, bu Məhkəmə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq mexanizmlərin ən səmərəlisidir. Belə ki, o, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ilk beynəlxalq məhkəmə orqanıdır.

Məhz İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının üstün və səciyyəvi cəhəti də ondadır ki, bu konvensiya təkcə insan hüquqları və əsas azadlıqlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş, həmçinin onların həyata keçirilməsi təminatını da yaratmışdır. Bu, Konvensiyanın özündə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsində təzahür edir. Konvensiyanın II bölməsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə həsr olunmuşdur.

Konvensiyanın 19-cu maddəsinə görə Razılığa gəlmiş Yüksək Tərəflər bu Konvensiya və ona dair Protokollar ilə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsini təsis edirlər. Məhkəmə daimi əsaslarla fəaliyyət göstərir. Məhkəmədə hakimlərin sayı iştirakçı-dövlətlərin sayına bərabərdir. Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış hüquqşünas olmalıdırlar. Hakimlər hər bir üzv-dövlətin təqdim etdiyi öz namizəd siyahısından Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə seçilir. Hakimlər altı il müddətinə seçilir. Onlar yenidən seçilə bilərlər. Lakin birinci seçkidə seçilmiş hakimlərin yarısının səlahiyyət müddəti seçildikləri vaxtdan üç il sonra bitir. Səlahiyyət müddəti bitməmiş hakimi əvəz etmək üçün seçilmiş hakim bu vəzifəni öz sələfinin səlahiyyət müddətinin qalan hissəsi qədər tutur. Hakimlər 70 yaşa çatdıqdan sonra onların səlahiyyət müddəti bitir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi həm dövlətlərarası, həm də fiziki şəxslərin şikayətlərinə baxır. 33-cü maddəyə əsasən Konvensiyanın bir iştirakçı-dövləti digər iştirakçı-dövlətin Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının hər hansı birini pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər. Bundan başqa, Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona əlavə Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şəxslərdən şikayətlər qəbul edə bilər. Dövlətlər öz üzərinə bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamaq öhdəliyini götürürlər.

Bundan əlavə, Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin sorğusu ilə Konvensiyanın və ona dair Protokolların müddəalarının şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhət rəyləri verə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin yanvarın 25-dən Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvüdür.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Avropa Şurasının növbəti addımı İsgəncə və qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəzaların qarşısının alınması haqqında 26 noyabr 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının qəbuludur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu Konvensiyanın ana xəttini İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 3-cü maddədə əks olunan «heç kəsin işgəncələrə və ya qeyri-insani yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalmamalıdır» müddəası təşkil edir. Avropa Şurası bu sənədi qəbul edərkən Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsində əks olunan qa-

dağanın təcrübi realizəsini daha da səmərəli etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Konvensiyanın unikal nəzarət mexanizmi vardır. Bu Konvensiyaya əsasən İştğəncə və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzaların qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi yaradılır. Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə baş çək-məklə, onlarla necə rəftar edilməsini, zəruri olduqda, onların işğəncələrdən və ya qeyri-insani yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzadan qorunmasını gücləndirmək məqsədi ilə öyrənir. Komitə üzvlərinin sayı Tərəflərin sayına bərabərdir. Komitə üzvləri yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, insan hüquqları sahəsində səriştəliliyi ilə tanınan yaxud bu Konvensiyanın əhatə etdiyi sahədə peşə təcrübəsinə malik olan şəxslər sırasından seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Komitə üzvlərini Avropa Şurası Məşvərət Assambleyası Bürosunun tərtib etdiyi siyahıdan mütləq səs çoxluğu ilə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi seçir. Komitə üzvləri dörd il müddətinə seçilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İştğəncə və qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və ya cəzaların qarşısının alınması haqqında 1987-ci il Avropa Konvensiyasına 4 noyabr 1993-cü il tarixində I və II Protokollar əlavə olunmuşdur. Konvensiyaya bu Protokolların əlavə edilməsi onun tətbiqinin həm məkan, həm də subyekt dairəsi baxımından daha da genişləndirilməsi, onun zamanın keyfiyyət dəyişikliklərinə uyğunlaşdırılması məqsədini güdüdü.

İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiə edilməsində Avropa Şurasının növbəti addımı 1 fevral 1995-ci ildə Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının qəbulu oldu. Milli azlıqların və bu azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi insan hüquqlarının beynəlxalq mühafizəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və buna görə də beynəlxalq əməkdaşlığın bir sahəsi hesab olunur. Konvensiyanın 3-cü maddəsinə əsasən milli azlığa mənsub olan hər bir şəxs, müvafiq statusu sərbəst şəkildə seçmək hüququna malikdir və bu seçim və ya bu seçimlə bağlı hüquqların həyata keçirilməsi həmin şəxsin ləyaqətini alçaltmamalıdır. Milli azlığa mənsub olan hər bir şəxs Çərçivə Konvensiyasında təsbit edilən prinsiplərdən irəli gələn hüquq və azadlıqlardan fərdi qaydada, eləcə də başqaları ilə birgə istifadə edə bilər. Bu Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərə əsasən tərəflər milli azlığa mənsub olan şəxsin qanun qarşısında bərabərliyini və bərabər müdafiə hüququnu təsbit edirlər, onlara öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək, habelə onların öz xüsusiyyətlərinin əsas elementlərini – dinini, dilini, ənənələrini və mədəni irsini qoruyub saxlamaq

imkanı vermək öhdəliyini öz üzərlərinə götürürlər. Konvensiyaya əsasən, burada ifadə olunan müddəalardan heç biri ayrılıqda hər hansı bir şəxsin beynəlxalq hüquq prinsiplərini, xüsusilə də dövlətin suveren bərabərlik, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqillik prinsiplərinə zidd olan hər hansı hərəkətə 'yol vermək hüququnun olmasının güman edilməsi kimi şərh edilə bilməz.

Avropa Şurası kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilat çərçivəsində işlənib hazırlanmış mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri də Avropa Sosial Xartiyasıdır.

Avropa Sosial Xartiyası sosial sferada insan hüquqlarının müdafiəsinin regional Avropa sistemini yaradaraq mülki və siyasi hüquqları üzündə əks etdirən İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasını tamamlayır. Avropa Sosial Xartiyası Avropada sosial hüquqların təmin olunmasının bazasını təşkil edir və iştirakçı-dövlətlərdə sosial hüquqların həyata keçirilməsi və təminatında mühüm rol oynayır. Artıq adını qeyd etdiyimiz İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası yalnız mülki və siyasi hüquqları əhatə etdiyindən, onun qüvvəyə minməsindən sonra digər hüquqlarla əlaqədar dövlətlərarası razılaşmaların qəbul edilməsi ehtyacı duyulurdu. Əsasən insanın sosial hüquqlarını özündə əks etdirən Avropa Sosial Xartiyası məhz belə bir zəmində qəbul edilmişdir.

Avropa Sosial Xartiyası 1961-ci il oktyabr ayının 18-də İtaliyanın Turin şəhərində imzalanmaq üçün açıq elan edilmiş və 1965-ci ilin fevral ayının 26-da qüvvəyə minmişdir.

1988-ci il 5 may tarixində Avropa Sosial Xartiyasına Əlavə Protokol qəbul olundu. Bu Əlavə Protokol Avropa Sosial Xartiyasının 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqlar sırasına 4 maddədə nəzərdə tutulmuş yeni hüquqlar əlavə etdi. Həmin hüquqlara aiddir: məşğulluqla bağlı bütün məsələlərdə cinsi ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bərabər imkanlar və bərabər rəftar hüququ; məlumat və məsləhət almaq hüququ; əmək şəraiti və iş mühitinin müəyyənləşdirilməsi və yaxşılaşdırılmasında iştirak etmək hüququ; yaşlıların sosial müdafiə hüququ.

1994-cü ildə Avropa Sosial Xartiyasının rolu, məzmunu və fəaliyyətinin yenidən öyrənilməsi məqsədilə yaradılmış Charte-Rel yenidən nəzərdən keçirilmiş, Avropa Sosial Xartiyasının Layihəsini qəbul edilmək üçün Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə təqdim edilmişdir. 1996-cı ilin aprel ayında Nazirlər Komitəsi yenidən nəzərdən keçirilmiş Avropa Sosial Xartiyasını qəbul etdi və may ayı

nın 3-də onu imzalamaq üçün açıq elan etdi və yenidən nəzərdən keçirilmiş Avropa Sosial Xartiyası 1999-cu ilin iyul ayının 1-də qüvvəyə mindi.

Yenidən nəzərdən keçirilmiş Avropa Sosial Xartiyasının qəbul edilməsinin əsas məqsədi Xartiyanın mətninə edilmiş dəyişikliklərlə birlikdə onunla qorunan hüquqların müdafiə səviyyəsini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

Xartiya və ona əlavə olunmuş Protokollar iki istiqamətdə olan əsas hüquqlara təminat verir. Bura iki kateqoriya hüquqlar - əmək şəraiti və sosial təminatla bağlı hüquqlar aiddir.

Hər bir dövlət bu hüquqları və bu hüquqlardan irəli gələn öhdəlikləri bütövlükdə və yaxud qismən qəbul edə bilər. Bununla belə, minimal sayda hüquqlar vardır ki, dövlətlər onlara mütləq təminat verməlidirlər.

Avropa Sosial Xartiyası insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində böyük və mütərəqqi xarakter kəsb edən normativ hüquqi akt kimi səciyyələndirilə bilər.

Bunlarla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar olaraq Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi haqqında 25 yanvar 1996-cı il Avropa Konvensiyası, Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyasını nümunə qismində göstərmək olar.

Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi haqqında 25 yanvar 1996-cı il Avropa Konvensiyası uşaq hüquqlarının müxtəlif aspektlərini - uşaqların müdafiəsi, nikahdan kənar doğulan uşaqlar, oğulluğa götürmə ilə əlaqədar problemləri tənzimləyir. Bu Konvensiya uşaq hüquqlarının ümumiyyətlə təmin edilməsinə, həmçinin məhkəmə araşdırması zamanı təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir.

Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyası ikili və çoxqat vətəndaşlıq zamanı yaranan kolliziyaların aradan qaldırılması məsələlərini tənzimləyir. Konvensiyada həmçinin vətəndaşlıq məsələləri ilə əlaqədar şəxsin etnik mənşəyinə görə ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi barədə müddəa da mövcuddur.

Beləliklə, çoxsaylı Avropa konvensiyaları əsasında Avropa Şurası çərçivəsində yaradılan nəzarət mexanizmlərinin fəaliyyəti insanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində Avropanın bütün ölkələrinin hüquq sisteminin vahid formaya salınmasına kömək etmiş, son nəticədə isə bütün bu konvensiya və nəzarət mexanizmləri insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmin olunmasına şərait yaratmışdır.

5.6. Avropa İttifaqı və insan hüquqları problemi

Avropa İttifaqı (Aİ) unikal siyasi-hüquqi keyfiyyətə malik dövlətlər birliyidir. Aİ mürəkkəb regional inteqrasiya qurumu olmaqla beynəlxalq təşkilatların müasir anlayışının hüdudlarından kənara çıxır. Aİ-nin hüquqi təbiətinin unikallığı onun dövlətüstü xarakter daşmasındadır. Bu isə özünü İttifaq hüququ və ya Aİ hüququ adlanan hüquqi norma və qaydalar kompleksində göstərir. Aİ hüququ üzv-dövlətlərin ərazisində birbaşa qüvvəyə malikdir. Həmçinin Aİ hüququ normaları milli qanunvericilik üzərində üstünlüyə malikdir, bütün vətəndaş və hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter kəsb edir.

Aİ-nin əsası 1951 və 1957-ci illərdə qəbul olunmuş üç müqavilə ilə qoyulmuşdur: Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında 1951-ci il Paris Müqaviləsi; Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi; Avropa İqtisadi Birliyinin təsis olunması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi.

Təsis müqavilələri ilə yanaşı, Aİ-nin təşkili və fəaliyyəti aşağıdakı hüquqi sənədlərə əsaslanır:

- 1965-ci il Brüssel Müqaviləsi. Bu Müqaviləyə əsasən, üç birliyin vahid orqanları yaradılmışdır;
- 1971-ci il Lüksemburq Müqaviləsi. Bu Müqaviləyə əsasən ən mühüm məsələlər üzrə qərarların yalnız ümumi razılıq əsasında qəbul olunması barədə razılıq əldə olundu;
- 1986-cı il Vahid Avropa Aktı. Bu Akta əsasən İttifaq çərçivəsində 1993-cü ilə qədər vahid daxili bazarın yaradılması və siyasi əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur;
- 1990-cı il Şengen Sazişi. Bu Sazişdə 1993-cü ildən etibarən Aİ ərazisində vahid viza rejimi, yük, kapital və şəxslərin sərhədlərdən maneəsiz olaraq keçməsi barədə müddəalar var idi;
- Ümumi müdafiə, valyuta-iqtisadi ittifaqı da daxil olmaqla, siyasi ittifaqın yaradılmasını nəzərdə tutan 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsi;
- 1997-ci il Amsterdam Sazişi. Bu Sazişi əsasən sosial sahədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, əhalinin miqrasiyasının liberallaşdırılması və ümumi pul vahidinə (avro) keçidlə bağlı müddəalar əks olunmuşdur;
- 2001-ci il Nitsa Sazişi. Bu Saziş müvafiq qurumun orqan və institutlarının formalaşdırılması məqsədilə Aİ təsis aktlarına əsaslı

dəyişikliklər etmişdir.

Aİ-nin ümumi məqsədi İttifaqa daxil olan ölkələrin vətəndaşlarına sülh və tərəqqi gətirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə daim möhkəmləndirilən əməkdaşlıq əsasında nail olunur. Həmin əməkdaşlıq iqtisadi, siyasi və sosial sahələri əhatə edir. İttifaqın iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etmək, beynəlxalq miqyasda Aİ-nin vahidliyini möhkəmləndirmək, Avropa vətəndaşlığını tətbiq etmək, azadlığın, təhlükəsizliyi və ədalətin əhatə dairəsini inkişaf etdirmək, Aİ hüququ əsasında Avropa cəmiyyəti qurmaq kimi vəzifələri var.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Aİ ilk əvvəllər sırf iqtisadi məqsədlərlə yaradılmasına baxmayaraq, indi siyasi-iqtisadi quruma çevrilmişdir. Belə ki, 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsinin qüvvəyə minməsi əslində Aİ-nin təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi bir qurum olaraq fəaliyyətə başlamasına əsas verdi. Bu baxımdan Aİ müəyyən strukturlar və təsisatlar formalaşdırmağa başladı. Vahid Aİ vətəndaşı məsələsinin ortaya çıxması isə bu İttifaq çərçivəsində insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ilə əlaqədar problemi gündəmə gətirdi. Maastrixt Müqaviləsində Aİ tərəfindən qəbul olunan ayrıca insan hüquq və azadlıqlarının siyahısı sadalanmır. Belə bir siyahının hazırlanmasının çətinliyini nəzərə alaraq müqaviləni hazırlayarkən İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası iştirakçı-dövlətlərindən konstitusion ənənələrindən irəli gələn və həmin ölkələrdə tətbiq olunan hüquq və azadlıqlar və ya ümumi hüquqi prinsiplərdən irəli gələn hüquq və azadlıqlar ünvanı göstərilmişdir.

Aİ çərçivəsində insan hüquq və azadlıqları məsələsindən danışarkən 2000-ci ilin dekabr ayının 7-də Nitsada qəbul edilən Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Aİ Xartiyasını da qeyd etmək lazımdır. Xartiyanın mətnini üzv-dövlətlərin və Aİ-nin qanunverici və icraedici hakimiyyətinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi müvəqqəti orqan – Konvent işləyib hazırlamışdır. Həmin Konventin tərkibinə milli və Avropa Parlamentinin deputatları, Avropa Şurası dövlət və hökumət başçılarının səlahiyyətli nümayəndələri və Avropa Komissiyasının başçıları daxil idi. Üzv-dövlətlərin rəhbərlərinin təsdiqindən sonra Xartiya qəbul olundu və İttifaqın hər üç institutunun – Avropa Parlamenti, Şura və Komissiyanın birgə hüquqi aktı qismində təntənəli surətdə bəyan edilmişdir.

Digər mənbələrdə Aİ vətəndaşları üçün daha əvvəllər tanınmış əsas hüquqları, həmçinin şəxsiyyətin hüquqi statusunun prinsiplərini bir araya gətirmək, təsdiq etmək və sistemləşdirmək Xarti-

yanın əsas məqsədidir (təsis müqavilələri və 1950-ci il Avropa Şurasının Konvensiyası da daxil olmaqla).

Qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyada öz təsdiqini tapmış əksər hüquqlar AI ərazisində olan istənilən şəxsə münasibətdə tanınan hüquqlardır. Bununla belə, Xartiyada ilk dəfə əsas qismində tanınan şəxsiyyətin bütövlüyü (maddə 3), yaxşı idarəetmə (maddə 41) kimi hüquqlar da öz təsbitini tapmışdır.

Xartiyanın əsas fərqli xüsusiyyəti onun əsas insan hüquqlar və azadlıqlarının unikal təsnifatını aparmasındadır. Belə ki, Xartiya əsas insan hüquq və azadlıqlarını özünəməxsus şəkildə sistemləşdirmişdir. Təsnifatın əsası kimi subyektiv hüquqlar (şəxsi, siyasi, iqtisadi və s.) deyil, onların müdafiəsinə yönələn dəyərlər çıxış edir: insan ləyaqəti; azadlıq; bərabərlik; həmrəylik.

Bu dəyərlər Preambulanın 2-ci abzasında öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyanın ilk bölmələri məhz müvafiq adlarla adlandırılmışdır. Ümumilikdə isə Xartiya 7 bölmə, 54 maddədən ibarətdir.

I Bölmə «Ləyaqət» adlanır və 1-5-ci maddələri əhatə edir. Burada insan ləyaqətinin toxunulmazlığı, ona hörmət edilməsi və müdafiə olunması, yaşamaq hüququ və heç bir şəxsin ölüm cəzasına məhkum və ya edam oluna bilinməməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində yaşamaq hüququ təsbit olunsa da, burada qeyd olunur ki, həyatdan məhrum etmə, aşağıdakı məqsədlər üçün güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduqda, bu maddənin pozulması hesab edilmir: istənilən şəxsin hüquqazidd zorakılıqdan qorunması üçün; qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün; qanuna müvafiq olaraq igtışaş və ya qiyamın yatırılması üçün.

Xartiyada keyfiyyətə yeni müddəa - şəxsiyyətin bütövlüyü hüququ bəyan edilmişdir.

II Bölmə «Azadlıq» adlanır və 6-19-cu maddələri əhatə edir. Burada azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi ailə həyatına hörmət, şəxsi xarakterli məlumatların müdafiəsi, nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququ, fikir, vicdan və etiqad azadlığı bəyan olunur və dini motivlərə görə hərbi xidmətdən imtina hüququnun həyata keçirilməsi milli qanunvericiliyə uyğun olaraq tanınır. Bundan başqa, özünüifadə və məlumat azadlığı, yığıncaqlar və birləşmə azadlığı, keyfiyyətə yeni olan incəsənət və elm azadlığı, təhsil hü-

ququ, peşə fəaliyyəti azadlığı və əmək hüququ, sahibkarlıq azadlığı, mülkiyyət hüququ, sığınacaq hüququ kimi əsas hüquq və azadlıqlar təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, burada kollektiv sürgünün qadağan olunması və şəxsin ölüm cəzasına məhkum olunması, işgəncələrə, digər qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalmasına ciddi təhlükə olarsa, onun həmin dövlətin ərazisinə göndərilə, çıxarıla və verilə bilməməsi haqqında müddəa da qeyd olunur.

III Bölmə «Bərabərlik» adlanır və 20-26-cı maddələri əhatə edir. Burada bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyi təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda, uşaq hüququ, yaşlıların hüququ, əlillərin inteqrasiyası kimi ayrı-ayrı sosial təbiətə malik və hər biri ayrılıqda özünəməxsus beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə obyektini olan institutların Xartiyada öz konkret ifadəsini tapması əslində çox müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Bu, Xartiyanın aktuallığını vurğulamaqla yanaşı, onun əsl insan meyarından çıxış etməsinin və ona xidmət etməsinin bariz sübutudur.

IV Bölmə «Həmrəylik» adlanır və 27-38-ci maddələri əhatə edir. Burada aşağıdakı hüquqlar təsbit olunmuşdur: müəssisə işçilərinin informasiya və məsləhət hüququ; kollektiv müqavilələr və kollektiv fəaliyyət hüququ; məşğulluq xidmətinə müraciət etmək hüququ; hər bir işçinin onun sağlamlığına, təhlükəsizliyinə və ləyaqətinə hörmət edən əmək şəraiti hüququ; hər bir işçinin iş vaxtının maksimum müddətinin məhdudlaşdırılması hüququ; həftəlik istirahət hüququ; illik ödənişli məzuniyyət hüququ; səhiyyə sisteminin profilaktik tədbirlər sistemində daxil olmaq və tibbi köməkdən istifadə etmək hüququ və s.

Bundan başqa, burada uşaq əməyinin qadağan edilməsi və iş yerlərində gənclərin müdafiəsi, ailə və peşə həyatı ilə əlaqədar ailə və peşə həyatının qarşılıqlı uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə hər kəsin analıqla əlaqədar motivlərlə işdən çıxarılmadan müdafiə hüququ, həmçinin hamiləliyə və doğuşa görə haqqı ödənilən məzuniyyət və uşağın doğulması və ya övladlığa götürülməsi ilə əlaqədar ona xidmət göstərmək üçün məzuniyyət hüququ, sosial təminat və sosial müdafiə hüququ, sağlamlığın müdafiəsi, ümumiqtisadi əhəmiyyətli xidmətlərə daxil olma, ətraf mühitin mühafizəsi, istehlakçıların müdafiəsi kimi məsələlər tənzim olunur.

V Bölmə «Vətəndaşlıq» adlanır və 39-46-cı maddələri əhatə edir. Burada İttifaqın hər bir vətəndaşının yaşadığı üzv dövlətdə, bu dövlətin vətəndaşı üçün nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Avropa Parlamentinə seçkilərdə namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hü-

ququ, bələdiyyə seçkilərində namizəd kimi iştirak etmək və səs vermək hüququ, sənədlərə buraxılış hüququ, müraciət hüququ, yaşayış yeri seçmək azadlığı kimi hüquq və azadlıqlar öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, 41-ci maddədə yeni müddəa sayıla biləcək yaxşı idarəetmə hüququ təsbit olunmuşdur. Belə ki, orada göstərilir ki, hər bir şəxsin öz işinin İttifaq institutları və orqanları tərəfindən qərəzsiz, ədalətli və lazımi müddətə baxılması hüququ vardır. Bu hüquq hər bir şəxsin, onun barəsində əlverişsiz nəticələrə səbəb olan fərdi xarakterli tədbirlər qəbul olunana qədər dinlənilmək hüququ və konfidensiallıq, peşə və kommersiya sirlərinin qanuni maraqlarına əməl olunmaqla hər bir şəxsin onunla bağlı olan informasiya məlumatına daxil olmaq hüququnu əhatə edir.

Xartiyanın VI bölməsi «Ədalət mühakiməsi» adlanır və 47-50-ci maddələri əhatə edir. Bu bölmədə təqsirsizlik prezumpsiyası və müdafiə hüququ, səmərəli və qərəzsiz məhkəməyə müraciət hüququ, cinayət və cəzanı müəyyənləşdirərkən qanunçuluq və proporsionallıq prinsipi, eyni bir cinayətə görə iki dəfə məhkəmə təbiqi və cinayət cəzasına məruz qalmamaq hüququ kimi hüquqlar əks olunmuşdur.

Xartiyanın sonuncu – VII bölməsi isə «Ümumi qaydalar» adlanır və 51-54-cü maddələri əhatə edir. Bu bölmədə Xartiya ilə bağlı ümumi müddəalar, onun tətbiqi sferası və qaydası əks olunub.

Burada, eyni zamanda, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayan ombudsman institutuna da həsr olunmuş müddəaya rast gəlmək olar. 43-cü maddəyə əsasən İttifaqın üzv-dövlətdə yaşayan və ya hüquqi ünvanı olan hər bir vətəndaşının, yaxud hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsinin öz hüquq-mühafizə funksiyasını həyata keçirən məhkəmə və birinci instansiya tribunali istisna olmaqla, İttifaqın institunun və orqanlarının hərəkətlərində idarəçilik qaydalarının pozulmasından İttifaqın Ombudsmanına müraciət etmək hüququ vardır.

Aİ Ombudsmanı ona verilən mandata əsasən öz təşəbbüsü ilə yaxud ona Aİ Parlamenti üzvü vasitəsi ilə verilən məlumatlar əsasında təhqiqat aparır. Bu zaman əsas şərtlərdən biri işin məhkəmə baxışında olmaması, yaxud məhkəmə araşdırmasının predmeti olmamasıdır. Əgər bu zaman iş məhkəmə baxışında deyil, yaxud məhkəmə araşdırmasının predmeti deyilsə, Ombudsman təhqiqat aparır, işlə bağlı zəruri faktları müəyyən edir. Daha sonra, bütün zəruri faktlar toplandıqdan sonra Ombudsman müvafiq məruzə hazırlayır və həmin məruzə ilə Parlament qarşısında çıxış edir. Aİ tərkibində Ombudsman təsisatının formalaşdırılması bu istiqamətdə İttifaq

çərçivəsində bu hüquq və azadlıqları təmin edən ayrıca mexanizmlərin də formalaşdırılmasına meylin olduğunu göstərir.

Hazırda hesab edilir ki, Aİ üzvü olan dövlətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması yüksək səviyyədədir. Bununla belə, yaxın gələcəkdə ona daxil olan yeni ölkələr hesabına insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı problemlər ortaya çıxa bilər. Odur ki, Aİ ona yeni üzvlərin qəbulu zamanı insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ciddi tələblər tətbiq etmək məcburiyyətindədir.

5.7. MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) Nizamnaməsində Təşkilatın əsas məqsədlərindən biri kimi beynəlxalq hüququn ümumtənimsənmiş prinsip və normalarına, həmçinin ATƏT-in sənədlərinə uyğun olaraq insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin edilməsi müəyyən edilmişdir (maddə 2). Bundan əlavə, Təşkilatın digər məqsədi qismində üzv-dövlətlərin vətəndaşlarına azad ünsiyyət, əlaqə və hərəkət etmək, qarşılıqlı hüquqi yardım və əməkdaşlıq sahəsində yardım göstərilməsini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sonuncu məqsədin həyata keçirilməsi insan hüquqlarının müəyyən aspektlərinin bu və ya digər formada həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Təşkilat çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı həm müqavilə mexanizmləri, həm də təşkilati mexanizmlər mövcuddur. Doğrudur, həmin mexanizmlərin təsir qüvvəsi digər qurumlar səviyyəsində olmasa da, bununla belə burada çox mühüm müddəalar təsbit edilmişdir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində region çərçivəsində qəbul edilmiş ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biri 1995-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyasıdır. Konvensiyanın preambulasında insan hüquqları və əsas azadlıqları üzrə öhdəliklərin effektiv icrası, qanunun aliliyi və azadlıq ideali sahəsində hər bir Razılığa gələn Tərəfin səylərinin artırılması, sülhün möhkəmləndirilməsi, insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınması xüsusilə vurğulanır.

39 maddədən ibarət olan bu beynəlxalq-hüquqi sənəd özündə bir sıra mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları birləşdirir. Həmin hüquq və azadlıqlara işgəncə, digər qəddar, qeyri insani və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya məruz qalmamaq hüququ (maddə 3), şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüqu-

qu (maddə 5), məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququ (maddə 6), fikir, vicdan və etiqad azadlığı (maddə 10), nikah hüququ (maddə 13), əmək hüququ (maddə 14), sosial təminat hüququ (maddə 16) və s. aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 2-ci maddəsi xüsusilə diqqəti çəkən müddəaları özündə təsbit edir. Belə ki, həmin normada ölüm hökmünün tətbiq oluna bilmədiyi şəxslərin dairəsi göstərilmişdir. Onlara hökmün çıxarılması və ya icrası zamanı hamilə olan qadınlar, cinayətin törədilməsinə qədər yaşı 18-ə qədər olan şəxslər aid edilə bilər. 19-cu maddə isə hər bir insanın pozulmuş hüquq və azadlıqlarının müvafiq milli qanunvericiliyə uyğun şəkildə təmin edilməsi hüququnu nəzərdə tutur. Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin öz etnik, dil, mədəni və ya dini xüsusiyyətlərini fərdi, birgə və maneəsiz şəkildə ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququndan imtina etməməsi kimi imperativ norma 21-ci maddənin əsas tələbidir. Konvensiyanın 24-cü maddəsi isə birbaşa olaraq vətəndaşlıqla bağlıdır. Hər bir insanın vətəndaşlıq hüququ, kimsənin vətəndaşlıqdan və ya öz vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan əsassız olaraq məhrum edilməməsi isə həmin maddənin əsas hissəsini təşkil edir.

İnsan hüquq və azadlıqları ilə bağlı bu Konvensiya ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş sənədlər də mövcuddur. Buna nümunə qismində regionda qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqi statusu ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi aktı - 24 sentyabr 1993-cü ildə MDB üzv-dövlətlərinin Dövlət Başçıları Şurasının Moskvada keçirilən Görüşündə qəbul edilmiş Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım haqqında Sazişi qeyd edilməlidir. Bu Saziş MDB dövlətlərinin məcburi miqrasiya sahəsində uzun müddət gözlənilən problemlərinin həllində vacib bir addım idi, həmçinin bu Saziş qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri üzrə regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla beynəlxalq-hüquqi tənzim edilməsində ilk cəhd idi. Sazişin preambulasında iştirakçı-dövlətlərin beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsiplərinə hörmət etməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərə əməl etməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həllində üzv-dövlətlərin həmrəyliyi kimi ideyalar əks olunmuşdur.

Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Minsk Konvensiyası isə regionda müvafiq kateqoriya şəxslərlə bağlı meydana çıxan mənasibətləri tam şəkildə nizama salır. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən milli azlıqlara mənsub olan şəxs dedikdə, hər hansı bir Razi-

liğa gələn Tərəfin ərazisində yaşayan və həmin dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan, lakin bu dövlətin əsas əhalisindən etnik mənşəyi, dili, mədəniyyəti, dini və ya ənənələrinə görə fərqlənən şəxslər başa düşülür. 3-cü maddə isə əhalinin bu qrupunun mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının ümumtanınmış beynəlxalq standartlar uyğun olaraq təmin edilməsini təsbit edir.

Sazişdə milli azlıqlara mənsub şəxslərin fərdi və ya birgə əsaslarla etnik, dil, mədəniyyət, dini xüsusiyyətlərini maneəsiz ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ, yaşadıkları dövlətin isə ictimai və dövlət həyatında, yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsinə aid olan məsələlərin həllində iştirak etmək hüququnu təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir.

Birlik çərçivəsində insan hüquqlarının daha bir aspektinin - əmək miqrasiyası və sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlığın tənzim edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1994-cü ildə Moskvada MDB iştirakçı-dövlətlərinin əhalisinin sosial müdafiəsi, miqrasiyası və əməyi üzrə Məşvərətçi Şura çərçivəsində qəbul edilmiş Əməkçi-miqrantların əmək miqrasiyası və sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş də məhz həmin tənzimləmənin əsas müqavilə mexanizmidir. Sazişin preambulasında deyilir ki, iştirakçı-dövlətlərin hökumətləri onun işlənilib hazırlanmasında BMT-nin insan hüquqları üzrə sənədlərində təsbit olunmuş prinsip və normalara, BƏT-in hüquqi aktlarına, həmçinin İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında 1993-cü il Müqaviləsinə əsaslanmışlar. Sazişə müvafiq olaraq, əməkçi-miqrantlara işə düzəltdiyi dövlətdə qanuni əsaslarla ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan və getdiyi dövlətdə daimi yaşayan şəxslər aid edirlər. Əməkçilərin əmək fəaliyyəti işə düzəltdiyi dövlətin əmək qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, işəgötürənlə bağlanmış əmək müqavilələri ilə rəsmiləşdirilir. Sazişin 10-cu maddəsi isə əməkçi-miqrantların sosial təminat və sosial sığorta, həmçinin tibbi xidmətdən istifadə etməsi ilə bağlı müddəaları müəyyənləşdirir.

MDB-də sosial hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı digər müqavilə qismində 13 mart 1992-ci ildə Moskvada imzalanmış Pensiya təminatı sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin vətəndaşlarının hüquqlarının təminatı haqqında Sazişi göstərmək olar. Sazişə uyğun olaraq, əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri də daxil olmaqla, vətəndaşların sosial təminatı yaşadıkları dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Bununla belə, pensiya təminatının həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün xərcləri belə təminatı verən dövlət daşıyır. Pensiya hüququnun müəyyən edilməsi dövlətin istənilən ərazisində

toplanan əmək stajı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. MDB-nin iştirakçı-dövlətlərinin vətəndaşlarının əsas sosial hüquqlardan birindən - pensiya təminatından danışarkən burada 24 mart 1993-cü ildə imzalanmış MDB iştirakçı-dövlətlərinin daxili işlər orqanları əməkdaşlarının dövlət sığortası və pensiya təminatı qaydaları haqqında Sazişi qeyd etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, adıçəkilən regional qurum çərçivəsində pensiya təminatı daha çox ikitərəfli müqavilələrlə həyata keçirilir.

Birlik ərazisində əmək miqrasiyasını tənzim edən digər sənəd 15 dekabr 2000-ci ildə MDB İqtisadi Şurasının Qərarı ilə bəyənilmiş «MDB iştirakçı-dövlətlərinin işçi qüvvəsinin miqrasiyasının tənzimlənməsi və ümumi əmək bazarının mərhələli formalaşması Konsepsiyası»dır. Bu sənəd ümumi əmək bazarının formalaşmasının məqsədi, prinsipləri, vəzifələri və mərhələlərini bazarın milli və regional aspektləri, əsas tendensiyalarının təhlili nəzərə alınmaqla, sosial-əmək sferasında siyasətin həyata keçirilmə mexanizminin və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial sferada MDB iştirakçı-dövlətləri arasında münasibətləri bir sıra sənədlər tənzimləyir. Onların arasında 15 aprel 1994-cü il tarixli Əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi və əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişi, Əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar əlilliyin, peşə xəstəliyi və digər zədələnmələrin işçilərə vurduğu ziyanın əvəzinin ödənilməsinə qarşılıqlı hüququn tanınması haqqında 9 sentyabr 1994-cü il Sazişini göstərmək olar.

MDB çərçivəsində qəbul edilmiş digər sazişlər də qeyd edilməlidir. Məsələn, 24 sentyabr 1993-cü il tarixli Silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında Saziş, Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında 1993-cü il Minsk Konvensiyası (sonradan Kişinyov Konvensiyası ilə əvəz edilmişdir) və s.

MDB çərçivəsində bir sıra təşkilati mexanizmlər yaradılsa da, onların fəaliyyətsizliyi insan hüquqları problemi istiqamətində təşkilatın dayaqlarını sarsıdır. Məsələn, MDB Dövlət Başçıları Şurasının 24 sentyabr 1993-cü il tarixli Qərarı ilə təsdiq olunmuş Müstəqil Dövlətlər Birliyi İnsan Hüquqları Komissiyası haqqında Əsasnaməyə uyğun yaradılan MDB İnsan Hüquqları Komissiyasının, Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım üzrə Dövlətlərarası Fondun, MDB iştirakçı-dövlətlərinin əhalisinin sosial müdafiəsi, miqrasiyası və əməyi üzrə Məşvərətçi Şurasının və s. mexanizmlərin fəaliyyətsizliyi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir.

FƏSİL VI

AYRI-AYRI İNSAN HÜQUQLARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONLARIN MÜDAFİƏSİ (TƏMİNAT) MƏSƏLƏLƏRİ

6.1. Mülki hüquq və azadlıqlar

Mülki hüquq və azadlıqlar insan hüquqları nəslinin ən «qədimi» hesab olunur. O, XVIII əsr Amerika və Avropa siyasi-hüquqi fəlsəfəsindən irəli gəlir. Beynəlxalq səviyyədə onlar öz təsdiqini 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci Avropa Konvensiyasında tapmışdır.

Bu hüquq və azadlıqlar «neqativ» hüquq və azadlıqlar adlandırılır: onlar dövlətlərin üzərinə şəxsi azadlıq sferasına müdaxilə etməkdən çəkinmək öhdəliyi qoyur, siyasi həyatda vətəndaşların iştirakı üçün şərait yaratmaq vəzifəsini müəyyən edir. Mülki (şəxsi) azadlıqlar insanın muxtariyyət və azadlığını, onun kənar müdaxilələrdən hüquqi müdafiəsini təmin edir.

Nəzərdən keçirilən hüquqların xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar fərdin mülahizəsinə verilir. Onlar dövlət iddiasının obyektinə ola bilməz. Öz təzahür məqamı ilə həmin hüquqlar dövlət müdaxiləsindən mühafizə edilir. Bu sahədə dövlətin öhdəliyi passiv xarakter daşıyır, belə ki, dövlətin öhdəliyi şəxsi azadlıq sferasında qeyri-qanuni müdaxilədən qorumaqdan ibarətdir.

İctimai inkişaf fərdin hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində dövlət tərəfindən yardım edilməsi tələbatını yaradır. Şəxsi azadlıq sferasını müdafiə edən qadağalardan, onun məhdudlaşdırılması cəhdindən fərdin insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə kömək göstərilməsi üçün aktiv fəaliyyətə keçmək tələb olunur.

Bəzi ədəbiyyatlarda (məsələn, A.İ. Mikulşin) fikrincə, müvafiq hüquqlara yaşamaq hüququ, işgəncə, digər qeyri-insani və qəd-

dar rəftarın qadağan olunması, şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ, azad hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ, mənzil və yazışma sirtininin toxunulmazlığı hüququ, azad fikir, vicdan azadlığı, ailə qurmaq və nikah hüququ, qanun qarşısında bərabərliyə əsaslanan hüquqi yardım hüququ daxil edilir. Bəzi alimlər (məsələn, R.M.Valeyev) mülki (şəxsi) hüquqlara aşağıdakıları aid edir: yaşamaq hüququ; şəxsi, mənzil toxunulmazlığı və azadlıq hüququ; hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək azadlığı və s.

Yaşamaq hüququ mülki hüquqlar sahəsində toplanmış bütün digər hüquq və azadlıqların ilkin əsasını təşkil edir. Bu fundamental hüququ iki aspektdə nəzərdən keçirmək lazımdır: birincisi, dövlət, onun nümayəndələri və ya xüsusi şəxslər tərəfindən bir şəxsiyyət hüququ kimi onun şəxsi həyatına edilən istənilən qeyri-qanuni qəsdlərdən müdafiə hüququ; ikincisi, şəxsin öz həyatını sərbəst idarə etmək hüququ.

Yaşamaq hüququ ilə bağlı normalar bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda – 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı, 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında öz təsdiqini tapmışdır. 1948-ci il Bəyannaməsinin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hər bir kəsin yaşamaq hüququ vardır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi isə yaşamaq hüququnun göstərilən əlamətləri ilə yanaşı, ölüm hökmü çıxarılarəkən müvafiq Paktla yanaşı, 1948-ci il tarixli Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın nəzərə alınması, cinayət törədilən zaman yaşı 18-dən aşağı olan şəxslərə və hamilə qadınlara münasibətdə ölüm cəzasının tətbiq edilməməsi kimi müdəcəlləri da özündə birləşdirir.

Yaşamaq hüququ əksər dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunmuşdur. Məsələn, AR Konstitusiyasının 27-ci maddəsində yaşamaq hüququ təsbit edilə də, bundan bir sıra istisnalar müəyyən edilir. Həmin istisnalara dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən, ölüm cəzasının tətbiqi, zəruri müdafiə, son zərurət, cinayətkarın yaxalanması və tutulması, həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması, dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması, ölkəyə silahlı basqın edilməsi halları daxildir.

Bu sahədə ayrıca problem - dövlətin müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzasının tətbiqi hüququdur. Yaşamaq hüququ həm də dövlətin ölüm cəzasının məhdudlaşdırıcısı qismində çıxış edir. Lakin bu tədbir hər bir halda tətbiq edilə bilməz. Hətta bəzi hallarda bu, dövlətlərin qanunvericiliyində daha aydın şəkildə əks etdirilir. Bunun bariz nümunəsi kimi AR Konstitusiyasının müvafiq maddəsinin III hissəsini göstərmək olar. Onun tələbinə əsasən, müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası tam ləğv edilənədək, yalnız dövlətə, insan həyatına və sağlamlığına qarşı xüsusilə ağır cinayətlərə görə qanunla müəyyən edilə bilər.

Ləyaqət hüququ əslində insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədidir. Bu mənada insan ləyaqəti onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir. Ləyaqət cəmiyyət tərəfindən sosial dəyərlərin tanınması, konkret insanın unikallığı, insan cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsiyyətin mühüm dəyəridir.

İnsan ləyaqətinə sui-qəsd həm fiziki, həm də mənəvi təsir vəsitəsilə ola bilər. Heç kim işgəncə, zorakılıq, digər qəddar və insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəzaya, razılığı olmadan tibbi, elmi və digər təcrübələrə məruz qala bilməz.

Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ dedikdə, insanın azadlığını, öz hərəkətlərini sərbəst müəyyənləşdirmək və vaxtını idarə etmək hüququ başa düşülür. Göstərilən hüquq aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: özünün mülahizəsinə uyğun olaraq, idarə etməyin fərdi azadlığı; şəxsiyyətin fiziki, psixi və mənəvi toxunulmazlığı. Azadlıqdan qeyri-qanuni məhrum olmaq cinayət qanunvericiliyində zorakılıq aktı kimi qiymətləndirilir. Lakin azadlıq və ya toxunulmazlığın məcburi məhdudiyətlərini tələb edən şərait də mövcuddur. Bu cür hərəkətlər qanuna əsaslanmalıdır.

Vətəndaş azadlığının əsas məcburi məhdudlaşdırılma üsulları aşağıdakılar hesab edilir: həbs, cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxslərin həbsə alınması və nəzarətdə saxlanılması; özləri və ətrafındakılar üçün təhlükəli sayılan ruhi xəstələrin məcburi müalicəsi; ağır yoluxucu xəstəliyi olan xəstələrin müvəqqəti təcrid olunması və müalicə edilməsi; yetkinlik yaşına çatmayanların internatlara, xüsusi məktəblərə yerləşdirilməsi və s.

Müvafiq hüquq Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi və 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində daha aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Pakta uyğun olaraq, heç kəs əsassız həbslərə məruz qala və qanunla nəzərdə tutulmuş prosedur və əsaslardan başqa azadlıq

dan məhrum edilə bilməz. Avropa Konvensiyasında isə aşağıdakı hallardan başqa, şəxsin azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun pozulmasına yol verilmir: məhkəmə tərəfindən şəxsin təqsirliliyinin tanınması əsasında onun nəzarət altında qanuni saxlanması; qanunda göstərilmiş istənilən öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə və ya məhkəmənin qanuni qərarının yerinə yetirilməməsinə görə şəxsin tutulması və ya qanuni şəkildə həbs edilməsi; şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusunun və ya onun törədilməsindən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısının alınması məqsədilə onun həbs edilmə zərurəti, hüquq pozuntusu törətməsi güman edildiyinə görə onun məhkəməyə təhvil verilməsi məqsədilə şəxsin tutulması və qanuni həbsi; təbii və nəzarət və ya onun səlahiyyətli orqana təhvil verilməsi üçün qanuni qərar əsasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tutulması; infeksiya xəstəliklərin, həmçinin ruhi xəstəlik, alkoqolizm, narkomaniya və ya səfilliyin qarşısının alınması məqsədilə şəxsin qanuni tutulması; ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısının alınması və haqqında çıxarılma və ya verilmə üzrə tədbirlər qəbul edilən şəxsin qanuni həbsi və ya tutulması.

Şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı və onların sirlərinin qorunması hüququ dedikdə, şəxsin özü haqqında mövcud informasiyalara nəzarət etmək, şəxsi və s. xarakterli məlumatların yayılmasının qarşısını almaq imkanına malik olması nəzərdə tutulur.

Yazışma, telefon danışığı, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirri həm də şəxsi və işgüzar həyatın mühafizə edilməsi hüququnun əsas təminatlarından biridir.

Mənzil toxunulmazlığı hüququ onu bildirir ki, heç kim orada yaşayanların iradəsinin ziddinə olaraq qanuni əsas olmadan mənzilə daxil ola bilməz. Beləliklə, mənzil hüququnun pozulması şəxsiyyətin azadlığı aspektlərindən biri kimi çıxış edir. Qanuna müvafiq olaraq, mənzil toxunulmazlığının pozulması cinayət və inzibati məsuliyyətə səbəb olur. Lakin bu hüququ qəti və qeyri-məhdud hesab etmək olmaz. Çünki əksər ölkələrdə bu prinsip məhdudlaşdırıcı şərtlərə şamil edilir. Cinayət-prosessual, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə ayrı-ayrı hallarda məhkəmənin qərarına müvafiq olaraq, orada yaşayan şəxslərin razılığı olmadan mənzilə zorla girməyə icazə verilir.

Mənzil toxunulmazlığının beynəlxalq-hüquqi əsası 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 17-ci, 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi hesab olunur. Paktın mü-

vafiq maddəsinin tələbinə əsasən, heç kim mənzil toxunulmazlığına qarşı yönəlmiş qeyri-qanuni və əsassız qəsdə məruz qala bilməz.

Hər bir insanın milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Faktiki olaraq bu, öz xüsusi mədəniyyətini seçmək imkanı kimi reallaşan azad etnik yaşayış hüququ və etnik mənsubiyyətlə bağlı maraq və sorğuları təmin etmək hüququ kimi şəxsiyyət hüququdur. Milli mənsubiyyətin təyin edilməsi heç bir hüquqi nəticə yaratmır və şəxsin hüququnun tapdalanması və ya əksinə, ona hər hansı xüsusi imtiyaz verilməsi üçün əsas ola bilməz.

Ana dilindən istifadə, ünsiyyət dili, tərbiyə, təhsil və yaradıcılığı sərbəst seçmək hüququ milli mənsubiyyət hüququna aid edilir. Milli xüsusiyyətləri saxlamaq və inkişaf etdirmək hüququ beynəlxalq-hüquqi aktlarda təntənə ilə elan edilmiş xalq və şəxsiyyətin əsas, ayrılmaz hüquqlarının tərkibinə daxil olur. AR Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ və bunu dəyişdirməyə məcbur edilməməsi kimi mühüm məsələlər qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, dövlət dilimizin azərbaycan dili (maddə 21) olmasına baxmayaraq, 45-ci maddə hər kəsin ana dilindən istifadə, istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququnu müəyyən edir.

Milli mənsubiyyətini müəyyən etmək azadlığı və ana dilindən istifadə etmək hüququ insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsas sənədlər hesab edilən İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 2-ci maddəsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsi, Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsində çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Göstərilən normalar irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər mənsubiyyəti, milli və sosial mənşəyi, əmlak vəziyyəti, anadan olma və digər şəraitinə münasibətdə heç bir fərq qoymadan onun ərazisində yaşayan və yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hüquqlarını təmin etməli və ona hörmət etməlidirlər.

Hər ölkənin hüduqları daxilində hərəkət etmək, qalmaq və yaşayış yerinin seçilməsi hüququ əraziyə daxil olmaq və maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınır və insan hüquqları haqqında bütün əsas beynəlxalq hüquqi aktlarda qeyd olunur. Göstərilən hüquq şəxsiyyətin öz müqəddaratını təyin etməsi azadlığının mühüm elementi, insan və onun layiqli həyatının hərtərəfli və mənəvi şərtidir. Bununla yanaşı, müvafiq hüquq mütləq xarakter daşımır. Hərəkət etmə azadlığı qanunla nəzərdə tutulmuş

məhdudiyətlərin – dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayiş, əhalinin sağlamlığı və mənəviyyəti üçün zəruri olan məhdudiyətlərin, həm də digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının məhdudiyətlərinin obyekti ola bilər. Bu, sərhəd rayonları, ekoloji fəlakət zonaları, fəvqəladə və ya hərbi vəziyyət tətbiq edilən ərazilərə aid oluna bilər.

Mənəvi azadlıqlardan ən əsası vicdan azadlığıdır. Vicdan azadlığı insanın istənilən dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini sitayişləri kənara qoymaqla, ateist təbliğatı həyata keçirmək hüququnu göstərir. Dövlət bu hüququ həyata keçirən xüsusi təminatlar sistemi müəyyənləşdirir.

Vicdan azadlığı bütün demokratik konstitusiyalarda tanınır. Vicdan və din azadlığının təminatlarına aşağıdakılar daxil edilir: vətəndaşların dinə münasibətindən asılı olmayaraq dini mənsubiyyət, dini zəmində düşmənçilik və ədavətin qızışdırılması motivlərində mülki hüquqların məhdudlaşdırılmasına yol verməyən hüquq bərabərliyi; dini və ateist birliklərin dövlətdən ayrılması; dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması; qanun qarşısında dinlərin və dini birliklərin bərabərliyi.

Dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin vətəndaşların öz dini mənsubiyyət məsələlərinə və dini birliklərin qanuni fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Hər bir vətəndaş dini baxış və etiqadlarını ifadə edə, mətbuat vasitəsilə və digər formada öz fikrini azad söyləyə və ya yaya bilər. Müəyyən dinə etiqad etməyi arzu edən insanlar nəticədə dini birliklərdə birləşir və işləyib hazırladıqları nizamnamələr əsasında öz dini fəaliyyətlərini həyata keçirirlər.

Vicdan azadlığı, həmçinin dövlətlərin konstitusiyalarında da təsbit edilmişdir. Məsələn, AR Konstitusiyasının 48-ci maddəsində vicdan azadlığı ilə əlaqədar müddəalar geniş formada təsbit edilmişdir.

Şəxsiyyətin azadlığının cinayət-hüquqi təminatları cinayət təqibi və məhkəmə baxışı zamanı özbaşınalığın qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Bu qrup hüquq və azadlıqlarda təqsirsizlik prezumpsiyası, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ, qanunun geriye qüvvəsinin tətbiq edilməməsi, məhkəmənin öz iclaslarını ümumi, kollegial şəkildə və təxirə salınmadan həyata keçirməsi və s. daxildir. Dövlətin yüksək orqanları qismində məhkəmə sistemi insan hüquqlarına dair qanunların ümumməcburi təfsirini verir və qanunçuluq üzərində nəzarəti həyata keçirir. AR Konstitusiyasının bir sıra maddələri hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiə təminatı (maddə 60), hüquqi yardımla bağlı bir çox məsələlərin

müəyyən edilməsi (maddə 61), məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi (maddə 62), təqsirsizlik prezumpsiyası və onun əsas xarakterik xüsusiyyət və elementlərinin üzə çıxarılması (maddə 63), insanların hüququ kimi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müvafiq instansiyalara müraciət etməni özündə birləşdirən məhkəməyə təkrar müraciət hüququnu (maddə 65) özündə təsbit edir.

6.2. Siyasi hüquq və azadlıqlar

Siyasi hüquq və azadlıqlar – dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində və dövlətin ictimai-siyasi həyatında insanın dövlət hakimiyyəti və hüquqla təmin edilmiş iştirakı imkanındır.

Siyasi hüquqlar demokratiya sisteminin əsasıdır. Onlar digər bütün insan hüquqları fəaliyyətinin şərtidir. Onlar dövlət hakimiyyətinə əsaslanmışdır.

Siyasi hüquq və azadlıqlar aşağıdakılara bölünür: dövlətin və onun orqanlarının fəaliyyəti və təşkilində iştirak üzrə səlahiyyət (bu, bilavasitə və nümayəndəli demokratiya formasında həyata keçirilir) (xüsusilə, seçki və petisiya hüququ); cəmiyyətin həyatında fəal iştirak üzrə fəaliyyət (partiya və digər təşkilatların yaradılması hüququ, söz, toplaşmaq azadlığında ifadə olunur).

Əksər siyasi hüquqlar yalnız müvafiq dövlətin vətəndaşlarına verilir. Bu hüquq dövlətin siyasi həyatında, o cümlədən dövlət işlərinin idarə edilməsində iştirak etməklə bağlıdır. Ona görə də ölkə ərazisində yaşayan hər bir şəxsin ona malik olmağa iddia etmək hüququ yoxdur. Ümumiyyətlə, hüquqların mülki (şəxsi) və siyasi hüquq və azadlıqlara bölünməsi Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktda və dövlətlərin konstitusiyalarında əks olunmuşdur. Bu, «hər bir vətəndaş», «bütün insanlar», «hər bir insan» kimi terminlərlə ifadə olunur. Beləliklə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində deyilir ki, hər bir insanın azadlıq və toxunulmazlıq hüququ vardır. Paktın 14-cü maddəsi isə bütün şəxslərin məhkəmə və tribunal qarşısında bərabərliyini təsbit edir.

Yuxarıda adları çəkilən müddəalardan fərqli olaraq, 25-ci maddə müəyyən edir ki, hər bir vətəndaş aşağıdakı hüquq və imkanlara malikdir: dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək, aktiv və passiv seçki hüququ, öz ölkəsində dövlət xidmətinə daxil olmaq.

Şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq, siyasi hüquq və azadlıqlar insanın muxtariyyətinin təmin edilməsinə deyil, onun siyasi proseslərin fəal iştirakçısı qismində təzahür etməsinə istiqamətlənmişdir. Siyasi hüquqlar, mahiyyət etibarilə, şəxsi azadlığın sərhədlərindən biridir: siyasi şüur və iradənin daşıyıcısı kimi insan siyasi prosesin azad və özünəməxsus iştirakçısı qismində çıxış edir.

Cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə təsbit edilmiş bir sıra müddəaların bu gün də milli qanunvericiliyin əsası kimi qəbul edilməsinin artıq ənənə halına çevrilməsini göstərmək olar. Müvafiq aktın 12-21-ci maddələri məhz belə hüquqi normalardandır. Belə ki, dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak hüququ, ölkəsinin dövlət qulluğuna bərabər daxil olmaq hüququ, xalqın iradəsinin dövlət hakimiyyətinin əsası olması, bunun da nəticəsində qanunların aliliyinin təmin edildiyi hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması kimi müddəalar əksər demokratik ölkələrin qanunvericiliyində, xüsusilə konstitusiyalarında öz təsdiqini tapmışdır. Nümunə qismində AR Konstitusiyasının preambulasını, onun 1, 54, 55-ci maddələrini misal göstərmək olar.

İspaniya Konstitusiyasının 23-cü maddəsi vətəndaşın bilavasitə və ya seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə ictimai işlərdə iştirak hüququnu, o cümlədən qanunlarda göstərilmiş tələblərə müvafiq olaraq, ictimai funksiya və vəzifələrə bərabər şəkildə daxil olmaq hüququnu elan edir. Oxşar normalar 1992-ci il Litva Respublikasının 33-cü maddəsinin I hissəsində də təsbit edilmişdir. Belə ki, burada qeyd edilir ki, Litva vətəndaşlarının öz ölkəsini bilavasitə və demokratik yolla seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, həmçinin bərabər əsaslarla dövlət xidmətinə daxil olmaq vəzifəsi mövcuddur.

Seçki hüququ vətəndaşın dövlətin seçkili orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşmasında, həmçinin bilavasitə demokratiya prosedurlarında (xalq təşəbbüsü, referendum və s.) iştirakı imkanını təmin edən hüquqlar sırasına aiddir. Braziliyalı alim A. de Moraes seçki hüququnu siyasi hüquqların nüvəsi qismində təqdim edir.

Müasir demokratik dövlətlər seçki hüququnu maksimal təmin etməyə çalışaraq, əvvəllər mövcud olmuş senzərlərdən (əmlak, oturaqlılıq, cins və s.) imtina etmişlər.

Aşağıdakılar seçki hüququnun elementləridir: seçmək hüququ (seçki və referendumda iradəsini azad və sərbəst şəkildə ifadə etmək); dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçilmək hüququ; seçicilərin etimadını doğrultmayan seçilmiş şəxslərin onlar tərəfindən geriye çağırılması hüququ. Buraya müasir konstitusiya və seçki qanunları seçmək və seçilmək hüququnu əldə etmək üçün zəruri olan minimal tələblərin müəyyənləşdirilməsini də əlavə etmək lazımdır.

Bəzi ölkələrdə vətəndaşların seçkilərdə iştirak etmək öhdəliyi müəyyən edilir (məcburi votum). Məsələn, Meksika vətəndaşları müvafiq seçki dairəsində xalq seçkilərində səs vermək öhdəliyi daşıyırlar (Konstitusiyanın 36-cı maddəsi, III bəndi).

İttifaq və assosiasiya azadlığı, birləşmək hüququ fəaliyyət azadlığına malik olan siyasi partiya və digər ictimai təşkilatların yaradılmasında vətəndaşların hüququnu nəzərdə tutur. Vətəndaşın siyasi partiyalarda birləşmək hüququ kifayət qədər ciddi təminatlarla xarakterizə edilir. Ancaq onlar qeyri-qanuni məqsədlər güdən partiyalara şamil olunmur. Məsələn, AFR Əsas Qanununun 21-ci maddəsi ölkənin mövcudluğunu təhlükə altına qoymaq və ya onu məhv etmək, azad demokratik quruluşun əsaslarına zərbə vurmaq məqsədləri güdən partiyaları antikonstitusiya partiyaları sırasına aid edir. Bəzi dövlətlərdə isə sol partiyaları qanundankənar siyasi qurumlar hesab edirlər.

İtaliya Konstitusiyası hərbi xarakterli siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədi güdən gizli cəmiyyət və birlikləri qadağan edir (maddə 18, hissə II).

Son dövrlər ümumqəbul olunmuş birləşmək hüququ ilə yanaşı, birliklərin ayrı-ayrı növlərinin – siyasi partiyalar (Fransa Konstitusiyasının 4-cü maddəsi, Polşa Konstitusiyasının 11-ci maddəsi və s.), həmkarlar ittifaqları (İtaliya Konstitusiyasının 39-cu maddəsi, Xorvatiya Konstitusiyasının 43-cü maddəsi və s.), sahibkar ittifaqlarının (Macarıstan Konstitusiyasının 4-cü paragrafı, İspaniya Konstitusiyasının 37-ci maddəsinin II hissəsi, 7-ci maddəsi) statusunun konstitusiya əsasını müəyyən edən tendensiya üzə çıxmağa başlamışdır.

İctimai təşkilatlarda birləşmək hüququ digər siyasi hüquq və azadlıqlar arasında fərdin ictimai-siyasi həyatda iştirakını təmin edir. İttifaq və assosiasiyalar azadlığı ilə tanınmış bu hüquq həm də qanun tələbləri çərçivəsində istənilən ittifaqı yaratmaq hüququ kimi özünü göstərir. İctimai ittifaq – maraqların birliyi əsasında birləşərək vətəndaşların ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə öz iradəsini ifadə etməsindən yaranır.

Toplaşmaq və nümayiş keçirmək azadlığı dövlət və ictimai həyatın istənilən məsələsi üzrə fərdi və ya kollektiv ifadə formalarıdır. Vətəndaşın göstərilən siyasi azadlığı ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakı üçün, özünütdədiq, özünüifadə etmə, şəxsiyyətinin inkişafı məqsədilə istifadə edilir. Azadlığın hüquqi məzmununa üç növ səlahiyyətin mövcudluğu daxildir: şəxsi müsbət davranış hüququ (ictimai tədbirlərin təşkil edilməsi və onlara daxil olmaq); tələb hüququ (kütləvi ictimai tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruri maddi şərti kimi küçələrin, ictimai binaların verilməsi); iddia hüququ.

İnformasiya azadlığı və informasiya hüququnda ifadə edilmiş hüquq və azadlıq anlayışını şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar: söz, fikir, nəşr və digər informasiya vasitələri azadlığı və ictimai əhəmiyyətə malik olan və ya sorğu edilən şəxsə dair məlumat almaq hüququ, məlumatın yayılması azadlığı.

Söz azadlığı bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və ayrılmaz vəhdətdə mövcud olan bir neçə struktur elementləri özündə birləşdirir. Birincisi, bu hər bir insanın öz fikirləri, ideya və mülahizələrini kütlə qarşısında söyləmək və onları istənilən qanuni üsullarla yaymaq azadlığıdır. İkincisi, bu həqiqətdə senzura azadlığı kimi mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı, rəyin söylənməsi azadlığını maddiləşdirməyə imkan yaradan informasiya orqanlarını yaratmaq və onlardan istifadə etmək hüququdur. Üçüncüsü, bu ictimai marağı təsvir edən, yaxud vətəndaş hüquqlarına toxunan informasiyaların alınması hüququdur, yəni informasiya mənbələrinə buraxılma azadlığı hüququdur.

Petisiya hüququ hakimiyyət orqanlarına yazılı tələb, təklif, şikayətlərlə müracit etmək hüququdur. Petisiya hüququ fərdi və kollektiv ola bilər.

Vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına göndərdikləri petisiyalar tək-cə pozulmuş hüququn bərpa edilməsi deyil, həm də ictimai işin həllində siyasi iştirak etmə formasıdır. Bu hüququn həyata keçirilməsi vətəndaşların dövlət və ictimai xarakterli məsələlərin həllində şəxsi təşəbbüs və şəxsi marağın inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bir qayda olaraq, yazılı müraciətlərin verilməsi və baxılması, həmçinin onlara görə qərarların qəbul edilməsini qanun müəyyənləşdirir.

Bu hüququn mahiyyəti vətəndaşların səlahiyyətli dövlət orqanlarına fərdi və kollektiv müraciətlər təqdim etmə imkanı ilə müəyyən olunur. Şikayət formasında olan müraciətlər, hər şeydən öncə, vətəndaşın subyektiv hüququnun qanunsuz hərəkət (hərəkət-

sizlik) nəticəsində yol verilmiş pozuntusunu aradan qaldırmaq tələbinə çevrilir.

6.3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar insan hüquqlarının ikinci nəslinə aiddir. Onlar öz iqtisadi səviyyələrinin yaxşılaşdırılması, mədəni statuslarının yüksəldilməsi uğrunda xalqların mübarizəsi prosesində formalaşmışlar. Bunlar «pozitiv» hüquqlar adlanır. Həmin hüquqların həyata keçirilməsi üçün onların təmin edilməsi ilə bağlı dövlətin mütəşəkkil, planlaşdırılmış və digər fəaliyyət formaları tələb edilir.

Ümumiyyətlə, sosial, iqtisadi və mədəni hüquqların normativ ifadəsi aşağıdakılardır: əmək hüququ və azad iş seçimi, sosial təminat hüququ, analığın mühafizəsi, istirahət və asudə vaxt hüququ, cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak hüququ və s.

Bir sıra alimlər hesab edirlər ki, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar dövlətdən müəyyən fəaliyyət tələb edir. Mülki və siyasi hüquqların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dövlətdən yalnız bu hüquqların həyata keçirilməsi prosesinə mane olmamaq və bundan çəkinmək tələbini irəli sürür.

İkinci nəsil hüquqların həcmi və həyata keçirilmə dərəcəsi dövlətin iqtisadiyyatından və ehtiyatların vəziyyətindən daha çox asılıdır. Ona görə də mülki və siyasi hüquqlarla müqayisədə onların həyata keçirilmə təminatları daha az inkişaf etmişdir.

İnsan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq, sosial-iqtisadi hüquqların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: insan həyatının müəyyən sosial-iqtisadi sahəsinə aid olması; əsas müddələrin müvafiq şəkildə, «qeyri-ciddi» formulla göstərilməsinin mümkünlüyü (məsələn, layiqli həyat, ədalətli və əlverişli iş şəraiti, təminatlı yaşayış və s.); sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsinin iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən asılı olması.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bu hüquqlar təcridcən və mövcud ehtiyatların maksimal həddlərində təmin olunmalıdır. Bu hüquqların həyata keçirilməsinə adekvat olaraq dövlətlərin vəzifələri də çox mühüm yer tutur. Həmin vəzifələrə mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatları həyata keçirmək, iqtisadi inkişafın proses və maraqlarında xalqın tam iştirakını təmin etmək,

bu hüquqlardan bərabər istifadə etmək imkanının verilməsi üçün öz ehtiyatlarından istifadə etmək daxildir. Dövlətin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında 12 dekabr 1974-cü il Xartiyasının 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir dövlət öz xalqının iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına yardım etmək öhdəliyi daşıyır.

Bütün bunlarla yanaşı, sosial-iqtisadi hüquqların nizama salınmasında bir sıra mənbələr xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial-iqtisadi hüquq və azadlıqların hüquqi tənzimlənməsinin mənbələri arasında əsas yeri beynəlxalq hüquq normaları tutur. Bununla bağlı universal normalar, həmçinin BMT Nizamnaməsinin ümumi prinsipləri (1, 13, 55, 56, 62, və 68-ci maddələri), İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin bir sıra müddəaları (22-27-ci maddələr), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın normaları və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvension standartlarında təsbit edilmişdir. Həmçinin BƏT-in qəbul etdiyi bir sıra hüquqi aktlar da – Məcburi əmək haqqında 1930-cu il Konvensiyası, Ədalətli mükafatlandırma haqqında 1951-ci il Konvensiyası, 1958-ci il tarixli Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında Konvensiya, Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 1964-cü il Konvensiyası, Məşğulluğa yardım və işsizlikdən müdafiə haqqında 1988-ci il Konvensiyası iqtisadi və sosial hüquqlarla bağlı müxtəlif aspektləri əks etdirir.

Sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsi və təmin edilməsində bir çox regional sazişlər – 1950-ci il Avropa Konvensiyası, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası və s. mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Nəhayət, üçüncü qrup tənzimləmə mexanizmləri dövlətlərin milli qanunvericiliklərində təsbit olunan sosial-iqtisadi hüquqlara əməl edilməsi və onların müdafiəsinin təminatları ilə əlaqədardır.

Əgər müvafiq hüquqları ayrı-ayrılıqda təhlil etsək, onda görərik ki, iqtisadi hüquqlara əmək hüququ, işsizlikdən müdafiə hüququ, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququ, xüsusi mülkiyyət hüququ, sahibkarlıq hüququ, tətillər hüququ, öz maraqlarının müdafiəsi məqsədilə milli və beynəlxalq təşkilatlarda azad birləşmək hüququ, iqtisadi fəaliyyət azadlığı, sosial hüquqlara sosial təminat hüququ, psixi və fiziki sağlamlıq, lazımı yaşayış şəraiti hüququ, tibbi yardım və sağlamlığın mühafizəsi hüququ, mədəni hüquqlara təhsil hüququ, ədəbi, bədii, elmi və digər yaradıcılıq növlərinin azadlığı ilə əlaqədar və mədəni həyatda iştirak hüququ daxildir.

İqtisadi hüquqların içərisində əsas yerlərdən birini əmək hüququ tutur. Əmək və işsizlikdən müdafiə hüququ İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 23-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasının (1996-cı il redaksiyası da daxil olmaqla) 1-ci maddəsi əmək hüququ ilə bağlı bir çox məsələləri təsbit etmişdir. Bu, xüsusilə, müvafiq hüququn təmin edilməsi sahəsində dövlətlərin öhdəliklərinə aiddir. Həmin öhdəliklərə tam məşğulluğa nail olmaq məqsədilə, yüksək və sabit məşğulluq səviyyəsinin əldə edilməsi və onun dəstəklənməsi azad surətdə seçdiyi əməyə görə ödənişi həyata keçirməklə işçilərin hüquqlarının effektiv müdafiəsinin təmin edilməsi, işəüzəlmə üzrə işçilər üçün ödənişsiz xidmətin yaradılması və inkişafı, müvafiq peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq, peşə istiqamətlərinin təmin və ya inkişafına yardım edilməsi aiddir.

AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsi bilavasitə əmək hüququ ilə bağlı məsələləri nizama salır. Belə ki, burada fərdi və ictimai rifahın əsası hesab edilən əməyin məcburi formada həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi müəyyən edilir. Lakin bir sıra istisnaların mövcudluğu müvafiq normanın pozulması kimi təfsir edilə bilməz. Həmin istisnalara məhkəmə qərarı əsasında məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək halları aiddir. Bundan əlavə, həmin maddədə hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ da təsbit edilmişdir. 35-ci maddənin VII hissəsi işsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququnu, VIII hissəsi isə işsizliyin aradan qaldırılması üçün dövlətin bütün imkanlardan istifadə etməsini özündə əks etdirir.

Digər iqtisadi hüquq – işsizlikdən müdafiə hüququ İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 23-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Burada qeyd olunur ki, əmək hüququ, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti, ayrı-seçkilik qoyulmadan bərabər əməyə görə bərabər haqq, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və öz maraqlarının müdafiəsi üçün oraya daxil olmaq hüququnu özündə birləşdirir. Bütün bunlarla yanaşı, dövrü məzuniyyət hüququ, iş gününün ağlabatan şəkildə məhdudlaşdırılması, istirahət və asudə vaxt hüququ da əsas sosial hüquqlardan hesab edilir (maddə 24). Həmçinin BƏT-in Məşğulluq sahəsində siyasət haqqında 1964-cü il Konvensiyasının 1-

ci maddəsində göstərilir ki, işsizlik və natamam məşğulluğun ləğv edilməsi məqsədilə hər bir üzv-dövlət əsas məqsəd kimi tam, səmərəli və sərbəst seçilmiş məşğulluğa yardım etməyə istiqamətlənmiş fəal siyasət elan edir və həyata keçirir.

Bu prinsip həmçinin Məşğulluğa yardım və işsizlikdən müdafiə haqqında BƏT Konvensiyasında öz sonrakı inkişafını tapmışdır. Konvensiyaya müvafiq olaraq, işə daxil olmaqdan imtina yalnız boş iş yerlərinin olmadığı və ya iddiaçının ixtisasının kifayət qədər olmadığı hallarda həyata keçirilir. Əsassız olaraq işdən azad etmələr qanunsuzdur və bu halda işçilər məhkəmənin qərarı ilə öz əvvəlki vəzifələrinə qayıda bilərlər.

Ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququnun bir sıra aspektləri 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsində bu qaydada təsbit edilmişdir: minimum ədalətli ödəniş kimi, əməkçilərin və onların ailə üzvlərinin qənaətbəxş yaşayışının təmin edilməsi üçün onlar əməyə görə mükafatlandırma ilə təmin edilməlidir; heç bir fərq qoymadan bərabər əməyə görə bərabər haqqın ödənilməsinə həyata keçirməlidir; əmək şəraiti təhlükəsizlik və gigiyena şərtlərinə cavab verməlidir; hamı işdə irəli çəkilmək üçün yalnız əmək stajı və ixtisaslaşmaları əsasında bərabər imkanlara malik olmalıdır; bütün əməkçilər istirahət, asudə vaxt, iş vaxtının ağlabatan şəkildə məhdudlaşdırılması, bayram günlərinə görə mükafatlandırma, ödənişli dövrü məzuniyyət hüququna malikdir.

Ədalətli və əlverişli əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq, Avropa Sosial Xartiyasında bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır. 2-ci maddədə normal iş günü və həftəsinin, ödənişli bayram günlərinin müəyyən edilməsi, minimum dörd həftəlik ödənişli məzuniyyətin verilməsinin təmin edilməsi, təhlükəli və zərərli işlərdə riskin aradan qaldırılması, hər həftə üçün istirahətin təmin edilməsi, gecə işlərində çalışan işçilərə gecə vaxtı işlərinin xüsusi xarakterini nəzərdə tutan güzəştlərin verilməsi və s. kimi müddəalar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq hüquqla əlaqədar olan digər məsələlər – əməyin gigiyenası və mühafizəsi (maddə 3), əməyə görə ədalətli mükafatlandırma hüququ (maddə 4), kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ (maddə 6), işləyən qadınlara münasibətdə analığın qorunması hüququ (maddə 8), peşə yönümü hüququ (maddə 9) də Xartiyanın tənzimləmə obyektinə daxildir.

Mülkiyyət hüququ AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsində qeyd olunur ki, mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət

hüququ qanunla qorunur. Bundan əlavə, məhkəmənin qərarı olmadan kimsənin mülkiyyətdən məhrum edilməsinin, əmlakın tam şəkildə müsadirəsinin yolverilməzliyi, dövlət və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinin yalnız əvvəlcədən dəyərinin ədalətli formada ödənilməyi təqdirə həyata keçirilməsi və s. məsələlər də burada öz əksini tapmışdır.

Sosial təminat hüququnun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət obyektiv səbəblərdən çalışmaq və əməkdən gəlir əldə etmək, həmçinin uşaqların doğulması və tərbiyə edilməsi ilə əlaqədar ailəyə kömək etmək qabiliyyəti və imkanından tam və qismən məhrum olmuş vətəndaşlara vəsait ayırmağa təminat verir. Bu hüquqlar İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 22 və 25-ci maddələrində, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-12-ci maddələrində, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 26-cı maddəsində təsbit edilmişdir. Belə ki, Bəyannamənin 25-ci maddəsinə əsasən, hər bir insan qida, geyim, mənzil, tibbi yardım, özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı naminə zəruri sosial xidməti birləşdirən yaşayış səviyyəsi hüququna, həmçinin işsizlik, xəstəlik, ailə başçısının itirilməsi, qocalıq, yaxud onlardan asılı olmayan səbəblərə görə yaşayış vasitələrindən məhrum olduğu hallara təminat hüququna malikdir.

Bu sahədə BƏT-in konvensiyaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Sosial təminatın minimal normaları haqqında Konvensiya 9 növ, xüsusilə profilaktik və müalicə xarakterli tibbi yardım, müvəqqəti itirilmiş əmək qabiliyyətinin bərpası, işsizlik, qocalıq, hamiləlik, əlillik və ya ailə başçısını itirməyə görə müavinətin ödənilməsinə dövlətlərin öhdəliyi kimi müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında Konvensiya da əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq bərabərliyi prinsipini təsbit edir.

Sosial təminat hüququnun digər aspekti isə ailə, ana və uşaqların mühafizəsi və onlara yardım edilməsi ilə bağlıdır. Hətta İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci maddəsində də qeyd edilir ki, nikah zamanı və nikahdankənar doğulan uşaqlarını sosial müdafiədən istifadə edirlər.

Sosial təminat hüququ ilə bağlı məsələlər, həmçinin Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Burada dövlətlərin üzərinə sosial təminat sisteminin yaradılması və ya qorunması, qənaətbəxş səviyyədə sosial təminat sisteminin müdafiə

edilməsi, sosial təminatın tədricən daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasına cəhd edilməsi və s. öhdəlikləri qoyulur.

İnsanın layiqli həyat və azad inkişafını təmin edən şərtlər psixi və fiziki sağlamlıq, lazımi həyat şəraiti hüququnun əsas tərkib hissələridir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsinə əsasən, hər kəs kifayət qədər qidalanmalı, paltar və mənzillə təmin edilməli və onun yaşayış şəraiti daim yaxşılaşdırılmalıdır. Sosial siyasətin əsas məqsəd və normaları haqqında BƏT Konvensiyası yaşayış minimumunun müəyyən edilməsi zamanı əməkçilərin ailələrinin ərzaq məhsulları, onların kaloriliyi, mənzil, paltar, tibbi xidmət və təhsil kimi əsas tələbatların hökmən nəzərə alınmasını xüsusilə vurğulayır.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsi isə bu hüququn həyata keçirilməsi üçün dövlətlərin görməli olduğu tədbirlərin siyahısını müəyyən edir: ölü doğulan uşaqların sayının, uşaq ölümü hallarının azaldılması və uşaqların sağlam inkişafının təmini; ətraf mühitin gigiyenasının və sənayedə əmək gigiyenasının bütün aspektlərinin yaxşılaşdırılması; epidemik, peşə xəstəlikləri və digər xəstəliklərin qarşısının alınması və onların müalicəsi; xəstəliyin mövcud olduğu təqdirdə tibbi yardımın və tibbi xidmətin təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Mədəni hüquqlardan danışarkən, burada İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin maddədə dövlətlərin ərazilərində yaşayan şəxslərin aşağıdakı hüquqlarını təmin etmək öhdəliyi müəyyənləşdirilir: mədəni həyatda iştirak etmək; elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktiki tətbiqindən istifadə etmək; müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə etmək.

Təhsil hüququnun beynəlxalq standartlarının əsasları İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 26-cı maddəsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 13-cü maddəsində ifadə edilmişdir. Həmin sənədlərdə icbari pulsuz ibtidai təhsil, orta, texniki-peşə və ali təhsil imkanı, valideynlərin öz uşaqları üçün məktəb seçmək və əqidələrinə uyğun olaraq, uşaqların dini və əxlaqi tərbiyəsini təmin etmək azadlığı xüsusilə qeyd edilmişdir. Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında Konvensiya irqi, dərisinin rəngi, dili, dini, siyasi və ya digər əqidəsi, milli və sosial mənşəyi, iqtisadi və doğum əlamətlərinə görə fərq qoyulmadan hamıya təhsil sahə-

sində bərabər imkanların verilməsini özündə təsbit etməklə, aşağıdakı müddəaları dövlətlərin üzərinə öhdəlik formasında qoyur: ibtidai təhsilin icbari və pulsuz həyata keçirilməsi; orta təhsil üçün hamıya, ali təhsildə isə hər kəsin qabiliyyətinə əsasən, bərabər şəraitin yaradılması; eyni səviyyəli dövlət məktəblərində hamının eyni dərəcəli təhsil və dərs keyfiyyəti ilə təmin edilməsi; təhsilin əldə edilməsi və artırılmasının təşviq edilməsi; müəllimlik peşəsinə hazırlığın təmin edilməsi.

Mədəni hüquqlar, həmçinin 1954-cü il Avropa Mədəni Konvensiyası, 1969-cu il Arxeoloji irsin mühafizəsi barədə Avropa Konvensiyası, 1985-ci il Avropanın memarlıq irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya, 1992-ci il Birgə kino istehsalı haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit edilmişdir. Məsələn, 1954-cü il Avropa Mədəni Konvensiyasının 2-ci maddəsində dövlətlərin üzərinə aşağıdakı öhdəliklər qoyulur: digər Razılığa gələn Tərəfin mədəniyyəti, tarixi və dilinin öz vətəndaşları tərəfindən öyrənilməsinə təşviq etmək və ərazisində belə tədqiqatın həyata keçirilməsinə yardım edilməsi məqsədilə digər Tərəfi müvafiq vasitələrlə təmin etmək; digər Razılığa gələn Tərəfin ərazisində öz dili və ya dilləri, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsinin təşviqinə cəhd etmək və ərazisində onların həyata keçirilməsi üçün həmin Tərəfin vətəndaşlarına müvafiq vasitələri vermək.

AR Konstitusiyasında da əqli mülkiyyət hüququ (maddə 30), mədəniyyət hüququ (maddə 40), təhsil hüququ (maddə 42), yaradıcılıq azadlığı (maddə 51) təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsinə müvafiq olaraq, əqli mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə yanaşı, müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun qanunla qorunması da öz əksini tapmışdır. 40-cı maddəyə əsasən, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ, tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmaq, ona qayğı göstərmək, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq vəzifəsi mövcuddur. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ, dövlətin pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin etməsi, onun təhsil sistemində nəzarət funksiyası, minimum təhsil standartlarının dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsi isə 42-ci maddənin əsas tələbidir. 51-ci maddə isə yaradıcılıq azadlığını, dövlətin ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verməsini müəyyən edir.

6.4. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi (təminatı)

Dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərində insan hüquqlarının müdafiəsinin, pozulmuş hüquqların bərpasının və insan və ya vətəndaşa dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsinin müxtəlif vasitə və mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Bu məsələlər hər bir dövlət tərəfindən öz hüquq sistemi ilə tənzimlənir və bunlar müxtəlif meyarlarla müəyyən olunur: demokratiyanın inkişaf səviyyəsi, sosial quruluşun xarakteri, tarixi ənənələr və s.

Lakin insan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün təkcə beynəlxalq hüququn konstitusion səviyyədə ölkənin hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi kifayət etmir, bunun üçün həmçinin həm dövlət orqanı, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin müvafiq orqanı kimi çıxış edəcək müstəqil məhkəmə sistemləri yaradılmalı, hakimlərin, vəkillərin və dövlətin vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı artırılmalıdır.

Məhkəmə müdafiəsi insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının müxtəlif mexanizm və vasitələrinin ən geniş yayılmış formasıdır. Onun təyinatı yalnız Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda deyil, həmçinin İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə qeyd olunur. Belə ki, Bəyannamənin 8-ci maddəsinə əsasən hər bir insan Konstitusiyaya və ya qanunla ona verilmiş əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqlarının səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Məhkəmə orqanlarının sistemi və onların fəaliyyət qaydası hər bir dövlətin hüquq sistemi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq hüquq isə yalnız məhkəmələrin fəaliyyətinin ayrı-ayrı normativ və prosessual məsələlərini tənzim edir. Məsələn, hər bir kəsin məhkəmə qarşısında bərabərliyi, təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçiyə malik olmaq hüququ, pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ və s. Bunlar və bu kimi digər normalar İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda, ATƏT-in müvafiq sənədlərində və digər beynəlxalq və regional aktlarda təsbit olunmuşdur.

Müasir dünyada anqlo-sakson ümumi hüquq sistemi ilə (Avstraliya, Böyük Britaniya, Hindistan, ABŞ, Şri-Lanka və başqaları) kontinental Avropa hüquq sistemi (Avstriya, İtaliya, AFR, Fransa və başqaları) arasında prinsiplial fərqlər vardır.

Kontinental hüquq sistemi ölkələrində vətəndaş hüquqlarının digər vətəndaşlar tərəfindən pozulması üzrə iddialara baxan

ümumi məhkəmələr və vətəndaş hüquqlarının dövlət, onun orqanları və ya vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulması ilə bağlı iddialara baxan inzibati məhkəmələr mövcuddur. Anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə isə məhkəmələrin ümumi və inzibati məhkəmələrə bölgüsü yoxdur, bütün iddialara ümumi məhkəmələrdə baxılır. Hakimiyyət orqanlarının konstitusiyaya uyğun gəlməyən aktları və qərarları ilə bağlı vətəndaşlar tərəfindən yüksək instansiya məhkəmələrinə şikayət verilə bilər. Kontinental hüquq sistemli ölkələrdə belə məhkəmələr konstitusiya məhkəmələridir. Onlar qanunların konstitusiyaya uyğun olub-olmaması barədə qərar çıxarır, həmçinin vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının pozulması üzrə şikayətlərə baxır.

Məhkəmə orqanlarının belə səlahiyyəti vətəndaşa onun hüquqlarının istənilən dövlət orqanı və ya vəzifəli şəxsi, hüquqi və ya fiziki şəxsin qeyri-qanuni hərəkətlərindən müdafiə olunmaq imkanı yaradır. Öz iddiasının əsaslandırılması üçün vətəndaş həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq normalara istinad edə bilər. Bir sıra ölkələrdə məhkəmələrin fəaliyyətində daha çox beynəlxalq müqavilələrə istinad etmə geniş yayılmışdır.

Hətta bəzi alimlər hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquqa zidd olaraq qəbul edilən məhkəmə qərarları dövlətin hüquqazidd aktı kimi təsnifləndirilməli və dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olmalıdır. Lakin hələ də dünyanın əksər ölkələrinin məhkəmələri qərarların çıxarılmasında beynəlxalq sənədlərə çox az hallarda istinad edirlər.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinin effektivliyinin ən vacib şərti məhkəmələrin qanunvericilik və icra hakimiyyətindən asılı olmamasıdır. Qanunun hakimiyyətindən başqa heç bir hakimiyyətdən asılı olmayan məhkəmə vətəndaşla dövlətin arasında duran, fərdi onun həyatına, azadlığına, mülkiyyət və digər hüquqlarına qesdlərdən qoruyan orqandır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinə əsasən hər bir şəxs ona qarşı irəli sürülən istənilən cinayət ittihamına baxılması zamanı və ya hər hansı bir mülki prosesdə onun hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi zamanı qanun əsasında yaradılan səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq araşdırma hüququna malikdir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi AR-də də xüsusi əhəmiyyətə malik məsələlərdən biridir. Belə ki, Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci və AR Konstitu-

siyasının 63-cü maddəsinə əsasən hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilir. Dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən və ya hərəkətsizliyindən məhkəməyə şikayət edilə bilər.

Beləliklə, AR Konstitusiyası birmənalı olaraq insan və vətəndaşlara göstəriş verir ki, hüquqların pozulduğu hallarda bilavasitə məhkəməyə müraciət etsinlər. Burada bir məsələ də yaddan çıxarılmamalıdır. Bundan əlavə, Konstitusiyanın 72-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından bilavasitə irəli gələn vəzifələri daşımaqla bərabər qanunlara əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etməlidir. Həmçinin qeyd edilir ki, qanunu bilməmək şəxsi məsuliyyətdən azad etmir. Əsas Qanunun hər iki göstərişi xüsusi əhəmiyyətə malikdir; çünki, hüquq və azadlıqların pozulması çox vaxt digər şəxslərin hüquq çərçivəsinə aid olmayan hərəkətləri ilə müşayiət edilir. Belə hərəkətlərin bəziləri qeyri-əxlaqi olmaqla cinayət xarakteri daşıyır. Cinayət işləri başlamaq hüququ qanunla məhkəmələrlə yanaşı, prokurorluq, daxil işlər, təhlükəsizlik orqanlarına da verilmişdir. Buna görə də cinayət əməllərinə məruz qalan şəxs məhkəmələrlə yanaşı, həmin orqanlara da müraciət edə bilər. Qeyd edilənlər, həmçinin inzibati hüquqpozmalara da aid edilir.

İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 10-cu və 11-ci maddələrində və AR Konstitusiyasının 63-cü maddəsində göstərilir ki, şəxsə qarşı irəli sürülən ittihamın əsassızlığının müəyyən edilməsi üçün onun işinə tam və bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla, müstəqil, qərəzsiz məhkəmədə baxılmalı, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməmişdirsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, şəxs təqsirsiz sayılır.

Göründüyü kimi, qanunlar cinayətə məruz qalan şəxslərin hüquqlarını bütün vasitələrlə qorumaqla yanaşı, cinayətdə təqsirli bilinən şəxslərin də hüquqlarının təmin olunmasına əsaslı təminat verir. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 1997-ci il 10 iyun tarixli AR Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən AR-in məhkəmələri ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən AR Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafələrini hər cür qəsdlərdən və qanun pozun-

tularından müdafiə edir. Daha sonra, Qanunun 7-ci maddəsində göstərilir ki, AR Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə uyğun olaraq AR-də ədalət mühakiməsi irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

AR-də ədalət mühakiməsi hakimlərin müstəqilliyi təmin edilməklə, heç bir məhdudiyət qoyulmadan, faktlara əsasən, qərəzsiz, ədalətlə və qanunlara müvafiq həyata keçirilir. Hər hansı bir şəxs tərəfindən, hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyət qoyulması, təsir, hədə və müdaxilə edilməsi, habelə məhkəməyə hörmətsizlik göstərilməsi, yaxud aşkar etinasızlıq göstərildiyini bildiren hərəkətlər edilməsi yolverilməzdir və AR qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyətə səbəb olur.

AR vətəndaşlarının, onun ərazisində yaşayan əcnəbi vətəndaşların, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin AR Konstitusiyasında və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələrinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində məhkəmə müdafiəsi hüququ təmin olunur və heç kəs məhkəmə müdafiəsi hüququndan məhrum edilə bilməz. Şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin AR qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə müdafiə hüququna, o cümlədən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququna təminat verilir.

AR Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin II hissəsinə və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanunun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq insan və vətəndaşlara hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. AR Konstitusiyasının 63-cü maddəsində əsasən ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə riayət olunmaqla və 127-ci maddəsinin VII hissəsinə uyğun olaraq tərəflərin hüquq bərabərliyinin təmin olunması məqsədilə çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

AR məhkəmələrində işlərə açıq, kollegial surətdə, tərəflərin iştirakı ilə çəkişmə prinsipinə uyğun olaraq ictimaiyyətin nəzarəti altında baxılması təmin edilir. Bununla da vətəndaşların qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqlarının təmin edilməsi mexanizminin möhkəmləndirilməsinə geniş şərait yaranır.

AR-də insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatı əsasən AR Konstitusiyasının 60-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulur. Pozulmuş subyektiv hüquqların və qanunla qorunan mənafeələrin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət hüququ vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin əsas formalarından biridir. Belə ki, məhkəmə sistemi mükəmməl olan ölkələrdə insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması qeyri-mümkündür; yəni hüquqları pozulmuş vətəndaşlar məhkəmələr vasitəsilə öz hüquqlarının nəinki bərpasına nail olurlar, həmçinin bu hüquqların pozulması nəticəsində onlara dəymiş maddi və mənəvi zərərin əvəzini də ala bilirlər.

6.5. Ombudsman institutu və insan hüquqlarının müdafiəsi

Dövlətin funksiyalarının mürəkkəbləşməsi və vəzifəli şəxslərin diskresion səlahiyyətlərinin artması, fikir azadlığının özbaşınalığa səbəb olmaması və yeni yaranmaqda olan dövlət idarəçiliyi formalarının vətəndaş cəmiyyətinə qarşı olmaması üçün ombudsman institutunun yaradılması müasir dövrün vacib tələblərindən biri idi. Həmçinin buna bir neçə meyarın da təsiri hiss olunurdu. Məsələn, hakimiyyətin, xüsusilə də icra hakimiyyətinin ictimailiyinin (aşkarlığının) məhdudlaşması təhlükəsi artırdı, o cümlədən dövlət qulluqçuları tərəfindən konstitusion və digər hüquqi normalardan, inzibati-etik qaydalardan yayınma halları da mövcud idi. Ombudsman institutunun möhkəmlənməsi bir sıra Qərb ölkələrində vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının əsas əlamətlərindən biri olmuşdur. Bu institut dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında yaranan dərin ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır, hakimiyyəti qanuniləşdirir, dövlət qulluqçularının hərəkətləri və sui-istifadələri barədə vətəndaşların məlumatlandırılmasını təmin edir.

Ombudsman – vətəndaş hüquqlarının müdafiəçisi kimi vətəndaşların həm ümumi, həm də xüsusi maraqlarını qoruyur. Ombudsmanın fəaliyyəti ilə vətəndaşların hakimiyyətə ehtiyatlı münasibəti neytrallaşdırılır, onların hakimiyyətin ədalətliyinə inamları bərpa olunur və yardım göstərilir. Şəxsiyyətə həтта kiçik bir ziyanın vurulması da onun dövlətlə münasibətlərini gərginləşdirir. Buna görə də ombudsmanın fəaliyyətinin çox böyük siyasi və bərpəedici effekti vardır. Dövlət qulluqçularına göstərilən təsir gələcəkdə inzibati xətlərin yolverilməzliyini təmin edir.

Vətəndaşların hüquq və qanuni mənafelərinin dövlət idarəetmə orqanlarının özbaşınalığından və məmurların hakimiyyətə sui-istifadə etməsindən müdafiəsi mexanizmləri arasında Skandinaviya ombudsman institutu və ya ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif adlandırılan (məsələn, İngiltərədə Parlament Komissarı, Avstriyada Xalq Komissarı, Fransada Mediator və s.) bu institut xüsusi yer tutur. İlk dəfə XIX əsrin əvvəllərində İsveçdə (1809) yaradılmış ombudsman institutu İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa ölkələrində və dünyanın digər regionlarında geniş yayılmağa başladı. İnstitutun xüsusilə məşhurlaşması və nüfuzunun artması onun statusunu xarakterizə edən və fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən bir çox demokratik əlamətlərlə: dövlət orqanları sistemində müstəqil vəziyyəti ilə, onun mövcud olduğu bütün səlahiyyət müddəti ərzində əvəzəlməzliyi ilə, qanunvericilik təşəbbüsü ilə, hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə ehtiyacı olan bütün vətəndaşlara kömək etməsi ilə, şikayətlərə və müraciətlərə baxışın formallaşmış prosedurlarının olmaması ilə, vətəndaşlara yardımın pulsuz olması ilə və s. izah edilir. Bütün bu prinsiplər və prosedurlar ombudsman tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının dövlət aparatı və vəzifəli şəxslərin sui-istifadə və özbaşınalığından müdafiə olunması funksiyalarının yerinə yetirilməsinə kömək edir. Bu institut barədə qeyd edilir ki, onun yaradılması və fəaliyyəti vətəndaşla dövlət arasında, hakimiyyətə malik olan və idarə olunan şəxslər arasında yeni tənzimləmə üsuludur (B. Piklem).

Bütün səviyyələrdən olan aparat və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə Ombudsmanın malik olduğu geniş nəzarət funksiyaları onun yüksək nüfuzunu və ictimaiyyət tərəfindən geniş şəkildə tanınmasını müəyyən edir.

İsveçdə parlament ombudsmanı institutu bir neçə ixtisaslaşmış Ombudsmanı özündə birləşdirir. Baş Ombudsman ictimaiyyətin rəsmi sənədlərə, habelə kompüter sisteminə və şəxsi məlumatlar bankına buraxılması məsələləri ilə məşğul edir. Ombudsmanın ədliyyə məsələləri üzrə sərəncamında olanlara ədalət mühakiməsi, polis, həbsxana orqanlarının fəaliyyəti aiddir. Xüsusi ombudsman silahlı qüvvələrə və onların müxtəlif mülki strukturlarla münasibətlərinə nəzarəti həyata keçirir. Ombudsmanlardan birinin xüsusi fəaliyyət dairəsinə sosial təminat və vergi qoyma sahəsində qanunvericilik nəzarəti ayrılmışdır. 1986-cı ildə İsveçdə irqi ayrı-seçkiliyə əleyhinə qanun qəbul edildi və eyni zamanda bu məsələlər üzrə Ombudsman təyin edildi. Onun vəzifələrinə əmək və sosial münasibətlər

(müddətli əməyin ödənilməsi, işdən çıxarma, mənzil kirayəsi və s.) sahəsində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması daxildir.

Böyük Britaniyada ombudsman institutu «İnzibati məsələlər üzrə Parlament Komissarı – Parlament Ombudsmanı haqqında» 1967-ci il Qanunu əsasında yaradılmışdır. Qanuna müvafiq olaraq Parlament Ombudsmanı öz səlahiyyətləri daxilində vətəndaşların, nazirlik və baş idarələrin istənilən hərəkətlərdən (əgər, bu hərəkətlərdən məhkəmə və ya arbitraja şikayət verilə bilməzsə) şikayətlərinə baxır. Ombudsmanın ingilis variantının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o öz təşəbbüsü ilə təhqiqata başlaya bilməz. Parlament Ombudsmanı özünün istədiyi metodları seçməklə təhqiqat aparır: tərəflərin qanuni nümayəndələrə malik olması ilə açıq işə baxa və ya qeyri-formal söhbətlər apara bilər. Parlament Komissarı haqqında Qanunun 8-ci maddəsi Ombudsmana istənilən nazir, vəzifəli şəxs və vətəndaşdan işə aid olan bütün informasiya və sənədləri təqdim etməyi tələb etmək hüququ verir.

Ombudsman təhqiqatı başa çatdırdıqda onun nəticələri haqqında işin mahiyyəti üzrə tövsiyələrin əks olunduğu hesabat tərtib etməlidir. Hesabat təhqiqatın aparılmasını xahiş edən parlament üzvünə şikayətlə müraciət etmiş vətəndaşa, hərəkətindən şikayət verilmiş vəzifəli şəxsə, müvafiq baş idarənin rəhbərinə göndərilir. Qanunla sonuncunun yol verilmiş qanunsuzluğunun aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlər görəcəyi barədə ombudsmana məlumat verməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hər il ombudsman öz fəaliyyəti barədə xüsusi parlament komitəsinə (parlament Ombudsmanı işləri üzrə komitəyə) hesabat göndərir, komitə bu hesabat əsasında onun fəaliyyətini qiymətləndirir və bu barədə parlamenti məlumatlandırır.

Bütövlükdə, bu institut mərkəzi dövlət və yerli bələdiyyə orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən vətəndaşların qanuni mənafeləri və hüquqları pozulduqda onların məhkəmədən-kənar müdafiə vasitəsi kimi böyük rol oynayır. Bununla bərabər, ingilis modelində bəzi qüsurlar da mövcuddur. Onun səlahiyyəti məhduddur, bunun nəticəsində bir çox vəzifəli şəxs və təşkilatların hərəkətlərindən şikayət verilə bilmir, vətəndaşların ombudsmana birbaşa çıxışı yoxdur, onun nəticələri və rəyləri məcbureddici deyil, tövsiyə xarakteri daşıyır. Ombudsmanın fəaliyyətinin təkmil-ləşdirilməsi və effektivliyinin təmin edilməsi problemləri ilə xüsusi parlament komitəsi öz səlahiyyətləri və yurisdiksiyası ilə bağlı məsələləri müntəzəm müzakirə edir.

Fransada Mediator adlanan ombudsman institutu 24 dekabr 1976-cı il Qanununa edilmiş düzəlişlərlə 3 yanvar 1973-cü il Qanunu ilə təsis edilmişdir. Fransa Mediatoru vətəndaşların dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayətlərinə baxır. Şikayət göndərmək hüququndan Fransa vətəndaşları, habelə 1976-cı il Qanununa görə pasportu olan əcnəbilər istifadə edirlər. Bu zaman şikayətin parlament üzvləri – Milli Məclisin deputatları və senatorlar vasitəsilə verilməsi məcburi şərt hesab olunur. Amma praktikada əksər hallarda deputatlar öz seçicilərindən aldıkları şikayətləri mediatora göndərirlər. Bundan başqa, parlament üzvləri öz təşəbbüsləri ilə də onların səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə mediatora sorğu verə bilərlər. Statistik məlumatlar təsdiq edir ki, mediatora daxil olan illik şikayətlərin sayı daim artır. Onlara baxılmasının nəticələrini ümumiləşdirərək mediatorun dövlət orqanlarına, onun nöqtəyi-nəzərincə vətəndaşla hökumət arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına qadir olan islahatların keçirilməsini tövsiyə etmək hüququ vardır.

Fransa Mediatorunun qanunazidd hərəkət edən istənilən dövlət qulluqçusu barəsində intizam icraatı irəli sürmək və ya ondan məhkəməyə şikayət vermək, ona qarşı cinayət işi qaldırmaq, barədə vəsatət vermək, məhkəmədə ittihamçı kimi çıxış etmək hüququ vardır. Mediator, həmçinin mövcud qanunvericilik və inzibati aktların mətninə düzəlişlərin edilməsini təklif edə bilər. Qanuna əsasən bütün dövlət orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində mediator tərəfindən tələb edilən yoxlama və təhqiqatlar aparmağa borcludur. Lakin Mediatorun hüquqi nəzarəti müəyyən məhdudiyətlərdən də azad deyildir. Məsələn, milli müdafiə, dövlət təhlükəsizliyi və ya xarici siyasətə aid sənədlər və materiallar onun səlahiyyət dairəsindən kənardadır. Digər hallarda Mediator müvafiq dövlət orqanından barəsində təhqiqat apardığı işə dair istənilən sənəd və ya materialları tələb edə bilər. Ombudsman institutunun digər modelləri üçün də xarakterik olan məhdudiyət ondan ibarətdir ki, hətta mediator şikayəti əsaslı hesab etsə belə, o özü mübahisəli inzibati aktın ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edə bilməz. O, yalnız onunla kifayətlənir ki, inzibati orqanların və vəzifəli şəxslərin hüquqazidd əməllərinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi barədə müvafiq orqanlara öz tövsiyələrini verir. Bu zaman mediatorun özünün fəaliyyətinin nəticələri barədə parlamentə təqdim etdiyi illik məruzələrin xüsusi əhəmiyyəti olur.

Bir çox ölkələrdə Ombudsman fəaliyyətinin mühüm və geniş yayılmış forması qanunvericilik təşəbbüsü hüququ hesab edilir, bu ona insan hüquq və azadlıqları sahəsində qanun və onların əsasında qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi haqqında parlamentə və ya hökumətə təkliflər verməyə imkan verir. Bundan başqa, bəzi ölkələrdə ombudsmanın konstitusiyə məhkəməsinə şikayət vermək hüququ vardır (İspaniya, Avstriya, Portuqaliya və s). Beynəlxalq və milli səviyyələrdə hüquq və azadlıqlar zənginləşdikcə və universallaşdıqca, müvafiq olaraq Ombudsmanın hüquqi müdafiə fəaliyyətinin ixtisaslaşması zərurəti daha çox hiss olunur.

Qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi məsələləri (Finlandiya), milli və etnik azlıqların işləri (Macarıstan), istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və rəqabətə nəzarət məsələləri (Finlandiya), müdafiə vəziyyəti, ordunun vəziyyəti, hərbi administrasiyanın hərəkətləri və hərbi qulluqçuların hüquqlarına əməl edilməsinə nəzarət işləri üzrə (AFR, Danimarka) ombudsman təsis edilir.

Ombudsman institutu insan hüquqlarının təminatında mühüm bir təsisat olmaqla, geniş səlahiyyətlərə – insanların əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən və inzibati orqanlar üzərində cari nəzarət həyata keçirmək səlahiyyətinə malik orqandır. Hazırda dünyanın 100-ə qədər ölkəsində mövcud olan ombudsman institutunun heç də hamısı fəaliyyətinə, formalaşma mexanizmlərinə, səlahiyyətlərinə və s. əlamətlərinə görə bir-birini təkrarlamasa da, əksər ölkələrdə bu, parlament orqanı və eyni zamanda müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət orqanıdır (son onilliklərdə bəzi ölkələrdə dövlət tərəfindən yaradılmayan ombudsman və ya ona bənzər təsisatlar da yaradılmağa başlamışdır).

Son dövrlərdə ombudsman təsisatı ölkə sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq dövlətüstü struktura çevrilməyə başlamışdır. Belə ki, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar daxilində ombudsman təsisatı formalaşmışdır. Lakin, bu təsisatlar səlahiyyətlərinə və fəaliyyət formalarına görə milli ombudsman təsisatlarından xeyli fərqlənilir. Belə təsisatlara misal olaraq Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili və Avropa İttifaqının Ombudsmanı vəzifələrini göstərmək olar.

AR-də fəaliyyət göstərən ombudsman təsisatı İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) adlanır. Bu təsisatın yaradılması üçün hüquqi əsas AR-in İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında 28 dekabr 2001-ci il tarixli Konstitusiyə Qanunu

olmuşdur. Müvəkkilin səlahiyyətlərinə daxildir: dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq; əfv, vətəndaşlıq, siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərinin həlli ilə bağlı AR Prezidentinə təkliflər vermək; insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məqsədilə qanunların qəbul edilməsinə və ya yenidən baxılmasına, habelə amnistiya verilməsinə dair Milli Məclisə təkliflər vermək; məhkəmədə süründürməçilik, sənədlərin itirilməsi və ya vaxtında verilməməsi, habelə məhkəmə qərarlarının icrasının gecikdirilməsi ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətlərə baxmaq.

Şikayətə baxılmaqdan aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər: şikayət Ombudsman haqqında AR Konstitusiyaya Qanununda nəzərdə tutulmuş müddətlərdə təqdim edilmədikdə; şikayətin həlli Müvəkkilin səlahiyyətlərinə daxil olmadıqda (məsələn, Qanuna görə), AR Prezidentinin, AR Milli Məclisinin deputatlarının və hakimlərin fəaliyyətinin yoxlanılması Müvəkkilin səlahiyyətlərinə aid deyil; ayrı-ayrı istisnalar nəzərə alınmaqla şikayətlər anonim olduqda; verilmiş şikayətlə bağlı məhkəmə icraatı getdikdə; təkrar verilmiş şikayətdə yeni məlumatlar və ya faktlar olmadıqda.

Müvəkkil insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı barəsində şikayət verilən orqanın və ya vəzifəli şəxsin həmin şikayətlə bağlı mülahizələrini öyrənməlidir. Mülahizə 10 gün müddətində Müvəkkilə təqdim edilməlidir. İnsan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı Müvəkkilin aşağıdakı hüquqları vardır: maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanalarına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq; cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq; dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən zəruri məlumat, sənəd və materialları 10 gün müddətində almaq; cinayət, mülki və inzibati işlərə dair qanuni qüvvəyə minmiş qərarlarla, həmçinin cinayət işlərinin başlanmasının rədd edilməsi barədə materiallarla tanış olmaq; şikayətin araşdırılması zamanı vəzifəli şəxslərdən yazılı arayışlar almaq; şikayətdə əks etdirilmiş halların yoxlanılması üçün müvafiq orqanlara tapşırıq vermək (yoxlama, qərarından və ya hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən orqana və ya vəzifəli

şəxsə tapşırıla bilməz); müvafiq dövlət orqanları və təşkilatlarına ekspert rəyinin hazırlanmasını tapşırmaq; dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının rəhbərləri və digər vəzifəli şəxsləri, hərbi hissələrin komandirləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin, istintaq təcridxanalarının və müvəqqəti saxlanılma yerlərinin rəhbərliyi tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmək.

Müvəkkil şikayətə baxılması ilə bağlı görülmüş tədbirlər və nəticələr barədə 5 gün müddətində ərizəçiyə yazılı surətdə məlumat verir. Müvəkkil şikayətin araşdırılması zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarını aşkar etdikdə, aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər:

- qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından, vəzifəli şəxslərdən həmin hüquqların bərpasını tələb etmək (müvafiq orqanlar, vəzifəli şəxslər 10 gün müddətində Müvəkkilə görülən tədbirlər barədə yazılı surətdə məlumat verməlidirlər. Məlumat verilmədiyi və ya Müvəkkilin tələbləri həyata keçirilmədiyi hallarda Müvəkkil həmin təşkilatın yuxarı orqanına və ya digər dövlət orqanlarına müraciət edə bilər);

- cinayət əlamətləri aşkar edildikdə, müvafiq orqanlara cinayət işinin başlanması barədə müraciət etmək;

- əlavə kassasiya qaydasında şikayət etmək hüququna malik olan subyektlərə müraciət etmək;

- qərar və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində insan hüquqlarını pozmuş vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlara təkliflər vermək;

- insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar aparılmış yoxlamaların nəticələri ilə kütləvi informasiya vasitələrini tanış etmək;

- insan hüquqlarının pozulması xüsusi ictimai əhəmiyyət kəsb edən hallarda onların bərpası üçün Müvəkkilin səlahiyyətlərində olan təsir imkanları kifayət etmədikdə, AR-in Prezidentinə müraciət etmək, AR Milli Məclisi qarşısında məruzə ilə çıxış etmək;

- dövlət və ya yerli özünüidarə orqanının, vəzifəli şəxsin qərarı və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpası üçün məhkəməyə müraciət etmək;

- şəxsin hüquqları qüvvədə olan normativ aktlarla pozulduqda, AR Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət etmək.

Cari il bitdikdən sonra 2 aydan gec olmayaraq Müvəkkil ölkədə insan hüquqlarının qorunması haqqında AR Prezidentinə illik məruzə təqdim edir və həmin məruzə ilə AR Milli Məclisi qar-

şısında çıxış edir. İllik məruzədə insan hüquqlarını pozan, Müvəkkinin tələbləri ilə hesablaşmayan dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin adları çəkilir və bununla əlaqədar görülmüş tədbirlər barədə məlumat verilir.

Göründüyü kimi, ombudsman institutunun əsas demokratik əlamətləri – müstəqillik, aşkarlıq, bütün vətəndaşlar üçün əlverişli olma – bir çox ölkələrin hüquqi müdafiə mexanizmləri sistemində onun möhkəm mövqelər qazanmasına kömək etmişdir. BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Paris Prinsipləri insan hüquqları üzrə milli təsisatların rolunun artırılması ilə yanaşı, onların beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq istiqamətlərinin də daha da inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

FƏSİL VII

MÜASİR BEYNƏLXALQ HÜQUQDA AYRI-AYRI QRUPLARIN VƏ HÜQUQLARIN MÜDAFİƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

7.1. Qadınların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri

Qadınların hüquqlarının müdafiəsi və təminatı bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Həmin aktlara nümunə kimi Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il Konvensiyasını, Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyasını, Əməkçi qadın və kişilər üçün bərabər imkan və bərabər rəftar haqqında 1981-ci il tarixli BƏT-in 156 sayılı Konvensiyasını və s. beynəlxalq sənədləri göstərmək olar.

Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il tarixli Konvensiyaya müvafiq olaraq qadınlar hər hansı ayrı-seçkilik qoyulmadan kişilərlə bərabər şərtlərlə seçkilərdə iştirak hüququna malikdirlər. Həmçinin Konvensiya ictimai-dövlət qulluğunda vəzifələr tutmaq, qanunla müəyyən olunmuş bütün ictimai-dövlət funksiyaları yerinə yetirmək hüququnu özündə birləşdirir.

Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il tarixli Konvensiyasının III hissəsi bilavasitə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara həsr edilmiş, burada qadınlar üçün həmin hüquqların dövlətlər tərəfindən təmin edilmə öhdəliyi müəyyən edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Konvensiyanın 15-ci maddəsində qanun qarşısında kişi və qadının bərabərliyi, qadınların mülki hüquq subyektı olmaq qabiliyyəti, onların əqdlər bağlamaq, əmlakı idarə etmək, məhkəmə və tribunal araşdırmalarının bütün mərhələlərində bərabər münasibətlərlə təmin edilmək hüquqları göstərilir. 16-cı maddədə isə ailə-nikah məsələlərində qadınların bir sıra hüquqları müəyyən edilir: nikaha daxil olmaq üçün eyni hüquqlar; ərין (arvadın) seçilməsində və yalnız öz istəyi və tam

razılığı ilə nikah bağlamaqda eyni hüquqlar; nikah və nikahın pozulması zamanı eyni hüquq və vəzifələr; ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq uşaqlarla əlaqədar məsələlərdə valideyn kimi kişi və qadının eyni hüquq və vəzifələri (bütün hallarda uşaqların mənafeyi üstünlük təşkil edir); kişi və qadının eyni şəxsi hüquqları, o cümlədən soyadını, peşəsini və məşğuliyyətini seçmək hüququ; ərlə arvadın əmlak əldə etmək, onu idarə etmək, ondan istifadə etməkdə, həm ödənişli, həm də ödənişsiz sərəncam vermək sahəsində eyni hüquqları.

Konvensiyanın üzv-dövlətləri qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını pisləyir, onun aradan qaldırılması siyasətini müvafiq vasitələrlə həyata keçirmək məqsədilə aşağıdakı öhdəlikləri öz üzərlərinə götürürlər:

- öz milli konstitusiyalarına və digər müvafiq qanunvericilik aktlarına kişi və qadınların hüquq bərabərliyi prinsipinin daxil edilməsi; bu prinsipin qanunların və digər praktiki vasitələrin köməyi ilə təmin edilməsi;

- qadınlara qarşı hər növ ayrı-seçkiliyi qadağan edən qanunvericilik və digər tədbirlərin (sanksiyalar da daxil olmaqla) qəbul edilməsi;

- kişilərlə bərabər əsaslarda qadınların hüquqlarının hüquqi müdafiəsini müəyyən etmək, istənilən ayrı-seçkilik aktına qarşı qadınların effektiv müdafiəsinin milli məhkəmələrin və digər dövlət təsisatlarının səlahiyyətləri vasitəsilə təmin edilməsi;

- qadınlara münasibətdə hər hansı ayrı-seçkilik aktı və ya hərəkətlərin həyata keçirilməsindən çəkinmək və dövlət orqanları və təsisatlarının bu öhdəliklərə uyğun fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi;

- hər hansı şəxs, təşkilat və ya müəssisə tərəfindən qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi üçün bütün müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyi ifadə edən qüvvədə olan qanun, qərar, adət və təcrübənin ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün qanunvericilik də daxil olmaqla, bütün müvafiq tədbirlər görmək;

- qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyi təsbit edən cinayət qanunvericiliyini ləğv etmək.

BMT Baş Məclisi 1999-cü ildə Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya Fakultativ Protokol qəbul etdi. Fakultativ Protokol Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitənin səlahiyyətlərinin müəyyən edil-

məsi ilə əlaqədar məsələləri müəyyən edir. Komitəyə təqdim olunan məlumatlar Konvensiyada ifadə edilmiş hüquqların pozulmasının qurbanı olan və pozuntunun baş verdiyi dövlətin yurisdiksiyası altında olan şəxslər və ya şəxslər qrupu tərəfindən təqdim edilir.

Konkret olaraq qadınların əmək hüquqlarının və onların müdafiə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi BƏT tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlər əsasında həyata keçirilir. Məsələn, Analığın mühafizəsi haqqında 1952-ci il Konvensiyası, Yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiq edilməsi haqqında 1936-cı il Konvensiyası, Qadınların gecə əməyi barədə 1948-ci il Konvensiyası, Gecə əməyi barədə 1990-cı il Konvensiyası və s.

Nikaha daxil olmağa razılıq, minimal nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında 1962-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, üzv-dövlətlər minimal nikah yaşını müəyyən edən qanunvericilik aktlarını dərc etməlidirlər. Ciddi səbəblərə görə səlahiyyətli hakimiyyət orqanları tərəfindən icazə verildiyi hallar istisna olmaqla, qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmayan şəxsin nikaha daxil olmasının yolverilməzliyi də məhz həmin müddəanın tərkib hissələrindən biridir. 3-cü maddənin tələbinə əsasən, bütün nikahlar səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müvafiq rəsmi reyestrə daxil edilməlidir.

Qadınların ümumi hüquqları ilə bərabər, onların ayrı-ayrı vəziyyətlərə münasibətdə hüquq və azadlıqlarına dair müqavilələr də bu sahədə mövcud mənbələrin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Nümunə kimi hərbi münaqişələr zamanı qadınların hüquqlarına həsr edilmiş və beynəlxalq humanitar hüququn əsas mənbələrindən hesab edilən 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarını, onlara I və II Əlavə Protokolları göstərmək olar.

Müvafiq kateqoriya şəxslərin hüquqi müdafiəsi, həmçinin milli qanunvericilik çərçivəsində də həyata keçirilir. Məsələn, Qadın hüquqları ilə bağlı məsələ AR Konstitusiyasının 25-ci maddəsində əks edilmişdir. Belə ki, həmin maddənin II hissəsinə müvafiq olaraq kişi və qadının eyni hüquq və azadlıqları vardır. Dövlətin irqindən, milliyyətindən, dilindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsi isə müvafiq maddənin III

hissəsinin əsas tələbidir.

Bundan əlavə, qadınların ayrı-ayrı hüquqlarının müəyyən-ləşdirilməsi və təmin edilməsində beynəlxalq təşkilatların da rolu böyükdür. Burada xüsusi yeri BMT tutur. Belə ki, müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətini özündə birləşdirən BMT çərçivəsində qadınlara və onların problemlərinə həsr olunmuş bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. 1975-ci ildə Meksiko şəhərində Qadınların I Ümumdünya Konfransı keçirildi və həmin il tarixə Qadın ili kimi düşdü. Bundan əlavə, 1976-85-ci illərdə «Bərabərlik, inkişaf və sülh» devizi altında qadınların hüquqları, cəmiyyətdə yeri və rolu problemlərinə həsr edilmiş BMT Dekadası keçirildi. Həmçinin Kopenhagendə Qadınların II Ümumdünya Konfransı (1980), Nayrobidə Qadınların III Ümumdünya Konfransı (1985), Pekində Qadınların IV Ümumdünya Konfransı (1995), ABŞ-da İnsan hüquqlarına həsr olunmuş 1998-ci il Dünya Konfransı, 1999-cu ildə Haaqada Qadınların Sülh Çağırışı Konfransı keçirilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, qadın hüquqları ilə bağlı məsələlər 1992-ci ildə Rio de Janeyroda keçirilən BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf Konfransı, Vyanada İnsan hüquqlarına həsr olunmuş 1993-cü il Dünya Konfransı, Əhali və inkişaf üzrə Qahirə Beynəlxalq Konfransı (1994), Sosial inkişaf üzrə Dünya Sammiti (Kopenhagen, 1995), İtaliyada keçirilən 1997-ci ildə Beynəlxalq Ərzaq və Qidalanma Sammitində əsas müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur.

BMT-nin qadın hüquqları ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirləri dörd istiqamətdə təsnifləşdirmək məqsədəuyğun olardı: hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi; ictimai fikrin və beynəlxalq fəaliyyətin səfərbər edilməsi; statistik məlumatların toplanması və təhlil edilməsi; həyat səviyyəsi aşağı olan qruplara yardımların göstərilməsi.

BMT çərçivəsində qadın hüquqlarının müdafiəsində Qadınların IV Ümumdünya Konfransının da xidmətləri az olmamışdır. 1995-ci ilin sentyabr ayının 4-15-də Pekində keçirilən həmin Konfrans qadın və kişilərin hüquq və insani ləyaqət bərabərliyi ideyalarına tərəfdar olduğunu bəyan etmişdir. Konfrans qadınların imkanlarının genişlənməsi və vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması uğrunda fəaliyyət göstərmək istiqamətində Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platformasını qəbul etmişdir. Konfransda bir daha qeyd edilmişdir ki, insan hüquqları tərkibində qadın hüquqlarına riayət olunmalı, qadınların imkanları daha da genişləndirilməli, qərar qəbul etmək və dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüquqları da daxil olmaqla, onların ictimai həyatın bütün sahələrində bərabər iştirakı

təmin edilməlidir.

Burada qəbul edilən Fəaliyyət Platforması altı fəsildən ibarət olsa da, onun IV fəslə bir sıra strateji məram və tədbirləri (qadınlar və yoxsulluq; təhsil və qadınların peşə hazırlığı; qadın və səhiyyə; qadınlara qarşı zorakılıq; qadınlar və hərbi münaqişələr; qadınlar və iqtisadiyyat; qadınların qanunvericilik orqanlarının işində və qərar qəbul edilməsi prosesində iştirakı; qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının idarə mexanizmləri; qadın hüquqları; qadınlar və kütləvi informasiya vasitələri; qadınlar və ətraf mühit) özündə təsbit edir.

Qadın hüquqlarının təmin edilməsində təşkilati mexanizmlər də özünəməxsus yer tutur. Həmin mexanizmlərə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə, Qadınların statusu üzrə Komissiya, Kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə riayət edilməsi üzrə Komitə, BMT Qadın Fondu (UNIFEM) aiddir.

Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə – Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən 1979-cu ildə qəbul edilən Konvensiyanın 17-ci maddəsi əsasında 1982-ci ildə yaradılmışdır. Bu Komitə qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün məsələlərini nəzərdən keçirir, müxtəlif təşkilatlardan daxil olan şikayətlərə baxır və bu problemlərin həllində dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq edir.

1999-cu il oktyabrın 6-da qəbul olunmuş Fakultativ Protokola əsasən Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə Komitə Konvensiyanın müddəalarının pozulması ilə bağlı fərdi şikayətlərə də baxa bilər.

Qadınların statusu üzrə Komissiya funksional komissiya olaraq İqtisadi və Sosial Şuranın 21 iyun 1946-cı il tarixli 11 (II) sayılı Qətnaməsinə uyğun olaraq yaradılmışdır. Komissiyanın məqsədi İqtisadi və Sosial Şuraya qadınların iqtisadi, sosial, mülki, təhsil və s. hüquqların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr vermək olmuşdur.

Komissiya Şuraya qadınların hüquqları ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair tövsiyələr verir. Komissiyanın məqsədlərindən biri də bütün dünyada qadınların kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmalarının hüquqi və faktiki baxımdan reallaşmasına yardım etməkdir. İqtisadi və Sosial Şura 1987-ci ildə qəbul etdiyi 1987/22 sayılı Qətnaməsi ilə Komissiyanın mandatını bir daha genişləndirdi. 1995-ci ildə Qadınların IV Ümumdünya Konfransından sonra Baş Məclis Komissiyaya Konfransda qəbul olunmuş Platformanın (Pekin Platforması) fəaliyyəti üzrə vəzifələri həyata keçirməyi də həvalə

etmişdir.

Kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə riayət edilməsi üzrə Komitə 26 yanvar 1998-ci ildə yaradılmışdır. Komitə aşağıdakı məsələlərə görə məsuliyyət daşıyır: qadın və kişilərin arasında bərabərlik məsələlərini, o cümlədən bu sahədə Avropa Şurasının üzv-dövlətlərindəki vəziyyəti araşdırmaq; kişi və qadınlar arasında bərabərlik məsələlərində siyasətə və qanunvericiliyə təsir göstərə bilən fəaliyyətlərin nəzərdən keçirilməsi; bərabər imkanlar məsələsi ilə bağlı üzv-dövlətlərə tövsiyələrin verilməsi; qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi ilə bağlı müxtəlif seminarların, konfransların, parlament dinləmələrinin keçirilməsi; qadın və kişilər arasında bərabər imkanlarla bağlı üzv-dövlətlərin parlament qurumları arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi. Komitə müxtəlif ölkələrdə qadın hüquqlarının müdafiəsi, qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə məsələləri ilə yaxından məşğul olur.

BMT Qadın Fondu (UNIFEM) BMT-nin 1975-ci ildə Meksikoda keçirdiyi Qadınların Birinci Ümumdünya Konfransında qadın təşkilatlarının verdiyi təkliflərə və sorğuya əsasən 1976-cı ildə yaradılmışdır. Hazırda UNIFEM dünyanın 100-dən artıq ölkəsində fəaliyyət göstərir, onun 14 direktorluğu və Afrika, Ərəb ölkələri, Asiya və Sakit Okean, Mərkəzi və Şərqi Avropa, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Latin Amerikası və Karib ölkələri üzrə şəbəkələri mövcuddur.

UNIFEM BMT-nin Qadın Fondu olmaqla, qadınların insan hüquqları, onların siyasi həyatda iştirakı, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönələn innovasiya proqramlarının və bu istiqamətdə həyata keçirilən strateji fəaliyyətin maddi və texniki problemlərini həll edir. UNIFEM bütün dünyada cinsi bərabərliyin və gender münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində BMT fəaliyyətini həyata keçirir.

Qadın hüquqlarının qorunması AR-in dövlət siyasətinin bir hissəsini təşkil edir. Bununla əlaqədar, ilk növbədə, 1998-ci il 14 yanvar tarixli AR Prezidentinin «Azərbaycanda qadınların rolunun artırılmasına dair tədbirlər haqqında» Sərəncamını qeyd etmək olar. Məhz həmin ilin sentyabrında AR-də ilk dəfə Azərbaycan qadınlarının I Qurultayı keçirildi. 2003-cü ildə isə Azərbaycan Qadınlarının II Qurultayı keçirildi. Bundan əlavə, AR bu sahədə dövlət siyasətini özünün müvafiq dövlət orqanı – Ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsi vasitəsilə həyata keçirir.

7.2. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi müasir beynəlxalq və dövlət-daxili hüququn aktual problemlərindən hesab edilir.

İlk növbədə, BMT Baş Məclisinin XIV sessiyasında qəbul edilmiş 1959-cu il Uşaq hüquqları Bəyannaməsi qeyd edilməlidir ki, burada da uşaqların bir çox hüquqları əks olunmuşdur. Həmin hüquqlara doğulduğu andan ad və vətəndaşlığa malik olmaq hüququ (prinsip 3), sosial təminat sferası ilə bağlı bütün imkanlardan istifadə etmək hüququ (prinsip 4), fiziki, psixi və yaxud sosial baxımdan qüsurlu uşağın xüsusi rejim, təhsil və qayğı ilə təmin edilmək hüququ (prinsip 5), təhsil və onunla bağlı bütün hüquqlardan istifadə etmək imkanı (prinsip 7), onların bütün hallarda müdafiə və yardım almaq hüququ (prinsip 8) daxildir.

Bütün bunlarla yanaşı, uşaqların qanun və digər xüsusi müdafiə vasitələri ilə təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, onun öz valideynlərinin himayəsi və məsuliyyəti altında böyüməsi, ailəsi olmayan uşaqlara və yaşamaq üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan uşaqların dövlət və cəmiyyət tərəfindən xüsusi qayğı ilə təmin edilməsi, çoxuşaqlı ailələrə dövlət yardımı və digər müavinətlərin ayrılması, uşaqların laqeyd münasibət, qəddarlıq və istismar formalarından müdafiə edilməsi, zəruri yaş həddinə çatmayana qədər onların işə qəbul edilməsinin yolverilməzliyi, uşaqlara sağlamlığı və ya təhsili üçün zərərli olan, fiziki, əqli və əxlaqi inkişafına mane ola biləcək iş və məşğuliyyətin tapşırılmaması, onların irqi, dini və yaxud digər ayrı-seçkilik formasının təşviqi təcrübəsindən kənar saxlanılaraq qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük, xalqlar arasında dostluq, sülh və ümumi qardaşlıq ruhunda tərbiyə edilməsi ilə bağlı müddəalar Bəyannamənin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Bütün bunlarla yanaşı, 1986-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilən Milli və beynəlxalq səviyyədə uşaqların müdafiəsi və rifahı, xüsusilə onların tərbiyə edilməsi və övladlığa verilməsi zamanı sosial və hüquqi prinsiplər haqqında Bəyannamə isə ailə və uşaqların ümumi rifahı, uşaqların tərbiyəyə verilməsi, övladlığa götürülməsi ilə bağlı mühüm müddələri özündə birləşdirir..

Bəyannamədə dövlətlərin, ilk növbədə, ailə və uşaqların rifahına diqqət ayırması (m. 1), uşaqlarının rifahının ailənin rifahından asılı olması (m. 2), valideynlərin uşaqlarına qayğı göstərməsi (m. 3), qayğı göstərilmədiyi təqdirdə, uşaqların digər ailələrə tərbiyə olunmaq üçün verilməsi və ya onların xüsusi müəssisələrdə yerləşdi-

rilməsi (m. 4), uşaqların ad, vətəndaşlıq və qanuni nümayəndəyə malik olmaq hüququ (m. 8) və s. məsələlər əsas məqamlardır.

Uşaqların tərbiyə edilməyə verilməsi ilə bağlı normalar isə Bəyannamənin B fəslinin tərkib hissəsini təşkil edir (m. 10-12). Burada uşaqların tərbiyəyə verilməsinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi, onların müvəqqəti olaraq digər ailələrə tərbiyə olunmaq üçün verilməsi, zərurət olduqda isə onların öz ailələrinə qaytarılması və ya övladlığa götürülməsinə imkan yaradılması, səlahiyyətli hakimiyət orqanları və təsisatlarının uşaqların rifahının təmin edilməsinə nəzarət üzərində məsuliyyət daşması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

Bəyannamənin sonuncu C fəslı isə övladlığa götürməyə həsr edilmişdir. 13-cü maddəyə müvafiq olaraq, övladlığa götürmənin əsas məqsədi daimi ailə təminatının həyata keçirilməsinə münəcər edilir. Müvafiq sənədin 14-cü maddəsi uşaqlara onlar üçün daha çox əlverişli münasibətin olduğu ailəyə övladlığa verilməsi imkanını müəyyən edir. 16-cı maddəyə görə, qəyyumluq və himayəçilik təsisat və xidmətləri övladlığa götürülən uşaqla övladlığa götürən şəxs arasında münasibətləri təmin etməlidir.

BMT çərçivəsində qəbul edilmiş digər sənədlərdə də uşaq hüquqlarına həsr olunmuş müddəalar mövcuddur. Belə ki, 1990-cı ildə qəbul olunmuş Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün BMT Rəhbər Prinsipləri (Ər-Riyad Prinsipləri) cinayətkarlığın qarşısını alma tədbirlərinin ümumi istiqamətləri, cəmiyyətdə həyata hazırlıq prosesi, sosial siyasət, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin icra edilməsi, siyasət və tədqiqatın işlənilib hazırlanmasına həsr edilmişdir. Həmin Prinsiplərdə hər bir ailə və onun bütün üzvlərinin rifahının təmin edilməsi, uşaqların tərbiyə edilməsinə yönəlmiş dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması, bütün uşaq və gənclərin bərabər hüquqlu şəkildə təhsilə cəlb edilməsi, onların təhsilin obyektı deyil, fəal və əsl iştirakçıları qismində çıxış etməsi, məktəblərlə cəmiyyət arasında əlaqələrin formalaşmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə, gənclərə qarşı psixi təzyiqlərin qarşısının alınması və onlara mənəvi dəstəyin göstərilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Prinsiplərdə əsas yerlərdən birini də uşaqlara münasibətdə sosial siyasətin həyata keçirilməsi tutur. Ümumiyyətlə, dövlət siyasətinin müəyyənləşdirilməsinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi gənclər üçün sosial siyasət proqramlarının hazırlanması, onların psixi sağlamlığının mühafizəsi, tibbi xidmətlərin, qidalanma və ya-

sayışın təmin edilməsi, onlara münasibətdə narkomaniyanın və alkoqolizmin qarşısının alınması kimi məsələlər çıxış etməlidir.

Sənədin IV hissəsi isə bilavasitə yetkinlik yaşına çatmayanlar üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Burada uşaqların (və ya hər hansı bir gəncin) ailə, məktəb və digər təsisatlarda işgəncəyə məruz qalmaması, onların cinayət fəaliyyətinə cəlb edilərək bir vasitə kimi istifadə edilməsinin yolverilməzliyi, uşaqların və gənclərin narkotik maddələrin ticarəti və narkomaniyadan müdafiəsi üçün qanunvericiliyə ciddi şəkildə əməl edilməsi və s. məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

BMT tərəfindən qəbul edilmiş digər sənəd – 1985-ci il tarixli Yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsinin icra edilməsinə aid BMT-nin Minimal Standart Qaydaları (bəzən bunu Pekin Qaydaları da adlandırırlar) isə müvafiq sahə ilə bağlı normaları özündə əks etdirir.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərdə ayrı-ayrı müddəaların olmasına baxmayaraq, bu sahədə universal bir beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsinə ciddi ehtiyac duyulurdu. Bu istiqamətdə mühüm addım 20 noyabr 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi olmuşdur. Qeyd edilir ki, 1989-cu il Konvensiyası onun iştirakçıları olan dövlətlərin əməl etmələri olduqları yeganə universal beynəlxalq sənəddir ki, onun müddəaları şəxsiyyətin həm mülki və siyasi hüquqlarını, həm də sosial-iqtisadi hüquqlar kompleksini əhatə edir (Y.M.Kolosov).

Konvensiya uşaqları cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi tanıtdırır. Konvensiyanın qəbulu ilə uzun müddət uşaqların valideynlər və onlara qayğı göstərən şəxslərə məxsus olması haqqında fikirlərə son qoyulmuş oldu. Bütövlükdə, 1989-cu il Konvensiyasının xarakterik xüsusiyyəti burada uşaqların hüquqlarının vahid bir kompleks halında sistemləşdirilməsi olmuşdur. Eyni zamanda, bura əvvəllər müəyyən edilən məsələlərin ciddi şəkildə Konvensiya ilə ümumməcburi xarakter kəsb etməsi də aiddir. Konvensiya uşaqlara münasibətdə yeni etik prinsiplər və beynəlxalq davranış normaları müəyyən etmişdir. Konvensiya ilə yeni hüquqlar kompleksi də əks olunmuşdur. Məsələn, öz vərdişlərini saxlamaq (8-ci maddə), hərbi hərəkətlərdə iştirak etməmək (38-ci maddə).

Konvensiya ilə müvafiq nəzarət mexanizminin (Uşaq hüquqları komitəsi) yaradılması da onun müddəalarının dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiyasında və dövlətlərin bu sahədə öz

öhdəliklərini yerinə yetirməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Uşaq hüquqlarının təmin edilməsində milli qanunvericilik də xüsusi rola malikdir. Belə ki, əgər bu sahədə mövcud və qüvvədə olan beynəlxalq-hüquqi aktlar subyektiv hüquqların dairəsini müəyyən edirsə və bunların təmin edilməsi ilə bağlı dövlətlərin üzərinə bir sıra öhdəliklər qoyursa, milli qanunvericilik onların konkret dövlətin ərazisində həyata keçirilməsinin qayda və şərtlərini, üzərinə qoyulan öhdəliklərin dövlətdaxili icra mexanizmini təsbit edir. Nümunə kimi 19 may 1998-ci il tarixli «Uşaq hüquqları haqqında» AR Qanununu göstərmək olar. Qanun 18 yaşına çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən şəxslərə münasibətdə hüquq və vəzifələri özündə əks etdirir. Milli və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, yaradılmış məqsədli uşaq sosial proqramları əsasında həyata keçirilən dövlət siyasəti hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunması, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil alması, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsinə yönəldilir (m. 3).

Bütün bunlarla yanaşı, Qanunda uşaqların hüquq bərabərliyi (m. 6), uşağın yaşamaq və inkişaf etmək hüququ (m. 8), uşağın həyatı və sağlamlığının mühafizəsi hüququ (m. 9), uşağın ad və vətəndaşlıq almaq hüququ (m. 10), uşağın tərbiyə almaq hüququ (m. 11), uşağın azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ (m. 12), uşağın zəruri təminat hüququ (m. 13), uşağın vicdan, fikir və söz azadlığı (m. 14), uşağın məlumat azadlığı (m. 15) göstərilmişdir. 16-cı maddədə isə uşaqların davranış qaydalarına əməl etmək, AR-in dövlət rəmzlərinə bələd olmaq, biliklərə yiyələnmək, özünü müvafiq fəaliyyətə hazırlamaq, valideynlərə, digər vətəndaşların hüquq və mənafeələrinə, öz xalqının və başqa xalqların ənənələrinə və mədəni sərəvətlərinə hörmətlə yanaşmaq, tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumaq kimi vəzifələri müəyyən edilir.

Qanunun II fəslə bilavasitə ailə və uşaq arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Həmin fəsildə uşağın ailədə yaşamaq hüququ (m. 17), valideynlərindən ayrı yaşayan uşağın hüququ (m. 18), valideynlərin hüquq və vəzifələri (m. 19), uşağın mənzil hüququ (m. 20), uşağın vərəsəlik və valideynlərinin əmlakı hesabına saxlanma hüququ (m. 21) daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Belə ki, 19-cu maddəyə müvafiq olaraq valideynlərin (o cümlədən övladlığa götürənlərin, qəyyumların və ya himayəçilərin) uşağın tərbiyəsində bərabər hüquq və vəzifələri mövcuddur. Həmçinin onların uşağı sağlam böyütmək, ümumbəşəri və milli dəyərlər

əsasında tərbiyə etmək, müstəqil həyata hazırlamaq, onun maddi və mənəvi tələbatlarını təmin etmək, hüquq və mənafeələrini qorumaq, uşağın vurduğu maddi ziyanı görə məsuliyyət daşımaq vəzifələri göstərilmişdir.

Uşaq və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin nizama salınmasına istiqamətlənmiş normalar isə III fəslin əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Göstərilən normalarda uşağın təhsil almaq hüququ, dövlətin təhsil sisteminin uşağın şəxsiyyətinin inkişafına, zəruri bilik və bacarıqları tam həcmdə əldə etməsinə şərait yaratmasına, fitri istedadı malik uşaqların dövlət qayğısı ilə təmin edilməsinə, onların yaşına, səhhətinə, ümumtəhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinə uyğun olaraq əmək hüququnun mövcud olmasına, dövlətin sosial, hüquqi, iqtisadi, tibbi və tərbiyəvi vasitələrlə uşaqların istismarının bütün növlərindən, ağır, zərərli və təhlükəli əmək və təsirlərdən mühafizə etməsinə, uşaqlara dövlət tərəfindən birdəfəlik ödəmələr, aylıq müavinətlər, kompensasiyalar formasında sosial yardımlar verilməsinə həsr edilmiş müddəalar da mövcuddur. Bundan əlavə, uşaqların istirahət hüququ (m. 25), uşaqların ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququ (m. 26), uşağın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi hüququ (m. 27) da mövcud fəslin tərkib hissələrindən biridir.

Qanunun sonuncu – IV fəslə isə əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi ilə əlaqədardır. Əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqlar dedikdə, hərbi əməliyyatlar, epidemiya, təbii və ekoloji fəlakətlər zonasında yaşayan və ya onların təsirinə məruz qalan, habelə yetim uşaqlar, natamam (valideynlərindən biri olan), aztəminatlı ailələrin uşaqları, şəhid uşaqları başa düşülür. Bu, Qanunun 30-cu maddəsindən irəli gəlir.

31-ci maddədə isə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsinin onların övladlığa götürülməsi, himayəçiliyə və ya digər ailəyə verilməsi və ya müəssisələrə yerləşdirilməsi üsulu ilə təmin edilməsi, müdafiə üsulu zamanı uşağın etnik mənşəyi, dini və mədəni mənsubiyyəti, dili, tərbiyəsinin, varisliyinin nəzərə alınması, uşaq müəssisələrində saxlanan valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tam şəkildə dövlət təminatında olması nəzərdə tutulur.

37-39-cu maddələrdə isə silahlı münaqişə, fors-majör hadisələr, qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı işlərdə uşaqların müdafiəsindən söhbət gedir. Belə ki, AR-in hərbi münaqişələrə cəlb edildiyi ərazilərdə uşaqların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun müdafiəsini təmin etməsi, döyüş əməliyyatları zonasında olan uşaqların təh-

lüksüz yerlərə köçürülməsi, onların həyat və sağlamlığının mühafizəsi üçün bütün mümkün imkanlardan istifadə etmək vəzifəsi, 15 yaşına çatmamış uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakının birbaşa qadağan edilməsi, uşaqların hərbi-təhsil müəssisələrinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar müddəalar 37-ci maddənin əsas tərkib hissəsidir. 38-ci maddə isə təbii fəlakətlər, bədbəxt hadisələr və qəzalar nəticəsində zərər çəkmiş uşaqların hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. 39-cu maddəyə müvafiq olaraq qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarına müvafiq statusun verilməsi, onları müdafiə və humanitar yardımla təmin etmək üçün müvafiq təcili tədbirlərin görülməsi, belə kateqoriya uşaqların valideynlərinin axtarışının təşkil edilməsi mütləq həyata keçirilməlidir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlətin müvafiq fəaliyyətə malik beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsi, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə zəruri köməklik göstərməsi də normanın təsiri altına düşür. Qanunda uşaq hüquqlarının digər aspektlərinə həsr olunmuş məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Uşaqların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, uşaq hüquqları ilə bağlı müqavilələrə və bu sahədə dövlətlərin üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin icrasına nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə bir sıra təşkilati-nəzarət mexanizmləri mövcuddur. Həmin mexanizmlərdən Uşaq Fondu, Uşaq Hüquqları Komitəsini göstərmək olar.

Uşaq Fondu (UNICEF) 1946-cı ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən yaradılmışdır. Fondun o dövrdə əsas məqsədi İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa ölkələrindəki uşaqlara yardım proqramlarını həyata keçirmək idi.

Təşkilat 1953-cü ildə daimi fəaliyyət göstərən bir struktur kimi BMT sistemində daxil oldu (həmin dövrdə bu təşkilat BMT-nin Beynəlxalq Fövqəladə Uşaq Fondu adlanırdı). Təşkilatın funksiyalarında əsas yeri inkişaf etməkdə olan ölkələrin səfalətdə olan uşaqlarının ehtiyaclarının təmin edilməsi olmuşdur. Fond ayrıca idarəetmə orqanına da malikdir. Fonda 36 üzvdən ibarət olan İcraiyyə Şurası rəhbərlik edir. İcraiyyə Şurası Fondun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, proqramları təhlil edir və büdcəni təsdiq edir. Fondun Katibliyi Nyu-York şəhərində yerləşir və öz işini 160-dan çox ölkədə 200-dən artıq bürolar vasitəsilə həyata keçirir. Uşaq Fondu fəaliyyətinin daha çox hissəsini qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx şəkildə quran BMT-nin strukturlarından biri hesab olunur.

Uşaq Fondunun yardımları əsasən üç formada həyata keçirilir: uşaqlara yardım proqram və planlarının hazırlanmasının dəstəklənməsi; bu proqramların həyata keçirilməsi üçün material və avadanlığın verilməsi; inkişaf etməkdə olan ölkələrin özündə Fond heyətinin təşkil edilməsi üçün lazımı vəsait və kadrların ayrılması. Uşaq Fondu tamamilə könüllü yardımlar hesabına fəaliyyət göstərir, bütün yardımların 30 faizdən çoxu uşaq sağlamlığının qorunmasına (vaksinlər, uşaq qidası və s. alınmasına) sərf olunur. Fondun başlıca mətbu orqanları («Dünyada uşaqların vəziyyəti», «Millətin inkişafı» jurnalları) vasitəsilə bu sferada həyata keçirilən tədbirlər, dünyada uşaqların vəziyyəti, uşaqlar və onların hüquqlarının digər aspektlərinə dair məsələlər üzrə daimi məlumatlar verir.

Uşaq Hüquqları Komitəsi 1991-ci ildə Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasına əməl edilməsinə nəzarət etmək məqsədilə yaradılmışdır.

7.3. Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi

Milli azlıqlar və onlara mənsub şəxslər, o cümlədən onların hüquqları ilə əlaqədar məsələləri təhlil edərkən, burada bir sıra aspektlərə (məsələn, milli azlıqlara münasibətdə ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, onlara məxsus xüsusi hüquqların təsbit olunması, təhlili və qiymətləndirilməsi və s.) xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır.

Azlıqların hüquqi statusundan danışarkən, onlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması irqi, dini, dil əlamətlərinə, milli və ya sosial mənsubiyyətinə, doğulma və ya digər vəziyyətə münasibətdə tətbiq edilir. Belə mühüm hüquqlara əlavə qismində din azadlığı, söz və fikir azadlığı, azlıqların nümayəndələrinin hüquq subyektliliyinin tanınması hüququ, qanun qarşısında bərabərlik və qanunun bərabər müdafiəsi hüququnu da göstərmək olar.

Ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi barədə müddəalar 1945-ci il BMT Nizamnaməsinin 1-ci və 55-ci maddələrində, 1948-ci il tarixli İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 2-ci maddəsində, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci maddəsində əks olunmuşdur. Bundan əlavə, analoji məsələlər bir sıra ayrı-ayrı beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir: Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il 111 sayılı BƏT

Konvensiyası; 1965-ci il İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya; Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliklə mübarizə haqqında 1960-cı il YUNESKO Konvensiyası; İrqiçilik və irqi mövhumat haqqında 1978-ci il YUNESKO Konvensiyası; Din və ya əqidə əsasında ayrı-seçkiliyin və dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1981-ci il Bəyannaməsi; Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası.

Müvafiq sfera ilə bağlı məsələlər digər regional müqavilə və sazişlərdə də təsbit edilmişdir. Məsələn, İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası, Milli azlıqlar haqqında Avropa Çərçivə Konvensiyası, ATƏT-in Başəri dəyərlər üzrə Konfransının Kopenhagen Müşavirəsinin Sənədi, İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il Amerika Konvensiyası, 1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqlarının Afrika Xartiyası və s.

Bəzi müəlliflər yuxarıdakı məsələlərlə yanaşı, azlıqların xüsusi hüquqlarını ayrıca kateqoriya kimi ayırırlar. Xüsusi hüquqlar – imtiyaz deyil, azlıqların öz mövcudluğunu, xüsusiyyətlərini və ənənələrini saxlaması üçün əsas vasitəsidir. Azlıqlarla, o cümlədən milli azlıqlarla bağlı hüquq və vəzifələrin normativ əsası həm beynəlxalq-hüquqi sənədlər, həm də dövlətdaxili qanunvericilikdə daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

1992-ci il Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamədə milli azlıqların bir çox hüquqları təsbit edilmişdir. Bəyannaməyə müvafiq olaraq azlıqlara mənsub olan şəxslərin aşağıdakı hüquqlarına təminat verilir: milli, etnik, mədəni, dini və dil mövcudluğunun dövlət tərəfindən qorunub saxlanması (m. 1); öz mədəni sərvətlərindən istifadə etmək, dininə sitayiş etmək və dini ayinlərini icra etmək, həmçinin ictimai və şəxsi həyatda öz dilindən istifadə etmək hüququ (m. 2.1); mədəni, dini, ictimai, iqtisadi və dövlət həyatında iştirak etmək hüququ (m. 2.2); özlərinin birliklərini yaratmaq və onların fəaliyyətini təmin etmək hüququ (m. 2.4); ölkə daxilində və xaricdə digər azlıqlara mənsub olan şəxslərlə və öz qruplarının digər üzvləri ilə dinc əlaqələr qurmaq və onu dəstəkləmək (m. 2.5); hər hansı bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan təkbaşına və ya qrupun digər üzvləri ilə birgə öz hüquqlarını həyata keçirmək azadlığı hüququ (m. 3).

Bəyannamənin 4-cü maddəsi isə azlıqların bir sıra hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində dövlətlərin aşağıdakı öhdəliklərini özündə birləşdirir: öz mədəniyyətlərini, dillərini, dini, adət və ənənə-

lərini inkişaf etdirmək və öz xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün onlara şərait yaratmaq (m. 4.2); öz doğma dilini öyrənmək və doğma dilində təhsil almaq üçün lazımı imkanlar yaratmaq (m. 4.3); ərazilərində yaşayan azlıqların tarixi, ənənələri, mədəniyyəti, dilinin öyrənilməsini stimullaşdırmaq və bütövlükdə cəmiyyətdə zəruri biliklərin əldə edilməsi üçün imkanın təmin edilməsi (m. 4.4); ölkələrinin iqtisadi inkişafında onların iştirakını təmin etmək (m. 4.5); milli siyasət və proqramların işlənilib hazırlanmasında, o cümlədən əməkdaşlıq və yardım proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində, azlıqların qanuni maraqlarının nəzərə alınması (m. 5).

Bütün bunlarla yanaşı, dövlətlərə münasibətdə Bəyannamənin 6-cı maddəsində azlıqlara aid məsələlər, o cümlədən qarşılıqlı anlaşmanın və etimadın inkişaf etdirilməsi məqsədilə informasiya və təcrübə mübadiləsi ilə əlaqədar meydana çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində, 7-ci maddəsində müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə ifadə olunmuş hüquqlara hörmətin təşviq edilməsi məqsədilə əməkdaşlıq etmək öhdəlikləri müəyyən edilir.

Bəyannamənin 8-ci maddəsi isə azlıqların hüquqları ilə bağlı digər aspektləri özündə təsbit edir. Burada müvafiq şəxslərə münasibətdə dövlətlərin öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə heç kim tərəfindən maneə törədilməməsi, onların üzərlərinə götürdükləri öhdəlik və vəzifələri vicdanla icra etməsi, Bəyannamədə göstərilən hüquqların həyata keçirilməsinin ümumtanınmış insan hüquq və əsas azadlıqlarına ziyan vurmaması, onların həyata keçirilməsi üçün iştirakçı-dövlətlər effektiv tədbirlərin qəbul edilməsi, sənəddə əks olunmuş hər hansı bir halın dövlətlərin siyasi müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, suveren bərabərliyi prinsipinə hörmət də daxil olmaqla, BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd fəaliyyət kimi təfsir edilməməsi daha aydın formada əks olunmuşdur.

Azlıqlarla, xüsusilə milli azlıqlarla bu və ya digər dərəcədə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində bir çox regional sənədlər də mühüm rol oynayır. Onlardan Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il Minsk Konvensiyası, 1995-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası, Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il Avropa Xartiyası və s. sənədləri nümunə qismində göstərmək olar.

Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi haqqında 1994-cü il Minsk Konvensiyası adından göründüyü kimi, azlıqların konkret növünün – milli azlıqların hüquqi statusunun

müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, milli azlıqlar dedikdə, Razılığa gələn Dövlətlərdən birinin ərazisində daimi yaşayan və onun vətəndaşlığına malik olan, öz etnik mənsubiyyətinə, dilinə, mədəniyyətinə, dininə və ya ənənəsinə görə həmin dövlətin əsas əhalisindən fərqlənən şəxslər başa düşülür. Ümumiyyətlə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, «milli azlıqlar» anlayışının geniş konsepsiyası əslində öz ifadəsini MDB Konvensiyasında tapmışdır.

3-cü maddədə üzv-dövlətlərin milli azlıqlara mənsub şəxslərin mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının təmin edilməsinə zəmanət verməsini göstərməklə yanaşı, həmin kateqoriya şəxslərə münasibətdə irqi ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, onlara mənsub insan hüquqlarına hörmət edilməsini də təsbit edir.

Bütün bunlarla bərabər, Konvensiyada region çərçivəsində milli azlıqların hüquqları onun müddəalarının əksəriyyətini və tənzimləmə obyektinin əsas hissəsini təşkil edir. Həmin hüquqlara təkbəşinə və ya qrupun başqa üzvləri ilə birlikdə maneəsiz öz etnik, dil, mədəni və ya dini mövcudluğunu ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququ (m. 4.1), milli qanunvericiliyə uyğun şəkildə etnik, dil, mədəni və ya dini mövcudluğunun saxlanması və inkişafı məqsədilə müxtəlif təşkilatların yaradılması hüququ (m. 5.2), yazılı və ya şifahi formada öz doğma dilindən istifadə etmək, həmin dildə kütləvi informasiya vasitələri yaratmaq, rəsmi sənədlərdə öz ad və soyadından istifadə etməyi tələb etmək hüququ (m. 7.1), dini etiqad azadlığı və onunla bağlı digər xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmaq hüququ (m. 8) aid edilir.

Göstərilən hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı Konvensiyada dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyulmuşdur. Bu öhdəliklər, ilk öncə, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı milli azlıqların qanuni maraqlarının nəzərə alınması, onların etnik, dil, mədəni və dini mövcudluğunun qorunması və inkişafı üçün rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi (m. 4.2), milli azlıqlara mənsub şəxslərin ictimai və dövlət həyatında, xüsusilə yerli səviyyədə onların maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlərdə iştirak etmək hüququnun təmin edilməsi (m. 5.1), öz ərazisində digər üzv-dövlətin informasiya-mədəni mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşviq olunması (m. 6.2), rəsmi hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrin qurulması zamanı milli azlıqların öz dilindən istifadə etməsi üçün şəraitin yaradılması (m. 7.2) ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, 10-cu maddədə milli azlıqların öz hüquqlarını

həyata keçirməsi məqsədilə adekvat olaraq Razılığa gələn Tərəflərin vəzifələri göstərilmişdir. Məsələn, dövlət dilinin tədrisi və istifadəsi zamanı milli azlıqların doğma dillərindən istifadə etməsi və təhsil alması, müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən və istənilən səviyyəli təhsil müəssisələrinin və ya onların bölmələrinin yaradılması üçün müvafiq şəraitin nəzərə alınması; milli azlıqların dilində proqramların, dərslər vəsaitlərinin, elmi ədəbiyyatların hazırlanması və nəşr edilməsi, onların təhsil müəssisələri və ya bölmələrində çalışmaq üçün mütəxəssislərin hazırlanması və digər bu kimi məqsədlər üçün üzv-dövlətlərin orqanları arasında əməkdaşlığa yardım etmək; milli azlıqların mədəni irsinin qorunması və öyrənilməsi, o cümlədən onların tarixi mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək; təhsil müəssisələri və maarifləndirmə təşkilatlarında dövlətin tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi zamanı milli azlıqların tarixinin və mədəniyyətinin nəzərə alınması; milli sənətlərin (peşələrin) saxlanılması və inkişafına yardım göstərilməsi.

Konvensiyanın 11-ci maddəsi isə üzv-dövlətlərin milli azlıqların hüquqlarının ikitərəfli, regional və universal səviyyədə məcəllələşdirilməsi, BMT və ATƏT çərçivəsində bu istiqamətlərdə meydana çıxan cəhdlərin dəstəklənməsi, milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq təşkilatların normayaratma fəaliyyəti təcrübəsindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar müddəaları özündə birləşdirir.

32 maddədən ibarət olan 1995-ci ildə Strasburqda Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası milli azlıqlarla bağlı bir sıra məsələləri özündə birləşdirir. Konvensiyanın preambulasında 1993-cü ilin oktyabrın 9-da Vyanada qəbul edilmiş Avropa Şurası üzv-dövlətlərin dövlət və hökumət başçılarının Bəyannaməsi, 1950-ci il Avropa Konvensiyası və ona Əlavə Protokollar, BMT-nin konvensiya və bəyannamələri, ATƏM-in (ATƏT) sənədlərinə istinad edilərək, milli azlıqların bir çox hüquqlarının tanınması və təmin edilməsi barədə mühüm müddəalar əks olunmuşdur.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində milli azlıqların və bu azlıqlara mənsub şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, onun beynəlxalq əməkdaşlığın bir sahəsi hesab edilməsi göstərilir. Konvensiyanın II hissəsi bilavasitə milli azlıqların və onların ayrı-ayrı üzvlərinin hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir. İfade olunma xüsusiyyətinə görə həmin hüquq və azadlıqlar, əsas etibarilə,

digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə eynilik təşkil edir. Lakin burada əks olunan hüquq və vəzifələr adekvat olaraq dövlətlərin vəzifələri kontekstində müəyyən edilmişdir.

Belə ki, burada qanun qarşısında bərabərlik və qanunla bərabər müdafiə olunmaq hüququ (m. 4.1), öz mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək (m. 5.1), dinc yığıncaqlar keçirmək azadlığı və assosiasiyalar azadlığı, fikir, vicdan və din azadlığı (m. 7), dini etiqad azadlığı, öz əqidələrini azad şəkildə ifadə etmək və onunla bağlı digər məsələləri həyata keçirmək hüququ (m. 8), milli azlıqların hər bir üzvünün öz şəxsi həyatında və ictimai yerlərdə ana dilindən sərbəst və maneəsiz istifadə etmək hüququ, milli azlığa mənsub şəxsin həbs edilməsi, ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın mahiyyəti barədə məlumat almaq, digər cinayət-prosessual hüquqlara malik olmaq hüququ (m. 10), adının, soyadının və atasının adının müvafiq milli azlığın dilində ifadə edilməsi, yerli səviyyədə ənənəvi yer adları, küçə adları və digər topoqrafik məlumatların həmin dildə göstərilməsi hüququ (m. 11), milli azlıqların tarixi, mədəniyyəti, dili və dini ilə bağlı tədqiqatların aparılması, milli kadrların hazırlanması, bu dildə kitab və digər çap vasitələrinin nəşr edilməsi hüququ (m. 12), milli azlıqlara mənsub şəxslərin mədəni, ictimai və iqtisadi həyatda, habelə dövlət işlərinin idarə olunması, yerli səviyyədə onların mənafeyi ilə bağlı işlərin idarə edilməsində effektiv iştirak etmək hüququ (m. 15) daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Bu sahədə iştirakçı-dövlətlərin öhdəliklərinə gəldikdə isə onlar, eynilə, təhlil edilən beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə analoji xüsusiyyətlərə malikdir.

Regional dillər və azlıqların dilləri haqqında 1992-ci il Avropa Xartiyası isə azlıqların konkret hüququnun – digər məsələlərlə yanaşı, doğma dildən istifadə etmək hüququ ilə bağlı müddəaları özündə birləşdirir. Həmin sənəddə ictimai həyatda, təhsil sferasında, məhkəmə hakimiyyətində, inzibati orqanlar və dövlət qulluğunda kütləvi informasiya vasitələrində azlıqların öz dilindən istifadə etmək hüququnu təsbit edir. Bütün bunlarla yanaşı, Xartiyada digər məsələlərdə də (məsələn, bir sıra müddəaların tətbiq edilməsinin məqsəd və prinsipləri, mövcud müdafiə rejimi, mövcud öhdəliklər, transsərhəd mübadiləsi, Xartiyanın tətbiq edilmə qaydası və s.) təsbit edilmişdir.

Milli azlıqlar, o cümlədən milli mənsubiyyətlə bağlı məsələlər həmçinin milli qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, AR Konstitusiyasının 44-cü maddəsinə müvafiq olaraq, hər kəsin

milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Bundan əlavə, burada heç kəsin milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilməməsi barədə imperativ norma da təsbit edilmişdir.

7.4. İşgəncələrin qadağan edilməsi və insan hüquqları

Müasir dövrdə insan hüquqlarının müdafiəsi, bununla əlaqədar bir sıra məsələlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən işgəncələrin qarşısının alınması beynəlxalq hüququn qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

İşgəncələr və ona bərabər hərəkətlərin qadağan edilməsi, o cümlədən onların cəzalandırılması, bununla bağlı üzv-dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklərin qoyulması 1984-cü il tarixli İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə Konvensiyada daha dəqiq formada əks olunmuşdur.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, «işgəncə» müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar alma, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiği hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsini ifadə edir.

Konvensiya dövlətlərin üzərinə onların yurisdiksiyalarında olan istənilən ərazidə işgəncə aktının qarşısının alınması üçün effektiv qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və digər tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Bütün bunlarla yanaşı, işgəncəyə yol verilməsi üçün hər hansı şəraitin, o cümlədən müharibə və müharibə təhlükəsinin, daxili siyasi qeyri-sabitliyin və ya istənilən digər fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğu bəhanə edilə bilməz. Buraya həmçinin ali rəis heyətinin və yuxarı dövlət orqanlarının əmri və ya sərəncamı da aid edilir (m. 2). Dövlətlərin öz cinayət qanunvericiliklərində işgəncə əməlini cinayət kimi nəzərdə tutması və müvafiq əməlin ağırlıq dərəcəsinə görə cəza müəyyən etməsi ilə bağlı öhdəliklər isə 4-cü maddənin tərkib hissəsini təşkil edir.

İşgəncələrin qadağan olunması sahəsində 9 dekabr 1985-ci

ildə qəbul edilmiş və 28 fevral 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş İşgəncələrin aradan qaldırılması və onların tətbiqinə görə cəza haqqında Amerika Konvensiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində hər hansı şəxsə cinayət istintaqı məqsədilə qorxu vasitəsi, həmin şəxsin cəzalandırılması vasitəsi, preventiv tədbir, sanksiya və ya hər hansı başqa məqsədlə fiziki və ya psixi ağrı, yaxud əzab vermək vasitəsi kimi tətbiq olunan hər hansı qəsdən törədilən əməl işgəncə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, hər hansı bir şəxslə onun ləyaqətinin alçaldılmasına və ya onun fiziki, yaxud əqli qabiliyyətin azaldılmasına yönələn təsir metodlarının tətbiq olunması, hətta belə metodlar fiziki ağrı və psixi əzab verməyə belə, işgəncə hesab edilmişdir.

Afrika regionu çərçivəsində işgəncənin qadağan edilməsinin normativ əsasını isə 1981-ci il tarixli İnsan və xalqlar hüquqlarının Afrika Xartiyasının 5-ci maddəsi təşkil edir.

1994-cü ildə Ərəb Dövlətləri Cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilən İnsan hüquqlarının Ərəb Xartiyası yuxarıda sadalanan regional sənədlərlə oxşar müddəaları özündə əks etdirsə də, Xartiyanın fərqli cəhəti müəyyən hüquq və azadlıqların, onların təminatlarının vətəndaşlıqla əlaqələndirilməsində ifadə edilir.

İşgəncələrin qadağan olunması baxımından İnsan hüquqlarının Ümumislam Bəyannaməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəyannamədə göstərilir ki, heç kəsə mənəvi iztirab, yaxud cismani işgəncə verilə bilməz, onun özünə, yaxud qohumlarının və yaxın adamlarına zərər vuran rəftar edilə bilməz, heç kəs cinayət törətməyini etiraf etməyə, yaxud onun mənafeyinə zərər vuran hərəkətlərə razılıq verməyə məcbur edilə bilməz.

Mütləq insan hüquqlarından biri hesab edilən işgəncənin yolverilməzliyi həm də bir çox təşkilat və qurumların gündəliyində əsas müzakirə obyektinə olmaqla, onların çərçivəsində bir sıra sənədlərin işlənilib hazırlanmasında təkanverici qüvvə qismində iştirak etmişdir. Məsələn, İşgəncələrlə bağlı şikayətlərə baxılması və bununla bağlı nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi isə İşgəncələr əleyhinə Komitə tərəfindən yerinə yetirilir. Komitə, əsas etibarilə, dövlətlərin Konvensiya üzrə götürdükləri öhdəliklərin həyata keçirilməsinə dair gördükləri tədbirlər barədə hesabatları nəzərdən keçirir. Bundan əlavə, işgəncələrin müntəzəm şəkildə baş verdiyi dövlətlə əməkdaşlıq etmək və daxil olan məlumatlar əsasında qeydlər təqdim edilməsinə nəzarəti həyata keçirmək vəzifəsi də onun səlahiyyətləri sırasına daxildir.

Nəticədə aparılan araşdırmanın nəticələrini nəzərdən keçirdikdən sonra Komitə həmin vəziyyətdə məqsədəuyğun hesab edilən istənilən qeyd və təkliflərlə birgə müvafiq nəticəni işgəncənin baş verdiyi dövlətə göndərir. Göstərilənlərlə yanaşı, Komitəyə ərizələrin qəbul edilməsi üçün bir sıra tələblərə riayət edilməsi zəruridir. Həmin tələblərə məlumatın yazılı şəkildə təqdim edilməsi, 6 aylıq müddətə əməl olunması, mümkün daxili tədbirlərin tətbiq edilməsi və tükənməsi, anonimliyin olmaması və Konvensiyanın müddəaları ilə ziddiyyətin meydana çıxması kimi məsələlər daxildir.

İşgəncələrə qarşı Konvensiyada iştirakçı-dövlətlərin öhdəliklərinə riayət edilmələri üzərində nəzarətin dörd müxtəlif proseduru nəzərdə tutulmuşdur. Onların biri zəruri, üçü isə fakultativdir. Həmin prosedurlar aşağıdakılardır:

- məruzələrin təqdim olunması proseduru (m. 19) – bu prosedur üzv-dövlətlər üçün zəruridir;
- təhqiqatın aparılması proseduru (m. 20 və 28);
- iştirakçı-dövlətlərin bir-birinə münasibətdə şikayət vermə proseduru (m. 21);
- ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən fərdi şikayətlərin verilmə proseduru (m. 22).

Konvensiyanın 24-cü maddəsinə uyğun olaraq, Komitə öz fəaliyyəti barədə iştirakçı-dövlətlərə və BMT Baş Məclisinə illik hesabatlar təqdim edir.

İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqətli rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi isə eyniadlı 1987-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqan qismində yaradılmışdır. O, öz fəaliyyətində 16 noyabr 1989-cu ildə qəbul edilmiş Prosedur Qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir. Heç bir məhkəmə funksiyası həyata keçirməyən Komitənin vəzifəsi pozuntuya görə dövlətləri mühakimə etmək deyil, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri müdafiə etmək məqsədilə onlarla əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. Bütün bunlarla yanaşı, Komitənin üzərinə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin yurisdiksiyasında olduğu dövlətin ərazisinin istənilən hissəsinə baş çəkmək vəzifəsi də müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, Komitə ilə müvafiq üzv-dövlətin hüquq və vəzifələri qarşılıqlı şəkildə müəyyən edilmişdir. Belə ki, Komitənin normal fəaliyyəti üçün dövlətlərin təmin etməli olduğu aşağıdakı halların tam siyahısı Konvensiyada göstərilmişdir:

- dövlətin ərazisinə daxil olmaq imkanı və məhdudiyətsiz

yerdəyişmə hüququ;

- azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı yerlər haqqında tam məlumat almaq;

- azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlandığı hər hansı bir yerə məhdudiyətsiz daxil olmaq və bu cür yerlərin daxilində məhdudiyətsiz hərəkət etmək hüququ;

- tərəfin malik olduğu və Komitəyə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri olan digər informasiyalar almaq hüququ.

Bunlarla yanaşı, dövlətin təşəbbüsünə əsasən Komitənin ölkə ərazisinə buraxılmamasına bir sıra hallar olduqda, yol verilə bilər: milli müdafiənin təmini; ağır cinayətlərin qarşısını almaq zərurətindən irəli gələn ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi; həbsxanalarda, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı digər yerlərdə ciddi iğtişaşlar: baş çəkilməsi nəzərdə tutulan şəxslərin tibbi vəziyyəti nəzərə alınmaqla başçəkmənin konkret vaxtda sağlamlıq üçün təhlükəli olduğu hallar; ağır cinayət üzrə təxirəsalınmadan dindirilmə keçirilməsi və sonrakı istintaqa münasibətdə maneçiliyin aradan qaldırılması.

İşgəncələrin qarşısının alınmasında və onunla bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq-hüquqi aktların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarətin həyata keçirilməsində qeyri-müqavilə mexanizmləri də müəyyən rola malikdir. Nümunə qismində 1235 Prosedurunu, 1503 Prosedurunu göstərmək olar.

İşgəncələrə qarşı mübarizənin həyata keçirilməsi və pozulmuş insan hüquqlarının bərpasında bir sıra qeyri-hökumət təşkilatlarının mühüm xidmətləri vardır. Həmin təşkilatlara Amnesty International, Human Rights Watch, İnsan Hüquqları Beynəlxalq Cəmiyyəti, İşgəncələrin qarşısının alınması üzrə Assosiasiya, İşgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Təşkilat, İşgəncə qurbanlarının reabilitasiyası üzrə Beynəlxalq Şura, REDRESS, İşgəncə qurbanlarına könüllü Yardım Fondu və s. kimi qurumlar aiddir.

7.5. Kələlik və insan alveri ilə mübarizə

Dövlətin geri çəkilmə bilmədiyi mütləq hüquqlardan hesab edilən kələlikdə saxlanılmamaq və ya kələliyə məruz qalmamaq hüququ müasir dövrdə daha çox tənzimləmə və tədqiqat obyektinə olan məsələlərdən biridir.

Belə ki, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Bey-

nəlxalq Paktın 8-ci maddəsində köləlik və kölə ticarəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən normalar mövcuddur. Həmin maddənin I hissəsində köləlik, köləlikdə saxlanılmamaq, kölə ticarətinin bütün formalarının qadağan edilməsi barədə müddəalar vardır. II hissədə isə məcburi əməyin tərkib hissələri göstərilir.

Bütün bunlarla yanaşı, sırf köləliklə bağlı münasibətləri tənzimləyən universal səviyyəli beynəlxalq-hüquqi aktlar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, mövcud olan çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Köləlik haqqında 1926-cı il Konvensiyasında köləliklə əlaqədar bir sıra məsələlər təsbit edilmişdir. Belə ki, Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən köləlik dedikdə, barəsində mülkiyyət hüququna xas olan bir neçə və ya bütün səlahiyyətlər həyata keçirilən şəxsin vəziyyəti və ya halı başa düşülür.

2-ci maddədə isə dövlətlərin qul ticarətinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, köləliyin bütün formalarının təxirə salınmadan ləğv edilməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar öhdəlikləri müəyyən edilmişdir.

Konvensiyanın 3-cü maddəsində müvafiq qul ticarətinin qarşısının alınması sahəsində ərazi yurisdiksiyası ilə bağlı məsələlər – ərazi sularında və onların bayraqları altında üzən gəmilərdə qulların yüklənməsinin, boşaldılmasının və ya daşınmasının qarşısını almaq və ləğv etmək məqsədilə tədbirlər görmək öhdəliyi təsbit edilmişdir.

1926-cı il Konvensiyasına dəyişikliklər edən 1953-cü il Protokolu isə 1926-cı il Konvensiyasında mövcud olan bir sıra müddəaların dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirir. Belə ki, əgər Konvensiyada əsas orqanlar kimi Millətlər Cəmiyyəti və Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsi Daimi Palatası göstərilmişdirsə, Protokolda onlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və BMT Beynəlxalq Məhkəməsi ilə əvəz edilmişdir. Bundan əlavə, depozitari qismində də məhz BMT Baş Katibi çıxış edir.

Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında 1956-cı il Əlavə Konvensiyası isə özündə bir sıra məsələləri birləşdirir. Belə ki, Konvensiyanın II bölümündə qul ticarəti və dövlətlərin onlara qarşı mübarizə tədbirləri qəbul etmə öhdəliyi göstərilmişdir. Həmin öhdəliklərə müvafiq cinayətdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılması, dövlətlərin bayrağını istifadə edən gəmi və təyyarələrdə qulların daşınması, həmin dövlətin bayrağından məqsədli şəkildə istifadə etməkdə təqsirli bilinən şəxslərin cəzalandırılması üçün effektiv tədbirlərin görülməsi, dövlətlərin limanları, aerodromlarının və sahillərinin qulların daşınması üçün

istifadə edilməsinin qarşısının alınması sahəsində mövcud olan vəziyyətlər aiddir. Ümumiyyətlə, kölə ticarəti dedikdə, hər hansı şəxsi köləyə çevirmək məqsədilə, onu tutmaqla, əldə etməklə yaxud ona sərəncam verməklə bağlı bütün hərəkətlər; satmaq və ya dəyişdirmək məqsədilə köləni əldə etməklə bağlı bütün hərəkətlər; bu məqsədlə əldə edilmiş şəxsin satılması və ya dəyişdirilməsi üzrə bütün hərəkətlər və ümumiyyətlə qulların ticarəti və istənilən nəqliyyat vasitələri ilə daşınması üzrə istənilən hərəkət başa düşülür.

Konvensiyanın mühüm əhəmiyyət kəsb edən müddəalarından biri də onun 4-cü maddəsidir. Hər hansı iştirakçı-dövlətin gəmisində sığınacaq tapan kölənin *ipso facto* azad olması barədə müddəa da onun tənzimləmə obyektinə daxildir.

Köləliklə bağlı məsələlər, həmçinin bir sıra regional beynəlxalq-hüquqi aktların tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü, İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyasının 4-cü, 1969-cu il İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyasının 6-cı, İnsan və xalqlar hüquqlarının 1981-ci il Afrika Xartiyasının 5-ci maddəsi müvafiq institutla əlaqədar normaları özündə təsbit edir.

Köləliklə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsində bu sahədə mövcud dövlətdaxili qanunvericilik də özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə məsələlər əksər hallarda dövlətlərin cinayət qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, AR Cinayət Məcəlləsinin 106-cı maddəsi köləlik, kölə ticarətinin ictimai-təhlükəli, qeyri-hüquqi əməl kimi tövsif edərək, onların törədilməsinə görə müvafiq cəzalar müəyyən edir.

Son dövrlər müvafiq sahələrdə mövcud olan beynəlxalq münasibətlərin getdikcə genişlənməsi və dərinləşməsi, beynəlxalq hüquq qaydasının qorunması zərurətinin meydana çıxması insan hüquqları ilə bağlı bir sıra məsələlərə diqqəti artırmağı tələb edir. Burada xüsusi yeri insan alveri tutur. Çox təəssüf ki, adına görə müasir dövrdə yolverilməz hesab edilən əməl hələ də davam etməkdədir. İnsan alveri ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif beynəlxalq-hüquqi aktlar, eyni zamanda, milli qanunvericilik normaları qəbul edilmişdir.

İnsan alveri ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində İnsan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istimarı ilə mübarizə haqqında 1950-ci il Konvensiyası mühüm rol oynayır. Həmin beynəlxalq-hüquqi sənəddə göstərilən əməlin cəzalandırılmalı olması

xüsusilə vurğulanır. 5-ci maddə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş istənilən cinayətlərlə əlaqədar işlərdə iddiaçı qismində iştirak etmək hüququnu (bu hüquq həm vətəndaşlara, həm də əcnəbilərə verilir) özündə əks etdirir. Dövlətlərin fahişəliklə məşğul olmağa şərait yaradan qüvvədə olan qanun, qərar və inzibati sərəncamların ləğv edilməsi və ya qüvvəsinin dayandırılması ilə bağlı tədbirlər görmək öhdəliyi isə 6-cı maddənin əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

Konvensiyanın 7-ci maddəsinə uyğun olaraq, müvafiq cinayətlərə görə digər dövlətlərdə hökmlərin çıxarılması zamanı cinayətin təkrar törədilib-törədilməməsi faktı, cinayətkarın siyasi və mülki hüquqlardan məhrum edilməsi məsələsi nəzərə alınır. Müvafiq sənədin 8-10-cu maddələri cinayətin törədilməsində şübhəli bilinən şəxsin ekstradisiyası, cəzaçəkmə rejimi ilə bağlı münasibətləri nizam salır.

Bunlardan əlavə, immiqrasiya və emiqrasiyaya münasibətdə tərəflərin fahişəlik məqsədi güdən hər iki cinsə mansub şəxslərin alverinin qarşısının alınması üçün üzərlərinə götürdükleri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş bütün tədbirləri qəbul etməsi və həyata keçirməsi məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan alveri cinayətinin tərkibində qadın və uşaq ticarəti daha çox təzahür etməkdədir. Hətta bu sahədə bir çox universal və regional aktlar qəbul edilmişdir.

Qadın ticarətinin qarşısının alınması haqqında 1970-ci il Konvensiyası aldatma, zorakılıq, hədə-qorxu yolu ilə fahişəliyə meylləndirmə kimi əməllərə görə dövlətlərin cəzalandırma, maraqlı dövlətlərin sorğusu əsasında təqsirli şəxsləri cəzalandırma və vermə kimi öhdəliklərini müəyyən edir.

1999-cu ilin martından başlayaraq Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi məsələləri üzrə BMT İnstitutu ilə birgə İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Qlobal Proqramı elmi-tədqiqatlar və texniki əməkdaşlıq sahəsində kompleks tədbirləri və insan alverinə qarşı mübarizənin beynəlxalq strategiyasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Onun məqsədi birgə strategiyanın, insan alveri ilə mübarizə üçün cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi sferasında effektiv və təsirli tədbirlərin işləyib hazırlanmasında ixracatçı, tranzit və təyinat ölkələrinə kömək etməkdən ibarətdir. Bu Qlobal Proqramın normativ əsası və onun həyata keçirilməsinin praktiki rəhbəri qismində Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyasının İnsan alverinin, xüsusilə qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, onlara görə cəzalar haqqında 2000-ci il Pro-

tokolu təşkil edir.

Protokol iştirakçı-dövlətlərin üzərinə aşağıdakı əməlləri cinayət kimi tanımaq öhdəliyi qoyur: insan alveri; insan istismarı; uşaq alveri.

Həmin Protokol insan alveri ilə əlaqədar insan hüquqlarının pozulması, cinayətin qurbanlarına yardım və onların müdafiəsi, müvafiq şəxslərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, insan alveri cinayətinin qarşısının alınması, yuxarıdakı məsələlərlə əlaqədar sərhəd nəzarətini müəyyən edir. 2-ci maddədə isə Protokolun məqsədləri müəyyən edilmişdir: insan alverinin qarşısının alınması, qadın və uşaqlara diqqətin artırılması ilə onun aradan qaldırılması; həmin şəxslərin insan hüquqlarına tam şəkildə hörmət etməklə, belə ticarətin qurbanlarının müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi; bütün bu məqsədlərə çatmaq üçün iştirakçı-dövlətlər arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi.

3-cü maddə isə cinayət hesab edilən və cəzalandırılmalı olan əməllərin siyahısını özündə əks etdirir. Buraya aşağıdakılar aiddir: Protokolun yurisdiksiyası altına düşən hər hansı cinayətin qəsdən törədilməsi; həmin əməllərin törədilməsində iştirakçı qismində çıxış etmək; bu cinayətlərin törədilməsi məqsədilə onların təşkili və onlara rəhbərliyin həyata keçirilməsi.

II fəsil isə insan alveri qurbanlarının müdafiəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləməklə, pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlmiş öhdəlikləri özündə təsbit edən normaları birləşdirir. Belə ki, burada dövlətlərin insan alverinin qurbanlarının fiziki, psixoloji və sosial reabilitasiyasının təmin edilməsi üzrə tədbirləri həyata keçirməsi, onlara lazımı sığınacaq, insan alverinin qurbanlarını onların başa düşdüyü dildə məşvərətçi yardım və informasiya, tibbi, psixoloji və maddi təminat, iş götürmə, təhsil və peşə hazırlığı sahəsində imkanlar təqdim edilməsi sahəsində öhdəlikləri öz əksini tapmışdır. Sənədin 8-ci maddəsində isə dövlətlərin insan alveri qurbanlarının repatriasiyasını həyata keçirmək hüququ göstərilmişdir.

Bunlarla yanaşı, iştirakçı-dövlətlərin insan alverinin qarşısının alınması və onlarla mübarizə, insan alveri qurbanlarının, xüsusilə qadın və uşaqların müdafiəsinin təşkil edilməsi ilə bağlı əsas kompleks siyasət, proqram və digər tədbirlərin işlənilib hazırlanması sahəsində öhdəlikləri, həmçinin ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq formalarının təşviq edilməsi, bu sahədə kadr hazırlığı və informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər də Protokolun tənzimləmə obyektinə daxildir.

Protokolun 11-ci maddəsi isə sərhəd nəzarəti ilə bağlı normaları özündə əks etdirir. Həmin normalara insan alverinin qarşısının alınması və aşkar edilməsi məqsədilə sərhəd nəzarəti tədbirləri, kommersiya daşımalarında istismar edilən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi ilə bağlı qanunvericilik və digər tədbirlər, Protokolda nəzərdə tutulmuş cinayətlərə görə sanksiyaların nəzərdə tutulması ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi kimi dövlətlərin fəaliyyət formaları daxildir.

İnsan alverinin bir hissəsini təşkil edən uşaq alveri, xüsusilə uşaq fahişəliyinə qarşı mübarizə Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 2000-ci ildə qəbul edilmiş Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakultativ Protokolunda xüsusilə öz əksini tapmışdır. Protokolun 1-ci maddəsində uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyasının qadağan edilməsi barədə müddəa mövcuddur. 2-ci maddə isə hər üç termininin anlayışını izah edir. Müvafiq sənədin 3-cü maddəsi isə dövlətlərin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur ki, onlardan biri də uşağın cinsi istismar, uşaq orqanlarının mükafat müqabilində verilməsi, uşaqların məcburi işləri görmək üçün istifadə edilməsi məqsədilə təklif edilməsi, verilməsi və ya alınması, uşağın övladlığa verilməsinə qeyri-qanuni razılıq verilməsi ilə bağlı müddəaları öz cinayət qanunvericiliyinə daxil etmələrindən ibarətdir. 5-ci maddə isə cinayət hesab edilən əməllərdə təqsirləndirilən şəxslərin ekstradisiyasının həyata keçirilməsini özündə əks etdirir.

Göstərilən qeyri-hüquqi, ictimai-təhlükəli əməlin qarşısının alınması və cəzalandırılmasından əlavə, müsadirə edilməli olan vəsaitlərin siyahısının müəyyən edilməsi də Protokolun nizama saldığı münasibətlərin bir hissəsini təşkil edir. Həmin siyahıya müvafiq akt-da nəzərdə tutulmuş cinayətlərin törədilməsi üçün və ya törədilməsində istifadə edilən vasitə və digər alətlər, müvafiq cinayətlərin törədilməsindən əldə edilən gəlirlər aiddir.

Protokolun 10-cu maddəsi isə üzv-dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığına həsr edilmişdir. Həmin əməkdaşlığa uşaq alveri, uşaq fahişəliyi, uşaq pornoqrafiyası və uşaq seks-turizmi ilə əlaqədar əməllərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin qarşısının alınması, aşkar edilməsi, təhqiqat aparılması, cinayət təqibi və cəzalandırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, zərərçəkmiş uşaqların fiziki və psixoloji bərpasına, sosial inteqrasiya və repatriasiyasına kömək göstərməyə yönəlmiş beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, müvafiq imkanları olan üzv-dövlətlərin digər işti-

rakçı-dövlətlərə mövcud çoxtərəfli, regional, ikitərəfli və ya digər proqramlar çərçivəsində maliyyə, texniki yaxud başqa növ yardımlar göstərmək kimi növləri aid edilə bilər.

Protokola nəzarət mexanizmi funksiyasını isə Uşaq Hüquqları Komitəsi həyata keçirir. Belə ki, 5 ildən bir məruzələrin təqdim edilməsi, əlavə məlumatların əldə edilməsi mövcud funksiyaların bir hissəsini təşkil edir.

Bir sıra regional təşkilatlar da insan alveri, xüsusilə onun qadın və uşaq alveri formalarının qarşısının alınması və onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul etmişlər. Məsələn, Uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların qazanc, pornoqrafiya, fahişəlik, onların ticarəti məqsədilə cinsi istismarına dair Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin üzv-dövlətlərə Təvsiyəsi; İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Avropa İttifaqı Şurasının Çərçivə Qərarı; İnsan alveri ilə mübarizə üzrə ATƏT-in Fəaliyyət Planı və s.

1998-ci il tarixli MDB iştirakçı-dövlətlərinin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında Saziş də öz yurisdiksiyası çərçivəsində insan alveri və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə tədbirləri və onunla bağlı digər məsələləri özündə əks etdirir.

İnsan alveri cinayətinin qarşısının alınması və onun aradan qaldırılması ilə bağlı digər sənədlər də mühüm rol oynayır. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 56/261 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş «Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi haqqında Vyana Bəyannaməsinin həyata keçirilməsi üzrə Fəaliyyət Planı, XXI əsrin çağırışlarına cavab» adlı Sənəd insan alveri ilə mübarizə üzrə milli və beynəlxalq tədbirlər sistemini müəyyən edir. Belə ki, milli tədbirlərə milli və regional səviyyədə insan alverinin həcmi və xarakteri barədə informasiya, analitik məlumatların hazırlanması və birgə istifadəsi, həmin qeyri-hüquqi, ictimai-təhlükəli əməlin qarşısının alınmasına yönəlmiş effektiv qanunlar və prosedur qaydalarının qəbulu və möhkəmləndirilməsi, insan alveri ilə əlaqədar məsələlərdə milli və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının dəstəklənməsi, belə ticarətin potensial qurbanlarının maarifləndirilməsi üçün insan alveri barədə informasiyanın işlənib hazırlanması və onun əhali arasında yayılması, müvafiq əməllə mübarizə üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlıq potensialının möhkəmləndirilməsi və s. aiddir. Beynəlxalq tədbirlər isə aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- insan alverinin qarışısının alınması və onunla mübarizə, ticarətin qurbanları və şahidlərin müdafiəsi məqsədilə texniki əməkdaşlıq layihələrinin işlənib hazırlanması, insan alveri ilə mübarizə üzrə qlobal proqramlar çərçivəsində belə layihələrin həyata keçirilməsinə yardım göstərilməsi;

- cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi məsələləri üzrə BMT Regionlararası Elmi-Tədqiqat İnstitutu ilə əməkdaşlıqda, belə ticarətin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının daha effektiv metodları və insan alverinin xarakteri və həcmi barədə informasiya məzmunlu qlobal məlumatlar bazasının idarə edilməsi;

- insan alveri ilə mübarizə üzrə tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizminin yaradılması.

İnsan alveri ilə mübarizə məsələlərini nizama salan dövlət-daxili qanunvericilik də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, AR Cinayət Məcəlləsinin 144.1-ci maddəsində müvafiq cinayətə münasibətdə dispoziisiya və sanksiya nəzərdə tutulsa da, 28 iyun 2005-ci il tarixli «İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında» AR Qanunu insan alverinə qarşı mübarizənin məqsədləri, prinsipləri, onun təşkilati əsasları, insan alverinin profilaktikası, insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası və müdafiəsi insan alveri ilə bağlı işlərə baxılmasının xüsusiyyətləri və insan alveri ilə bağlı məsuliyyəti, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və digər məsələlərlə bağlı münasibətləri nizama salır. Cinayət Məcəlləsində insan alveri xüsusilə ağır cinayətlər qrupuna aid edilir.

Qeyd edilən Qanunun 3-cü maddəsində insan alverinə qarşı mübarizənin məqsədləri (şəxsiyyətin və cəmiyyətin insan alverinin istənilən formalarından müdafiəsi; insan alverinin aşkar edilməsi və qarşısının alınması, habelə nəticələrinin aradan qaldırılması), 4-cü maddədə isə onun prinsipləri göstərilmişdir: insan alveri qurbanlarının cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə məruz qalmasının qarşısının alınması; insan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyinin və onlarla nəzakətli rəftarın təmin edilməsi; insan alverinə görə cəzanın labüdlüyü; hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi və təşkilati xarakterli profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi; insan alverinə qarşı mübarizəyə qeyri-hökumət təşkilatlarının cəlb edilməsi; insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Qanunun II fəslə bütövlükdə insan alverinə qarşı mübarizə tədbirlərinin təşkilati əsaslarına həsr edilmişdir. Belə ki, İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı, İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Koordinator, xüsusi polis qurumları müvafiq

səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq funksiyaların icra edilməsi, onlarla bağlı təlim və treninqlərin keçirilməsi və s. davranış formalarını özündə müəyyən edir.

III Fəsil isə insan alverinin profilaktikası üzrə tədbirlər sistemini müəyyən edir. Həmin tədbirlərə insan alverinin qarşısının alınması, insan alverinə şərait yaradan sosial problemlərin həllinə yönəlmiş proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi, qadın və uşaqların hüquqi və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, təhsildən yayınan uşaqların aşkar edilməsi, onların tərbiyə edilməsi və təhsil almaları üçün tədbirlərin görülməsi, insan alverinə qarşı mübarizəni həyata keçirən orqanların əməkdaşları üçün xüsusi tədris kurslarının təşkil edilməsi və s. daxildir.

Bütün bunlarla yanaşı, Qanunda insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası, insan alveri qurbanı olmuş uşaqlara yardım göstərilməsi, insan alverindən zərər çəkmiş şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, insan alverinin qurbanı olan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin repatriasiyası, insan alverindən əldə edilmiş əmlakın müsadirə edilməsi, insan alveri qurbanlarına dəymiş ziyanın ödənilməsi, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri və s. müddəalar təsbit edilmişdir.

7.6. Silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi

İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin tədqiq edilməsi zamanı mərkəzi yerlərdən birini silahlı münaqişələrdə insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi tutur.

Ümumiyyətlə, sahəvi baxımdan nəzərdən keçirdikdə, bir sıra müəlliflər beynəlxalq humanitar hüquqla beynəlxalq insan hüquqları hüququnun daha sıx əlaqəyə malik olduğunu, hətta bəzi hallarda onların birinin digərinin tərkib hissəsini təşkil etdiyini qeyd edirlər. Məsələn, hesab edilir ki, insan hüquqları beynəlxalq humanitar hüququn bir hissəsidir və insan hüquqları son nəticədə humanitar hüquqa əsaslanmalıdır (J.Pikte). X.P.Qassera görə, beynəlxalq humanitar hüquq insan hüquqlarının silahlı münaqişələr zamanı tətbiq olunan xüsusi hissəsidir. Daha sonra, qeyd edilir ki, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları bir-birini tamamlayır (P.Apraksin). Belə ki, beynəlxalq humanitar hüquqda nəzərdə tutulmuş bəzi hüquqlar isə eyni kateqoriyalı insan hüquqlarını daha da gücləndirir.

Lakin bunun əksini sübut edənlər də az deyildir. Belə ki,

L.Kuntsun fikrinə, bu hüquq sahələri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməlidir. D.Şindler beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları arasında qarşılıqlı əlaqələri tədqiq edərək, beynəlxalq hüququn bu iki sahəsi arasında sıx əlaqənin mövcud olmasını təsdiq edir və göstərir ki, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları ayrı-ayrı müqavilələrin predmeti olmalıdır.

Göstərilən fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin fəaliyyətində daha aydın şəkildə təzahür edir. Belə ki, onun qaçqın və məcburi köçkünlərin mənafeyi ilə əlaqədar fəaliyyətində də beynəlxalq humanitar hüquqla insan hüquqları arasında sıx əlaqə özünü biruzə verir.

Beynəlxalq ümumi hüququn bu iki sahəsinin arasında qarşılıqlı əlaqə kontekstində silahlı münaqişə şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi və qorunması probleminin üzə çıxarılması beynəlxalq hüququn ən çox tədqiq oluna bilən məsələlərindəndir.

Silahlı münaqişələr zamanı insan hüquqlarının qorunmasında beynəlxalq humanitar hüquq normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin normalara 1949-cu il 12 avqust tarixli 4 Cenevrə Konvensiyalarını aid etmək olar:

- Quruda döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya;

- Dənizdəki silahlı qüvvələrin yaralı, xəstə və gəmi qəzasına uğramış üzvlərinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya;

- Hərbi əsirlərlə rəftara dair Konvensiya;

- Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair Konvensiya.

Bundan əlavə, həmin tənzipetmə mexanizminin həyata keçirilməsində onlara Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair I Əlavə Protokol, Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair II Əlavə Protokol da çıxış edir.

Bütün bunlarla yanaşı, silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının qorunmasında beynəlxalq humanitar hüququn sahəvi prinsipləri də mühüm rol oynayır. Həmin prinsiplərə ümumi prinsiplər, xüsusi prinsiplər, münaqişə qurbanlarına dair prinsiplər, müharibə hüququna aid prinsiplər daxildir.

Belə ki, burada təsbit edilən bir sıra prinsiplər isə bilavasitə insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə sıx əlaqəyə malikdir.

Onlara aşağıdakıları aid etmək olar: hərbi zərurət və ictimai qaydanın qorunmasının həmişə insana hörmətlə uzlaşdırılması; sıradan çıxmış şəxslərin, həmçinin bilavasitə döyüşlərdə iştirak etməyənlərin hörmət, müdafiə və humanitar rəftar hüququna malik olmaları; işgəncənin, alçaldıcı və qeyri-insani cəzaların qadağan olunması; hər kəsin qanun qarşısında insan hüquqlarının tanınması hüququnun mövcudluğu; hər kəsin onun şərəfi, ailə hüquqları, inam və adətlərinə hörmət hüququ; kimsənin qanunsuz olaraq mülkiyyətdən məhrum edilməsinin yolverilməzliyi; repressali, kollektiv cəza, girov götürmək və deportasiyanın qadağan edilməsi; kimsənin xəstə və yaralıya kömək göstərilməsinə görə təqib edilməməsi və mühakimə olunmaması; təbii müdafiədən məhrum olan münafişə qurbanlarının beynəlxalq müdafiə ilə təmin edilməsi; münafişə edən tərəflərin mülki əhali və mülki obyektləri qorumaq üçün həmişə mülki əhali və kombatantları fərqləndirməsi; əsas məqsədi mülki əhalini qorxuya salmaq olan zorakılıq aktları və ya zorakılıq aktları ilə hədələmənin qadağan olunması; mülki əhalinin qorunması, o cümlədən mülki əhali arasında təsadüfi itkilər və təsadüfi zədələrə yol verilməməsi üçün bütün ehtiyat tədbirlərin görülməsi; mülki əhalidən hərbi obyektlərə hücumlardan müdafiə vasitəsi kimi istifadə edilməməsi; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin məhv edilməsi və ya başqa yerə köçürülməsinin qadağan edilməsi; müharibə aparma metodu kimi mülki əhali arasında açıqdan istifadə edilməsinin qadağan olunması.

FƏSİL VIII

ƏCNƏBİLƏRİN VƏ VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN STATUSUNUN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

8.1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun hüquqi tənzimlənməsinin tarixi aspektləri

Müasir dövrdə insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsini, vətəndaşlıq institutunu, xüsusilə də əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu məsələlərini təhlil edərkən, tarixə müraciət etmək yerinə düşərdi. Tarixi mərhələlərə nəzər saldıqda onu görmək olar ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu hər bir konkret dövr üçün spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

İbtidai icma cəmiyyəti dövründə insanların yerdəyişməsi əsasən nisbətən əlverişli iqlim şəraiti olan münbit torpaqlar və geniş vadilər axtarışı ilə əlaqədar idi. Buna görə də, ilk tayfalar daha çox Asiya, Şimali Afrika, Mərkəzi və Cənubi Avropa ərazilərində məskən salırdılar. Qan qohumluğu və quldarlıq münasibətlərinin yaranmasından sonra yeni torpaqların ələ keçirilməsi, qulların tutulması və köçürülməsi məqsədilə məqsədyönlü hərbi ekspedisiyalar həyata keçirilməyə başladı.

Quldarlıq cəmiyyətində əsasən güc hakimiyyəti üstünlük təşkil etdiyindən o zaman üçün güclü hesab olunan xalqlar və dövlətlər işğalçı müharibələr aparmaq, digər xalqları və dövlətləri özlərinin təbii düşmənləri hesab etmək, onları öz hakimiyyətlərinə tabe etdirmək, o cümlədən hərbi güc vasitəsilə məğlub etmək, qula çevirmək və ya məhv etmək siyasətinə əsaslanırdılar. Bu siyasət təkcə Qədim Şərq ölkələrində deyil, həm də Qədim Yunan və Roma dövlətlərində üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, sonuncu dövlətlərin inkişaf səviyyəsi müstəqil şəkildə öz ehtiyaclarını ödəməyə imkan verirdi.

və özünütəcrid siyasətinin həyata keçirilməsinə görə hər hansı beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək, o cümlədən digər xalqların nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq zərurəti də meydana çıxmırdı.

Qədim Şərq dövlətləri üçün texnokratik quruluş və quldar Avropa dövlətləri üçün tanış olmayan anlayış – əhalinin kastalara bölgüsü xarakterik idi. Qədim Şərq ölkələrinin əsas xarakterik cəhətlərinin daha aydın təzahürünü özündə birləşdirən Hindistanda ictimai və dövlət quruluşunun əsasında dini baxışlar (əvvəllər brahmanizm, daha sonralar isə buddizm) dayandığına görə müvafiq dövlət üçün bu bölgü üstünlük təşkil edirdi. Din əhalinin kastalara bölgüsünün əsasını qoymaqla, onlardan ən ali, bütün digər kastalar üzərində hökmranlıq edən kastanı - brahmanlar kastasını müəyyən etdi. Hər hansı bir mülki və ya siyasi hüquqlardan məhrum olan məğlub xalqlar və işğal olunmuş ərazilərin çoxsaylı əhalisi isə kasta bölgüsündən kənar qalırdılar ki, bu da onların pariyalar (çandal-lar) adlandırılmasına gətirib çıxarırdı. Beynəlxalq münasibətlərə daxil olmaq və digər ölkələrin dövlət quruluşu ilə tanış olmaq hakim kastanın vəziyyətini müəyyən risk və təhlükə altına qoyduğundan Hindistanda əcnəbilərlə hər hansı bir əlaqə qadağan olunurdu. Bunun davamı olaraq dini qanunlar toplusu – Manu Qanunu əcnəbilərlə (meteklərlə) hər hansı bir əlaqəyə görə sərt cəzalar nəzərdə tuturdu. Çünki əcnəbilər də toxunulmazlarla bərabər statusa malik olmaqla, düşmən hesab edilir və bütün hüquqlardan məhrum edilir-dilər.

Bir qayda olaraq, daha sonrakı dövrlərdə Qədim Şərq dövlətlərinin inkişafı ilə əlaqədar, eyni zamanda, əmlak və xidmətlərin mübadiləsi sferasında yaranmış zərurət nəticəsində əcnəbilərə, xüsusilə də, ticarətlə məşğul olan əcnəbilərə olan münasibət getdikcə müsbət istiqamətdə dəyişməyə və daha da təkmilləşməyə başladı. Bundan sonra ölkədə qanuni əsaslarla yaşayan və məhdud şəkildə hüquqi müdafiədən istifadə edən əcnəbilərə münasibətdə qonaqpərvərlik institutu inkişaf etməyə başladı. Bunun bariz nümunəsi kimi qədim İsraildə uzun müddət (toşabi adlanırdı) və ya müvəqqəti (nokri adlanırdı) yaşamağa icazəsi olan əcnəbilərin yəhudi məhkəmələrində tərəflərdən biri qismində iştirak etmək hüququ əldə etməsini göstərmək olar.

Qədim Şərq dövlətlərindən fərqli olaraq, Qədim Yunan polislərinin öz vətəndaşları kastalara bölünmürdülər. Bununla belə,

yunanlar da özlərini xüsusi qabiliyyətə və keyfiyyətə malik xalq hesab etdiyindən qeyri-yunan mənşəli xalqların nümayəndələrinə nifrətlə yanaşır, onları barbarlar adlandıraraq bütün hüquqlardan məhrum edirdilər.

Qədim Yunan dövlətlərində əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti daha çox ümumi olsa da, onların özünəməxsus fərqli cəhətləri də mövcud idi. Belə ki, Afina polis-dövlətləri onun vətəndaşlarının birliyi olduğuna görə əcnəbilər (hətta yunanlar da) uzun müddət heç bir hüquqdan istifadə etmirdilər. Onlar istənilən vaxt ölkədən çıxarıla bilərdilər. Lakin getdikcə bu qayda istənilən münasibətlər, xüsusilə ticarət əlaqələrinə ziyan vurmağa başladı. Sonralar isə proksenlər adlanan institut təşəkkül tapdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki maraqlı dövlət arasında vasitəçi qismində çıxış edən proksenlər tez-tez ümumi hüquqi funksiyalardan istifadə edirdilər. Yunanların vəziyyəti əcnəbilərin şəxsi vəziyyətindən fərqlənirdi. Belə ki, daxili yerdəyişmə səbəbindən öz polisini tərk edən vətəndaşlar müəyyən hüquqları özlərində saxlayırdılar.

Şəhər-dövlətlər arasındakı ticarət münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar əcnəbilərin vəziyyəti hüquqi yardım haqqında ayrı-ayrı müqavilələrlə tənzim olunmağa başladı. Əcnəbi-tacir şəhər-dövlətlərin (polislərin) ərazilərində məskən salmağa başladıqdan sonra yeni müqavilələr yarandı, bu müqavilələrə əsasən dövlətlər əcnəbilərə praktiki olaraq, öz vətəndaşlarının hüquqi rejiminə bərabər hüquqi rejim tətbiq edirdilər (məsələn, dövlətin vətəndaşı ilə nikaha daxil olmaq hüququ, ticarət münasibətlərinə daxil olmaq hüququ və s.).

Ümumiyyətlə, Qədim Yunanıstanda verilən vətəndaşlıq əcnəbilərə torpağa və daşınmaz əmlaka sahib olmaq hüququ təqdim etməsinə baxmayaraq, bu daha çox məhdud xarakter daşıyırdı. Belə ki, tam vətəndaşlığın əldə edilməsinə müstəsna hallarda yol verilmirdi. Lakin onların ictimai həyatda iştirakının yolverilməzliyi prinsipi də müvafiq dövlətin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdu.

Romada isə əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti eynicinsli deyildi. Onların hər bir kateqoriyası müxtəlif hüquqlar və müvafiq vəzifələr toplusuna malik idilər. İlk kateqoriya şəxslər b.e.ə. 340-338-ci ilə qədər olan müharibədə Lasium şəhərinin sakinləri idilər. Onlar jus latini adlanan güzəştlər məcmusundan istifadə edirdilər. Onlar yalnız b.e.ə. 90-cı ildə yerli vətəndaşlarla bərabər status əldə etdilər. Lakin əcnəbilər daha çox düşmən kimi qiymətləndirildiyindən onların şəxsi və əmlak hüquqlarından istifadə edə bilməmələri romalıla-

rın-patronların himayəsi altında olmaları məsələsini meydana gətirdi. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, uzun müddət «hostis» və «peregrinis» anlayışları sinonim kimi işlədilirdi. Əcnəbilərə olan münasibəti daha dəqiq hostis ifadəsi əks etdirirdi ki, bu da iki mənəni birləşdirirdi: əcnəbi və düşmən. Romada əcnəbiləri müdafiə etmək üçün xüsusi institut - praetor peregrini adlanan vəzifəli şəxslər meydana gəldilər. Onların səlahiyyətinə əcnəbilərin vəziyyətinə aid prinsip və normaları müəyyən etmək daxil idi. Bu hüquq tədricən jus connu bellum (nikah hüququ) və jus commercium (ticarət hüququ) hesabına genişlənməyə başladı.

Qədim dövrdə əcnəbilərin hüquqi statusundan danışarkən, Azərbaycanın müvafiq tarixi zaman kəsiyində əcnəbilərin vəziyyətinə danışmaq yerinə düşərdi. Albaniyada əhalinin iki zümresi – məbədətrafi torpaqların sakinləri və hierodullar - məbəd qulları Strabonun məlumatlarında diqqəti cəlb edir. Hierodullar Qədim Yunanıstanda və yunan müstəmləkələrində məbədlərə mənsub qullar olmuşlar. Ön Asiyanın bir çox şəhərlərində hierodulların məbədlərdə müxtəlif işlərlə məşğul olmaları və əldə etdikləri vəsaitdən öz sahiblərinə vergi vermələri onların hüquqi vəziyyətində müxtəlifliyin olmasına sübutdur. Hierodullar Asiya qitəsinin tərkib hissəsi olan Zaqafqaziyada da mövcud olmuşlar. Albaniyadakı məbəd qulları da hierodullar adı altında tarixə bəlli olmuşlar.

Feodalizmdə əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyən olunması digər istiqamətlərdə inkişaf etməyə başladı. Əhalinin müxtəlif qruplarının nümayəndələri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı unifikasiya edilmiş müəyyən həll vasitələri (qərarlar) qəbul olunurdu (məsələn, müxtəlif hüquq sistemlərinin nümayəndələri arasında yaranmış mübahisələrin həlli zamanı cavabdeh tərəfin hüququnun tətbiq olunması; şəxsin müqavilə münasibətlərinə daxil olmaq qabiliyyətinin şəxsi qanunla (adət hüququ) müəyyən edilməsi; vərəsəlik-hüquq münasibətlərinin tənzimi zamanı varisin hüququnun əsas götürülməsi; nikah və digər ailə münasibətlərinin nizam salınması zamanı kişinin hüququna (adət hüququ) əsaslanmaq və s.). Əhalinin müəyyən qrupuna mənsubluq bu və ya digər dövlətin inzibati (və ya məhkəmə) orqanının seçiminə təsir etmirdi. Belə ki, qeyd olunan orqan-institutların səlahiyyətləri bütün əhali qruplarına şamil edilirdi.

Feodalizmin inkişafının növbəti mərhələsində sənətkarlıq, sənaye və ticarət muzdlular və ya öz silahlı vətəndaşları ilə müdafiə

olunan, formalaşmış şəhərlər çərçivəsində geniş əhatə dairəsi qazanır. Zaman keçdikcə əvvəlçə italyan şəhərlərində, sonralar isə Fransa, Almaniya və digər ölkələrin şəhərlərində şəhərin idarəçiliyi, həyat fəaliyyətinin təmini, eləcə də onun beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı funksiyaları şəhər icmalarına keçdi. Bununla da əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində müəyyən fərqlər də nəzərə çarpmağa başladı. Hətta şəhərlər digər şəhərlərlə ittifaqlara daxil olurdular ki, bu da bir tərəfdən mehriban qonşuluq kimi beynəlxalq münasibətlərə qarşı yönəlmiş gücə müqavimət göstərməyə, digər tərəfdən isə ümumi sənaye və ticarət məqsədlərini realizə etməyə imkan verir, Qərbi Avropada mövcud olan daha əhəmiyyətli ticarət mərkəzləri isə şəhərlərin maraqları və ticarət münasibətlərinin inkişafını silah hesabına müdafiə etməli olan ordu, donanma, ayrıca ittifaqlar, müstəqil hakimiyət yaradırdılar.

Bizansda əcnəbilərin hüquqi rejimi özünəməxsus formada təzahür edir, onlarla bağlı münasibətlər isə inzibati, maliyyə və ticarət qaydaları vasitəsilə tənzim edilirdi. Bundan əlavə, əcnəbilərin ölkədən (şəhərdən) getmə, burada qalma və hərəkət etmə qaydaları (şərtləri) dəqiq müəyyən olunur, həmçinin əmlakın ölkəyə gətirilməsi və aparılması (şəhərdən) zamanı gömrük rüsumları təyin olunurdu. Bizans ərazisində əcnəbilərin hüquqi rejimini qanunlarla yanaşı, beynəlxalq müqavilələr də tənzim edirdi. Belə ki, Qərbi Avropanın şəhər-respublikaları ilə bağlanan müqavilələr müvafiq dövlətin ərazisində xüsusi formalaşmış koloniyalarda yaşayan və Bizans əhalisindən təcrid edilən həmin respublikanın vətəndaşlarının hüquqi vəziyyətini nizama salırdı. Müqavilələr əcnəbilərin şəxsi və əmlak müdafiəsini təmin etməklə bərabər bəzən əcnəbilərin vərəşlik hüququnu da müəyyən edirdi. Əcnəbilərin öz aralarında, həmçinin əcnəbilərlə dövlətin öz vətəndaşları arasında münasibətləri tənzimləmək üçün həmişə milli hüququn (Bizans hüququ) tətbiqinə üstünlük verilmişdir.

Ərəb Şərqində bağlanan müqavilələrdə isə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də ərəblərlə ticarət edən əcnəbilərin hüquqi statusu məsələsi idi. Ölkədə ticarətin inkişafı ilə yanaşı, alim və sənətkarların Ərəb Şərqinə cəlb edilməsi də həyata keçirilən siyasətin bir hissəsini təşkil edirdi. Bir sıra dövlətlərlə bağlanan müqavilələr xristianlara azad etiqad hüququ verir, onların kilsəyə və digər ibadət qurğularına malik olmaq (ancaq yenisini tikmək olmazdı), ibadət etmək hüququnu, lakin dində məcburiyyətin olma-

masını nəzərdə tuturdu. Lakin əcnəbilərə müsəlman ibadətlərində və mərasimlərində iştirak etmək, İslam dininin əleyhinə yönəlmiş hərəkətlərə yol vermək, onun tərəfdarlarının heysiyyətinə toxunmaq (məsələn, ictimai yerlərdə donuz əti yemək və şərab içmək), müsəlman qadınlar-kişilərlə nikaha daxil olmaq, müsəlmanların tikdikləri evlərdən hündür evlər tikmək, müsəlman paltarı geyinmək kimi hərəkətlər qadağan edilmişdir. Ümumilikdə, kafir hesab olunan şəxslərin əmlak və torpağa görə xüsusi vergi ödəməsi, İslam dininə hörmətlə yanaşması da Ərəb Şərfinin adət və qanunlarında əks olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, İslam hüququnda müsəlman olmayanlar zimmilər və harbilər adlanan iki qrupa ayrılırdı. Zimmilər dövlətin müsəlman sayılmayan vətəndaşları hesab olunmaqla, xüsusi hüquqlara malik idi. Bunlardan fərqli olaraq əcnəbilər sayılan harbilər yalnız icazə əsasında ölkəyə daxil ola bilərdilər.

Afrika dövlətləri burada müstəmləkəçilər meydana çıxana qədər öz ərazisi vasitəsilə azad keçid prinsipini tanıyır və qəbul edirdilər. Bu hətta düşmən dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq olunurdu. Qərbi Afrika dövlətlərinin hökumətlərinin bağladığı müqavilələrdə əcnəbilər üçün ticarət azadlığı barədə müddəa vardır.

Orta əsrlərdə Ərəb Xilafətinin Azərbaycan ərazisində hakimiyyətinin mövcud olduğu illərdə cəmiyyətin üç hüquqi qrupu fərqləndirilirdi: müsəlmanlar (həqiqi dindarlar), digər dinlərə etiqad edənlər (dinsizlər) və qullar. Qrupa mənsubluğundan asılı olaraq insanların hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərindəki fərqlər üzə çıxırdı. Dinsizlərin hüquq subyektivliyini ərəblərlə yerli əhali arasında bağlanan müqavilələrin şərtlərindən asılı idi. Bu şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti müsəlmanların hüquq subyektivliyindən mühüm dərəcədə fərqlənirdi.

Ümumiyyətlə, İslam hüququnda əcnəbilərlə bağlı müddəalar Ərəb Xilafətinin hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərdə eyni dərəcədə hüquqi qüvvəyə malik olduğuna görə müvafiq zaman kəsiyi üçün Azərbaycan da bundan istisnalıq təşkil etmir. X əsrdə Azərbaycana gələn əcnəbi tacirlərin hüquqi statusu problemi də diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri olmuşdur. Belə ki, Qədim Rus dövlətinin Xəzərsahili ölkələrə marağı artmaqda idi. Slavyan tacirləri bu zaman Xəzər xaqanına «onda bir» vergisi verib, bu dövlətin ərazisindən keçərək Xəzər sahillərinə ticarətə gəlirdilər. Onlar Azərbaycandan gedən ticarət karvanlarına qoşularaq Şərfin başqa tica-

rət mərkəzlərinə, xüsusilə Bağdada qədər gedib çıxırdılar.

XI əsrdə səlcuq istilaları zamanı Azərbaycanda ticarət münasibətlərinin inkişafı tacirlərin, o cümlədən əcnəbi tacirlərin azad ticarət etmələrinə geniş şərait yaratmış oldu. Həmçinin şəhərlərin və şəhər sənətkarlığının inkişafı, əmtəə-pul münasibətlərinin kənd təsərrüfatına geniş surətdə daxil olması və əvvəlki yüzilliklərdə də coşğun fəaliyyət göstərən geniş ticarət yolları şəbəkəsinin mövcudluğu XI əsrin sonu – XII əsrdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla əcnəbi tacirlərin azad ticarəti üçün geniş imkanlar açmış oldu. Hətta bu dövrdə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi gömrükxanaların yaranmasına və buradan əldə edilən gəlirlərin artımına səbəb olmuşdur.

İngiltərədə XII əsrdə qəbul edilən bir sıra sənədlərə uyğun olaraq bəzi xarici tacirlər status baxımdan Londondan olan tacirlərlə eyniləşdirilərək onlara bir çox imtiyazlar təqdim olunmuşdur (məsələn, Hanza tacirləri və s.). Xüsusi məhkəmələrin və məhkəmə prosedurunun mövcudluğu isə tacirlərin hüquqlarının təxirə salınmadan və səmərəli müdafiə vasitəsi kimi möhkəm sənədli əsasa istinad edir. Belə ki, Brakton Traktatında «*justitia pepoudrous*» - buraya gələn tacirlərin öz hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə müraciət olunması əks olunan yarmarka məhkəməsi barədə müddəa vardır. Hətta bununla bağlı belə bir hüquqi formül də meydana gəlmişdir: *propter personas qui selerem habere debent justitiam, sicut sunt mercatores quibus exhibetur justitia pepondrous* (öz hüquqlarının müdafiəsini təxirə salınmadan əldə etməli olan şəxslər, məsələn, tacirlər üçün, qoy yarmarka məhkəməsi qurulsun). «Məhkəmə güzgüsü» Traktatının müəllifi təsdiq edir ki, yarmarka məhkəməsi hər gün ticarət hüququna uyğun olaraq yarmarka və bazarlarda əcnəbi iddiaçıların hüquqlarının müdafiəsini təxirə salınmadan həyata keçirirdi.

X-XII əsrlərdə Rus dövlətinin ərazisində yaşayan əcnəbilərin hüquqi statusunun öyrənilməsi problemi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, elmi ədəbiyyatlarda müvafiq dövrün hüquqi mənbələrində «əcnəbi» termini müxtəlif baxımdan izah olunur. Məsələn, qeyd edilir ki, qədim Rus dövlətində əcnəbilər digər Rus torpaqlarının sakinləri hesab olunsada, yadellilər (hazırkı əcnəbilər) qeyri-rus dövlətlərinin sakinlərindən ibarətdir (M.F.Vladimirski-Budanov). Daha sonra, «yadelli» anlayışı altında Rus dövlətinin «digər vilayətlər»inin sakinləri göstərilirdi (M.M. Boqoslavski). Ümumi imtiyaz kimi hakimiyyət tərəfindən bütün əcnəbilərə

təqdim edilən Rus dövləti ərazisinə azad daxil olmaq hüququnun mövcudluğu isə XIV-XV əsrlərə təsadüf edir.

XI əsrin ortalarında isə əcnəbilərin sosial fərqləri özünü biruzə verməyə başlamışdır. Məsələn, ruhanilər, qulluqçu əcnəbilər, tacirlər və müəllimlər. Göstərilən şəxslər həmin dövrdə daha çox dövlətin ehtiyac duyduğu şəxslər kateqoriyası hesab olunurdu. Əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlər dövründən asılı olaraq müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilmişdir.

Daha sonra İngiltərə Parlamenti tərəfindən 1215-ci ildə qəbul edilən «Magna Charta» (Böyük Azadlıqlar Xartiyası) özündə bütün şəxslərin – təbəələrin və əcnəbilərin müdafiəsinə təminat verən müddəaları birləşdirirdi. Bütün tacirlər azad və təhlükəsiz şəkildə İngiltərəyə su və ya quru vasitəsilə gəlmək və oraya getmək, hər hansı qeyri-qanuni rüsum olmadan alış-veriş etmək hüququna malik idilər.

Əcnəbilərin, xüsusilə onların konkret kateqoriyası sayılan tacirlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində yarmarkaların əhəmiyyətli rolunun mövcudluğuna baxmayaraq, XIII əsrin sonlarından etibarən şəhərlərdə ticarət fəaliyyətinin mühüm mərkəzlərinin meydana gəlməsi artıq XIV əsrdə yarmarkaların öz əhəmiyyətini itirməsinə gətirib çıxardı. Bütün əcnəbilər, tacirlər də daxil olmaqla, vətəndaşlığa malik olmayan şəxslər öz hüquqlarının ciddi şəkildə məhdudlaşdırılması problemi ilə üzləşirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, şəhərlərdə daimi işlərlə məşğul olmaq üçün fəaliyyətə başlamaq əcnəbilər üçün çox mühüm cəlbədicə əhəmiyyətə malik idi. Buna görə də mühafizə fərmanları ilə birgə onlara yarmarkaya baş çəkmək məqsədilə öz ölkəsi daxilində səyahət etmək imkanı verilirdi.

1222-ci ildə Macar kralı Endre Arpada tərəfindən verilmiş və dvoryanların bir sıra imtiyazlarını özündə birləşdirən Qızıl Bulla adlı Fərman əcnəbilərə münasibətdə bir sıra məhdudiyətləri özündə ehtiva edir. Buraya Krallıq Şurasının razılığı olmadan hərbi vəzifələrlə məşğul olmaq (maddə 11) və torpaq mülkiyyətindən istifadə etmək kimi məsələlər aiddir. Bunları əldə etdikdə isə onlar pulu ödənilməklə krallıq əhalisinə qaytarılır (maddə 26). Orta əsrlər dövründə əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində Maqdeburq hüququ da müəyyən rola malikdir. XIII əsrdə Belorus torpaqlarının Böyük Litva Knyazlığına daxil olması ilə Maqdeburq hüququ ümumavropa kontekstində inkişaf etməyə başlamışdır.

Müvafiq dövrdə Rusiya ərazisində əcnəbilərin hüquqi statusunun tənzimlənməsində 1270-ci ildə imzalanmış Novqorodla alman şəhərləri və Qotland arasında Müqavilə özünəməxsus yer tutmuşdur. Digər məsələlərlə yanaşı, əcnəbilərə dair normaları özündə təsbit edən həmin sənədə uyğun olaraq hollandların və ya almanların əmlakını məhv edən və ya itirən şəxs, ilk növbədə, qonaqların ehtiyaclarını təmin etməli, sonra isə digərlərinin qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirməlidir.

Azərbaycan hökmdarları isə ölkənin coğrafi vəziyyətindən beynəlxalq ticarət üçün geniş şəkildə istifadə edirdilər. XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu dövlətinin gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri də ölkə ərazisindən keçən ticarət karvanlarından toplanan rüsumlar idi. Uzun Həsən tərəfindən verilmiş qanuna uyğun olaraq iri ticarət məntəqələrində ipək karvanlarından rüsumların toplanması üçün gömrükxanalar adlanan xüsusi məntəqələr yaradılmışdır. Türk tarixçisi Fəhri Dəlsar öz tədqiqatlarında ipəkçiliyin inkişafını qeyd edərək Uzun Həsən tərəfindən müvafiq sferada vergilərin toplanması ilə bağlı fərmanlarından söhbət açır. Bu fərmanlara uyğun olaraq Ağqoyunlu dövlətinin qərbində Diyarbəkir ipəyinin hər batmanına görə 48 Diyarbəkir axcası toplanırdı. Uzun Həsənin rüsumlara dair fərmanlarında tez-tez firəng, qumaşın adları çəkilir ki, bu da Ağqoyunlu dövləti və Avropa ölkələri arasında geniş ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu təsdiq edir. Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə əcnəbilərə dini etiqad azadlığı ilə bağlı geniş imkanların verilməsi halları da müvafiq mənbələrdə vacib təsdiqini tapmışdır. Nümunə qismində Ağqoyunlu dövləti tərəfindən Qalquş adlanan ərazidə ermənilərin lazımı kilsələrə malik olmasına yönəlmiş imkanların yaradılması ilə əlaqədar göstərilmiş orta əsr məlumatlarını qeyd etmək olar. Hətta bunu erməni mənbələri də təsdiq edir. Ağqoyunlu hökmdarının həyata keçirdiyi xarici siyasətin bir hissəsini xristian dininə etiqad edən diplomatların fəaliyyəti təşkil edirdi ki, onun arvadı Dəspinə Xatun buna misal ola bilər. Bütün bu məlumatlar digər qərb müəlliflərinin əsərlərində aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Əcnəbi tacirlərə münasibətdə geniş şəraitin yaradılması sonrakı mərhələlərdə də davam etmişdir. Ərdəbildə xarici tacirlər üçün tikilən karvansaraların biri də məhz Şah I İsmayıl tərəfindən inşa edilmişdir. Bundan əlavə, Səfəvilər Avropa tacirlərinin dövlətin ərazisində fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradır, Avropa – Səfəvi ticarət mübadiləsinin inkişafına himayədarlıq edirdilər. Adıçəkilən dövrdə

əcnəbi tacirlərə və ya onları birləşdirən qurumlara münasibətdə daha əlverişli rejimin verilməsi hallarına da rast gəlinir. Belə ki, 1562-ci ildə «Moskva şirkətinin» təcrübəli kəşfiyyatçısı və mahir tacir olan Antoni Çenkinsonun Səfəvilər dövlətinə səfəri onun Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək barədə imtiyaz əldə etməsi ilə nəticələndi. Həmçinin Uilyam Gerreto, Çestor, Tomas Loc, Riçard Melleri, Riçard Çemberlenə tam azadlıq, təhlükəsiz buraxılış, əmtəələrin ticarəti üzrə agentləri ilə birgə Şirvana daxil olmaq və oranı tərk etmək, yerli tacirlər və digər şəxslərlə nəğd və ya mübadilə əsasında ticarət etmək hüququ verilmişdir.

Bundan əlavə, İngiltərə-Azərbaycan ticarətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamış Artur Edvards da 1566-cı il iyun ayının 29-da kompaniya üçün Təhmasibdən daha bir sıra imtiyazlar əldə etmiş oldu. Ümumiyyətlə, ingilis tacirlərinin əldə etdiyi ticarət imtiyazları aşağıdakılara münqər edilmişdir: şahın və onun varislərinin dövründə heç bir rüsum ödənilməməli, ölkəyə, bütün şəhərlərə və şahın malikanəsinə ticarət məsələləri ilə əlaqədar azad gəlmək, istənilən növ əmtəəni almaq və ya satmaq; onların şəhərlərə gəlişi zamanı baş qubernatorlar, hökmdarlar, hakimlər onlara himayəçilik göstərməli, insanlar pis əməldən müdafiə olunmalı, onlara kömək edilməli, tacirlərə münasibətdə ziyan vuran şəxsin cəzalandırılması; bütün pul məbləğlərinin vaxtında ödənilməsi, borcların yubadılması, borclu olan şəxslərin məhkəməyə gətirilərək həmin gün onların ödənişinin təmin olunması; kompaniyanın üzvlərinin razılığı və icazəsindən başqa hər hansı malın və ya hədiyyənin alınmasına kimsə tərəfindən cürət edilməməsi; hər hansı bir hadisə nəticəsində şahın təbəələrindən birini öldürən üzvə görə kompaniyanın mallarının, digər iştirakçılara qarşı ayrı-seçkiliyin yol verilməməsi, müvafiq şəxsin ədalətli məhkəmə tərəfindən mühakimə olunması, dövlətin razılığı və icazəsi olmadan onun əzab-əziyyətə məruz qalmaması; kompaniyanın bütün üzvləri tərəfindən borc şəklində alınmış və ya alınacaq bütün məbləğlərin onların biri olmadığı və ya öldüyü təqdirdə digəri tərəfindən qeyd-şərtsiz ödənilməsi; bir dəfə aldığı və ya satdığı mala münasibətdə kimsənin əmtəəni geri qaytarmaq hüququnun mövcud olmaması; kompaniya tərəfindən dəniz sahili vasitəsilə göndərilən əmtəələrin quruda daşınmasına şahın təbəələri tərəfindən köməklik göstərilməsi; tacirlərin istənilən vaxt Gilana və şahın malikanəsi olan digər şəhərlərə tam şəkildə azad daxil olması; şahın sahibi olduğu ərazilərdə hər hansı ingilis gəmisinin zərər çəkdiyi

təqdirdə, bütün təbəələr tərəfindən bütün sferalarda yardım göstərilməsi və s¹.

Səfəvilərin hakimiyyətinin sonrakı mərhələlərində, xüsusilə Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə əcnəbi tacirlərə daha əlverişli rejimin tətbiq edilməsi hallarına rast gəlinir. Hətta bunu 1616-cı ildə Şah Abbas tərəfindən verilmiş xüsusi fərmana uyğun olaraq ingilis tacirlərinə ölkə ərazisində sərbəst ticarət etmək hüququnun təqdim olunması da sübut edir. Şah Abbas Avropa dövlətləri ilə əlaqələri daha da gücləndirərək əcnəbilərin ölkə ərazisinə azad daxil olması və tərک etməsi qaydalarını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Hətta bunu onun yazışmaları da sübut edir.

Daha sonra, Maqdeburq hüquq sisteminə daxil olan aktlardan 1529 və 1588-ci il Böyük Litva Knyazlığının statutlarını göstərmək olar. 1529-cu il Statutunda əcnəbilərin hüquqlarına münasibətdə mövcud olan məhdudiyətlər hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmişdir. Bunun bariz nümunəsi hesab edilən Statutun 3-cü maddəsi əcnəbilərin sahiblik və rütbəyə iddia edə bilməməsinə dair müddəanı özündə əks etdirir. Zadəgan (dvoryan) əsilli əcnəbilərə münasibətdə əsilliyyətin (nəcəbət) növü yazılı formada təsdiqlənməlidir (məhürlü kağızla). Bundan əlavə, müharibə başladığına görə əcnəbi zadəganların yazılı sübut təqdim etmək imkanı olmadığı təqdirdə, onun əsildə mənşəyinin təsdiq edilməsi ilə bağlı mənsub olduğu ərazidə yaşayan iki zadəgan and içməlidir. 1588-ci il Statutu isə cəzalandırılmalı olan əməlin törədilməsi zamanı əcnəbilərə aid prosessual normaları özündə təsbit edir. Digər orta əsr mənbələrinə münasibətdə Statut əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsindən yan keçmişdir.

Rus dövlətində isə əcnəbilərin vəziyyətinə dair hüquqi göstərişlərin sonrakı inkişafı və formalaşdırılmasına, əsas etibarilə, 1497-ci il Qanunnaməsinin qəbulundan sonra mərkəzləşdirilmiş Rusiya dövlətinin bağladığı beynəlxalq müqavilələrdə və digər hüquqi sənədlərdə rast gəlmək olar. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, 1550-ci ildə qəbul olunan yeni Qanunnamə ruslarla əcnəbilər arasında mübahisələrin həlli qaydası ilə bağlı dəyişikliyi özündə təsbit

¹ Bu barədə daha ətraflı: Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами //II половина XV - начало XVII века/. Баку, Издательство Бакинского университета, 1991, 264 с.

etmədi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həmin sənəd Rus dövlətinin ərazisində olan hər bir şəxs üçün hərtərəfli və vahid mənbə hesab olunur.

Moskva dövlətinin mürəkkəb beynəlxalq və ictimai münasibətləri, yeni silki-nümayəndəli təsisatın yaradılması, dövlət aparatının inkişafı və ölkədə əcnəbilərin sayının artması onların vəziyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə cəhd göstərilməsini tələb edirdi. 1550-ci il Qanunnaməsindən sonra müəyyən idarə və dövlət müəssisəsinə tabe olan əcnəbilərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən normativ sənədlər göstərilmiş kitabədə rəsmiləşdirilmişdir.

Umumiyyətlə, bu mərhələdə əcnəbilərə dini azadlıq verilməsi tendensiyası da güclü şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Nümunə qismində Rus dövlətinin daxili qanunvericiliyi və həyata keçirilən praktiki fəaliyyətini göstərmək olar. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən xarici ticarətin inkişafı və onun xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsində maraqlı olması meyarı da mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan olmuşdur. Hətta Çar İvan Qrozni tərəfindən 1572-ci il Varfolomey gecəsi barədə İmperator II Maksimiliana göndərdiyi məktubda əcnəbilərin dini azadlığının təqdim edilməsi ilə bağlı müddəalar təsbit edilir.

XVII əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanın Avropa, həmçinin Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri getdikcə genişləndirdi. Belə ki, Səfəvilərlə Rusiyanı qarşılıqlı şəkildə müqayisə edən müəllif göstərirdi ki, İran (burada müvafiq ərazi Azərbaycan və İrani özündə birləşdirən Səfəvilər dövlətini əhatə edirdi) açıq ölkə olmaqla, əcnəbilər hökumətə tələb olunan gömrük rüsumu və gəlirləri ödəmək şərti ilə, ölkəyə sərbəst şəkildə gəlib-gedə, ticarət və ya sənaye ilə məşğul ola bilərdilər.

İngiltərə parlamenti tərəfindən 1679-cu ildə qəbul edilmiş «Habeas Corpus Act» isə təbəəliyindən asılı olmayaraq, istənilən tutulan şəxsin həbs zamanı məhkəmə qarşısında dayanmaq hüququna malik olmasını təsbit etmişdir. Məhkəmə onun həbsxanaya göndərilməsi və ya iki gün müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilməsi barədə məsələni həll etməlidir.

Bir sıra dövlətlərdə isə XVII əsr əcnəbilərin hüquqlarının, xüsusilə dini etiqad azadlığının qorunması baxımından özünəməxsus əhəmiyyətə malik dövr kimi qiymətləndirilir. Məsələn, müvafiq zaman kəsiyində Rus dövlətinin ərazisində əcnəbilərin öz kilsələrini tikmək hüququ əldə etməsi dediklərimizə bariz nümunə sayıla bilər.

Belə ki, 1603-cü ildən Hanza tacirləri öz kilsələrinə malik olmaq və öz ayinləri üzrə ibadət həyata keçirmək hüquqları əldə etmiş oldular.

1701-ci ildə qəbul olunmuş «Act of Settlement» adlanan sənəddə isə Krallıqda əcnəbilərin və naturalizasiya qaydasında təbəəliyə qəbul olunmuş şəxslərin müəyyən zəruri vəzifələr tutması istisna edilirdi. Belə ki, İngiltərə Krallığı, Şotlandiya və İrlandiyadan kənardə doğulan, naturalizasiya qaydasında onun hakimiyyətinə tabe olub ölkə ərazisində yaşayan şəxslər Gizli Şuraya və Parlamentin palatalarından birinə üzv ola, məsul vəzifə tuta, hər hansı mülki və ya hərbi işlə məşğul ola bilməz.

XVIII əsrdə Fransada əcnəbilərin hüquqi statusu problemi də mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri olmuşdur. Göstərilən müddəalar nəinki müvafiq dövrdə qəbul olunmuş hüquqi aktlarda, həm də elmi-nəzəri fikirlərdə, doktrinalarda öz ifadəsini aydın şəkildə tapmışdır. Belə ki, göstərilirdi ki, vətəndaşların iradə ifadəsi hesab olunan qanunlar bütün təbəələrə bərabər səviyyədə şamil olunmalıdır (J.J.Russo). Bundan əlavə, hesab olunurdu ki, əcnəbi vətəndaşlar fransız vətəndaşlarla eyni hüquqlara (ailə qurmaq hüququ, ticarət etmək hüququ, təhsil almaq hüquq və s.) malik olmalıdırlar. Russo həmçinin Fransa ərazisində olan əcnəbi vətəndaşlara iki aspektdən yanaşır: a) dövlətlərin potensial düşməni kimi Roma hüququnun tələblərinə uyğun olaraq, əcnəbilərə siyasi baxımdan rəsmi statusun verilməsi. Russo qeyd edirdi ki, mövcud müddəanın olması dövlət hakimiyyətinin zəifləməsinə və cəmiyyətin mənafeyinə zidd quruluşun yaranmasına gətirib çıxara bilərdi; b) əcnəbilərin fransız cəmiyyətinin inkişafına töhfəsini nəzərə almaqla, onlara müəyyən siyasi hüquqların verilməsi. Qeyd edilirdi ki, qanun yaradıcılığı prosesində əcnəbilər yalnız öz ölkələrindəki siyasi hüquqlardan imtina etdikdən sonra iştirak edə bilərdi. Göstərilənlərlə yanaşı, Fransada qanunvericiliyin yaradılmasından sonra öz ölkəsində olan şəxs müvəqqəti siyasi hüquqlardan imtina etməlidir.

Fransa ərazisində əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində tarixin ayrı-ayrı mühüm hadisələri nəticəsində qəbul olunmuş bir sıra aktların təhlili də vacib əhəmiyyət kəsb edən müddəalardan biridir. Nümunə qismində yakobinçilərin qanunvericilik aktı sayılan 1793-cü il tarixli İnsan və vətəndaşların hüquqlarının Bəyannaməsini göstərmək olar. Cəmiyyəti xoşbəxt görmək istəyini əsas məqsədi elan edən həmin sənəddə bütün insanların təbiət

və qanun qarşısında bərabərliyi qeyd edilərək, insanların bir sıra təbii və ayrılmaz hüquqlarının təmin olunması möhkəmləndirilmişdir. Mövcud imkanlara bərabərlik, azadlıq, təhlükəsizlik, mülkiyyət hüquqları aid edilir. Əcnəbilərə münasibətdə müvafiq aktın şamil olunma meyarına gəldikdə isə bu, pozitiv və neqativ hüquqların təsbiti ilə xarakterizə olunur. Neqativ hüquqlardan qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, hər hansı digər şəraitdə təqsirləndirilməyə, tutulmaya və ya həbsə alınmaya məruz qalmaması, razılığı olmadan kimsənin ən kiçik halda belə mülkiyyətindən məhrum edilməməsi kimi müddəalar, pozitiv hüquqlardan isə əcnəbinin şəxsiyyətinin, hüquq və mülkiyyətinin qorunub saxlanılması məqsədilə cəmiyyət üzvləri tərəfindən göstərilən himayəçilik hüququ bunun bariz nümunəsidir.

XVIII əsrdə dövlətlərin qanunvericiliyində əcnəbilərə dair müəyyən ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpmağa başladı. İlk öncə, bu dövrdə meydana gələn vətəndaşlıq haqqında qanunlarda əcnəbilərin olduqları dövltədə həmin ölkənin vətəndaşı kimi qəbul edilməməsi, lakin onların bu dövlətin qayda-qanunlarına tabe olması təsbit edilmişdir. Müvafiq yüzilliyin sonlarına doğru əcnəbilərin hüquqlarının əsas qaynaqlarından biri kimi ayrı-ayrı ölkələrin konstitusiyaları (həmin sənədlərdə bir sıra boşluqların olmasına baxmayaraq) çıxış etməyə başladı. Həmin konstitusiyalarda mövcud olan boşluqlar isə məsələ ilə əlaqədar dövlətlərin ümumi qaydaları vasitəsilə aradan qaldırılırdı. Adıçəkilən əsrin əcnəbilərlə bağlı xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də qarşılıqlılıq prinsipinin yaranması idi. Təhlil edilən zaman kəsiyində əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biri ticarətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əcnəbi tacirlərin hüquqlarının qorunması, onlara geniş fəaliyyət azadlığının yaradılması hesab olunur. Dediklərimizə misal olaraq 1717-ci ildə Rusiya ilə İran arasında ticarət müqaviləsinin bağlanması, Şamaxıda Rusiyanın konsulunun açılmasını qeyd etmək olar.

XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda vəziyyətin kəskin surətdə dəyişməsi, ölkə ərazisində baş verən İran-Türkiyə müharibəsindən İranın qalib çıxması İranla Rusiya arasında 1732-ci il tarixli Rəşt Müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Həmin Müqavilənin digər müddəaları ilə yanaşı, əcnəbi tacirlərə (Rusiya və İran tacirləri) münasibətdə daha əlverişli rejimin tətbiq olunması barədə mövcud olan norma da diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, hər iki dövlətin tacirlərinin sərbəst, gömrüksüz ticarət etmək, gömrük haq-

qı ödəmədən Rusiya və ya İrandan mal gətirilməsi Müqavilədə xüsusilə vurğulanır. Həmçinin rus təbəələrinə İranın hər yerində özləri üçün ev, karvansara və dükan tikməyə icazə verilirdi.

Ölkə ərazisində əcnəbilərin artım tendensiyası həm də əcnəbi fəhlələrin hesabına güclənirdi. Bundan başqa, həmin artım mənbəyinin əsasını kapitalist sənayesinin inkişaf etdiyi şəhərlərə meyl edən kəsbkarlar təşkil edirdilər. Onların əsas hissəsi Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı rayonlarının, Dağıstanın, Orta və Aşağı Volqaboyunun və Rusiyanın bəzi digər mərkəzi quberniyalarının müflisləşmiş kəndliləri, həmçinin Cənubi Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərindən çıxmış kəsbkarlardan ibarət olmuşdur. Şübhəsiz ki, şəhərlərdə, xüsusilə Bakıda yaş etibarilə üstünlük təşkil edən əsas əhali qrupu gənclər olmuşdur. Şimali Azərbaycanda XIX əsrdə həyata keçirilən köçürmə siyasəti ölkə ərazisində əhalinin etnik tərkibində müəyyən dəyişikliklərin edilməsinə gətirib çıxardı. Həmin prosesin yerinə yetirilməsində əcnəbilərin xüsusi məskənlərinin salınması vacib rol oynayır. Onların tərkibində almanların, rusların, ermənilərin xüsusi çəkisi daha çox olmuşdur. Bu isə sonradan bəzi mənfə nəticolərə, xüsusilə əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Əcnəbilərin hüquqi statusu məsələsinin müəyyənləşdirilməsində və müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsi sferasında Fransanın Mülki Məcəlləsi və ya 1804-cü il Napoleon Məcəlləsi (Code Civil) beynəlxalq səviyyədə mülki hüququn inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Bundan əlavə, Fransa Mülki Məcəlləsi ümumilikdə, beynəlxalq xüsusi hüququn əsaslarının formalaşdırılması prosesində və ayrılıqda əcnəbilərin hüquqi rejiminin tənzim olunmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Fransa Mülki Məcəlləsinin əsas xüsusiyyəti onun əcnəbilərin hüquqi rejiminin beynəlxalq səviyyədə aşağıdakı qaydada tənziminə dair razılaşdırılmış qaydaların qəbulu ilə bağlı idi: əcnəbi Fransada vətəndaşı olduğu dövlətlə bağlanmış müqaviləyə əsasən fransız vətəndaşının onun (əcnəbinin) ölkəsində istifadə etdiyi və ya edəcəyi hüquqlara müvafiq olan hüquqlardan istifadə edirdi (maddə 11). Əslində isə Məcəllənin 11-ci maddəsi beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərindən birini – diplomatik qarşılıqlılıq prinsipini nəzərdə tutmaqla yanaşı, əcnəbilərin hüquqlarının unifikasiyası prosesində dövlətin fəal rolunu müəyyən edirdi (yəni dövlətlər xaricdə öz vətəndaşları üçün daha geniş hüquqların təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə digər

digər dövlətlərin vətəndaşlarına eyni hüquqlar təqdim etməyə zəmanət verməlidirlər). Bundan əlavə, Məcəllə özündə əcnəbilərin bir sıra prosessual hüquqlarını, fransızlarla nikah bağlamaq hüququ kimi maddi normaları, əcnəbilərin övladlığa götürmək imkanlarını, vəsiyyətnamənin tərtibi ilə bağlı müddəaları birləşdirmişdir.

1850-ci il Prussiya Konstitusiyasında əcnəbilərin mülkiyyət, mənzil toxunulmazlığı, dini etiqad azadlığı kimi hüquqları, 1871-ci il Almaniya Konstitusiyasında isə İmperiyanın və onun qanunvericiliyinin nəzarət etməli olduğu sahələrdən olan əcnəbilərlə bağlı müddəalar da əks olunmuşdur. 12 dekabr 1867-ci il tarixli «Kralıq və vilayətlər üçün vətəndaşların ümumi hüquqları haqqında» Avstriya Konstitusiya Qanunu dövlətin nümayəndəli orqanında vətəndaşların müstəsna iştirakını nəzərdə tutmaqla yanaşı, Reyxsratın əcnəbilərə dair səlahiyyətlərini daha da dəqiqləşdirdi.

1876-cı il İspaniya Konstitusiyası iqiqat vətəndaşlığın əldə edilməsinin yolverilməzliyini özündə təsbit etməklə, 2-ci maddəyə uyğun olaraq, əcnəbilərə İspaniya ərazisində yaşayış yeri seçmək, istənilən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ vermişdir. İspaniya Konstitusiyasından fərqli olaraq, 1864-cü il Yunanıstan Konstitusiyası əcnəbilərlə əlaqədar ayrıca müddəaları özündə birləşdirməsə də, bütün şəxslərə, o cümlədən əcnəbilərə şamil edilən hüquqların siyahısını möhkəmləndirmişdir. Həmin sıraya petisiya hüququ, fikir azadlığı, mülkiyyət hüququ kimi subyektiv imkanlar aiddir.

XIX əsrdə digər dövlətlərdə qəbul olunmuş mülki məəcəllələrdə əcnəbilərin ümumtanınmış hüquqlarının məzmun və həcminə münasibətdə fərqlənən, onların hüquqi rejimini müəyyən edən normalar mövcud olmuşdur. Lakin bütün dövlətlər üçün ümumi olan cəhət ondan ibarətdir ki, daşınmaz əmlakı öz mülkiyyətinə keçirmək hüququndan məhrum olan əcnəbilərin hüquqlarının aşağıdakı bölgüsü mövcud idi: əcnəbilər üçün mütləq əlçatmaz hüquqlar; əcnəbilər üçün nisbi mümkün olan hüquqlar; ümumi hüquqlar. Əcnəbilərin vətəndaşlığı onların hüquqi rejiminə təsir göstərirdi ki, bu da müəyyən fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Buna görə də müxtəlif dövlətlərin ərazisində əcnəbilərə eyni hüquqların verilməsi yolu ilə fərqlərin aradan qaldırılması məqsədilə XIX əsrin II yarısından etibarən əcnəbilərin daha mühüm hüquqlarının unifikasiyasına ilk cəhdlər edildi. Buna bariz nümunə qismində Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü il Paris Konvensiyasını, Ədəbi, incəsənət və elmi əsərlərin mühafizəsi haqqında 1886-cı il

Bern Konvensiyasını, Malların dəmiryolu daşımaları haqqında 1893-cü il Bern Konvensiyasını və s. göstərmək olar.

XIX əsrdə Rusiya praktikasında əcnəbilərin ölkəyə gəlmə və qalma qaydalarında müəyyən istisnalar mövcud olmuşdur. Belə ki, müvafiq zaman kəsiyində bu daha çox koreyalılara münasibətdə özünü biruzə verirdi. İqtisadi və siyasi motivlər əsasında ümumi qaydalardan kənara çıxmalar burada hiss olunmaqda idi. Yeni torpaqların mənimsənilməsi, yerli rus əhalisinin və ya hərbi qarnizonların ərzaqla təchizatı üçün ucuz işçi qüvvəsi sayılan koreyalıların son nəticədə Koreya hakimiyyət orqanları tərəfindən Rusiyaya müraciət edilərək geri qaytarılması qəti şəkildə tələb edilmişdir. Lakin əks mövqedə dayanan Primorski vilayətinin hərbi qubernatoru bununla əlaqədar fikirlərini Rusiya və Koreya arasında müvafiq sferada bağlanan hər hansı sazişin olmaması ilə izah etdi. Bundan sonra, Şərqi Sibirin Baş İdarə Şurasına həmin mühacirləri dövlətin kəndliləri sırasına aid etmək tövsiyə olundu. Belə ki, onun fikrincə, bu, öz hökumətinin icazəsini «xahiş etmədən» rus təbəəliyinə qəbula şərait yaradan Rusiya qanunvericiliyi ilə ziddiyyət təşkil etmirdi.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində səhmdar cəmiyyətlər, ortaqlıqlar (ticarət, sənaye, maliyyə, sığorta), gəmiqayıрма və gəmiçilik sahəsində mövcud olan kompaniyalar da özünəməxsus şəkildə iştirak edirdilər. Məhz bunun nəticəsindədir ki, 1863-1904-cü illərdə Rusiya bir çox dövlətlərlə 10 belə müqavilə bağlamışdır. Nümunə qismində Avstriya (1867), İtaliya (1866), Almaniya (1894), Serbiya (1907), Bolqarıstan (1897), Yunanıstan (1887) və digər ölkələrlə bağlanan sazişləri göstərmək olar.

Bu dövrdə (XIX əsrdə) Azərbaycanda da əcnəbilərin, xüsusilə müvafiq mənşəli tacirlərin hüquqi statusu ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1805-ci ilin may ayının 14-də imzalanmış Qarabağ xanı və Rusiya İmperiyası arasında xanlığın Rusiya hakimiyyəti altına keçməsi barədə Traktatın (tarixdə həmin sənəd Kürəkçay Müqaviləsi adı ilə daha çox məşhurdur) 5-ci maddəsində birincinin təbəələrinə münasibətdə milli rejimin tətbiq edilməsi xüsusilə vurğulanırdı. Əcnəbi tacirlərin hüquqi statusunu tənzimləyən normalar Azərbaycana münasibətdə bağlanan 1813-cü il Gülüstən və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrində özünü daha aydın şəkildə biruzə verir. Belə ki, Gülüstən Müqaviləsinin 9-cu maddəsində İran şəhərlərinə və ya limanlarına

gətirdikləri mallara görə qarşı tərəfin tacirlərindən beş faizdən çox gömrük rüsumlarının alınmaması, ikinci dəfə gömrük haqqının tələb olunmaması, hər hansı digər qanunsuz vergi və ya yığımın qadağan edilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. 1828-ci il Türkmənçay Müqaviləsinin X maddəsi isə iki ölkə (İran və Rusiya) arasında ticarət sahəsində diplomatik müdafiənin təqdim edilməsi Müqavilə tərəflərinin tacirlərinin hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm addım sayıla bilər. Həmin normaya əsasən hər iki dövlətin ərazisində konsulluqların və ticarət agentliklərinin yaradılması, mövcud idarələrə 10 nəfərdən ibarət heyətin təyin olunması bunun bariz nümunəsi sayıla bilər.

Türkmənçay Müqaviləsindən sonra İranla Rusiya arasında bağlanmış bir çox beynəlxalq sənədlərə müvafiq olaraq əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı müxtəlif aspektlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, 1844-cü ilin iyul ayının 3-də Tehranda imzalanmış Rusiya və Fars dövlətinin iki yüksək sarayı arasında Konvensiyada əcnəbilərin (yəni Müqavilə tərəflərinin vətəndaşlarının) gəliş-gediş qaydalarını müəyyən edən aşağıdakı müddəalar mövcuddur: hər iki dövlətin təbəələrinin pasportsuz və öz dövlətinin rəsmi icazəsi olmadan bir dövlətdən digərinə keçmək hüququna malik olmaması; dövlətlərdən hər hansı birinin vətəndaşının pasport təqdim etmədiyi təqdirdə, onun tutulması və yaxınlıqda olan sərhəd komandanlığına, aidiyyəti nazirliyə və ya saxlanmış şəxsin konsuluna paltarı, silahı və digər vasitələrlə birgə təhvil verilməsi; müvafiq dövlətlərin təbəələrinin köçməsi ilə bağlı icazə alınması üçün verilmiş ərizənin özge manevələr olmadan təqdim olunması; yuxarıdakı dostluq münasibətlərini birləşdirən hörmət üzrə hər iki hökumətin komandanlığı həyata keçirən şəxslərin digərlərinin pasportlarından birini tələb etdiyi təqdirdə, onun bir neçə ailə üçün verilməsindən imtina edilməməsi.

Əcnəbilərin hüquqlarının müdafiəsi, təmin olunması və unifikasiya prosesi XX əsrdə xüsusilə güclənmişdir. XX əsrin əvvəllərində əcnəbilərin hüquqi statusu problemi həm dövlətdaxili qanunvericiliklərdə, həm də müxtəlif istiqamətlərdə bağlanmış müqavilələrdə öz ifadəsini aydın şəkildə tapmışdır. Məsələn, 1903-cü il Serbiya Krallığının Nizamnaməsinin 30-cu maddəsinə uyğun olaraq əcnəbilərin şəxsiyyətinin və əmlakının serb qanunları tərəfindən qorunduğu təsbit edilmişdir.

1901-ci ilin oktyabr ayının 27-də 1828-ci il Türkmənçay Müqaviləsinin 3-cü maddəsinə dəyişikliklər edən Bəyannamənin

müddəaları isə həyata keçirilən ticarət nəticəsində mövcud olan ödəmələrin dərəcələrini müəyyən edir. Belə ki, müvafiq normalarda konkret dərəcələr müəyyən edilərək əcnəbilərin apardığı ticarətin inkişafına özünəməxsus töhfələr bəxş etmişdir. Bəyannamənin 3-cü maddəsinə əsasən C kateqoriyasına aid olan tariflərlə müəyyənləşdirilən ixrac mallarına qoyulan vergilər istisna olmaqla, digər 5%-lik bütün ödəmələr tamamilə ləğv edilir. Bundan əlavə, hər iki dövlətin ərazisinə və ya digər ölkələrə Rusiya və İran mallarının maneəsiz ixracına da yol verilir ki, bu da bir sıra istisna xarakterli məhdudiyətlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Həmin məhdudiyətlərə ictimai təhlükəsizlik, ehtiyat tədbirlərinin həyata keçirilməsi, insanların ərzaqla təmin edilməsi və s. aid edilməlidir.

Müvafiq dövrdə mövcud kateqoriya şəxslərin hüquqi statusu həm də Avropa dövlətləri ilə onların müstəmləkələri arasında münasibətləri nizamlayan müqavilələrdə təsbit edilmişdir. Nümunə qismində 30 mart 1912-ci il tarixli Mərakeş üzərində fransız protektoratlığının müəyyən edilməsi haqqında Fransa-Mərakeş Müqaviləsini göstərmək olar. Belə ki, həmin aktın tələbinə əsasən Baş Komissar-Rezident Sultanla əcnəbilərin nümayəndələri arasında vasitəçilik funksiyasını həyata keçirməsi, İmperiyada əcnəbilərə dair bütün məsələləri həll etməsi kimi səlahiyyətlərə malik olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə 23 aylıq dövrdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) bir çox qanunvericilik aktları və bağladığı ikitərəfli müqavilələrində də əcnəbilərin hüquqi statusuna təsir göstərən müəyyən müddəalar təsbit edilmişdir. Nümunə qismində 1920-ci ilin mart ayının 20-də AXC və İran arasında gömrük, ticarət, poçt-teleqraf, konsul əlaqələri haqqında sazişlərin bağlanmasını göstərmək olar. Bundan əlavə, həmin gün imzalanmış Azərbaycanla İran arasında sülh və dostluq haqqında Müqaviləyə uyğun olaraq hər iki dövlətdə səfirliklərin açılması barədə öhdəliklərin qeyd edilməsi də əcnəbilərin (yəni qarşı tərəfin vətəndaşlarının) diplomatik müdafiə ilə təminatı üçün geniş imkanların yaradılmasına gətirib çıxaran meyarlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

AXC-nin süqutundan sonra Sovet hakimiyyətinin işğal nəticəsində bütün sferalarda mövcud olan münasibətlər kimi əcnəbilərlə bağlı məsələlər də tamamilə yenidən baxılmağa məruz qalmışdır. Belə ki, Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin ilk vaxtı daxili və xarici siyasətdə üzləşdiyi problemlərdən biri də əcnəbi vətəndaşların – diplomatik əməkdaşların, ticarətlə məşğul olanların, jurnalistlərin,

hərbi əsirlərin, Birinci Dünya Müharibəsində Azərbaycana gələn mühacirlərin, qaçqınların vəziyyəti idi. Məhz bunun davamı olaraq Azərbaycan KP MK yanında 1921-ci il avqustun 25-dən etibarən polyak bölməsi ilə yanaşı, alman, yunan bölmələri də fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan SSR və Litva Demokratik Respublikası hökumətləri arasında imzalanmış 1920-ci il Sazişinə uyğun olaraq hər iki dövlət bir-birilərinin ərazilərində yaşayan vətəndaşlarının hüquqlarını tam şəkildə təmin etməlidirlər.

1921-ci ilin fevral ayının 26-da imzalanmış Rusiya Sosialist Federativ Respublikası və İran (Fars) arasında Müqavilənin 17-ci maddəsinə uyğun olaraq Rusiya ərazisində iranlılar, İran ərazisində rusların hərbi xidmətdən, hərbi xidmətə dair vergi və yığımlarından azad olunması tendensiyası mövcud olmuşdur. 18-ci maddə isə hər iki tərəfin vətəndaşlarının Rusiya və İranda daha əlverişli şəraitdə təqdim olunmuş hüquqlardan istifadəsini mümkün hesab edirdi (bu müddəə yalnız Rusiya ilə ittifaqda olan dövlətlərin vətəndaşlarına tətbiq olunur). 19-20-ci maddələr isə qarşılıqlı ticarətin inkişafı, malların idxal və ixracının gücləndirilməsi, eyni səviyyəli gömrük rüsum və vergilərinin yığılması, öz ərazilərindən üçüncü dövlətə tranzit keçid hüququnun verilməsi və daşınar mallara daha əlverişli millət rejimindən artıq olmayan rüsumların tətbiq olunmasını möhkəmləndirirdi¹.

Aprel işğalından sonra Azərbaycanda Avropanın bir sıra ölkələrinin vətəndaşları qalmışdı. Onların bir qismi həmin ölkələrin diplomatik və digər nümayəndəliklərin əməkdaşları, bir qismi isə ticarətlə məşğul olan şəxslər, hərbi əsirlər, jurnalistlər və b. idi. Bundan əlavə, ayrı-ayrı əcnəbilərin etnik və say tərkibi də müxtəliflik təşkil etmişdir. Məsələn, 1920-ci il avqust ayının 20-dək Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığında 2306 yunan təbəəsi qeydiyyatdan keçmişdir. Lakin bu dövrdə Yunanıstan RSFSR və Azərbaycanla düşmən münasibətdə olduğundan XI Qızıl Ordu hərbi tribunalının qərarı ilə bir çox yunan vətəndaşı Azərbaycandan çıxarıldı. Göstərilənlərlə yanaşı, digər dövlətlərin vətəndaşları ilə bağlı məsələlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas müddəalardan olmuşdur. Belə ki,

¹ Bu barədə daha ətraflı: Qasımov M.C. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, Qanun, 1998, 360 s.

Hollandiyanın Bakıdakı konsulu Manassen 1920-ci ilin mayında Haaqaya, Xarici İşlər Nazirliyinə teleqram vuraraq Azərbaycandakı bütün hollandların sağ qalması barədə məlumat verirdi. 1920-ci ilin iyulun 30-da isə xarici təbəələrin mallarının qeydiyyatına alınmaması, mənzil məsələsində onların azərbaycan vətəndaşları ilə eyni vəziyyətdə olmaları haqqında bolşevik hökuməti qərar qəbul etdi. Əcnəbilərin Azərbaycandakı hüquq və vəzifələri haqqında qəbul edilən əsasnaməyə görə respublikaya gediş-gəliş ciddiləşdirildi və çərçivəyə salındı. Belə ki, sənədə əsasən hər hansı dövlətin Azərbaycanla müqavilə münasibətində olmadığı və Azərbaycan SSR-ni tanımadığı təqdirdə, həmin vətəndaşların Azərbaycan vətəndaşları ilə eyni hüquq və vəzifələr daşması halları meydana çıxırdı.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin qərarına uyğun olaraq 1921-ci ilin yanvar ayının 9-dan etibarən hər dəfə üçün xüsusi icazəsi olmadan Azərbaycan ərazisində: ayrı-ayrı şəxslərin və qaçqınların tranzit kimi keçmələri qadağan edildi. Xidməti işə gedənlər, diplomatik kuryerlər və onları müşayiət edən şəxslər istisnaq təşkil edirdilər. Bütün bunlarla yanaşı, mart ayının 10-da əcnəbilərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən sənəd qəbul olundu ki, bu da onların Azərbaycan vətəndaşları ilə eyni hüquq və vəzifələr daşmasını bilavasitə nəzərdə tuturdu. Əcnəbilər hərbi mükəlləfiyyət daşıya, onlardan vergi tələb oluna bilməzdi. Azərbaycan vətəndaşlarında olduğu kimi əcnəbilərin də mülkləri milliləşdirilə, mənzilləri axtarıla və alına bilərdi (lakin mebellərin müsadirəsinə yol verilmirdi). Həmçinin əcnəbi vətəndaşlar mallarını öz ölkələrinə Azərbaycan vətəndaşlarına verilən hüquqlar çərçivəsində apara bilərdilər. 1921-ci ilin iyulunda Xalq Xarici İşlər Komissarlığı elan verərək Azərbaycandakı bütün əcnəbi vətəndaşların iki həftə müddətinə qeydiyyatdan keçmələrinin zəruriliyini bildirdi.

Təhlil edilən zaman kəsiyində polyakların Azərbaycandakı hüquqi statusu probleminin həlli də daha çox dilemma qarşısında idi. Belə ki, Oktyabr çevrilişindən sonra digər dövlətlərin (Fransa, İngiltərə, Finlandiya, Yunanıstan) vətəndaşları ilə yanaşı, polyakların hüquqlarını müdafiə etməyi İran konsulluğu öz üzərinə götürsə də, onların vətənə qayıtmaları ilə bağlı ərizələri qəbul edilmirdi. Bu isə Azərbaycan və Polşa arasında müqavilənin olmaması ilə əlaqələndirilirdi. Lakin sonrakı dövrlərdə polyakların vətənlərinə göndərilməsi problemi həll edildi və onlar Polşa-RSFSR müqaviləsi əsasında vətənlərinə göndərildi. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra əsir düş-

müş və Azərbaycanda olan avstriyalıların da öz vətənlərinə qayıtmaları üçün bolşeviklər tərəfindən müəyyən çətinliklər yaradılırdı. Hətta onlara viza verilməsi məsələsində də müəyyən ləngitmələrə yol verilirdi.

Beləliklə, cəmiyyətin ilkin yaranış və inkişaf mərhələsi sayılan ibtidai icma quruluşunda sosial strukturun zəifliyi, ailə və dövlətin mövcud olmaması həmin dövrdə əcnəbilərin hüquqi statusu ilə əlaqədar normaların yaranmasına imkan vermirdi. Quldarlıq cəmiyyətində əsasən güc hakimiyyəti üstünlük təşkil etdiyinə görə burada əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, onların hüquqlarının müdafiə olunması məsələləri nəzərdə tutulmurdu. Bu da çoxsaylı müharibələrin baş verməsi və nəticədə qullar ordusunun yaranması ilə bağlı olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ticarət əlaqələrinin yaranması və inkişafı əcnəbilərin müdafiəsi ilə bağlı bir sıra institutların (qonaqpərvərlik, toşabi, nokri, proksenlər və s.) yaranmasına, əcnəbilərə bir sıra hüquqların (nikah hüququ, ticarət hüququ) verilməsinə, hətta güzəştlərin müəyyən edilməsinə gətirib çıxartdı. Əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində orta əsrlər mərhələsi özünəməxsus şəkildə fərqlənməklə, bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. İlk növbədə, əcnəbilərin statusu məsələlərinin tənzimlənməsi, digər sahələrdə olduğu kimi ticarət münasibətlərinin formalaşması və daha da inkişafı məqsədilə həyata keçirilirdi. Belə ki, əcnəbilərlə bağlı bir sıra prosessual hüquqların (məsələn, müqavilənin bağlandığı yerin qanununu, məhkəmənin olduğu yerin qanunu və s.), azad etiqad hüququ (Ərəb Şərqi), azad keçid prinsipinin, ticarət azadlığı (Qərbi Afrika), hüququn aliliyi prinsipi (İngiltərə) kimi çox mühüm rəhbər başlanğıc və normaların meydana gəlməsi və inkişafı adıçəkilən dövrə təsadüf edir. Müvafiq mərhələnin ən xarakterik cəhətlərindən biri də əcnəbilərin şəxsi azadlığı və əsas hüquqlarının önə çəkilməsi, qarşılıqlıq prinsipinin meydana gəlməsi və inkişafı olmuşdur. Daha sonra, əcnəbilərin əmlak hüquqlarının müdafiəsi, bağışlama münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində bir sıra addımlar atılmış, bəzi məsələlərlə əlaqədar (məsələn, gəlib-getmə) xüsusi qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı mühüm institut kimi sığınacaq hüququ və milli rejimin verilməsinin tətbiqi formalaşır və genişlənir.

Azərbaycan tarixinin müvafiq mərhələsində isə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, əcnəbi tacirlərə gömrük və digər sferalarda gü-

zəştlərin, o cümlədən daha əlverişli rejimin təqdim edilməsi, konsul-luqları və ticarət agentlikləri vasitəsilə əcnəbi tacirlərin hüquqlarının qorunması, bir sıra rüsum dərəcələrinin endirilməsi kimi xarakterik xüsusiyyətlər təzahür edirdi. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ticarət əlaqələrinin inkişafı, əcnəbi tacirlərə geniş fəa-liyyəət azadlığının yaradılması tendensiyası Səfəvilər dövlətinin ha-kimiyyəti zamanı daha güclü tərəqqiyə məruz qalmışdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 20-ci illərindən sonra Azərbaycan əra-zisində əcnəbilərin hüquqi statusunda baş verən dəyişikliklər çariz-min köçürmə siyasəti, əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi baxı-mından nəzərə çarpmağa başladı.

8.2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümumnəzəri və normativ-hüquqi əsasları

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statu-sunun mühüm elementlərini izah etməzdən əvvəl, ilk növbədə, «əcnəbi» və «vətəndaşlığı olmayan şəxs» anlayışları müəyyənləşdi-rilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində işlədilən «əcnəbi» və «xarici» sözləri bütün hallarda eyni mənanı ifadə edir. Hər iki termin ərəb mənşəli söz olub, başqa ölkənin vətəndaşı, tə-bəəsi anlayışını verir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinə müraciət etsək, onda bu terminlərin hər ikisi üst-üstə düşür. Belə ki, «əcnəbi» dedikdə «xarici», «xarici» dedikdə «əcnəbi» başa düşülür. Başqa söz-lə desək, «əcnəbi» və «xarici» termini sinonim sözlərdir.

1960-cı ildə Beynəlxalq Akademik İttifaqın rəhbərliyi ilə nəşr edilən Beynəlxalq hüququn terminləri Lüğətində göstərilir ki, əcnəbi müvafiq dövlətin milliyətinə malik olmayan şəxsdir. Ədə-biyyatda «əcnəbi» termini şərti mənada geniş anlayış kimi, özündə həm əcnəbiləri (əcnəbi vətəndaşları), həm vətəndaşlığı olmayan şəxsləri birləşdirir. Məsələn, Fransada Paskua Qanunu ilə əcnəbilər kateqoriyasına turistlər, tələbələr, mövsümi işçilər, ticarətlə məşğul olan şəxslər – adi rezidentlər, rezident-şəxslər, imtiyazlı əcnəbilər (Aİ vətəndaşları) aiddir. Bir qayda olaraq, «əcnəbi» termini özündə bipatrid, apatrid və qaçqınları da əks etdirir. Əcnəbilərin cəmiyyətin həyatında yerli səviyyədə iştirakı haqqında 5 fevral 1992-ci il tarixli Avropa Şurası Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, «əc-

nəbi sakin» dövlətin vətəndaşı olmayıb, lakin onun ərazisində qanuni olaraq yaşayan şəxslərdir.

Hüquq ədəbiyyatında «əcnəbi» anlayışına həm geniş, həm də dar mənada yanaşılır. Dar mənada əcnəbi dedikdə, dövlətin ərazisində olan, lakin digər dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslər başa düşülür. Yəni, əcnəbi anlayışına dar mənada tərif verərkən bu yalnız həmin dövlətin ərazisində yaşayan digər dövlətin vətəndaşları – əcnəbi vətəndaşlar aid edilir, vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə «əcnəbi» termininə aid edilmir. Əcnəbi termininə dar mənada müxtəlif hüquqşünas-alimlər tərəfindən anlayış verilmişdir. Məsələn, O.İ.Tiunov, Y.V.Gerasimenko, P.N. Biryukov, V.P.Panov, A.Ferdross, L.Oppenheim, Q.İ.Tunkin, A.A. Rubanov, N.T.Samartseva, V.D.Yavorski, A.M.Arbuzkin, M.N. Kuznetsov, N.V.Vitruk, A.İ.Sinkeviç, Y.M.Kolosov, E.S.Krivçikova.

O.İ.Tiunov əcnəbi anlayışına dar mənada yanaşmaqla, əcnəbi vətəndaş anlayışını əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər anlayışı ilə qarşılıqlı surətdə və əlaqədə izah edir. O.İ.Tiunov «əcnəbi vətəndaş» və «əcnəbi» anlayışlarını eyniləşdirir, belə bir nəticəyə gəlir ki, əcnəbi vətəndaş və ya əcnəbi yerləşdiyi dövlətin vətəndaşlığına malik olmayan və digər dövlətin vətəndaşı olan şəxslərdir. Bununla bərabər, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əcnəbi anlayışına daxil edilməməsi vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə əcnəbilərin (əcnəbi vətəndaşların) arasında hüquqi əsaslandırılmış fərqlərin olması ilə izah edilir. Daha sonra göstərilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti yerləşdiyi dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Belə ki, vətəndaşlığı olmayan şəxsin digər dövlətə getməsi ilə onun əvvəlki dövlətlə əlaqələri kəsilir və vətəndaşlığı olmayan şəxslə onun yeni gəldiyi dövlət arasında yeni əlaqə yaranır. Əcnəbi vətəndaş nəinki olduğu dövlətin hüquq qaydasına tabe olur, həmçinin özünün vətəndaşı olduğu dövlətə münasibətdə hüquq və vəzifələrini saxlayır (O.İ.Tiunov). Ədəbiyyatda bu istiqamətdə fikir digər müəlliflər tərəfindən də irəli sürülür. Belə ki, qeyd edilir ki, əcnəbi vətəndaşlar nəinki olduğu dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur, həmçinin vətəndaşlığına malik olduğu dövlətə münasibətdə hüquq və vəzifələrini saxlamaqla «ikiqat tabeçilikdə» olur (Y.V.Gerasimenko). Beləliklə, yekun olaraq Y.V.Gerasimenko əcnəbiyə dövlətlə müəyyən hüquqi əlaqələrdə olub, onun vətəndaşı olmayan və digər dövlətin vətəndaşlığında (təbəəliyində) olan istənilən fiziki şəxs kimi anlayış verir.

Dar mənada «əcnəbi» dedikdə, digər dövlətin vətəndaşlığına

malik olan şəxslər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər başa düşülür. Geniş mənada isə «əcnəbi» anlayışına yerləşmə dövlətinin vətəndaşlığına malik olmayan bütün şəxslər aiddir. Yəni, buraya həm digər dövlətin vətəndaşları, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər aid edilir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında əcnəbi termininə geniş mənada anlayış verilməsi M.M.Boquslavskiy, V.F.Qubin, L.N.Qalenskaya, K.İ.Manolov, L.V.Lazarev, N.İ.Marişeva, İ.V.Panteleyeva, V.İ.Kisil, V.P.Pastuxov, O.E.Yejova, S.V.Romanov, L.P.Anufriyeva, D.N.Baxrax, L.D. Voevodin, B.Y.Blyaxman, A.A.Qreşnix, A.L.Makovski, G.Tekinalp, T.Bendeovski və b. hüquqşünas-alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir.

Bu sahədə mühüm tədqiqatlar aparan M.M.Boquslavskiy qeyd edir ki, əcnəbi vətəndaşların statusu çox hallarda vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu ilə üst-üstə düşür və buna görə də hər iki kateqoriya şəxslərə münasibətdə ümumiyayılmış termin olan «əcnəbi» anlayışından istifadə etmək olar. V.F.Qubin, L.N.Qalenskaya, O.E.Yejova, A.A.Qreşnix, İ.V.Rostovşikov, V.İ.Kisil və V.P.Pastuxov da əcnəbiyə geniş mənada anlayış verərək, «əcnəbi vətəndaş» və «vətəndaşlığı olmayan şəxs» anlayışlarını fərqləndirir, onları vahid «əcnəbi» termini adı altında birləşdirir və qeyd edirlər ki, «əcnəbi» adı altında müəyyən dövlətin ərazisində yerləşən, onun vətəndaşı olmayan və onun yurisdiksiyasına tabe olan şəxslər başa düşülür.

Bundan əlavə, qeyd edir ki, əcnəbi vətəndaşlar - vətəndaşı olmadığı ölkənin ərazisində yerləşən və digər dövlətin vətəndaşlığına malik olması barədə sübutu olan şəxslərdir.

Bir çox xarici ədəbiyyatlarda da bu məsələyə yanaşma fərqlidir. Türk hüquq ədəbiyyatında «yabancı» («əcnəbi») termini adı altında həmin dövlətdə yaşayan və həmin dövlətin vətəndaşı olmayan bütün şəxslər başa düşülür. Daha bir məqam professor Gülörən Tekinalp tərəfindən irəli sürülür. Belə ki, o, həmin kateqoriya şəxslərə həm əcnəbi vətəndaşları, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxsləri daxil edir. Bunu o, Dövlətlər Hüquq İnstitutunun 1892-ci il Cenevrə Toplantısında qeyd edilən fikirlə - əcnəbiyə həmin dövlətin ərazisində olub onun vətəndaşı olmayan bütün şəxslərin daxil edilməsi fikri ilə əlaqələndirir. O, dövlətin vətəndaşlarının malik olduğu hüquqlara sahib olmayan şəxslərin əcnəbi kimi müəyyənləşdirilməsi əvəzinə olduğu dövlətin vətəndaşı olmayan bütün şəxsləri əcnəbi kimi təqdim edir. Bu ad altında əcnəbi vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri; siyasi, irqi, dini səbəblərə görə olduğu dövləti tərk etmiş və

həmin ölkənin diplomatik müdafiəsindən istifadə edə bilməyən şəxsləri; diplomatik immunitet və üstünlüklərdən istifadə edən şəxsləri; olduğu dövlətin vətəndaşı olmayıb çoxqat vətəndaşlığa malik şəxsləri daxil edir. Eyni zamanda, göstərilir ki, türk qanunvericiliyində «əcnəbi vətəndaş» anlayışına da rast gəlinir. Bu, o halda tətbiq edilir ki, əcnəbi vətəndaşların hüquqi statusu ilə bir sıra məsələlər digər kateqoriya əcnəbilərdən fərqlənir. Onun fikrincə, bu termindən, yəni əcnəbi vətəndaş terminindən zərurət olduqda istifadə edilir.

Daha maraqlı məqam İ.İ.Lukaşuk və Q.Q.Şinkaretskaya tərəfindən irəli sürülür. Belə ki, onların fikrincə, dövlətin ərazisində yerləşən qeyri-vətəndaşlara aşağıdakılar aid edilir: olduğu dövlətin vətəndaşı olmayan və digər dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslər – əcnəbi vətəndaşlar; vətəndaşlığı olmayan şəxslər; multipatridlər – bir çox dövlətin vətəndaşı olan şəxslər. Bu məsələ Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında Bəyannamə Layihəsinin 1972-ci ildə başlanan müzakirəsində də irəli sürülmüşdür. Belə ki, bu zaman «qeyri-vətəndaş» terminindən istifadə edilməyə cəhd edilsə də, sonradan bu «əcnəbi» termini ilə əvəz edilmişdir. Yəni, Bəyannaməyə əsasən yaşadığı ölkənin vətəndaşı olmayan şəxslər əcnəbi hesab edilir.

Müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi də «əcnəbi» termininə dar və geniş mənada yanaşır. 21 noyabr 1991-ci il tarixli Rumıniya Konstitusiyasında (maddə 18) əcnəbi vətəndaşlar «əcnəbi» anlayışı ilə bərabərləşdirilir və apatridlərdən fərqləndirilir. Eyni müddəa ÇXR qanunvericiliyində də əks olunmuşdur. «Əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 1993-cü il Gürcüstan Qanununda göstərilir ki, əcnəbilərə Gürcüstan dövlətinin vətəndaşı olmayan və digər dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti barədə sənədi olan, həmçinin bu sənədi olmayan şəxslər daxildir.

ABŞ immiqrasiya qanunvericiliyinə əsasən, ABŞ vətəndaşı olmayan istənilən şəxs əcnəbi hesab edilir. Belarus Respublikasında «Vətəndaşlıq haqqında» Qanunda, o cümlədən «Əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunda keçmiş SSRİ qanunvericiliyində olduğu kimi, «əcnəbi vətəndaş» anlayışından istifadə edilmişdir. Qanuna əsasən əcnəbi vətəndaş o şəxsdir ki, o Belarus Respublikasının vətəndaşı deyil və özünün digər dövlətə mənsubiyyəti barədə sübutu vardır. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə Belarus Respublikasının vətəndaşı olmayan və özünün digər dövlətə mənsubiyyəti barədə sübutu olmayan şəxs-

lərdir. 1972-ci il tarixli «Əcnəbilərin Bolqarıstan Respublikasında qalması haqqında» Qanunun 3-cü maddəsində deyilir ki, bu Qanunun məqsədləri üçün əcnəbi dedikdə, digər dövlətin vətəndaşı olan və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər başa düşülür. 1993-cü il tarixli «Əcnəbilər haqqında» Estoniya Qanununda göstərilir ki, əcnəbi – xarici dövlətin vətəndaşı və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdir. Əlcəzairdə əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən 1966-cı il Ordonansı ilə əcnəbilərə 2 kateqoriya şəxslər daxildir: Əlcəzair vətəndaşlığı olmayan digər dövlətin vətəndaşı olan şəxslər və apatridlər. Qazaxıstanın 20 dekabr 1991-ci il tarixli «Qazaxıstan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanununun 6-cı maddəsində digər dövlətin vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Qazaxıstan Respublikasının ərazisində yerləşən və onun vətəndaşı olmayan şəxslər adı altında birləşdirilir. Qırğızıstan Respublikasının «Vətəndaşlıq haqqında» 18 dekabr 1993-cü il tarixli Qanununun 10-cu və 11-ci maddələrində, «Moldova Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 5 iyun 1991-ci il Qanununun 7-ci maddəsində «əcnəbi vətəndaş» və «vətəndaşlığı olmayan şəxs» anlayışlarından istifadə edilir. Litva Respublikasının 1991-ci il tarixli «Əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanununda əcnəbi vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər ümumi «əcnəbi» termini altında birləşdirilir. 1963-cü il 29 mart tarixli «Əcnəbilər haqqında» Polşa Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən Polşa vətəndaşlığına malik olmayan hər bir şəxs əcnəbi hesab edilir. 4 fevral 1994-cü il tarixli «Əcnəbilərin hüquqi statusu haqqında» Ukrayna Qanununun 1-ci maddəsində göstərilir ki, əcnəbilər əcnəbi vətəndaşlardan, yəni digər dövlətin vətəndaşlığına malik Ukrayna vətəndaşı olmayan şəxslərdən və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən, yəni heç bir dövlətin vətəndaşlığına malik olmayan şəxslərdən ibarətdir. Avstriya və Meksika qanunvericilikləri də əcnəbi vətəndaş və vətəndaşlığı olmayan şəxs anlayışını vahid «əcnəbi» termini altında birləşdirir.

«Rusiya Federasiyasında əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında» 2002-ci il 25 iyul tarixli Federal Qanununa əsasən, əcnəbi vətəndaş RF-nin vətəndaşı olmayan və digər dövlətin vətəndaşlığına (təbəəliyinə) malik olması barədə sübutu olan şəxslərdir. Vətəndaşlığı olmayan şəxs isə, RF-nin vətəndaşı olmayan və digər dövlətin vətəndaşlığına (təbəəliyinə) malik olması barədə sübutu olmayan şəxslərdir.

AR uzun müddət keçmiş SSRİ tərkibində olduğu üçün bu

problem özü də İttifaq çərçivəsində həll edilirdi. Belə ki, əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti və onlarla bağlı digər məsələlər İttifaq qanunvericiliyi ilə tənzimlənirdi. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsinə qədər əcnəbi dedikdə, yerləşdiyi dövlətin vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşı olan şəxslər başa düşülürdü. Bununla da «əcnəbi vətəndaş» və «əcnəbi» termini eyni mənanı ifadə edirdi. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə «əcnəbi» anlayışına daxil edilmirdi. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasının qəbulu ilə «əcnəbi» termini ilə əlaqədar mübahisələr bir qədər də genişlənməmişdir. Belə ki, 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasında və 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasında üç termindən istifadə edilirdi: «əcnəbi vətəndaş», «vətəndaşlığı olmayan şəxslər» və «əcnəbilər».

24 iyun 1981-ci il tarixli «SSRİ-də əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında» SSRİ Qanununda (maddə 1) əcnəbi vətəndaş anlayışından istifadə edilirdi və göstərilirdi ki, SSRİ-də əcnəbi vətəndaş o şəxsdir ki, o, SSRİ vətəndaşı deyil və özünün digər dövlətə mənsubiyyəti barədə sübutu vardır. Lakin həmin Qanunun 32-ci maddəsində göstərilirdi ki, SSRİ qanunvericiliyi ilə digər hallar müəyyən edilmirsə, bu Qanunun qüvvəsi vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də aid edilir.

13 mart 1996-cı il tarixli «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» AR Qanununun 2-ci maddəsində həmin kateqoriya şəxslərə aşağıdakı kimi anlayış verilmişdir: əcnəbilər - AR-in vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxslərdir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə AR-in vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir.

İndi isə əcnəbilərin hüquqi statusu ilə əlaqədar bəzi məsələləri təhlil edək. Bütövlükdə, konstitusiya nəzəriyyəsi və praktikasında fiziki şəxslərin hüquqi statusunun iki əsas elementdən – hüquq və azadlıqlar, o cümlədən vəzifələrdən ibarət olması ümumqəbul olunmuş müddəadır. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd edilir ki, insan hüquq və azadlıqları insan həyatından sonra onun əsas dəyəridir (M.V. Baqlay).

Hal-hazırda insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları dünyanın əksər dövlətlərinin konstitusiyalarında əks olunmuşdur. Konstitusiyalarda, əsasən, bu, müvafiq dövlət tərəfindən təmin edilən müxtəlif mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqların əks olunması formasında göstərilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz

iki elementdən əlavə, bir sıra müəlliflər hüquqi statusa aşağıdakı ikinci dərəcəli elementləri də aid edirlər: fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti; fiziki şəxsin qanuni maraqları; fiziki şəxsin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi; fiziki şəxsin hüquqi məsuliyyəti. Amma bununla yanaşı, hüquqi statusa sadalanan ikinci dərəcəli elementlərin aid edilməsi bir sıra müəlliflər tərəfindən inkar edilir. Belə ki, qeyd edilir ki, bu ikinci dərəcəli elementlərin hüquqi statusa aid edilməsi hüquqaziddir (E.A.Lukaşeva).

Əgər hüquqi lüğətlərə müraciət edərək, «hüquqi status» və «hüquqi vəziyyət» anlayışlarının qarşılıqlı izahını vermiş olsaq, ilk növbədə, «hüquqi status» anlayışının mənşə mənasını izah etmək lazımdır. «Status» latınca «status» sözündən olub, subyektlərin hüquqi vəziyyətini, onların hüquq və vəzifələrinin məcmusunu ifadə edir. Beynəlxalq hüquq lüğətlərində «status» beynəlxalq hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmuş beynəlxalq hüququn subyektlərinin, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin vəziyyəti kimi xarakterizə edilir.

Bu məsələ son dövr hüquq ədəbiyyatlarında da ətraflı tədqiq edilən problemlərdəndir. Bu məsələni tədqiq edərək göstərilir ki, «hüquqi status» əcnəbilərə münasibətdə ümumiyatılmış termin deyildir (S.V.Romanov). Bir çox alimlər «əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti» terminini tətbiq edirlər. Belə ki, terminlərdən asılı olmayaraq, vahid məna ifadə edilir: «hüquqi vəziyyət» dedikdə, əcnəbilərin olduğu dövldə hüquq və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür.

S.V.Romanov «hüquqi status» və «hüquqi vəziyyət» terminlərinin mahiyyətini izah edərək, bu terminlərin işlədilməsi üstünlüyü üzrə mübahisə aparılmasının mənasız olduğunu göstərir. Eyni zamanda, müxtəlif variantlarda əksər xülasə edilmiş fikir belə ifadə edilir: vətəndaşa məxsus bütün hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusu hüquqi status adlanır. Lakin hüquq ədəbiyyatında «hüquqi vəziyyət» və «hüquqi status» terminlərini tədqiq edən digər alimlərin bir qrupu qeyd edirlər ki, «hüquqi status» «hüquqi vəziyyət» vasitəsilə müəyyənləşir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz, belə ki, bu sahəni tədqiq edən əksər müəlliflər «hüquqi status» və «hüquqi vəziyyət» anlayışlarını bərabərləşdirirlər. Bu S.V.Çerniçenko, N.İ.Marişeva və b. tərəfindən də müdafiə edilir.

Hüquq ədəbiyyatında «hüquqi status» şəxsiyyətin cəmiyyətdə hüquqi təsbit olunmuş vəziyyəti kimi xarakterizə edilir və göstərilir ki, «hüquqi status» və «hüquqi vəziyyət» anlayışları eynimənalıdır. Bütün hallarda qanunvericilik, hüquqi praktika, mətbuat, həmçinin

insan hüquqları sahəsində beynəlxalq aktlarda bu anlayışlar arasında hər hansı fərq qoyulmur və eyni mənada işlədilir. Onlar tam olaraq bir-birini əvəz edir.

Bir çox ədəbiyyatlarda isə «hüquqi rejim» və «hüquqi vəziyyət» anlayışları bərabərləşdirilir, buraya olduğu dövlət tərəfindən əcnəbilərə verilən hüquq və vəzifələrin məcmusu daxil edilir. Bundan başqa, əcnəbilərin hüquqi rejimi əcnəbilərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən hüquq normalarının məcmusu, əcnəbilərə verilən rejim (əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti) isə olduğu dövlət tərəfindən əcnəbilərə verilən hüquq və vəzifələrin məcmusu kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda, bu anlayışlar arasında mühüm fərqlərin olduğu, belə ki, birinci halda obyektiv hüquqdan, ikinci halda isə subyektiv hüquqdan söhbət getdiyi qeyd edilir.

Bir çox alimlər isə qeyd edir ki, hüquq və vəzifələr «əcnəbilərin hüquqi statusu» anlayışını tam açmır. Belə ki, O.E.Yejoya M.M.Boqoslavskiy və digər alimlərin «hüquqi rejim», «hüquqi vəziyyət», «hüquqi status» anlayışlarına münasibətdə fikirlərini təhlil edərək göstərir ki, bu anlayışların hüquq və vəzifələrin məcmusu kimi göstərilməsi kifayət deyildir. Bundan başqa, O.E.Yejoya belə bir nəticəyə gəlir ki, «hüquqi vəziyyət», «hüquqi status», «hüquqi rejim» hüquqi sinonimlər olub, etimoloji fərqlərə malikdirlər. Hüquq və vəzifələr qəbul edən dövlət tərəfindən təmin edilməlidir. Bu digər mənbələrdə də qeyd edilir. Göstərilir ki, əcnəbilərin hüquqi statusu anlayışı nəinki hüquq qabiliyyətini (bu zaman hüquq və vəzifələrin məcmusu nəzərdə tutulur), həmçinin hüquq subyektinin müəyyən imkanlarını (perspektiv və potensial hüquq qabiliyyətini) əhatə edir (S.V.Çerņiçenko). Digər müəlliflər isə «hüquqi rejim» və «hüquqi vəziyyət» anlayışları bərabərləşdirir, buraya olduğu dövlət tərəfindən əcnəbilərə verilən hüquq və vəzifələrin məcmusu daxil edirlər. Bundan başqa, əcnəbilərin hüquqi rejimi əcnəbilərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən hüquq normalarının məcmusu, əcnəbilərə verilən rejim (əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti) isə olduğu dövlət tərəfindən əcnəbilərə verilən hüquq və vəzifələrin məcmusu kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda, bu anlayışlar arasında mühüm fərqlərin olduğu, belə ki, birinci halda obyektiv hüquqdan, ikinci halda isə subyektiv hüquqdan söhbət getdiyi qeyd edilir.

Göstərilənlərlə əlaqədar qeyd etmək olar ki:

1. «hüquqi status» və «hüquqi vəziyyət» anlayışları eyni mənanı ifadə etməklə əcnəbilərin təminatlı hüquq, azadlıq və vəzi-

fələrinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti isə 3 mühüm hüquqi sistemlə sıx əlaqədardır: beynəlxalq hüquqla, olduğu dövlətin hüququ ilə, vətəndaşlığı olduğu dövlətin hüququ ilə;

2. «hüquqi status» daha geniş anlayış olub, əcnəbilərlə əlaqədar bir sıra məsələləri (məsələn, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən prinsipləri) əhatə edir ki, onlar da əcnəbilər rejiminin müəyyən edilməsində əsas kimi çıxış edirlər. Əcnəbilərə verilən rejimlər isə əcnəbilərin hüquq, azadlıq və vəzifələrinin realizə əsaslarını əks etdirir. Müəyyən bir dövlətdə əcnəbilərə verilən rejimlər onların hüquqi statusunun tənzim edilməsi prosesində konkretləşir. Belə ki, milli rejim əcnəbilərə münasibətdə artıq mövcud olan hüquq normalarının şamil edilməsi yolu ilə realizə edilirsə, xüsusi rejim ancaq əcnəbilərin iştirakı ilə xüsusi normaların yaradılması yolu ilə həyata keçirilir;

Əcnəbilərin olduğu dövlətin ərazisində malik olduğu hüquqlardan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, dövlət sərhədini keçdiyi andan onlar gəldiyi dövlətin yurisdiksiyasına tabe olurlar. Amma bu vəziyyət həmin şəxslərin (əcnəbilərin) vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə riayət etməsinə mane olmur. Məhz bununla əcnəbilərin hüquqi statusunun özünəməxsusluğu üzə çıxır. Belə ki, onlar eyni zamanda iki dövlətin - vətəndaşı olduğu və gəldiyi dövlətin yurisdiksiyasına tabe olur.

İndi isə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (apatridlərin) hüquqi statusunun əsas xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Vətəndaşsızlıq – şəxsin heç bir dövlətin vətəndaşlığını daşmadığı hüquqi vəziyyətdir. Bir sıra müəlliflər (A.A.Kovalyov və S.V.Çerniçenko) qeyd edirlər ki, vətəndaşsızlıq (apatrizm) – hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığının olmaması ilə xarakterizə olunan vəziyyətdir. Vətəndaşsızlığın yaranmasının əsas mənbələri bunlardır: nikaha daxil olma (məsələn, bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinə əsasən, əcnəbi vətəndaşla nikaha daxil olan qadın avtomatik olaraq öz vətəndaşlığını itirir, ərin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi isə vətəndaşlıq vermir); vətəndaşlıqdan məhrum etmə (məsələn, şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər: məhkəmə yolu ilə və ya qanuna müvafiq olaraq).

K.A.Bekyaşev isə vətəndaşsızlığın meydana gəlməsinin aşağıdakı hallarını qeyd edir: şəxs öz dövlətinin vətəndaşlığından çıxmışdırsa və hələ də digər dövlətin vətəndaşlığını qəbul etməmişdirsə;

«arvad ərin vətəndaşlığına qəbul olunmalıdır» prinsipini əsas götürən dövlətin vətəndaşı olan qadın xarici dövlətin vətəndaşı ilə nikaha daxil olmuşdursa (həmin əcnəbinin vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyi bu qadına avtomatik olaraq öz vətəndaşlığını təqdim etmirsə). A.İ.Mikulşinin fikrincə isə, vətəndaşsızlıq – şəxsin hər hansı bir dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılığının mövcud olmadığı vəziyyətdir, vətəndaşsızlığın yaranmasının əsas səbəbi isə qan hüququ və torpaq hüququ prinsiplərinin bir-birilə ziddiyyət təşkil etməsidir.

Ümumiyyətlə, vətəndaşsızlıq hallarının yaranmasının əsas səbəbi vətəndaşlıqla bağlı milli qanunvericiliklərin «mənfi» kolliziyasıdır. Bu kolliziyaların müxtəlif variantları ola bilər. Vətəndaşsızlıq anadangəlmə ilə də yarana bilər. Məsələn, «torpaq hüququ» prinsipinin qüvvədə olduğu dövlətlərin (məsələn, Argentina) vətəndaşlarının uşaqları «qan hüququ» prinsipinin mövcud olduğu dövlətlərin (məsələn, İsveç) ərazisində doğulursa, bu zaman həmin uşaq heç bir halda vətəndaşlıq əldə etmir və vətəndaşlığı olmayan şəxs olur.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, vətəndaşlıqla bağlı qanunvericiliklərin praktikada rast gəlinən kolliziyası ikili vətəndaşlığın (çoxqat) və ya vətəndaşsızlığın potensial mənbəyidir. Beynəlxalq-hüquqi nəzəriyyədə vətəndaşsızlığın aşağıdakı təsnifatı müəyyən edilmişdir: mütləq və nisbi vətəndaşsızlıq; real və faktiki vətəndaşsızlıq.

Mütləq vətəndaşsızlıq şəxsin doğulduğu andan etibarən yaranır, nisbi (törəmə) vətəndaşsızlıq isə vətəndaşlığın itirilməsi ilə yaranır. Real və faktiki vətəndaşsızlıq da fərqləndirilir. Real vətəndaşsızlıq şəxsin hər hansı bir dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılığını tamamilə istisna edir (bir qayda olaraq, anadan olma və ya vətəndaşlığın itirilməsi ilə). Faktiki vətəndaşsızlıq isə o halda mövcud olur ki, şəxs hüquqi vətəndaşlığını itirməmişdir. Bununla belə həmin şəxsin olduğu dövlətdə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədləri (həqiqi pasport və s.) olmur və buna görə də vətəndaşlığı olmayan şəxs kimi qeydiyyata alınır. Lakin bu hallara hələ də bəzi dövlətlərin qanunvericiliklərində rast gəlinməsinə baxmayaraq, insan hüquqları nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, vətəndaşlığı olduğu halda, həmin şəxsin belə bir sənədə malik olmaması və ya həmin sənədin müddətinin bitməsi, heç bir halda ona vətəndaşlığı olmayan şəxs kimi yanaşılmasına səbəb ola bilməz.

Beynəlxalq hüquqda vətəndaşsızlıq hüquqi anomaliya, yəni normadan kənara çıxma hesab edilir. Beynəlxalq hüququn məəcəllə-

ləşdirilməsi üzrə 1930-cu il Haaqa Konfransı vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması ilə bağlı bir sıra müddəalar qəbul etmişdir. Buraya ekspatriasiyaya icazə verilməsinin nəticəsi kimi vətəndaşlığın itirilməsi, ərli qadınlar və uşaqların vətəndaşlığı, vətəndaşsızlıq vəziyyətinin sadələşdirilməsi kimi müddəalar daxil idi. Bu müddəalar vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bundan əlavə, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi və Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il tarixli Avropa Konvensiyası hər bir şəxsin vətəndaşlıq hüququnu bəyan edir və heç bir şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməməsini qeyd edir. Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il Konvensiyasının 5-ci maddəsində göstərilir ki, əgər dövlətin qanunu şəxsi statusa hansısa dəyişiklik nəticəsində vətəndaşlığın itirilməsini nəzərdə tutursa, bu, yeni vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Eyni zamanda, 7-ci maddənin 4-cü bəndində qeyd edilir ki, başqa dövlətin təbəəliyinə keçən şəxs Razılığa gələn müvafiq Dövlətin qanununda müəyyən edildiyi kimi, yeddi ildən az olmayaraq, fasiləsiz xaricdə yaşayırsa, öz vətəndaşlığını saxlamaq niyyətini müvafiq hakimiyyət orqanına bildirməyi nəzərdən qaçırması nəticəsində vətəndaşlığını itirə bilər. Bu qayda digər dövlətin vətəndaşlığından sui-istifadə hallarından qaçmaq məqsədi daşıyır.

Bütövlükdə, Konvensiya belə bir ümumi qayda müəyyənləşdirmişdir ki, əgər şəxs son nəticədə vətəndaşlığı olmayan şəxs olacaqsa, o zaman dövlət şəxsi vətəndaşlıqdan məhrum edə bilməz. Beləliklə, Konvensiya vətəndaşlığın fasiləsizliyi prinsipinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Yəni, vətəndaşlığın itirilməsinə yalnız yeni vətəndaşlıq əldə edildiyi zaman yol verilir.

Bütövlükdə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinə 2 mühüm coxtərəfli konvensiya həsr edilmişdir: Apatridlərin statusu haqqında 28 sentyabr 1954-cü il Konvensiyası (6 iyun 1960-cü ildə qüvvəyə minmişdir) və Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 30 avqust 1961-ci il Konvensiyası (13 dekabr 1975-ci ildə qüvvəyə minmişdir). 1954-cü il Konvensiyasının əsas məqsədi vətəndaşsızlıq hallarının ləğvi deyil, vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün müəyyən rejim (əsasən, milli rejim) yaratmaqdır. 1954-cü il Konvensiyasının 1-ci maddəsində vətəndaşlığı olmayan şəxslərin anlayışı verilir: «vətəndaşlığı olmayan şəxslər» dedikdə, istənilən dövlətin qanununa əsasən vətəndaş hesab olunmayan şəxslər başa düşülür. Beləliklə,

vətəndaşsızlıq (apatrizm) - şəxsin heç bir dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmaması ilə səciyyələnən hüquqi vəziyyətdir. Bundan əlavə, qaçqın olan apatridlərin hüquqi vəziyyəti 28 iyun 1951-ci il tarixli Qaçqınların statusu haqqında Konvensiya ilə tənzimlənir. 30 avqust 1961-ci il tarixli Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında Konvensiya ilə vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı ilə bərabər, iştirakçı-dövlətlər tərəfindən onun müddələrinin yerinə yetirilməməsinə görə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müraciət edə bildiyi orqanın yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu orqanın funksiyaları BMT Baş Məclisininin Qərarı ilə Qaçqınların işləri üzrə BMTT Ali Komissarına (QAKİ) həvalə edilmişdir. Bundan başqa, 30 avqust 1961-ci il tarixli Konvensiya ilə bir sıra mühüm müddəalar müəyyən edilmişdir ki, bu da son nəticədə vətəndaşsızlıq hallarının aradan qaldırılmasına xidmət edir. Belə ki, vətəndaşsızlıq halı şəxsin bir sıra mühüm hüquqlardan ümumiyyətlə istifadə edə bilməməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər - hüquqi vəziyyəti xüsusi qaydada tənzimlənən və onlara xüsusi yanaşılmasını tələb edilən xüsusi kateqoriya şəxslərdir. Xüsusi beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsi zəruriliyi bunu bir daha təsdiq etmişdir.

Bütövlükdə, vətəndaşlığı olmayan şəxslər praktiki olaraq əcnəbilərlə bərabər hüquq, azadlıq və öhdəliklərə malikdirlər. Əksər dünya dövlətləri praktikasında olduğu kimi, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 13 mart 1996-cı il tarixli AR Qanunu da hər iki kateqoriya şəxslərin statusunun vahid-hüquqi tənzimlənməsi mövqeyindən çıxış etmişdir.

Vahid-hüquqi tənzimetmənin mövcud olmasına baxmayaraq, əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunda bir sıra fərqlər də mövcuddur. Belə ki, qeyd edilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında fərq özünü, ilk növbədə, vətəndaşlıq məsələsində göstərir. Amma bununla yanaşı, onların müxtəlif oxşar cəhətləri də mövcuddur. Əcnəbilər nəinki həm olduğu dövlətdə müəyyən edilmiş hüquq qaydasına tabe olurlar, həmçinin öz dövləti qarşısında hüquq və öhdəliklərini saxlayırlar. Amma vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı məsələ nisbətən fərqlidir. Bununla əlaqədar, qeyd edilir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə hər bir halda şəxsin olduğu dövlətin qanunu (*lex domicilii*) qüvvədə olur (bolqar hüquqşünası Aleksandr Yankov). Belə ki, onlar hər hansı başqa dövlətin hüquq sistemi ilə əlaqəli deyillər. Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə «*lex patriae*» prinsipi tətbiq edilmir.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslər xaricdə yerləşən digər dövlətin vətəndaşlarından daha çox yerli hüquq qaydasına tabedirlər.

Amma bu fərq onların hüquqi statusunda, yəni olduqları dövlətin ərazisində hüquq, azadlıq və vəzifələri ilə bağlı heç bir fərqliliyi üzə çıxarmır. Belə ki, yaşadıkları dövlətin ərazisində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, demək olar ki, eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

Əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu arasında digər fərqlər də qeyd edilə bilər. Belə ki, 1954-cü il 28 sentyabr tarixli Konvensiyanın 12-ci maddəsində deyilir ki, apatridlərin şəxsi statusu onun üçün domisil ölkənin, beləsi yoxdursa, yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir. Bu məsələ öz ifadəsini 6 iyun 2000-ci il tarixli «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununda da tapmışdır. Həmin Qanunun 10-cu maddəsində deyilir ki, fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun istinad etdiyi qanunla müəyyən edilir. Qanunun 9-cu maddəsində isə deyilir ki, vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun hesab edilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxsin daimi yaşadığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun hesab olunur.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən məsələ də vətəndaşlıq mənsubiyyəti nöqtəyi-nəzərindən həll edilir. Bu zaman dövlət əcnəbilərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edərkən vətəndaşı olduğu ölkənin hüququna, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı isə onun daimi yaşadığı dövlətin hüququna istinad edir. Bu isə tam məntiqə uyğundur.

Eyni zamanda, həmin Qanunun 9-cu maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, iki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxs üçün həmin vətəndaşın daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır. 9-cu maddənin 3-cü hissəsində isə göstərilir ki, qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ onun istinad etdiyi qanun sayılır. Bu prinsip, ilk növbədə, qaçqının vətəndaşlığını faktiki cəhətdən itirdiyi dövlətin müdafiəsindən istifadə edə bilməməsi faktoru ilə izah edilməlidir. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün daimi yaşamaq müəyyən mənada nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, əgər vətəndaşlığı olmayan şəxs daimi yaşadığı ölkəni tərk edib digər dövlətə daimi yaşamaq üçün gəlsə, əvvəlki dövlətlə münasibətləri kəsilir və yeni gəldiyi dövlətlə münasibətlər yaranır.

Bir dövlətin ərazisində yaşayan digər dövlətin vətəndaşları

isə hansı dövlətdə olmasından asılı olmayaraq, özünün vətəndaşı olduğu dövlətlə hüquqi tənzimlənən münasibətləri mövcud olmaqda davam edir. Belə ki, dövlət öz hakimiyyətini onun ərazisindən kənarda da öz vətəndaşlarına şamil edir. Xarici dövlətin vətəndaşı müəyyən bir dövlətin ərazisində olduqda belə, yenə də bir sıra mühüm hüquqlarını, məsələn, dövlət hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasında iştirak hüququnu, bununla bərabər, bir sıra vəzifələrini, məsələn, hərbi mükəlləfiyyət daşımaq vəzifəsini saxlayır. Belə bir hal isə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aid deyildir.

Ümumi əsasların, demək olar ki, eyniliyi beynəlxalq müqavilələrdə birbaşa qeyd edilmişdir. 28 sentyabr 1954-cü il Apatridlərin statusu haqqında Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər bu Konvensiyaya əsasən apatridlərə daha əlverişli hüquqi şərait yaratmaqdan əlavə, onları, ümumiyyətlə əcnəbi vətəndaşların istifadə etdikləri şəraitlə təmin edəcəklər. Eyni zamanda, həmin Konvensiyanın 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər daşınar və daşınmaz əmlak əldə etmək və bununla bağlı digər hüquqlar barəsində, habelə daşınar və daşınmaz əmlaka aid icazə müqavilələri və digər müqavilələr barəsində apatridlərə mümkün qədər daha əlverişli şərait, hər halda əcnəbi vətəndaşların eyni şəraitdə istifadə etdiklərindən əlverişsiz olmayan şərait yaradacaqlar. Bundan əlavə, 17-ci maddənin 1-ci hissəsində isə göstərilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan apatridlərin muzzdlu iş hüququ barəsində onları əcnəbi vətəndaşların eyni şəraitdə istifadə etdikləri ən əlverişli hüquqi şəraitlə təmin edəcəklər. Bu cür misallara Konvensiyada çox hallarda rast gəlinir.

Beləliklə, göründüyü kimi, Konvensiya ilə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun əcnəbilərin hüquqi statusu ilə eyniləşdirilməsi tendensiyası müəyyən olunmuşdur. Bütövlükdə, beynəlxalq hüquq əcnəbilərlə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun yaxşılaşmasına köməklik göstərmişdir.

Artıq əsaslandırıldığı kimi, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Bu istiqamətdə beynəlxalq normaların təsnifatının aparılması fikrimizi bir daha əsaslandırmış olardı. Bütövlükdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən normaların əks olunduğu beynəlxalq sənədləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan sənədlər insan hüquqları sahəsində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir və belə demək mümkünsə, bütövlükdə bu sahədə digər beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi üçün baza rolunu oynayır. Məsələn, BMT Nizamnaməsi, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Pakt, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsi və s.

İkinci qrupa birbaşa olaraq əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, o cümlədən müvafiq şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu ilə bağlı məsələləri tənzim edən beynəlxalq sənədlər daxildir. Məsələn, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası, Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il 97 sayılı BƏT Konvensiyası, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası və s.

Üçüncü qrupa daxil olan sənədlərdəki mühüm beynəlxalq normalar bu və ya digər şəkildə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də aiddir. Məsələn, Ərazi sığınacağı haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Nyu-York Konvensiyası, Sosial təminat sahəsində dövlətin vətəndaşlarının və əcnəbilərin bərabərliyi haqqında 1962-ci il 118 sayılı BƏT Konvensiyası, Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyası və s.

Dördüncü qrupa əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən regional sənədlər daxildir. Məsələn, Afrikada qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il Konvensiyası, Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyası, Əmək miqrasiyası və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi üzrə əməkdaşlıq haqqında 1994-cü il MDB Hökumətlərarası Sazişi və s.

Beşinci qrupa insan hüquqları, həmçinin ona yaxın sahələrdə bağlanmış beynəlxalq ikitərəfli müqavilələr aiddir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Qazaxıstan Respublikası vətəndaşlarının və Qazaxıstan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək

fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında» 22 oktyabr 1999-cu il tarixdə AR Hökuməti ilə Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında imzalanmış Saziş; «Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasındakı kütləvi informasiya vasitələri müxbirlərinin və Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasındakı kütləvi informasiya vasitələri müxbirlərinin statusu haqqında» 25 iyun 1995-ci il tarixdə AR Hökuməti ilə RF Hökuməti arasında imzalanmış Saziş; «Köçmə proseslərinin tənzimlənməsi və köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 3 iyul 1997-ci il tarixdə AR Hökuməti ilə RF Hökuməti arasında imzalanmış Saziş və s.

Altıncı qrupa isə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, eyni zamanda onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi statusu üzrə tövsiyə xarakterli sənədlər daxildir. Məsələn, Qaçqınlar haqqında 1984-cü il Kartahena Bəyannaməsi, Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 1985-ci il Bəyannaməsi, İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il Bəyannaməsi və s.

Beləliklə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq hüquq normalarının ətraflı təhlili göstərir ki, müasir beynəlxalq hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun tənzimlənməsi və inkişafına yönələn geniş beynəlxalq normativ sistem formalaşmışdır. Məhz əcnəbilərin hüquqi statusunun tənzimlənməsi zamanı dövlətlər insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normaları rəhbər tutmaqla, özlərinin dövlətdaxili qanunvericiliklərini formalaşdırmalıdır. Bunlarla yanaşı, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun əsas istiqamətlərini müəyyən edən normaların universal səviyyədə unifikasiyası məqsədilə vahid beynəlxalq konvensiyanın işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi zəruridir. Həmin beynəlxalq-hüquqi sənəddə dövlətlərdən müvafiq hesabatların alınması yolu ilə beynəlxalq nəzarət mexanizminin formalaşması da göstərilməlidir.

8.3. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri «əcnəbilər hüqu-

qu»nun mühüm elementlərindən biri kimi çıxış edir. Şübhəsiz ki, həmin prinsiplər insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin prinsipləri əsasında və bilavasitə onlarla tam qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri həmin tənzimətdə daha yaxından iştirak etməklə mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Belə ki, haqlı olaraq göstərilir ki, bütün dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə tənzim edilməsinə baxmayaraq, daha səmərəli beynəlxalq hüquqi tənzimətmə üçün hər bir sahədə də konkret normanın olması zəruridir (Q.İ.Tunkin).

Onu da göstərmək yerinə düşərdi ki, mövcud prinsiplər barədə hüquq ədəbiyyatında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Belə ki, bir sıra alimlər onların aşağıdakılarda şərtlənməsini qeyd edirlər: yalnız hüquq baxımından deyil, həm də digər şəxslər, onların kollektivləri, dövlətlər və cəmiyyətlər qarşısında öhdəlik daşımaq nöqteyi-nəzərindən əcnəbi vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin uyğunlaşdırılması prinsipi; əsas hüquqların ayrılmazlığı və konstituson öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən birtərəfli, əsassız imtinanın yolverilməzliyi prinsipi; hüquq və öhdəliklərə münasibətdə bərabərlik; hüquqların təminatlılığı və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin olunması. A.İ.Yastrebova bu prinsiplər kimi milli rejim prinsipi, ictimai və şəxsi maraqların əlaqələndirilməsi prinsipi, hüquq və vəzifələrin vahidliyi prinsipi, bərabərlik prinsipi, hüquq və azadlıqların təminatlılığı prinsipi fərqləndirir. İ.A.Nazarova əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən prinsiplər kimi humanizm prinsipi, bərabərlik prinsipi, qanunçuluq prinsipi, hüquq və azadlıqların vahidliyi prinsipi, daha əlverişlilik prinsipini fərqləndirir. L.V.Lazarev, N.İ.Martşeva, İ.V.Panteleyeva isə bu prinsiplərə milli rejim prinsipi, qanun qarşısında bərabərlik prinsipi, hüquq, azadlıq və vəzifələrin vahidliyi prinsipi, hüquq və azadlıqların təminatı prinsipini aid edir. A.M.Arbuskin və O.F.Muramets əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən prinsiplər kimi dövlət suverenliyi prinsipi, hüquqi bərabərlik prinsipi, dövlətlərarası qarşılıqlılıq prinsipi, immunitet və üstünlüklərin müəyyən edilməsi və təmini prinsipi, qanunçuluq prinsipi, hüquqazidd davranışa görə məsuliyyət prinsipini göstərir. Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, milli rejimin verilməsi əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin başlıca əsası kimi çıxış edir.

Bütövlükdə, insan hüquqları sferasında, o cümlədən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu ilə əlaqədar qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normaların təhlili ilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn bir sıra spesifik prinsiplərini fərqləndirmək olar.

İlk prinsiplərdən biri əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin kollektiv çıxarılmasının qarşısının alınmasıdır. Qeyd ediləndir ki, bu məsələ özü də mütləq xarakter daşıya bilməz. Belə ki, çıxarılma ilə əlaqədar müddəalara beynəlxalq normalarda da rast gəlinir. Məsələn, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 13-cü maddəsində, o cümlədən 1985-ci il tarixli Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında Bəyannamənin 7-ci maddəsində həmin istisnaya qanuna müvafiq olaraq, çıxarılmış qərarın icrası aid edilir. Göstərilən sonuncu normada, həmçinin irqi mənsubiyyəti, dərisinin rəngi, dini, mədəniyyəti, doğumu, milli və ya etnik mənşəyinə görə əcnəbilərin fərdi yaxud kollektiv əsaslarla çıxarılmasının qadağan edilməsi barədə müddəa mövcuddur.

Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyasının 22-ci maddəsi isə əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin kollektiv çıxarılmasını qadağan edən müddəa kimi hər bir çıxarılma halına fərdi qaydada baxılmanı və həll edilməni nəzərdə tutur. İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına 7 sayılı Əlavə Protokolun 1-ci maddəsində əcnəbilərin çıxarılması ilə bağlı bir sıra müddəalar təsbit olunmuşdur. Həmin normada göstərilir ki, qanuni əsaslarla hər hansı bir dövlətin ərazisində yaşayan əcnəbilərin, qəbul edilmiş qərarların icrası istisna olmaqla, çıxarılmasına yol verilmir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, çıxarılmanın ictimai qaydanın maraqları üçün zəruri olduğu və ya milli təhlükəsizlik mülahizələri ilə şərtləndirildiyi hallarda, yuxarıda göstərilən hüquqlara əməl edilmədən həyata keçirilməsinə tam şəkildə yol verilir. İnsan hüquqlarının, o cümlədən əcnəbilərin hüquqlarının qorunmasının dövlətlərin iradəsindən asılı olmayaraq mövcudluğuna və onun beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin mərkəzi obyektinə olmasına baxmayaraq, müvafiq normada dövlətlərin suveren bərabərliyi, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinə əməl edilməsi əsas yerlərdən birini tutur. 1961-ci il tarixli Avropa Sosial Xartiyasının 19-

cu maddəsinə uyğun olaraq, milli təhlükəsizliyə, ictimai maraqlara və ya ictimai əxlaqa təhlükə yaratmadığı hallarda, qəbul etdiyi ölkədə qanuni şəkildə yaşayan əməkçi-miqrantların çıxarılmasına yol verilmir.

Əcnəbilərin ölkə ərazisindən çıxarılmasını qadağan edən normalar, həmçinin milli qanunvericilik aktlarının tərkib hissəsini təşkil edir. «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 13 mart 1996-cı il tarixli AR Qanununun 27-ci maddəsində isə yalnız konkret kateqoriya şəxslərin - immiqrant statusu olmayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin AR hüdudlarından kənara çıxarılması aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Belə ki, həmin maddənin 1-ci hissəsinə əsasən milli təhlükəsizliyin təmin olunması, ictimai asayişin mühafizəsi, əhəlinin səhhəti, onların hüquqları və mənafelərinin qorunması zəruriliyi olduqda, həmçinin AR-in əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında qanunvericiliyinin tələbləri kobud surətdə pozulduqda immiqrant statusu olmayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq məhkəmənin (hakimin) qərarına müvafiq olaraq, AR hüdudlarından kənara çıxarıla bilər. Lakin bu zaman qərarın qanuni qüvvəyə minməsi mərhələsinə əməl edilməsi zəruriliyi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması və vətəndaşlığın əldə olunmasının sadələşdirilməsi prinsipi isə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində və bir sıra siyasi hüquqların istifadəsində mühüm rolə malikdir. Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması ilə bağlı müddəalar 1961-ci il tarixli Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında Konvensiyada aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Göstərilən beynəlxalq-hüquqi aktda vətəndaşsızlığın ixtisar edilməsi üçün dövlətlərin həyata keçirməli olduqları tədbirlərin siyahısı verilmişdir. Burada əsas diqqəti çəkən normalardan biri də Konvensiyanın 5-ci maddəsidir. Belə ki, orada bilavasitə qeyd edilir ki, dövlətlərin şəxsi statusuna (nikah, nikahın pozulması, övladlığa götürülmə və s.) görə şəxslərin vətəndaşlığının itirilməsini nəzərdə tutduğu təqdirdə, mövcud itirilmə digər dövlətin vətəndaşlığının əldə olunması ilə şərtləndirilməlidir. Vətəndaşlığın əldə edilməsi, o cümlədən nikah vəziyyətindən asılı olaraq vətəndaşlıqla bağlı müəyyən problemlərin yaranması və onların həlli yolları da mövcud prinsipin tərkib hissəsi hesab oluna bilər. Göstərilən məsələ dini hüququn üstünlük təşkil etdiyi dövlətlərdə, xüsusilə İslam

ölkələrində özünü daha çox biruzə verir. Məhz bunun nəticəsindədir ki, Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyası da həmin problemlərin həllinə yönəlmişdir. Müvafiq Konvensiyanın 1-ci maddəsi ərin vətəndaşlığının qadın vətəndaşlığına mütləq şəkildə aid edilməməsini təsbit etmişdir. Belə ki, həmin normaya uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlərdən hər hansı birinin vətəndaşı ilə əcnəbi arasında nikah bağlanması, nə nikahın pozulması, nə də nikah ittifaqının mövcudluğu dövründə ərin öz vətəndaşlığını dəyişməsi arvadın vətəndaşlığında əks olunmamalıdır.

Vətəndaşlıq haqqında 1997-ci il Avropa Konvensiyası isə vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə əlaqədar müddəaları özündə əks etdirməklə yanaşı, bir sıra fərqləndirici xarakterik xüsusiyyətləri də özündə təsbit edir. Həmin xüsusiyyətlərə, ilk növbədə, çoxqat vətəndaşlıq hallarının dəstəklənməsi aiddir. Belə ki, Konvensiyanın 14-cü maddəsinə əsasən iştirakçı-dövlətlərin praktikasında çoxqat vətəndaşlığın həyata keçirilməsinə aşağıdakı formalarda yol verilir: doğulduğu zaman bir neçə dövlətin vətəndaşlığını əldə edən uşağın çoxqat vətəndaşlığı özündə saxlaması; nikahın qüvvəyə minməsinin avtomatik vətəndaşlığın əldə etməsinə gətirib çıxartdığı hallarda dövlətin öz vətəndaşının digər vətəndaşlığını tanıması.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi və ona qoyulan tələblər isə müvafiq dövlətdaxili qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Məsələn, Avstriyada vətəndaşlığın əldə edilməsi üçün həmin dövlətdə ərazisində fasiləsiz olaraq 10 il yaşamaq və bir sıra əlavə şərtlərin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur. Bir çox dövlətlərdə isə vətəndaşlığın əldə edilməsi üçün minimal yaş həddinin müəyyənləşdirilməsi hallarına da rast gəlinir. Belə ki, Finlandiyada ailəsini və özünü saxlamaq qabiliyyətinə malik olmaqla yanaşı, şəxsin 18 yaşına çatması da tələb olunur.

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması və vətəndaşlığın əldə edilməsi ilə bağlı müddəaların beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilməsinə baxmayaraq, onun əldə edilməsi şərtləri və prosedurları hər bir dövlətin öz milli qanunvericiliyi çərçivəsində həyata keçirilir. Şübhəsiz ki, bu zaman beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipi və normalarının, o cümlədən dövlətlərin beynəlxalq müqavilələrlə üzərlərinə götürdükləri öhdəliklər mütləq nəzərə alınmalıdır.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 30 sentyabr 1998-ci il tarixli AR Qanununun 14-cü maddəsi isə AR

vətəndaşlığının əldə edilməsi üçün əcnəbilərə münasibətdə ölkə ərazisində son 5 il yaşamaq və AR-in dövlət dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim etmək kimi şərtləri irəli sürür.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ümumiyyətlərinin qorunması və müdafiəsində əcnəbilərin hüquq və azadlıqlarının mütləqliyi, məhdudlaşdırmaların isə istisnalığı prinsipi özünəməxsus rol oynayır. Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 1985-ci il Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində mövcud sənədin hər hansı bir maddəsinin dövlətin əcnəbilərin ölkəyə daxil olması və onların qalması şərtlərinə dair qanunlar və qaydalar qəbul etmək hüququnu məhdudlaşdıran vasitə kimi təfsir olunmasının yolverilməzliyi öz əksini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edilir ki, bu qanun və qaydalar yalnız insan hüquqları sahəsindəki öhdəliklər də daxil olmaqla, dövlətin bütün beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri ilə uyğunluq təşkil etməlidir.

Bu məhdudlaşdırmalar bir sıra mühüm sahələrdə müəyyən edilmişdir. Ümumqəbuledilmiş qaydaya görə, beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə göstəriləni kimi, bu məhdudlaşdırmalar qanuni əsaslarla, dövlət və ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsi üçün və s. naminə həyata keçirilir. Daha sonra, ədəbiyyatda göstərilir ki, məhdudlaşdırmalar mütləq deyil, dövlətin suveren müstəqil, vahid mövcudluğu olması kimi obyektiv şərtlərdən irəli gəlir. Ancaq bu məhdudlaşdırmaların, ilk növbədə, bütün hüquqlarla əhatələnməməsi; ikincisi, bütün insanlara bərabər həddə və diskriminasiyaya yol verməməklə; üçüncüsü, BMT Nizamnaməsinə və müasir beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına zidd olmamaqla həyata keçirilməlidir.

Müəyyən beynəlxalq aktlarda və əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyində əcnəbilərə münasibətdə siyasi hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı bəzi məhdudlaşdırıcı tələblər nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bir sıra normalar bundan istisnalara yol verir. Məsələn, Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa İttifaqı Xartiyasının 39-cu maddəsi İttifaqın vətəndaşlarının yaşadığı üzv-dövlətdə aktiv və passiv seçki hüququ, 40-cü maddəsi bələdiyyə seçkilərində səs vermək və namizəd qismində seçilmək hüququnu tam şəkildə tanıyır.

Əcnəbilər prinsip etibarilə olduğu dövlətin vətəndaşları ilə bərabər tutulurlar. Bu müddəə öz ifadəsini 13 mart 1996-cı il tarixli AR Qanununun 4-cü maddəsində tapmışdır ki, bu da AR Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin göstərişindən irəli gəlir. Həmin Qanunun 4-

cü maddəsində deyilir ki, AR-in milli qanunvericiliyi və iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrlə digər qaydalar müəyyən edilməyibsə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edirlər və bütün vəzifələri yerinə yetirirlər. Bundan əlavə, Qanunun bir sıra maddələrində əcnəbilərin hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən məhdudiyətlər nəzərdə tutulmuşdur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: müəyyən vəzifələr tutmaq, yaxud müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq AR vətəndaşlığı ilə şərtləndirildiyi hallarda, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin belə vəzifələr tuta və belə fəaliyyətlə məşğul olmaları bilməməsi (maddə 11); əcnəbilər tərəfindən dini təbliğatın aparılmasının yolverilməzliyi (maddə 18). Lakin bu məhdudiyət heç də onların AR vətəndaşları ilə eyni əsaslarla vicdan azadlığına malik olmasını istisna etmir; müvafiq kateqoriya şəxslərin aktiv və passiv seçki hüququna malik olmaması (maddə 21).

Müvafiq kateqoriya şəxslərlə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində bərabərlik və diskriminasiya etməmə prinsipi mühüm yer tutur. İnsan hüquqlarının qorunması kontekstində bərabərlik hüququnun beynəlxalq və milli səviyyələrdə müxtəlif istiqamətlərdə (inzibati, qanunvericilik və s. qaydasında) təmin olunması müasir dövrdə beynəlxalq hüquq qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Şübhəsiz ki, həmin bərabərliyin qorunub saxlanması insan hüquqlarında ayrıca kateqoriya sayılan əcnəbilərə münasibətdə də tam şəkildə tətbiq edilməlidir. Bunu zəruri edən amillərdən biri də bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyi və praktikasında əcnəbilərə münasibətdə həyata keçirilən ayrı-seçkilik hallarının mövcud olmasıdır.

Müvafiq prinsipin təhlil edilməsi zamanı insan hüquqlarına dair ümumi müddəaların da nəzərdən keçirilməsi yerinə düşərdi. Belə ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin preambulasında deyilir ki, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin, onların hüquq bərabərliyinin tanınması və ayrılmazlığı azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası təşkil edir. BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, Təşkilatın məqsədlərindən biri də irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün şəxslərin insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətin təşviqi və inkişafıdır.

Beynəlxalq hüquqa zidd olan müvafiq halın qarşısının alınması ayrı-ayrı hallara münasibətdə özünü daha çox biruzə verir ki bu da dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklərin qoyulması ilə şərtlə

nir. Məsələn, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik haqqında 1958-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, əməyə və məşğulluğa münasibətdə hər cür ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması məqsədilə bərabər imkan və rəftar, milli şərait və praktiki metodlarla uyğunluq təşkil edən siyasətin həyata keçirilməsi beynəlxalq hüququn qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində isə, mövcud siyasətlə əlaqədar BƏT üzvü olan dövlətlərin üzərinə qoyulan öhdəliklərin siyahısı verilmişdir. Lakin Konvensiyanın 4-cü maddəsində dövlətin təhlükəsizliyinin pozulması ilə bağlı sübut və ya dəlillərin olması güman edildiyi təqdirdə, şübhəli bilinən şəxsə qarşı hər hansı tədbirlərin görülməsinin heç də diskriminasiya hesab edilməməsi təsbit olunmuşdur.

Din və ya əqidə əsasında dözümsüzlüyün və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1981-ci il Bəyannaməsində hər bir şəxs, o cümlədən əcnəbilərin fikir, vicdan və dini azadlığa malik olması vurğulansa da, 1-ci maddəyə əsasən məhdudlaşdırılmaya yol verilən hallar da göstərilir. Bu isə qanunla müəyyənləşdirilmə ilə yanaşı, ictimai təhlükəsizliyin və qaydanın, sağlamlığın və mənaiviyyatın qorunması zərurəti ilə vəhdət təşkil etməlidir.

Əcnəbilərə münasibətdə bərabərlik və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipi həmçinin bir sıra regional beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, 1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsi Konvensiyada ifadə edilmiş hüquq və azadlıqların istifadəsinə hər hansı bir baxımdan fərq qoyulmadan həyata keçirilməsinə imkan verir. 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasının preambulasında qeyd edilir ki, sosial hüquqların həyata keçirilməsi şəxsin irqi əlamətlərinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dininə, siyasi baxışlarına, milli mənsubiyyətinə və ya sosial mənşəyinə görə fərq qoyulmadan təmin edilməlidir.

1969-cu il İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyanın 24-cü maddəsi isə bərabər müdafiə hüququ adlanmaqla bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyini, hər hansı bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən qanun tərəfindən bərabər müdafiəni bəyan edir. İnsan hüquqları və xalqlar hüququ haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyasının 3-cü maddəsi də analoji müddəaları nəzərdə tutur.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyasının 20-ci maddəsi qanun qarşısında bərabərliyi və hər hansı bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən qanun tərəfindən bə-

rabər müdafiə hüququnu müəyyən edir. 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Sosial müavinətlər, uşaqlı ailələrə kompensasiya ödənişləri və alimentlərin ödənilməsi sahəsində vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması haqqında MDB Sazişinə uyğun olaraq, iştirakçı-dövlətlər tərəfindən uşağı olan şəxslərin vətəndaşlıq əlamətinə görə sosial yardım almaq imkanının məhdudlaşdırılmasına heç bir halda yol verilmir.

Əcnəbilərə münasibətdə bərabərliyin təmin edilməsi tendensiyası BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən işlənib hazırlanmış «Daha əlverişli dövlət rejimi klauzulası haqqında Maddələr Layihəsi»ndə özünü aydın şəkildə biruzə verir. Belə ki, həmin Layihədə müəyyən müqavilə münasibətləri sferasında dövlətlərin əcnəbilərə daha əlverişli rejim təqdim etmək öhdəliyi göstərilmişdir. Bundan əlavə, hər hansı bir dövlətin ərazisində olan əcnəbilərin hüquqi baxımdan bir-birləri ilə tam şəkildə bərabərliyi ilə bağlı müddəalar da onun tərkib hissəsini təşkil edir.

Bu müddəa öz ifadəsini 13 mart 1996-cı il tarixli AR Qanununun 4-cü maddəsində də tapmışdır. Həmin maddənin 4-cü hissəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər onların sosial və əmlak vəziyyəti, irqi və milli mənsubiyyəti, cinsi, dili, dinə münasibəti, fəaliyyətinin növü və xarakteri, o cümlədən digər hallardan asılı olmayaraq, AR-də qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər.

Yuxarıda göstərilən prinsipin təhlili ilə yanaşı, onunla bağlı məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsinin hüquqa uyğunluğu da diqqət cəlb edən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Həmin müddəalar aşağıdakılarda ifadə edilmişdir:

- Hüquqların məhdudlaşdırılmasının qanunla nəzərdə tutulması;

- Məhdudlaşdırmanın vacib dəyərlərə olan təhlükənin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilməsi. Göstərilən müddədə vacib dəyərlərə əsasən dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayiş və qaydanın qorunması, sağlamlığın və əxlaqın mühafizəsi, digərlərinin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi aid edilə bilər. Bütün bunlar, deməklə, olar ki, əksər beynəlxalq-hüquqi aktların ən əsas normalarından birinə çevrilmişdir.

Əcnəbilərin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının vacib dəyərlərə olan təhlükənin aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilməsi beynəlxalq aktlarda da aydın şəkildə göstərilmişdir. Məsələn

Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 1985-ci il Bəyannaməsinin 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsində sadalanan əcnəbilərin subyektiv imkanları (ölkəni tərk etmək hüququ, öz fikrini azad ifadə etmək hüququ, dinc toplaşmaq hüququ, milli qanunvericilik nəzərə alınmaqla, təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququ, sərbəst hərəkət etmək və azad yaşayış yeri seçmək hüququ) yalnız dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, əhalinin sağlamlığı və əxlaqının, digərlərinin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün demokratik cəmiyyətdə zəruri hallarda məhdudlaşdırıla bilər.

Əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən digər prinsip kimi dövlətlərarası qarşılıqlıq prinsipi də xüsusi qeyd edilə bilər. Belə ki, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsində bu prinsipin əhəmiyyəti böyükdür. Dövlətlərarası münasibətlərin, məsələn, iqtisadi, elmi, mədəni və s. münasibətlərin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması dövlətlərarası qarşılıqlıq şəraitində daha da inkişaf edir.

Elmi ədəbiyyatlarda isə əcnəbilərin hüquqi statusunu müəyyən edən mövcud prinsiplə bağlı bir çox fikirlər mövcuddur. Məsələn, bir sıra müəlliflərin fikincə, qarşılıqlılığın şərtləri əcnəbilərin vəziyyəti üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlərarası qarşılıqlılıq iki mühüm istiqamətdə müəyyən edilə bilər: hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyulduqda cavab tədbiri kimi; dövlətlərin ərazisində olan əcnəbilərə verilən əlavə hüquqlar müqabilində buna uyğun olaraq, həmin dövlətin vətəndaşlarına digər dövlətdə (hansı ki, onun vətəndaşlarına əlavə hüquqlar verilmişdir) bu həcmdə hüquqların verilməsi. Bu zaman minimal standartların bütün əcnəbilər üçün müəyyən dərəcədə dövlətdaxili qanunvericilikdə əks olunmaması və təminatının həyata keçirilməsi digər dövlətə də qarşılıqlılıq əsasında müvafiq addımların atılması üçün əsas ola bilməz.

İlk növbədə, hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyulduqda cavab tədbiri kimi bunun həmin dövlətin vətəndaşlarına tətbiq edilməsini nəzərdən keçirək. Bu beynəlxalq hüquqda retorsiya (xüsusi məhdudiyətlər) adlanır. Belə ki, 13 mart 1996-cı il tarixli AR Qanununun 4-cü maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edilir ki, xarici dövlət onun ərazisində AR vətəndaşlarının hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyduqda, AR Qanunu ilə onun ərazisində eyni məhdudiyət həmin dövlətin

vətəndaşları üçün müəyyən edilə bilər. Belə qayda onun qəbul edilməsinə əsas olan hallar aradan qaldırıldıqda ləğv olunur. Mövcud məsələ, həmçinin 6 iyun 2000-ci il tarixli «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsində göstərilmişdir. Belə ki, həmin normaya uyğun olaraq, AR vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyətlər müəyyən edilə bilər.

Qarşılıqlıq prinsipi ikitərəfli müqavilələrlə də müəyyən edilə bilər. Belə ki, 28 oktyabr 1993-cü il tarixdə imzalanmış (imzalandığı andan qüvvədədir) AR ilə İran İslam Respublikası (İİR) arasında İki ölkə vətəndaşlarının adi xarici pasportla gediş-gəlişini asanlaşdırmağa dair Memorandumun 1-ci bəndində deyilir ki, AR-in və İİR-in etibarlı adi əcnəbi pasporta malik vətəndaşları dəniz və hava yolları giriş məntəqələrindən viza almadan müqabil ölkəyə gedə bilərlər. Bu və ona oxşar müddəalar öz ifadəsini AR Hökuməti ilə RF Hökuməti arasında AR və RF vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında 3 iyul 1997-ci ildə imzalanmış Sazişin müddəalarında da tapmışdır.

Bir sıra hallarda isə ikitərəfli müqavilələrdə dövlətlərarası qarşılıqlıq prinsipinin təsbit olunması və ya həyata keçirilməsi suveren bərabərlik və qarşılıqlı mənfəət prinsipləri ilə tam əlaqəli şəkildə təzahür edir. Məsələn, ABŞ və ÇXR arasında ticarət münasibətləri haqqında 1985-ci il Sazişində göstərilir ki, qarşılıqlıq əsasında qeyd edilən ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri digər Razılığa gələn Dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq, onun ərazisində əmtəə nişanlarının qeydiyyatı üçün ərizə vermək və bundan irəli gələn müstəsna hüquqlar əldə etmək imkanına malikdirlər. Hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə isə müvafiq prinsip məhkəmə prosesinin keçirilməsində vətəndaşlarla bərabərliyi, digər dövlətdə keçirilən ədalət mühakiməsinə azad çıxış hüququnun mövcudluğu və s. ilə xarakterizə olunur.

Əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən növbəti prinsip milli rejim prinsipidir. Bütövlükdə, əcnəbilərə verilən rejimlər — əcnəbilərin hüquq, azadlıq və vəzifələrinin realizə əsaslarını əks etdirir. Müəyyən bir dövlətdə əcnəbilərə verilən rejimlər onların hüquqi statusunun tənzim edilməsi prosesində konkretləşir. Belə ki, milli rejim əcnəbilərə artıq mövcud hüquq normalarının şamil edilməsi yolu ilə realizə edilirsə, xüsusi rejim yalnız əcnəbilərin iştirakı

ilə xüsusi normaların yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Əcnəbilərə verilən rejimlər üzrə hüquq ədəbiyyatında fikir müxtəlifliyi mövcuddur və vahid mövqe yoxdur. L.N.Qalenskayanın fikrincə, əcnəbilərin hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində vahid nəzəriyyə yoxdur. Hər bir dövlət bu kateqoriya şəxslərin hüquqi statusunu özü müəyyən edir, buna görə də o, müxtəlif ölkələrdə öz həcminə görə eyni deyildir. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında əcnəbilərə verilən rejimlərin 3 növü fərqləndirilir: milli rejim; daha əlverişli rejim; xüsusi rejim.

Milli rejim prinsipi anlayışının ilk əlamətlərinə XVI-XVII əsrə aid tədqiqatlarda da təsadüf olunur. Belə ki, o dövrün fundamental əsəri olan H.Qrotsinin «Müharibə və sülh hüququ haqqında» əsərində əcnəbilərə yerli şəxslərlə eyni hüquqların verilməsi ilə bağlı bir çox fikirlərə rast gəlmək olar. Müəllif qeyd edir ki, ümumi hüquq bu və ya digər xalqın bütün əcnəbilərə öz vətəndaşları ilə bərabər təqdim etdiyi hüquq qaydasıdır. Buna görə də hər hansı bir xalq istisna olunursa, bu zaman ona qarşı ədalətsizlik olur. Belə ki, əcnəbilərə istənilən yerdə ov etmək, balıq tutmaq, mirvari toplamaq, vəsiyyətnamə üzrə miras əldə etmək, əşyalarını satmaq, qadınlarla nikaha daxil olmaq hüququ verildiyi halda, hər hansı bir xalqa bu hüquqları qadağan etmək olmaz, əks halda bu, cinayətin nəticəsi olar.

Yeni tarixin digər böyük alimlərindən olan E.De Vattel öz əsərlərində göstərirdi ki, əcnəbi vətəndaşlarla münasibətlər, ilk növbədə, insanlıq və ədalətlik əsasında qurulmalıdır. Vattel yazır ki, hətta əcnəbilərin azad daxil ola bildiyi dövlətlərdə də onlar həmin dövlətin qanunlarına tabe olmalıdırlar.

XX əsrin əvvəllərində milli rejim prinsipi barədə «minimal beynəlxalq standart» (international minimum standart) – «sivil dövlətlərin mənəvi standartları» konsepsiyası geniş yayılmışdı. Bu doktrinanın ən fəal tərəfdarları kimi D.Antsilotti, A.Ferdross, E.Borçard, L.Oppenheim, P.Quqenheyim, Ş. De Vişer və F.Cessupu göstərmək olar.

Eyni zamanda, qeyd edilir ki, dövlət özünün beynəlxalq öhdəliklərindən imtina etməsi üçün əsas kimi öz qanunvericiliyinə istinad edə bilməz (L.Oppenheim). Eyni əsasda əcnəbilərə münasibətdə öz beynəlxalq öhdəliklərini pozmaqda ittiham olunan dövlət öz qanunvericiliyinə müvafiq olaraq təqsirləndirilən əməlin əcnəbilərə qarşı ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirilməməsinə istinad edə bilməz.

Bu, xüsusilə əcnəbilərlə davranış məsələsinə aiddir. Bu məsələ ilə əlaqədar sivil xalqlarda minimal standartın mövcudluğu və bu standartta riayət etmək iqtidarında olmayan dövlətin beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunması barədə dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

İki standartın – minimal beynəlxalq standart və milli rejim standartının qarşılıqlı əlaqəsini ətraflı şəkildə araşdıran ilk alimlərdən biri Yan Brounli olmuşdur. Əcnəbi bütün hüquq və vəzifələrə malik olmaqla, yerli şəraitə tabe olduğundan və əcnəbiyə xüsusi statusun verilməsi ərazi yurisdiksiyasına və suveren bərabərlik prinsipinə zidd olduğundan əcnəbinin yerli hüquqa əsaslanaraq özünə münasibətdə yerli vətəndaşlarla eyni davranışa ümid edə bilməsi barədə nöqteyi-nəzəri qeyd edərək, Yan Brounli qeyri-bərabərliyin müəyyən mənbələrinin yaranması imkanını da ümumqəbul olunmuş hesab edir. Belə ki, əcnəbiyə heç də olduğu dövlətdə siyasi hüquqlar təqdim olunmur, yəni o, yerli hüququ olduğu kimi qəbul etmir. Y. Brounli həmçinin vahid standartın mövcud olmaması və «hər hansı minimal standart» postulatını şişirtməmək barədə fikirləri ilə də razılaşmaq lazımdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, milli rejim konsepsiyası əcnəbi vətəndaşlar üçün hüquqi cəhətdən daha obyektiv və ədalətlidir. Buna baxmayaraq milli rejim prinsipinin iqtisadi fəaliyyətdə tətbiqi zamanı sui-istifadə hallarına tez-tez rast gəlinir. Belə ki, milli rejimin tətbiqi üzrə beynəlxalq praktikanı tədqiq edərək göstərilir ki, müvafiq prinsip ABŞ və bir sıra digər qərb dövlətlərində öz monopoliyaları maraqlarında tətbiq olunmuşdur, çünki iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabərlik şəraitində daha güclü əcnəbi tərəfdaşa milli rejimin təqdim olunması (məsələn, təbii sərvətlərin işlənilməsi, neftçixarma və s. sahələrdə) milli firmalara münasibətdə həmin tərəfdaşa üstünlük verilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da milli rejim prinsipinin istifadəsini neokolonializmin ən böyük silahlarından birinə çevirir (M.M.Boquslavskiy). D.Karro və P.Jüarın fikrincə, beynəlxalq ticarətdə ən mühüm prinsip olan ayrı-seçkiliyin qadağan olunması prinsipinin reallaşdırılması zamanı milli rejim daha əlverişli millət rejiminin zirvəsi kimi çıxış edir¹.

Göründüyü kimi milli rejim və onun məzmunu ilə əlaqədar hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bir

¹ Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. Науч. ред. В.М.Шумилов. М., 2002, с. 195-196.

çox müəlliflər milli rejimə əcnəbilərin mülki hüquqlara münasibətdə yerli vətəndaşlarla bərabərləşdirilməsi kimi baxırlar. Digər qrup müəlliflər isə milli rejimi əcnəbilərin yerli vətəndaşların hüquqları ilə tam bərabərləşdirilməsi kimi izah edirlər. Bu fikirlə razılışmaq olmaz. Belə ki, əcnəbilər vətəndaşlıq mənsubiyyəti ilə bağlı bir sıra hüquq və vəzifələrini öz dövləti qarşısında saxlamaqla, bu hüquq və vəzifələri olduğu dövlətdə əldə etmirlər. Artıq qeyd olunduğu kimi, milli rejim bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən prinsip kimi qəbul olunur.

Milli rejim anlayışı altında əcnəbilərin yerli vətəndaşlarla tam bərabərləşdirilməsi, bizim fikrimizcə, yanlışdır. Bu, əcnəbilərin hüquqlarının həddindən artıq şişirdilməsidir. Əcnəbilər dövlətin öz vətəndaşları ilə bütün hüquqlar üzrə bərabərləşdirilə bilməz, məsələn, seçki hüququ sahəsində və s. Bu və ya digər hüquqların verilməsində də bəzən əcnəbilələ yerli vətəndaşlar arasında qismən də olsa, fərqləndirilmə aparılır.

Əcnəbilərə qarşı məhdudlaşdırmalar əsasən siyasi hüquqlarla bağlıdır. Bu əksər ölkələr üçün xarakterikdir. Lakin bir çox dövlətlər mövcuddur ki, (Skandinaviya ölkələri, Danimarka) burada daimi yaşayan əcnəbilərə yerli hakimiyyət orqanlarına seçkilərdə iştirak etmək hüququ verilir. Danimarkada 3 ildən az olmayaraq yaşayan əcnəbi kommunal hakimiyyət orqanlarına aktiv və passiv seçki hüququna malikdir.

Milli rejimin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu və ya digər hüquqlar üzrə əcnəbilər üçün tətbiq olunan məhdudiyətlər insan hüquqları haqqında qəbul olunmuş mühüm beynəlxalq standartlara zidd olmamalıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, milli rejim əcnəbilərə nəinki dövlətdaxili hüquq normaları ilə, həmçinin beynəlxalq müqavilələrlə verilə bilər. Buna uyğun olaraq, AR-də əcnəbilərə verilən milli rejim dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən edilməklə bərabər, həm də AR-in bağladığı ikitərəfli müqavilələrlə də müəyyən edilə bilər. Belə ki, AR ilə RF arasında «Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» 22 dekabr 1992-ci ildə imzalanmış Müqavilənin 1-ci maddəsində deyilir ki, Razılığa gələn Tərəflərdən birinin vətəndaşları Razılığa gələn digər Tərəfin ərazisində özlərinin şəxsi və əmlak hüquqlarına dair məsələlərdə həmin Tərəfin öz vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan hüquqi müdafiədən eyni dərəcədə istifadə edirlər.

Əcnəbilərə münasibətdə təqdim edilən digər bir prinsip daha əlverişlilik prinsipidir. Daha əlverişli anlayışının özü hüquq ədəbiyyatında müxtəlif mənalarda işlədilir: prinsip kimi; rejim kimi; düzəliş (qeyd-şərt) kimi. Bundan əlavə, bu termin, həmçinin «klauzula» ifadəsi ilə də uzlaşdırılır. Hesab edilir ki, bu və bunlara analoji anlayışlar məzmun baxımından üst-üstə düşür (M.M. Boquslavskiy).

Ümumiyyətlə, daha əlverişlilik prinsipi kifayət qədər qədim inkişaf tarixinə malikdir. Dövlətlərarası ticarət münasibətlərində daha əlverişlilik şərtlərinə ilk dəfə olaraq XI-XII əsrlərdə rast gəlinir. Bu dövrdə onun daha inkişaf etmiş dövlətlərə birtərəfli şəkildə verilməsi təcrübədən keçirilirdi. Şimali Afrikanın ərəb şahzadələri fransız və ispan tacirlərinə, Venesiya, Piza, Genuya tacirlərinin imtiyazlarına bərabər imtiyazlar verirdilər. XII əsrdə Bizans Venesiya tacirlərinə Genuya və Piza tacirlərinin aldığı və ya gələcəkdə alacağı imtiyazlara bərabər müvafiq imtiyazlar vermişdi. Bundan əlavə, daha əlverişli şəraitin verilməsi 5 oktyabr 1231-ci ildə bağlanmış Venesiya Respublikası və Tunis arasında sülh və ticarət haqqında Müqavilədə də əks olunmuşdur. Müqaviləyə əsasən, Tunis Venesiya mallarına, həmçinin gömrük rejimi məsələlərinə digər xristianlara münasibətdə tətbiq ediləndən daha fərqli rejim müəyyən edir. XV əsrdə daha əlverişlilik şərtlərinin ikitərəflilik xarakteri alan daha müfəssəl formulu meydana gəldi. Artıq XV əsrin sonlarına yaxın daha əlverişlilik şərtləri istənilən xarici dövlətə verilən imtiyazı nəzərdə tuturdu. İlk belə tip müqavilələr İngiltərə və Bretan arasında bağlanmış 1486 və 1490-cı il İngiltərə-Danimarka müqavilələri idi. Bu müqavilələrdə Razılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində bu dövlətlərin tacirlərinə müvafiq ərazidə digər dövlətlərin tacirlərinə verilən əlverişli şərait barədə öz üzərlərinə qarşılıqlı öhdəlik götürmüşdülər. Daha əlverişli rejim haqqında qeyd-şərtə ilk tipik misallardan biri kimi ingilis kralı Henrix ilə Burqundiya Hersoqu İohan arasında bağlanmış 17 avqust 1417-ci il tarixli Flandriya ilə Kommersiya əlaqələri haqqında Müqavilə göstərilir ki, buna əsasən də ingilis gəmilərinə «fransız, holland, şotlandların istifadə etdiyi kimi» Flandriya adalarından istifadə etmək hüququ verildirdi.

Daha əlverişlilik prinsipi XIX əsrin ortalarında, kapitalizmin sürətli inkişafı və beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı dövrdə daha geniş yayılmağa başlayır. Xüsusən də İngiltərə onu geniş tətbiq edirdi. XX əsrin əvvəllərində, azad ticarətin inkişaf et-

diyi dövrdə daha əlverişlilik prinsipinə əsaslanan müqavilələrin sayı artmağa başladı. Lakin Birinci Dünya Müharibəsi zamanı demək olar ki, bütün döyüşən tərəflər qeyd olunan prinsipin tətbiqini məhdudlaşdırdılar, əmtəələrin idxal və ixrac sistemini öz nəzarəti altına aldılar. Müharibə sona yetdikdən sonra qalib dövlətlər sülh müqavilələri bağlayan zaman məğlub dövlətləri (Almaniya, Avstriya, Macarıstan və Bolqarıstan) onlara birtərəfli şəkildə şərtsiz daha əlverişliliyin verilməsinə məcbur etdilər.

XX əsrin 20-30-cu illərində Millətlər Cəmiyyəti dövlətlərin ticarət müqavilə praktikasında daha əlverişlilik prinsipinin tətbiqi məsələsinə böyük diqqət yetirirdi. Bu məsələ 1922, 1927, 1933-cü illərdə Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində keçirilən beynəlxalq iqtisadi konfransların gedişində müzakirə edilmişdir. 1922-ci ildə Genuyada keçirilən Beynəlxalq İqtisadi Konfransda Millətlər Cəmiyyətinin İqtisadi Komissiyası Ticarət münasibətlərinin daha əlverişlilik prinsipi əsasında qurulması haqqında Tövsiyə nəzərdə tutan Məruzə təqdim etmişdir. 1927-ci il Cenevrə Beynəlxalq İqtisadi Konfransda ticarətin azad və sağlam inkişafı üçün daha əlverişlilik rejiminin əhəmiyyətini qeyd edərək, Gömrük yığımları və ticarət şərtlərinə münasibətdə dövlətlər tərəfindən qarşılıqlı və şərtsiz daha əlverişlilik rejiminin tətbiqinin zəruriliyi haqqında Qətnamə qəbul etdi. Bu məsələnin tədqiqi həvalə olunmuş Millətlər Cəmiyyətinin İqtisadi Komissiyası 1928-1936-cı illərdə bir neçə məruzə hazırladı. Burada daha əlverişlilik rejiminin fəaliyyətinin sırf texniki məsələlərindən başqa (gömrük faizlərinin uyğunluğu, antidempinq prosedurları, kompensasiya rüsumları, daha əlverişlilik rejiminin lisenziyalaşdırılması, əmtəələrin mənşə ölkəsi məsələləri və s.), onun hüquqi xarakterini vermək cəhdləri də olmuşdur.

Daha əlverişlilik haqqında məsələnin nəzərdən keçirilməsinin növbəti mərhələsi 1933-cü il London Ümumdünya Valyuta və İqtisadi Konfransı oldu. Konfransın gedişində tarif maneələrinin azaldılması tələbinin zəruriliyinin ümumilikdə etiraf edilməsinə baxmayaraq, bölmələrində birinə daha əlverişlilik prinsipi həvalə olunmuş və məruzəni hazırlayan Konfransın Ekspertlər Komitəsinin Yardımçı Komissiyası daha əlverişlilik prinsipinin şərtsiz və qeyri-məhdud tətbiqinə yalnız ümumi formada dəstək verdi, lakin çoxsaylı istisnalar praktiki olaraq onun tətbiqinin məqsədamüvafiqliyinin əsaslandırılmasına imkan vermirdi.

Daha əlverişlilik prinsipinin öyrənilməsi ilə məşğul olan və onun inkişafına mühüm töhfə verən təşkilatlardan biri də Beynəl-

xalq Hüquq İnstitutudur. Belə ki, o, 1934 və 1936-cı illərdə keçirilən sessiyalarda daha əlverişlilik rejimi haqqında qeyd-şərtin tətbiqinin nəticələrini nəzərdən keçirmiş və Brüsseldə 40-cı sessiyada 10 maddədən ibarət müvafiq Qətnamə qəbul etmişdi. Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun Qətnaməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki, onun strukturu mahiyyət etibarilə BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanan Maddələr Layihəsinin əsasını təşkil etdi. Qətnamədə daha əlverişlilik rejiminin şərtsiz formada, hər hansı kompensasiyasız tətbiqinin zəruriliyi qeyd olunurdu, bununla belə, dövlət narazı olduğu halda bu müddəanın məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu.

1964-cü ildə BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 16-cı sessiyasında Beynəlxalq müqavilələr hüququ üzrə Maddələr Layihəsi hazırlanarkən, E.Ximenes de Areçeqa daha əlverişli millət klauzulasını nəzərdən keçirmək məsələsini irəli sürdü. 1967-ci ildə bu məsələ Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının iş Programına daxil edildi, Komissiyanın əsas məqsədi təkcə klauzulanın fəaliyyəti ilə əlaqədar ümumi məsələlərin tədqiqini deyil, eyni zamanda, mövcud müqavilədə klauzulanın formulası onun fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraflı məlumat nəzərdə tutmadığı halda, bəzi məsələlərin təfsirini asanlaşdırmaq, onun müqavilə xarakteri saxlanılmaq şərti ilə klauzulanın fəaliyyət və tətbiq qaydalarını müəyyənləşdirilməsi hallarına rəhbərlik məqsədilə, klauzulanın hüquqi xarakteri, onun tətbiqinin hüquqi şərtləri və klauzulanın fəaliyyət sferası və praktiki tətbiqinin bütün aspektlər kontekstində hüquq institutu kimi tətbiqinin nəticələrini dəqiqləşdirməyi ön plana çəkdi. Uzun müddət daha əlverişli millət haqqında qeyd-şərt məsələsi BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının gündəliyində qalmışdır. Daha əlverişli millət rejimi haqqında Maddələr Layihəsinin son mətni şərhələrlə birgə 1978-ci ildə 30-cu sessiyada qəbul olundu və Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının BMT Baş Məclisinə olan Məruzəsinə daxil edildi. 1978-ci ildə BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən Daha əlverişlilik haqqında Maddələr Layihəsinin işlənilməsi hazırlanması çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş oldu. Bununla belə, Komissiyanın işi daha əlverişlilik prinsipinin anlayışı və onun tətbiqi problemi baxımından bəzi, kifayət qədər işlənməmiş aspektlər saxlamışdır.

Ədəbiyyatda belə bir fikir mövcuddur ki, «daha əlverişli prinsip» termini müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır və dövlətlərin praktikasında geniş istifadə olunan çoxsaylı müqavilə normala-

rının ümumiləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bəzi müəlliflər isə əksinə, nəinki belə prinsipin mövcudluğunu tanıyır, həmçinin onun «tövsiyə» xarakterli olmasını bildirirlər.

Amma biz bu fikirlərlə razılaşa bilmərik, belə ki, dövlətlərin əcnəbilərə münasibətdə təqdim etdiyi daha əlverişlilik artıq «rejim» termininin çərçivəsinə sığmur. Bu, daha əlverişliliyin artıq dövlətlərarası səviyyədən inteqrasiya birlikləri səviyyəsinə keçməsi, həmçinin beynəlxalq hüququn primatlığı məsələsinin əhəmiyyətli dərəcədə üstün mövqeyə malik olması ilə izah olunur. Ona görə də nəticədə, daha əlverişlilik norması rəhbər başlanğıc kimi formalaşmışdır. Məhz buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, daha əlverişlilik artıq «prinsip» kimi nəzərdən keçirilməlidir. M.M.Boquslavskiy daha əlverişlilik haqqında danışarkən bildirir ki, bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman əcnəbi hüquqi və fiziki şəxslərə ticarətdə, dənizçilikdə və digər sahələrdə istənilən üçüncü tərəfin hüquqi və fiziki şəxslərinə verilmiş və gələcəkdə veriləcək həcmdə hüquqların verilməsi nəzərdə tutulur.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış «Daha əlverişli klauzula haqqında Maddələr Layihəsi» öncə də qeyd etdiyimiz kimi, daha əlverişliliklə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Maddələr Layihəsi 30 maddədən ibarətdir. Onların ilk səkizi daha əlverişlilik rejiminin fəaliyyət sferası və verilməsinin hüquqi əsası haqqında giriş müddəaları kimi nəzərdən keçirilə bilər; 9-22-ci maddələr klauzulanın ümumi tətbiqi məsələlərinə aiddir; 23-26-cı maddələr isə mümkün istisnaları nəzərdə tutur. Layihənin 1-ci maddəsində onun tətbiq dairəsi əks olunmuşdur. Belə ki, həmin maddəyə görə, Layihədəki maddələr dövlətlər arasındakı müqavilələrdə əks olunan daha əlverişli millət barədə klauzulalara tətbiq olunur. 4-cü maddədə göstərilir ki, daha əlverişli millət klauzulası müqavilə müddəasıdır və buna əsasən bir dövlət digər dövlətə qarşılıqlıq əsasında daha əlverişli millət rejimi təqdim edir.

Layihənin 5-ci maddəsi isə daha əlverişli millət rejiminə anlayış verir. Həmin maddədə göstərilir ki, daha əlverişli millət rejimi benefisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benefisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimdir.

Ədəbiyyatda haqlı olaraq göstərilir ki, həm milli aktlarda,

həm də beynəlxalq müqavilələrdə göstərilən milli rejim prinsipindən fərqli olaraq, daha əlverişli rejim prinsipi ancaq beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunmuşdur (L.P. Anufriyeva).

Daha əlverişliliyin tətbiq olunması haqqında müqavilədə adətən, bir dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərinin digər dövlətdə üçüncü dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərinin istifadə etdiyi və gələcəkdə istifadə edə biləcəyi hüquqi vəziyyətin onlara da tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Bu prinsip, həmçinin özündə Razılığa gələn Dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi statusunun həmin dövlətlərin ərazisində üçüncü dövlətlərin belə şəxslərinin hüquqi statusu ilə qarşılıqlı əlaqə metodunu əks etdirir. Belə yanaşma beynəlxalq müqavilədə, ən azından, iki maraqlı dövlət arasındakı müqavilədə qeyd edilməlidir. Daha əlverişlilik, əsasən ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur. Daha əlverişlilik qarşılıqlılıq əsasında verilir.

Daha əlverişlilik prinsipi ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipindən fərqlənir. Əgər ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipi ilə hər bir dövlət digər dövlətlərdən bütün dövlətlərin ümumi və eyni qaydada istifadə etdiyi şəraitin yaradılmasını tələb edirsə, daha əlverişli rejimdə daha əlverişli şərait yaradılır. Daha əlverişlilik prinsipi həmişə müqavilə qaydasında yaradılırsa, ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipinin isə müqavilə ilə rəsmiləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu, dövlətlərin bərabərliyindən irəli gələn ümumi qaydadır.

Daha əlverişlilik milli rejimlə əcnəbilərə tətbiq edilən hüquqlardan daha artıq hüquqlar tətbiq etməməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir situasiya da yarana bilər: daha əlverişlilik qeyd-şərtinə əsasən kontragent-dövlətin əcnəbisi üçüncü dövlətlərdən (daha əlverişliliyin tətbiq olunduğu) olan əcnəbilərə milli rejim tətbiq edildiyi təqdirdə mövcud dövlətin ərazisində milli rejimdən istifadə edir.

Məhkəmə presedentləri ilə bu nöqtəyi-nəzərin təsdiq edilməsinə baxmayaraq, bir sıra müəlliflər bu mövqeni dəstəkləyirlər. Bu müəlliflər ona istinad edirlər ki, müqavilə bağlayan dövlət kontragent-dövlətə həqiqətən öz vətəndaşları ilə bərabər hüquqlar vermək istəsə daha əlverişlilik yox, milli rejim prinsipinin tətbiq olunması barədə müqavilə imzalayardı. Belə ki, daha əlverişlilik prinsip tətbiq etdiyi hüquqların həcminə görə milli rejimdən az hesab edilir. Buna görə də onların fikrincə, daha əlverişlilik prinsipinin beynəlxalq müqaviləyə daxil edilməsi heç bir halda milli rejimin əldə edilməsinə gətirib çıxarmamalıdır.

Daha əlverişli klauzulanın həm predmetlərə, həm də şəxslərə və əşyalara münasibətdə tətbiq sferası müxtəlifdir. Onlar aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- ticarətin beynəlxalq tənzimlənməsi (gömrük rüsumları, əmtələrin gömrük emalı zamanı tətbiq olunan qayda və formallıqlar, idxal edilən malların istehlak və emalı ilə əlaqədar vergi və yığımlar, ixrac və idxalla bağlı kəmiyyət və digər məhdudiyət və qadağalar, əmtələrin idxal və ixrac şərtləri);

- valyuta-maliyyə münasibətləri sahəsi (valyuta əməliyyatlarında vergilər, xarici valyutaların məzənnəsi, valyuta nəzarəti şərtləri, borcların ödənilməsi, konsessiya, kredit, istiqraz verilməsi şərtləri);

- əcnəbi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyəti (xarici firmaların nümayəndəliklərinin təsis olunma və fəaliyyət şərtləri, mülki-hüquqi məsələlər, vəsiyyət, bağışlama və s.);

- nəqliyyat və nəqliyyat vasitələri rejimi məsələləri, məsələn dənizçilikdə, həmçinin limanlara daxil olma, limanda olma və onları tərk edən zaman, həmçinin fəlakət və ya gəminin qəzaya uğraması zamanı gəmi və yüklərin rejimi; sanitariya və karantin formallıqları, rabitə məqsədilə dəmir yolu və digər yollardan istifadə, çay gəmiləri, təyyarə, dəmir yolu heyətlərinin rejimi;

- əqli mülkiyyət (patentlər, müəlliflik hüquqları);

- iqtisadi münasibətlərin digər məsələləri (sənaye və təsərrüfat fəaliyyətinin digər formaları, əlaqə, iqtisadi əlaqələrin çoxtərəfliyi);

- ədalət mühakiməsinin aparılması (məhkəməyə çıxış, xarici məhkəmə və arbitraj qərarlarının tanınması);

- diplomatik, konsul və digər nümayəndəliklərin rejimi (təsis etmə, fəaliyyət qaydası, imtiyaz və immunitetlər);

Daha əlverişlilik prinsipinin tətbiqinin ənənəvi və geniş sahəsi dənizçilikdir. Adətən bu sahədəki beynəlxalq müqavilələrdə göstərilir ki, tərəflər bir-birinə gəmiçiliyə aid bütün sahələrdə daha əlverişli şərait təqdim edirlər, bundan əlavə onun tətbiqinin əsas xüsusi halları şərtləndirilir. Məsələn, Razılığa gələn Tərəflərdən hər birinin ticarət gəmilərinə, onların heyətinə (ekipajına), sərnişinlərinə və yüklərinə digər Tərəfin limanlarına girişdə və çıxışda, yükləmə və boşaltma, istənilən növ vergi və yığımlar, kömür və su ilə təchizat, təmir, kranlardan, tərəzilərdən, sahildən, yakor dayanacaqlarından, anbarlardan istifadə məsələlərində, sanitariya və karantin formallıqları da daxil olmaqla, qayda və formallıqların tətbiqi və ümumiyyətlə,

gəmiçiliyə aid olan hər şeyə münasibətdə daha əlverişlilik prinsipi təqdim edilir. Razılığa gələn Tərəflərdən birinin hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etdiyi bütün üstünlük, imtiyaz və güzəştlər adətən dərhal və əvəzsiz olaraq ikinci Tərəfə də tətbiq olunur. Bəzi müqavilələrdə daha əlverişlilik prinsipi yüklərin, baqajın və sərnişinlərin daxili yollarla daşınması, malların tranzit daşınması qaydaları və formallıqları, xarici nəqliyyat vasitələri üçün qaydalara (dəniz və çay gəmiləri, təyyarələr, dəmir yolu vasitələri, avtomobillər və s. də daxil olmaqla) münasibətdə tətbiq olunur.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, daha əlverişlilik mütləq deyil, nisbi xarakter daşıyır. Bu zaman daha əlverişliliyin özü hüquq norması yaratmır, ya beynəlxalq razılaşmalara, ya da dövlətdaxili normalara istinad edilir. Beləliklə, buradan da məhz daha əlverişliliyin əsas xüsusiyyəti meydana çıxır. Yəni, daha əlverişli prinsip göndəriş xarakterlidir.

Daha əlverişlilik prinsipi xüsusi rejim prinsipinə də göndəriş edə bilər. Bu halda söhbət xüsusi rejimin tənzimləmə sferasına aid olan hüquqlardan gedir. Məsələn, 1937-ci il SSRİ və Türkiyə arasındakı Ticarət və dəniz gəmiçiliyi haqqında Müqavilə Razılığa gələn Tərəflərin vətəndaşlarına «hər hansı üçüncü dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə təqdim edilən şərtlərlə» hərəkət etmə və yerləşmə imkanını nəzərdə tutur. Amma bu hüquqlar xüsusi rejimlə tənzim edildiyindən, bu sferada Türkiyə vətəndaşlarına Rusiyada xüsusi rejim təqdim ediləcəkdir. Eyni zamanda, hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir də qeyd edilir ki, daha əlverişlilik özündə əcnəbilər üçün milli rejimin müəyyən edilməsi metodunu əks etdirir.

Daha əlverişli rejim prinsipi həm çoxtərəfli müqavilələrdə, həm də ikitərəfli razılaşmalarda müəyyən edilir. Bu sahədə çoxtərəfli razılaşmaya misal kimi Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişi (GATT) göstərmək olar ki, burada da göstərilir ki, iştirakçı-dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Sonradan bu prinsip GATT-ın Uruqvay Rəundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş Sazişi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqda davam edir. Belə ki, daha əlverişlilik şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmdə tətbiq etməlidirlər.

Dövlətlər arasında ikitərəfli razılaşmalarda, xüsusən, ticarət, gəmiçilik və iqtisadi xarakterli digər razılaşmalarda qarşılıqlı olaraq daha əlverişli prinsipin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan müddəalar

daxil edilir.

Daha əlverişlilik prinsipinin tətbiq olunması, yuxarıda deyildiyi kimi ikitərəfli müqavilələrdə də əks olunur. Daha əlverişliliyin tətbiq olunması haqqında ikitərəfli müqaviləyə misal kimi AR və AFR arasında «İnvestisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında» 22 dekabr 1995-ci il tarixli Müqaviləni misal göstərmək olar. Belə ki, Müqavilənin 3-cü maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, hər bir Razılığa gələn Tərəf öz ərazisində digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşlarına və kompaniyalarına kapital qoyuluşu sahəsində öz vətəndaşlarının və ya üçüncü dövlətin vətəndaşlarının və kompaniyalarının kapital qoyuluşu sahəsində istifadə etdiyi rejimdən az əlverişli olmayan rejim təqdim edir.

Beləliklə, müasir dövrdə dövlətlər arasındakı əməkdaşlığın demək olar ki, bütün formalarının əsası kimi çıxış edən daha əlverişlilik bəgünkü dövrdə ümumtənzim müddəaya çevrilmişdir.

Əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən növbəti prinsip kimi əcnəbinin olduğu dövlətdə azad hərəkət etmək və onu tərk etmək prinsipi göstərilə bilər. Belə ki, bu prinsip öz ifadəsini 1948-ci il tarixli Bəyannamənin 13-cü maddəsində, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsində, 13 dekabr 1985-ci il tarixli Bəyannamənin 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin «a» bəndində təsbit edilmişdir. Belə ki, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsində hər bir şəxs, o cümlədən əcnəbilərin azad hərəkət etmək, oluğu ölkəni tərk etmək hüququ və onun tərkib elementləri göstərilmişdir.

Həmin elementlərə aşağıdakılar aiddir: istənilən dövlətin ərazisində olan şəxs həmin ölkənin ərazisində azad hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququ; hər bir şəxs öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək hüququ; dövlətin təhlükəsizliyi, ictimai qayda, əhəlinin sağlamlığı və əlaqının, digərlərinin hüquq və vəzifələrinin qorunması halları istisna olmaqla, yuxarıda göstərilən hüquqların məhdudlaşdırma obyektı olmaması; kimsənin öz ölkəsinə daxil olmaq hüququndan əsassız məhrum edilməməsi.

Adıçəkilən prinsipin müxtəlif aspektlərinin beynəlxalq hüquqi baxımdan normativ əsasına gəldikdə isə bu, bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə daha aydın şəkildə təzahür edir. P.Malançuk esab edir ki, insanın azad hərəkət etmək hüququnun həyata keçirilməsində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına yönəlmiş BMT-nin

sənədləri irqi ayrı-seçkiliyin, o cümlədən azad hərəkət etmək hüququ ilə bağlı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi istiqamətində bir çox mühüm müddəaları özündə əks etdirir. Bunu İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Konvensiyasının 16-cı maddəsinin təmsalında görmək olar. Belə ki, həmin normada aşağıdakılara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi təsbit olunmuşdur: ölkə ərazisində azad hərəkət etmək və yaşamaq hüququ; öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən dövləti tərk etmək hüququ; vətəndaşlıq hüququ.

Göstərilən prinsiplə bağlı elmi ədəbiyyatlarda bir sıra fikirləri də qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, L.Oppenheym hesab edir ki, dövlətin əcnəbini öz ərazisinə buraxmaq öhdəliyi mövcud deyildir. Onun fikrincə, hər hansı bir dövlətin əcnəbini öz ərazisinə buraxmaması halına rast gəlinməmişdir. Ona görə də dövlətin müvafiq öhdəliyi beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Bir məsələni də qeyd lazımdır ki, ümumi xarakterli sazişlərdə (məsələn, beynəlxalq çaylarda gəmiçilik barədə sazişlər və s.) nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, heç bir dövlət öz vətəndaşlarına digər dövlətin ərazisinə gəlmək və orada qalmaq hüququnun verilməsi ilə bağlı iddia edə bilməz.

Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il Konvensiyasının 8-ci maddəsində əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin istənilən dövləti (o cümlədən mənsub olduğu ölkəni) azad şəkildə tərk etmək hüququ göstərilmişdir. Bundan əlavə, 39-cu maddədə göstərilir ki, onlar azad hərəkət etmək hüququndan istifadə edərək dövlətin ərazisində müzdlə işləmək və yaşayış yeri seçmək hüququnu da özlərində birləşdirirlər.

Məhdudlaşdırılma işə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda həyata keçirilir. Bu işə milli təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın əhalinin sağlamlığının və ya əxlaqının, digərlərinin hüquq və azadlıqlarının qorunması, mövcud Konvensiya ilə tanınan digər hüquqlarla bir araya sığmayan hallara münqər edilir.

Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibət də insan hüquqları haqqında 1985-ci il Bəyannaməsinin 5-ci maddəsində əcnəbilərin istifadə etdiyi hüquqlar sırasında onların ölkə sərbəst şəkildə tərk etmək hüququ göstərilmişdir. Bundan əlavə, Bəyannamənin 3-cü bəndində bilavasitə qeyd edilir ki, məhdudiyatlı nəzərə alınmaqla, dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla yaşayan ə

nəbi həmin ölkənin ərazisində azad hərəkət etmək və sərbəst yaşayış yeri seçmək hüququ vardır.

Dənizçi-qaçqınlar haqqında 1957-ci il Haaqa Müqaviləsinin 1-ci maddəsinə əsasən müvafiq kateqoriya şəxslərin zəruri sənəd olmadan iştirakçı-dövlətlərin ərazisinə daxil olmaq imkanları nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, adıçəkilən beynəlxalq-hüquqi aktın 2-ci maddəsində yol sənədləri təqdim edən dövlətlərin bir sıra öhdəlikləri də təsbit edilmişdir. Göstərilən məsələləri təhlil edən D.Bekyaşev isə dənizçilərin öz ölkəsinə deyil, onun mənafeyinə uyğun olan digər dövlətə repatriasiya edə bilməsi imkanlarına malik olmasını göstərir.

Regional səviyyədə qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda da müvafiq prinsiplə bağlı normalar mövcuddur. Belə ki, 1950-ci il Avropa Konvensiyasına 4 saylı Protokolun 2-ci maddəsində hər bir kəsin azad hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək imkanı aydın şəkildə ifadə edilmişdir. M.Entin isə hesab edir ki, Avropa anlamında bir dövlətdən digərinə hərəkət etmək azadlığı beynəlxalq münasibətlərin nizama salınması və qanuniləşdirilmiş miqrasiya üçün mühüm ilkin şərt kimi nəzərdən keçirilir.

Digər iştirakçı-dövlətlərin ərazisində bir iştirakçı-dövlətin vətəndaşları ilə rəftarın ümumi qaydalarının müəyyənləşdirilməsi haqqında 1955-ci il Avropa Konvensiyası isə əcnəbi vətəndaşların iştirakçı-dövlətlərin ərazisinə müvəqqəti səyahəti və orada azad hərəkət etməsi ilə bağlı geniş imkanları nəzərdə tutur. Lakin burada bir sıra istisnaların da qeyd edilməsi yerinə düşərdi. Həmin istisnalara ictimai qaydanın təmin edilməsi maraqlarına, dövlətin təhlükəsizliyinə, əhəlinin sağlamlığı və mənəviyyətinə zidd olan halların mövcudluğu aiddir. Bundan əlavə, hər bir iştirakçı-dövlətin öz ərazisində digər ölkənin vətəndaşlarının uzunmüddətli və ya daimi yaşaması üçün kömək etməsi öhdəliyi isə 2-ci maddənin tərkib hissəsini təşkil edir.

Qaçqınlar üçün vizaların ləğv edilməsi haqqında 1959-cu il Avropa Sazişində isə Avropa Şurası üzv-dövlətlərinin ərazisində olan qaçqınların səyahətlərinə kömək göstərilməsi məqsədi təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, qeyd edilir ki, qaçqınların 3 ay müddətində Avropa Şurasının bütün üzv-dövlətlərinin ərazisinə vizasız gəlmək hüququ vardır.

Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsinə əsasən Tərəflər öz ərazilərində işçilərə və onların ailə üzvlərinə ödənişli əmək fəaliyyəti ilə

məşğul olmağa icazə verən sənədi təqdim etmək öhdəliyi daşıyırlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin sənəd işləmək üçün icazənin qüvvədə olduğu dövrdə verilir. Bundan əlavə, Konvensiyada işçilərin öz ölkəsini maneəsiz tərk etmək, bütün zəruri icazələrin alınması şərtilə, digər dövlətdə işə düzəlmək kimi hüquqları da göstərilməmişdir.

Bundan əlavə, əgər işçi xəstəlik, bədbəxt hadisə və ya məcburi işsizliklə əlaqədar əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi nəticəsində işləyə bilmirsə, ona gəldiyi dövlətin ərazisində 5 aydan az olmayan müddətdə qalmağa icazə verilir.

Müvafiq prinsipin həyata keçirilməsi və praktiki cəhətdən tətbiq edilməsi məhkəmə presedentlərinin də bir hissəsi sayılır. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi öz praktikasında əcnəbilərin müəyyən ölkəyə gəlmək, yaşamaq və ya qalmaq hüququ ilə bağlı ümumi hüququn mövcud olmamasını təsdiq etmişdir. Hətta göstərilir ki, əcnəbilərin statusu və immiqrasiya məsələləri ilə əlaqədar xüsusi normalar 1950-ci il Konvensiyasına 4 saylı Protokolun 2-ci maddəsi vasitəsilə əlavə olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Məhkəmə hər bir əcnəbinin azad yerdəyişməsi imkanını vurğulamasına baxmayaraq, demokratik cəmiyyət çərçivəsində onun məhdudlaşdırılması hallarını da istina etmir.

Bütün bunları yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən, yuxarıda adları çəkilmiş prinsiplər bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin dövlətdə hüquqi statusunun tənzimlənməsində rəhbərlik başlanğıclar və eyni zamanda, şəxsiyyətin həmin dövlətdə hüquqi vəziyyətinin tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

8.4. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının ümumi səciyyəsi

Beynəlxalq və dövlətdaxili normativ-hüquqi aktların təhlili göstərir ki, hüquqi statuslarındakı bir sıra mühüm fərqlər nəzərə alınmaqla, olduqları dövlətdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müxtəlif kateqoriyaları fərqləndirilir.

Eyni zamanda, müasir beynəlxalq-hüquqi praktika və əvvəlki fəsildə apardığımız təhlillərdən çıxış edərək, qeyd etməliyəm ki

bütövlükdə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər olduqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslər kateqoriyasına daxildirlər.

İndi isə «əcnəbilər» və «vətəndaşlığı olmayan şəxslər» anlayışı ilə sıx bağlı olan onların təsnifatı problemini hüquqi statuslarının mühüm xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tədqiq edək.

İlk növbədə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin olduqları dövlətdə daimi və müvəqqəti yaşayan kimi iki kateqoriyası fərqləndirilməlidir. Yerləşmə dövlətində daimi yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər öz dövlətləri ilə hüquqi əlaqələrindən asılı olaraq iki əsas qrupa ayrılırlar.

Birinci qrupa öz mənşə dövləti tərəfindən diplomatik müdafiədən istifadə etməyən, yəni sığınacaq hüququndan istifadə edən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir. Sığınacaq hüququndan istifadə edən şəxslər də öz növbəsində iki kateqoriyaya ayrılır: qaçqınlar, yəni öz dövlətində əlverişsiz şərait, hərbi vəziyyət və ya digər fəvqəladə vəziyyətlərin nəticəsi olaraq digər dövlətlərdə sığınacaq axtaran; siyasi emiqrantlar, yəni vətəndaşı olduğu dövləti və ya daimi olaraq yaşadığı dövləti öz siyasi baxışlarına görə təqibin nəticəsi olaraq tərk edərək, digər dövlətin ərazisinə daimi olaraq yaşamaq üçün gedən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

İkinci qrupa isə öz dövləti tərəfindən diplomatik müdafiədən istifadə edən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir. Onlar da öz növbəsində üç kateqoriyaya ayrılır: əməkçi-miqrantlar, yəni öz dövlətindən digər dövlətə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə emiqrasiya edən; yerləşmə dövlətinin vətəndaşı ilə nikaha daxil olaraq öz dövlətinin vətəndaşlığı və ya təbəəliyinin saxlanması şərti ilə, müvafiq dövlətin daxili qanunvericiliyinə əsasən onun ərazisində yaşamaq üçün müraciət edən; yerləşmə dövlətinə öz ailəsi ilə daimi yaşamaq məqsədilə gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

Yerləşmə dövlətinin ərazisində müvəqqəti olan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təsnifatının əsas meyarı kimi hüquq ədəbiyyatında, əsasən, onlara yerləşmə dövlətinin yurisdiksiyasının tətbiq olunması çıxış edir. Bu göstəriciyə əsasən yerləşmə dövlətində həmin kateqoriya şəxslər iki əsas kateqoriyaya ayrılır.

Birinci kateqoriyaya yerləşmə dövlətinin yurisdiksiyasından tam olaraq immunitet və imtiyazlara malik olan, o cümlədən müəyyən həcmdə immunitet və imtiyazlara malik olan əcnəbilər daxildir.

Olduqları dövlətdə immunitet və imtiyazlardan istifadə edən

həmin kateqoriya şəxslər müvəqqəti olan əcnəbilər kateqoriyasına ona görə aid edilməlidir ki, onların müəyyən dövətdə qalması əvvəlcədən konkret müddətlə müəyyən edilir (məsələn, səfirin müəyyən dövətdə fəaliyyət müddəti, konsulun öz funksiyalarını həyata keçirdiyi müddət, dövət və hökumət başçısının xaricdə səfərdə olduğu müddət və s.).

İkinci kateqoriyaya isə yerləşmə dövətinin yurisdiksiyasından immunitətə malik olmayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir. Bu kateqoriya daha geniş qrup şəxsləri əhatə edir. Bu kateqoriyanın təsnifatının əsas meyarı ölkəyə gəlmə məqsədidir.

Bütövlükdə, ölkəyə gəlmə məqsədindən asılı olaraq beynəlxalq-hüquqi praktikaya əsasən həmin şəxslərin dörd əsas kateqoriyası fərqləndirilir.

Birinci kateqoriyaya aşağıdakıları aid etmək olar: yerləşmə dövətinə müqavilə əsasında əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədləri ilə gələn; tələbələr, praktika və ixtisasın artırılması məqsədilə ezamiyyətə gələn; yerləşmə dövətinə yarış, qurultay, konqres, konfrans, müşavirə, simpoziumda və s. iştirak etmək məqsədilə gələn; beynəlxalq dəniz, hava və çay gəmi ekipajlarının üzvləri olan; işlə bağlı olan təqdirdə, yerləşmə dövətinin dövət sərhədini keçmək hüququ olan dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı işçiləri olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

İkinci kateqoriyaya müxtəlif növ turizm məqsədləri ilə gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər aiddir.

Üçüncü kateqoriyaya isə dövətə öz ailələrini, qohumlarını, tanışlarını görmək, həmçinin şəxsi hüquqi və sosial məsələlərin həlli məqsədilə gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir.

Dördüncü kateqoriyaya aid olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə müvafiq dövətdən yalnız tranzit məqsədilə istifadə edirlər.

Daha sonra, qanuni və qeyri-qanuni miqrantlar da fərqləndirilməlidir. Dövətin ərazisində qeyri-qanuni olan əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri dövətin ərazisinə daxil olma formasından asılı olaraq iki kateqoriyaya ayırmaq olar: ölkə ərazisinə qanuni əsaslarla daxil olmuş, lakin bu əsasların müddəti bitdikdən sonra ölkəni tərk etməyən (məsələn, vizanın müddətinin bitməsi və s.); qanunsuz olaraq dövət sərhədini keçərək dövət ərazisinə daxil olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

İndi isə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təsnifatı

tını AR-in müvafiq qanunvericiliyi kontekstində təhlil edək.

AR-də hüquqi statusuna görə həmin kateqoriya şəxslər daimi yaşayan və müvəqqəti olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər kimi fərqləndirilir. Həmin təsnifat öz ifadəsini «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 13 mart 1996-cı il tarixli AR Qanununda da tapmışdır. Belə ki, Qanunun 2-ci maddəsində göstərilir ki, AR-ə digər qanuni əsaslarla (turizm, şəxsi işi ilə bağlı, xidməti ezamiyyətə gəlmiş və digər bu kimi müvəqqəti xarakter daşıyan hallarla əlaqədar) gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR-də müvəqqəti olan hesab edirlər.

Bundan əlavə, həmin Qanunun 5-ci maddəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər immiqrasiya kvotalarına riayət olunmaqla, «İmmiqrasiya haqqında» AR Qanunu ilə müəyyən olunmuş qaydada immiqrasiyaya icazə alındıqda, AR-ə daimi və ya müvəqqəti yaşamağa gələ bilirlər və bu halda onlar immiqrant statusu alırlar.

Daimi yaşayış üçün, yaxud müvəqqəti əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə gəlmiş əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə AR qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada sənədlər verilir. Digər qanuni əsaslarla AR ərazisində olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR-də müvəqqəti olan hesab edirlər. AR ərazisində müvəqqəti olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatda alınmalı və onlar üçün müəyyən olunmuş müddətlər qurtardıqdan sonra onlar AR-i tərk etməlidirlər.

Bu cür fərqləndirilmənin özü tam hüquqi əsaslara söykənir. Belə ki, olduğu dövltədə müvəqqəti olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən fərqli olaraq, daimi yaşayanlar dövlətin həyatı ilə daha sıx bağlıdırlar.

Bu və ya digər hüquqların realizəsində də bir sıra mühüm fərqlər ortaya çıxır. Məsələn, təhsil hüququ, mənzil hüququ, ictimai birliklərdə iştirak etmək hüququnun realizəsi zamanı daimi yaşama və müvəqqəti olma AR qanunvericiliyi ilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statuslarında bir sıra fərqlərlə müşayiət olunur.

Bundan əlavə, 14 iyun 1994-cü il tarixli «Ölkədən getmək, ölkəyə gəlmək və pasportlar haqqında» AR Qanununun təhlili nəticəsində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR ərazisinə gəlmə və qalma müddətindən asılı olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

birdəfəlik giriş-çixış üçün üç gündən üç ayadək müddətə viza verilən; çoxdəfəlik giriş-çixış üçün bir ildən iki ilədək müddətə viza verilən; tranzit vizası əsasında AR ərazisindən keçən; AR-in digər dövlətlərlə bağladığı müqavilələr əsasında AR-ə gəlməsinin şəxsi pasporta əsaslanan vizasız (sadələşdirilmiş) qaydası müəyyən edilən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər və s.

Bütövlükdə, əcnəbilərin bu və ya digər əsaslarla təsnifləşdirilməsinin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır ki, bunlara da aşağıdakılar daxildir:

- Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təsnifləşdirilməsi zamanı ayrı-ayrı kateqoriya şəxslər vardır ki, bu kateqoriya şəxslərin hüquqi statusları bir sıra əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onlar bütövlükdə yaşadıkları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslər kateqoriyasına daxildirlər. Bu xüsusiyyətin onları vahid kateqoriyada birləşdirməsinə baxmayaraq, insan hüquqları və hüquq-tətbiqetmə nöqtəyi-nəzərindən onlara yanaşma müxtəlifdir.

- Ayrı-ayrı kateqoriya əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusları arasında bir sıra fərqli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, bu istiqamətdə kifayət qədər geniş və mühüm beynəlxalq normalar qəbul edilmişdir. Əməkçi-miqrantlar, qaçqınlar, turistlər və s. şəxslərin statusu barədə qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələr buna misal göstərilə bilər.

- Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təsnifatı ilə bağlı məsələlərin təhlili zamanı bu kateqoriyaya daxil olan bir sıra şəxslərə (məsələn, qaçqınlara, əməkçi-miqrantlara, turistlərə, qeyri-qanuni miqrantlara və s.) onların hüquqi statusununun mühüm xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla daha xüsusi yanaşma tələb edilir.

FƏSİL IX

«ƏCNƏBİLƏR HÜQUQU»NUN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ YERİ

9.1. «Əcnəbilər hüququ»nün formalaşması və inkişaf meylləri

Bu və ya digər problemin sahəvi aidiyyət xüsusiyyətinin ciddi şəkildə araşdırılması mövcud siyasətə verilən əhəmiyyət baxımından qiymətləndirilməlidir. Eləcə də əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusuna yanaşma tərzini, müvafiq normaların hüquqi təbiətinə münasibət dövlətin beynəlxalq inteqrasiya prosesində iştirakının hüquqi əsaslarının hazırlanması üçün əhəmiyyətlidir. Bu mənada «əcnəbilər hüququ»nün adı və anlayışı haqqında məsələ, o cümlədən həmin normaların hüququn ümumi sistemindəki yeri ciddi təhlil tələb edən məsələlərdəndir. Həm xüsusi, həm də ümumi formada problemə toxunan əksər tədqiqatlarda «əcnəbilər hüququ»nün sahəvi aidiyyət məsələsi açıq qalır. «Əcnəbilər hüququ», bir qayda olaraq, bu və ya digər dövlətdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu müəyyən edən normaların məcmusu kimi qəbul edilir.

Həç şübhəsiz ki, «əcnəbilər hüququ» müxtəlif təbiətli, məzmunlu (əmlak hüquqları, vərəsəlik hüquqları, miqrasiya qanunvericiliyi, məskunlaşma, əmək hüquqları, diplomatik müdafiə və digər) normalardan ibarət olmaqla, müəyyən bir kompleks sistem yaradır. Bu kompleks, bir tərəfdən, ümumi hüquq normaları ilə xüsusi hüquq normalarını özündə əks etdirən ictimai münasibətlərdə təzahür edirsə, digər tərəfdən (müvafiq rejimlərin verilməsi ilə bağlı), həm dövlətdaxili hüququn, həm də (minimal standartların müəyyən edilməsi üzrə) beynəlxalq hüququn kontekstində formalaşır. Sistemlilik isə «əcnəbilər hüququ»nün, eyni zamanda, insan hüquqları kimi təzahür etməsində ifadə edilir.

İlk öncə, «əcnəbilər hüququ»nün beynəlxalq xüsusi hüquqla

qarşılıqlı əlaqəsi daha çox diqqət mərkəzinə gəlir. Bu da onunla bağlıdır ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin fəaliyyətinin müəyyən hissəsi daha çox beynəlxalq xüsusi hüququn tənzim etdiyi sferada təzahür edir. Lakin hüquqi tənzimləmənin predmeti baxımından əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı məsələlər yalnız beynəlxalq xüsusi hüquqla şərtləndirilə bilməz. Bunu belə bir fakt təsdiqləyir ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu müəyyən edən normalar kollizion xarakterli olmayıb, müstəsna olaraq maddi-hüquqi aspektli normalardır. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununu, əmlak, ailə, əqli mülkiyyət və digər məsələlər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ümumi-hüquqi vəziyyətində xidməti xarakterə malikdir. Mövcud xidməti xarakterli hüquqi vəziyyət, yalnız bir aspekti – beynəlxalq xüsusi hüquq aspektini əhatə etdiyindən problemi bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquqa aid etmək məqbul sayıla bilməz. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi-hüquqi vəziyyətində onların şəxsi qanununun tətbiqi zamanı vətəndaşlığın müəyyən edilməsi beynəlxalq xüsusi hüququn problemi deyil. Ənənəvi olaraq vətəndaşlıq məsələləri konstitusiya və beynəlxalq hüququn problemi kimi diqqəti cəlb edir.

«Əcnəbilər hüququ»nun bir sıra ölkələrdə (RF, Ukrayna, ÇXR və s.) müstəqil hüquq sahəsi kimi qəbul edilməməsi də, həmin ölkələrdə problemin həlli ilə bağlı ayrıca qanunvericilik aktının qəbul edilməsinə mane olmamışdır. Doktrinada konkret qanunvericilik aktının qəbul edilməsi zərurəti müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif hüquqşünaslar (M.M.Boquslavski, A.A.Rubanov, N.İ.Marişeva, A.N.Makarov və b.) tərəfindən əsaslandırılmağa cəhd olunmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən kompleks qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Buna misal olaraq, Əcnəbilər haqqında 1965-ci il AFR Qanunu, «SSRİ-də əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında» 1981-ci il Qanunu, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 1996-cı il AR Qanunu və s. qeyd edilə bilər.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun inkişaf xüsusiyyətini müəyyən edərəkən problemin tarixi aspektinə diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ölkələrin hüquq doktrinasında «əcnəbilər hüququ»nun hüquq

sistemində yeri, bir qayda olaraq, dövlətin siyasəti ilə vəhdət təşkil etmişdir. «Əcnəbilər hüququ»nun hüquq sistemində yerinə münasibətdə əsasən iki mövqə diqqəti cəlb edir: alman, ingilis-amerikan və fransız konsepsiyası. Birinci qrup ölkələr «əcnəbilər hüququ»nun beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilməsinin qəti əleyhdarları kimi çıxış edirlərsə, əksinə, fransız hüquq doktrinası beynəlxalq xüsusi hüquqla «əcnəbilər hüququ»nun birgə öyrənilməsinə təşviq edir.

Fransız hüquq doktrinasına görə, qanunların və yurisdiksiyanın kolliziyası zamanı səlahiyyətli məhkəmə aidiyyəti ilə yanaşı, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu, vətəndaşlıq məsələləri də beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə predmetinə daxil edilir. Hesab edilir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinin müvafiq formada ifadə edilməsi Fransa Təhsil Nazirinin 1895-ci il Fərmanına əsaslanır.

«Vətəndaşlıq hüququ» ilə yanaşı, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu ilə bağlı digər institutların beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilməsi, həmin institutları tənzim edən normaların qismən kollizion və kompleks xarakterli olmasıdır. Müasir dövrdə hər bir dövlət vətəndaşlıq məsələsini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qaydada həll edir ki, bu zaman bir daha problemin kollizion xüsusiyyəti istisna edilir. Şəxsin mənsub olduğu dövlətin razılığı olmadan onun vətəndaşı həmin hüquqdan məhrum edilə bilməz və əksinə, dövlətin razılığı olmadan onun vətəndaşlığı hər hansı bir şəxsə verilə bilməz. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusuna bu və ya digər formada təsir edən vətəndaşlıq institutu, eləcə də vətəndaşlığın tənzimlənməsi prinsipləri heç bir halda beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilə bilməz. Ən yaxşı halda isə beynəlxalq xüsusi hüququn beynəlxalq-hüquqi konsepsiyasında bu prinsiplərin bir qismi ortaq prinsiplər kimi çıxış edə bilər.

Vətəndaşlıq məsələsi status məsələsi olduğundan və problem xarici yurisdiksiyada və ya əksinə, xarici şəxslə bağlı müşayiət edildiyindən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə birbaşa təsir edən institutlardan biridir. Problemin həlli zamanı dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi öhdəliyi (məsələn, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq dövlətin öz ərazisindən kənarında vətəndaşlarının hüquqlarının müdafiəsinin hüquqa uyğunluğunun tanınması prinsipi) həllədişi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəmə də vətəndaşlıq məsələlərinin həllində dövlətlərin insan hüquqla-

rının müdafiəsi üzrə beynəlxalq öhdəliklərinin nəzərə alınması zərurətini bir daha təsdiqləmişdir. Qeyd etdiyimiz əsaslar əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı məsələlərin beynəlxalq xüsusi hüquqa deyil, bilavasitə beynəlxalq-hüquqi tənziyyətə sferasına aid olduğunu sübut edir.

Ayrıca qanunvericilik aktı kimi qəbul edilən normativ-hüquqi aktların müddələrinin bir çox hallarda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də hüquqi statusunun tənzimlənməsini nəzərdə tutan beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələrini təşkil edən normalarla təkrarlanması diqqəti cəlb edir. Məhz buna görə də problemin həlli üçün müəyyən bir variant seçilməlidir: ya konkret qanunvericilik (məcəllələşdirmə) aktı qəbul edilməli, ya da ümumi tənziyyətə variantı seçilməlidir. Ümumi tənziyyətə forması kimi əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun beynəlxalq xüsusi hüquq çərçivəsində tənzimlənməsi nəzəri, normaların hüquqi təbiəti baxımından məqbul sayılmamalıdır.

«Əcnəbilər hüququ»nu təşkil edən normalar onların bu və ya digər ölkədə hansı həcmdə hüquqa malik olduğunu müəyyən edir. «Əcnəbilər hüququ» əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və vəzifələrini birbaşa göstərən normalardan ibarətdir. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hər hansı bir dövlətdə hansı fəaliyyət sferasında məşğul olması imkanı, əmlaka sahib olması, daşınar əmlak əldə etmək, saxlama müddəti və şərti bilavasitə beynəlxalq standartlar əsasında dövlətdaxili normalarla tənzimlənir və bu normalar müəyyən maddi-hüquqi məzmun kəsb edir. Ədalət naminə qeyd edək ki, beynəlxalq xüsusi hüququn kollizion normaları da ümumi hüquqi funksiyaya malikdir. Lakin beynəlxalq xüsusi hüququn kollizion normaları üçün xarakterik olan kollizion-hüquqi tənziyyətə metodu «əcnəbilər hüququ»nda tətbiq edilmir. «Əcnəbilər hüququ»nda istifadə edilən göndərmə xarakterli normalar da beynəlxalq xüsusi hüququn kollizion tənziyyətə metodunda iştirak edən normalardan fərqli olaraq kolliziyanın inkişafını qabaqlayır.

Məlum olduğu kimi, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli şəxslərlə bərabərləşdirilməsi milli rejim, qarşılıqlılıq prinsipi əsasında təmin edilir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda isə, əgər həmin hüquqa sırf kollizion tənziyyətə mövqeyindən baxsaq, qeyd etməliyik ki, burada əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli şəxslərlə bərabərləşdirilməsi deyil, müvafiq xarici elementli mülki hüquq münasibətinə hansı hüququn tətbiq edilməsi həll edilir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin subyektiv hüquqlarının daxili və ya xarici qanunvericilik əsasında əldə edilməsinin müzakirə edilməsindən asılı olmayaraq tanınması – bir məsələdirsə, əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, yoxsa yerli vətəndaşları əhatə etməsindən asılı olmayaraq xarici obyektiv hüquq qaydasının tətbiqi başqa bir məsələdir. Məhz bu fərq imkan verir ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli şəxslərlə bərabərləşdirilməsi təmin edilsin.

Almaniyada isə bu proses heç də Fransada olduğu kimi liberal ideyaların inkişafı ilə bağlı olmayıb (hərgah, Fransa sonradan bu mövqeyindən tam dönmüş oldu), daha ciddi səbəblərlə bağlı olmuşdur. İmperiyaya qədərki parçalanmış Alman dövlətlərinin birləşdirilməsi məqsədilə öncə həmin dövlətlərin vətəndaşlarının hüquqi vəziyyətinin bərabərləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Daha sonrakı dövrlərdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli vətəndaşlarla bərabərləşdirilməsi zərurəti Almaniyada müharibədən öncə onun iqtisadiyyatına xarici kapitalı cəlb etmək istəyi ilə bağlı olmuşdur. Əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri yerli vətəndaşlarla tam bərabərləşdirmək istəyi yalnız nəzəri deyil, həm də praktik, qanunvericilik aspekti kəsb etmişdir.

Almaniyanın əcnəbilərə münasibətdə liberal-hüquqi tənzimləmə qaydası alman kapitalının hərəkət etdiyi xarici dövlətlərdə alman vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq edilən differensial rejimin ləğv edilməsinə xidmət edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz alman ticarətinin, kapitalının sürətli inkişafı Fransada əcnəbilərin hüquqlarının məhdudlaşdırılması və müvafiq şəxslərin beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilməsinin əsas şərtlərindən biri olmuşdur. Başqa sözlə desək, beynəlxalq ticarət hüququnun liberallaşdırma, ticarətin azadlığı prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi qaydaya kollizion qeyd-şərt institutu ilə əvəzlənmişdir. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüququnun yerli vətəndaşlarla bərabərləşdirilməsi beynəlxalq ticarət münasibətlərinin yeni (liberal) hüquqi tənzimləmə formalarına təsadüf edir. Mülkiyyət hüququnun bölünməzliyi, ayrılmazlığı konsepsiyası subyektiv hüquqların qeyd-şərtsiz tanınmasını zəruri edirdi. Dövlətin öz vətəndaşlarının xaricdə xüsusi, əmlak hüquqlarını qorumaq istəyi, bir tərəfdən, müvafiq dövlətdən öz ərazisində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının vətəndaş hüquqlarına yaxınlaşdırmasını, digər tərəfdən isə, daha təminatlı sistemin, beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin təsis edilməsi-

ni zəruri edirdi. Beləliklə, şəxslərin, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq-hüquqi məzmunu meydana gəlir ki, bu məzmun da şəxsin azadlığına əsaslanırdı. Şəxsin azadlığı, öz növbəsində, həmin dövr beynəlxalq ticarət münasibətlərində də yeni konstruksiyanın – «sivilizasiyalı xalqların liberal hüququnu» yaradır.

Almaniya kimi, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yerli vətəndaşlarla hüquqi status baxımından bərabərləşdirilməsi ümumi hüquq sistemli ölkələr üçün də xarakterikdir. Məlum olduğu kimi, ingilis-amerikan doktrinası beynəlxalq xüsusi hüququ yalnız kollizion normalarla məhdudlaşdırır. İngilis doktrinasından fərqli olaraq, bir immiqrasiya ölkəsi kimi ABŞ-da əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüququ məsələsi daha az əhəmiyyət kəsb etmiş və bu ölkədə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün məhdudlaşdırıcı tədbirlərin görülməsi məqbul olmamışdır. Yalnız ucuz işçi qüvvəsinin axınına müəyyən qədər olsa da, məhdudlaşdırmaq üçün ölkəyə gələnlərə nəzarət mexanizmi formalaşdırılır.

Tarixən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu tənzim edən normalar beynəlxalq təsərrüfat münasibətlərinin məzmununa uyğun formalaşdırılmışdır. «Əcnəbilər hüququ»: beynəlxalq hüququn prinsiplərindən; dövlətlərarası beynəlxalq sazişlərdən; əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında dövlətdaxili normalardan və bu sistemdə yalnız sonuncu yerdə dayanan xarici hüququn tətbiqini sanksiyalaşdıran göndərmə (istinadedic) xüsusiyyətə malik normalardan ibarətdir.

Şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsaslarını müəyyən edən beynəlxalq hüququn fundamental prinsipləri, öncə qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən bir meyarə əsaslanır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi dövlətin ali məqsədini təşkil etdiyindən (AR Konstitusiyası, maddə 12; Gürcüstan Konstitusiyası, maddə 7 və s.) dövlətlərarası, beynəlxalq əməkdaşlıq da hamılıqla insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinə uyğun realizə edilməlidir. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində digər əlamətlərlə yanaşı, milli mənşəyindən (hansı dövlətə mənsub olmasından – müəllif.) asılı olmayaraq, hər bir kəs bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Bu o deməkdir ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də hüquqlarının minimum səviyyəsi Bəyannamənin müvafiq müddəasından az həcmdə ola bilməz. Eləcə də beynəlxalq Paktlarla (1966) təsbit edilən əksər hüquqlar «hər kəs» üçün nəzərdə tutulduğundan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də həmin hüquq-

ların benefisiarıdır. Lakin mövcud hüquqların realizəsi qəbul edən dövlətin diskresion səlahiyyətindədir. Baxmayaraq ki, beynəlxalq hüququn adət norması kimi təsdiqlənən və Ümumi Bəyannamənin 7-ci maddəsində ifadə edilən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin minimal hüquq subyektliliyi dövlətlər tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilir.

Məskunlaşma haqqında beynəlxalq sazişlərdə əcnəbi şəxslərin, bir qayda olaraq, bu və ya digər sferada müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmasının beynəlxalq-hüquqi əsasları nəzərdə tutulur. Əsasən XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq bağlanan müvafiq sazişlərdə, ilk növbədə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin fəaliyyəti üçün açıq olan iqtisadi sferalar sadalanır və müvafiq fəaliyyətin yalnız beynəlxalq-hüquqi əsasda həyata keçirilməsi diqqət mərkəzinə gətirilir. Başqa sözlə desək, həmin iqtisadi sferada fəaliyyət göstərmək hüququ bütün əcnəbilərə deyil, saziş iştirakçısı olan dövlətlərin şəxslərinə verilir.

«Əcnəbilər hüququ»nun ümumtənzimlənmiş insan hüquqları, beynəlxalq-hüquqi baxımdan tənzimlənməsi inteqrasiya qurumları üçün də xarakterikdir. Belə ki, Aİ-də şəxslərin sərbəst yerdəyişməsi, vahid vətəndaşlıq institutunun təsis edilməsi ilə əlaqədar tədbirlər şəxslərin sərbəst yerdəyişməsi üzrə beynəlxalq hüquqi rejimə əsaslanır. Eləcə də Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası da üzv-dövlətlərin ərazisində iş adamlarına müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müvəqqəti qalmaq hüququ təqdim edir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin digər dövlətin ərazisinə buraxılması həmin dövlətin özü üçün, xaricdə əldə edilmiş iqtisadi, qabaqcıl texnologiyanın nəticələrindən yararlanmaq üçün lazımdır. Buradan isə qəbul edən dövlət üçün nəinki əcnəbinin və vətəndaşlığı olmayan şəxsin özünü, eləcə də onun əmlakının qorunması öhdəliyi bu sahədə tədbirlərin görülməsi zərurətini yaradır. Müvafiq olaraq, «əcnəbilər hüququ»na beynəlxalq (iqtisadi) hüququn bu sahədə birbaşa təsiri yaranır. Ənənəvi etik qaydalar, tədricən qəbul edən dövlətin əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətində beynəlxalq-hüquqi öhdəliyi ilə əvəzlənir. Belə standartlardan ədalətli və bərabər rejim standartı (prinsipi) müəyyən mənada əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Lakin bu sahədə hüquqi təminat beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsilə daha ciddi norma-ara zərurət duyur. Belə bir zərurət beynəlxalq müqavilə normaları

çərçivəsində hüquqi tənziyyətəni reallaşdırır. Hərgah, bu məsələ ilə bağlı müəyyən problemlər də mövcuddur. Belə ki, dövlətlərin iqtisadi inkişafındakı bərabərsizlik qaldıqca, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüququnun universal, tam əhatəli rejiminin yaranması mümkün olmayacaqdır.

İnteqrasiya prosesinin genişlənməsindən asılı olaraq beynəlxalq hüquq normaları (beynəlxalq iqtisadi hüquq, beynəlxalq investisiya, beynəlxalq ticarət hüququ, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi) daha ətraflı formada «əcnəbilər hüququ»nu əhatə etməkdədir. Bir tərəfdən, beynəlxalq hüquq normaları bilavasitə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bu və ya digər hüquqlarını tənziyyət edirsə, digər tərəfdən, dövlətdaxili hüquqa əhəmiyyətli təsir edir. Beləliklə, «əcnəbilər hüququ» dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyada iştirak səviyyəsindən, insan hüquqlarına bağlılığından asılı olaraq, beynəlxalq hüquq kontekstində formalaşmaqdadır. Başqa sözlə desək, «əcnəbilər hüququ»nun inkişaf dinamikası onu göstərir ki, o, insan hüquqlarına hörmət edilməsi kontekstində beynəlxalq hüququn kompleks yarım sahəsidir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, «əcnəbilər hüququ» beynəlxalq-hüququn kompleks yarım sahəsidir. Bu zaman əsas elementlər onu, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi olan insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi ilə əlaqələndirir ki, bu da birbaşa insan amili (insan hüquqları standartları) ilə əlaqədardır. Yarım sahə kimi formalaşmasını onun özündə bir sıra mühüm institutların birləşdirilməsi ilə izah etmək olar. Belə ki, ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, iri hüquq sahələrində özündə bir və ya bir neçə sahəyə məxsus sistemləri birləşdirən yarım sahələr fərqləndirilir. Yarım sahə üçün xarici təzahür onda elə normaların mövcudluğunu müəyyən edir ki, həmin sahəyə məxsus hüquq sistemləri üçün ümumi prinsiplial müddəalar mövcuddur. Bu «əcnəbilər hüququ» üçün artıq formalaşmışdır. Məsələn, «diplomatik müdafiə», «sığınacaq hüququ» institutu bu zaman xüsusi qeyd edilə bilər. Hüquq institutları isə ədəbiyyatda çox böyük olmayan yaxın növ münasibətləri tənziyyət edən bir və ya bir neçə sahə tərkibində mövcud hüquq normalarının məcmusu kimi qeyd edilir. Hər iki institut (sığınacaq və diplomatik müdafiə) isə sahələrarası institut kimi qəbul edilir. Belə ki, diplomatik müdafiə, eyni zamanda, beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi olan xarici əlaqələr hüququnun, sığınacaq hüququ isə beynəlxalq cinayət hüququnun institutu da sayıla bilər. Eyni zamanda, hər

iki institut özündə kiçik müstəqil təsisatları birləşdirdiyindən mürəkkəb institutlar sayılmalıdır.

9.2. Diplomatik müdafiə «əcnəbilər hüququ»nun mühüm institutu kimi

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinin əsas istiqamətlərindən biri diplomatik müdafiə problemi-dir. Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının təminatında mühüm yer tutmaqla, son nəticədə «əcnəbilər hüququ»nun mürəkkəb, kompleks bir institutu kimi formalaşmışdır. Əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən mühüm prinsip kimi əcnəbilərin vətəndaşlığı olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edilməsi prinsipinin çıxış etməsi bu nöqtəyi-nəzərdən xüsusi qeyd edilməlidir. Diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipidir. Bu öz ifadəsini Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 7-ci maddəsində tapmışdır. Belə ki, orada göstərilir ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və heç bir fərq qoyulmadan qanun qarşısında eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququna malikdir. Bütün insanların bu Bəyannaməni pozan hər cür ayrı-seçkilikdən və belə ayrı-seçkiliyə əhrikdən eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququ vardır. Eyni zamanda, 13 dekabr 1985-ci il tarixli Yaşadıqları dövlətin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında Bəyannamənin 14-cü maddəsində deyilir ki, hər hansı əcnəbiyə istənilən vaxt vətəndaşı olduğu dövlətin konsulluğu və ya diplomatik nümayəndəliyi ilə, yaxud onlar yoxdursa, yaşadıqları dövlətdə vətəndaşı olduqları dövlətin mənafeələrini müdafiə etmək həvələ olunmuş hər hansı digər dövlətin konsulluğu, yaxud diplomatik nümayəndələri ilə əlaqə yaratmaq azadlığı verilməlidir. Ənənəvi pozitiv nəzəriyyəyə əsasən vətəndaşlıqla ifadə olunmuş əlaqə dövlətə və vətəndaşlarını digər dövlətlərin qəsdindən qorumaq hüququ verir. Bu, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Daimi Palatasının 1924-cü il Qətnaməsində beynəlxalq hüququn elementar prinsipi kimi təsbit edilmişdir. Diplomatik müdafiə, ilk növbədə, müəyyən dövlətin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə əcnəbilər rejiminə mül edilməsini təmin etmə məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında diplomatik müdafiə ilə

əlaqədar 3 elmi konsepsiya mövcuddur: klassik, müasir (obyektivist) və qarışıq. Klassik konsepsiya tərəfdarları (E.Borçard və Q.Briqq) İsveç hüquqşünası və diplomatı Emere de Vattelın mövqeyindən çıxış edərək qeyd edirlər ki, kim vətəndaşla pis rəftar edərsə, onda həmin vətəndaşı himayə edən dövlət birbaşa təhqir edilir. Bu konsepsiyaya görə dövlətin özü bu zaman zərər nəticəsində «zərərçəkmiş» sayılır və bununla da bilavasitə diplomatik müdafiə hüququ əldə edir. Cavabdeh dövlət ziyanın əvəzini iddiaçı dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxslərinə deyil, dövlətin özünə ödəməlidir.

Obyektivist konsepsiyaya görə (Ssel, Politis, La Pradel) cavabdeh dövlətin hüquqazidd aktına görə ziyan dövlətə deyil, fiziki və hüquqi şəxslərə dəyir, buna görə də dəymiş ziyanın ödənilməsinə həmin fiziki və hüquqi şəxs tələb edə bilər. Onların fikrincə, fiziki (hüquqi) şəxslərin vətəndaşlığı heç bir əhəmiyyətə malik deyildir və istənilən dövlət onlara münasibətdə diplomatik müdafiəni həyata keçirə bilər.

Nisbətən sonralar yaranmış «qarışıq» konsepsiya (Dyubi, Perren) hər iki nəzəriyyəni bu və ya digər dərəcədə birləşdirir. Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, hüquqazidd əməl nəinki fiziki (hüquqi) şəxsə, həmçinin dövlətə dəyir, buna görə də dəymiş ziyanın ödənilməsinə tələb etmək həm fiziki (hüquqi) şəxsə, həm də onların vətəndaşı olduğu dövlətə mənsubdur.

Qarışıq konsepsiyanın tərəfdarlarının mövqeyinə görə, fiziki (hüquqi) şəxslər beynəlxalq hüququn subyektii deyil və buna görə də beynəlxalq instansiyalara iddia irəli sürə bilməzlər, ancaq dövlətlər onları müdafiə edə bilər. Cavabdeh dövlət tərəfindən fiziki (hüquqi) şəxsə zərərin ödənilməsi iddiaçı dövlətin iddiasını təmin edir və mübahisəyə son qoyur.

Diplomatik müdafiə normalarının məcəllələşdirilməsini dövlətlərin mənsubiyyəti barədə beynəlxalq hüquq normalarının məcəllələşdirilməsi çərçivəsində cəhdlər XIX əsrin sonunda başlamışdır. Belə ki, 1889-1890-cı il Vaşinqtonda I Panamerika Konfransında Pretenziyalar və diplomatik müdafiə haqqında Tövsiyə qəbul edildi. Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində bu istiqamətdə işlər davam edirdi. 1925-ci ildə Beynəlxalq hüququn progressiv inkişafı üzrə Ekspertlər Komitəsi xüsusi yarımkomitə təsis etmişdir ki, bu zaman əsas məsələlərdən biri dövlətin ərazisində əcnəbilərin mülkiyyətini və şəxsiyyətinə vurulmuş zərərlərə görə dövlətin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi olmuşdur. BMT-nin yaranması ilə bu istiqamətdə işlər

daha da genişləndi. Belə ki, BMT Baş Məclisinin tövsiyələri əsasında BHK-ya özünün 1955-ci ildə keçirilmiş sessiyasında dövlətlərin məsuliyyəti barədə məsələnin öyrənilməsi tapşırılmışdır. 1956-1961-ci illərdə Komissiyanın 6-cı sessiyasında xüsusi məruzəçi Qarsia-Amador dövlətin onun ərazisində vurulmuş zərərə görə məsuliyyətini müəyyən edən 6 məruzə təqdim etmişdir. 1997-ci ildə BHK xaricdə əcnəbilərin şəxsiyyəti və mülkiyyətinin müdafiəsi ilə əlaqədar məsələlərə yenidən baxmağa başladı. 1997-ci ildə Komissiyanın 49-cu sessiyasında bu məqsədlə xüsusi işçi qrupunun yaradılması nəzərdə tutulmuş, 11 iyul 1997-ci ildə isə Mərakeşli Məhəmməd Bennun xüsusi məruzəçi təyin edilmişdir. Bu zaman işçi qrupu nəzərə çatdırmışdır ki, «Diplomatik müdafiə» mövzusunun işlənilməsi zamanı fərdlərin hüquqlarının tanınması və müdafiəsi ilə əlaqədar onların beynəlxalq instansiyaya müraciəti ilə tendensiyaları diqqətə çatdırmaq lazımdır. Hələlik bu istiqamətdə işlər Komissiya çərçivəsində davam etdirilir.

18 aprel 1961-ci il tarixli Diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyasının 3-cü maddəsində diplomatik nümayəndəliyin mühüm funksiyalarından biri kimi beynəlxalq hüquqla yol verilən hədlərdə təmsil etdiyi dövləti və onun vətəndaşlarını olduğu dövlətdə müdafiə etmək göstərilir. Bundan başqa, 23 aprel 1963-cü il tarixli Konsul münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyasının 5-ci maddəsinin a, e, q, h, i bəndlərində bu hüququn həyata keçirilməsi qaydası müəyyən edilmişdir. Həmin müddəa AR-in 1993-cü il tarixli Konsul Nizamnaməsində və AR-in digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə də əks olunmuşdur. Konsulluq Konvensiyasının 39-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, göndərən dövlətin hər hansı vətəndaşı konsul dairəsinin ərazisində həbs edilərsə, qəbul edən dövlətin səlahiyyətli orqanları təcili olaraq 4 gün müddətində göndərən dövlətin konsulluğuna bu barədə məlumat verir. Həmin maddənin 3-cü bəndində göstərilir ki, konsulluğun vəzifəli şəxsi göndərən dövlətin həbsdə olan vətəndaşı ilə söhbət etmək, habelə onun hüquqi nümayəndəliyini təmin etməklə əlaqədar tədbir görmək üçün ona baş çəkmək hüququna malikdir. Bu görüşlərdən birincisinə üç günə qədər müddətdə icazə verilir. Eyni zamanda, qəbul edən dövlət göndərən dövlətin həbsdə olan, məhkəməyə, araşdırılmalara verilən vətəndaşlarına bu maddənin müddəaları haqqında məlumat verir və bu barədə cinayət işinin materiallarında müvafiq qeydlər edir. Bütün bu hüquqlar qəbul edən dövlətin qanun və qaydalarına uyğun olaraq həyata

keçirilir.

Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərdən diplomatik müdafiə bir sıra şərtlər daxilində həyata keçirilə bilər. 1961-ci il Vyana Konvensiyasında bu, ümumi şəkildə 3-cü maddədə «beynəlxalq hüquqla yol verilən həddə» həyata keçirilməsi kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda qeyd edilir ki, diplomatik müdafiə onun səfirliyi təmsalında «dövlətin müstəsna hüququdur», beynəlxalq adət şəklində formalaşmaqla, fərdin hüquqlarına aid deyildir. Başqa sözlə desək, akkreditə edən dövlət ancaq olduğu dövlətin hökuməti qarşısında müəyyən tədbirlərin görülməsi məsələlərini qaldıra bilər, eyni zamanda bunun həcmi və hansı formada həyata keçirilməsini müəyyən edə bilər. Qeyd edilən fikirlərlə razılaşımaq olduqca çətindir. Belə ki, öz vətəndaşlarının hüquqlarının təminatı dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir və bu, həmin dövlətin vətəndaşlarının öz dövlətində və ya başqa dövlətdə yaşamasından asılı deyildir.

Eyni zamanda, diplomatik müdafiə və himayəçilik anlayışları da fərqləndirilməlidir. Bu da ədəbiyyatda müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. Əgər himayəçilik dövlətin özünün xaricdə olan vətəndaşlarına olduqları dövlətdə onların hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə himayə edilməsi, müdafiə edilməsi, havadarlıq edilməsi məqsədilə həyata keçirilirsə, diplomatik müdafiə anlayışına mühüm faktın olması, məsələn, olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edən dövlətin vətəndaşlarının hüquqlarının pozulması və buna cəhdin mövcudluğu, bu işə diplomatik müdafiə edən dövlətin öz vətəndaşlarını müdafiə etmək məqsədilə bu hüquqların pozulmasının qarşısını almaq və həmin vətəndaşlara münasibətdə onların olduqları dövlətin hüquqazidd hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədilə zəruri hüquqi tədbirlər görməyi tələb edir. Hamilik o hallarda həyata keçirilir ki, dövlətin vətəndaşları xaricdə onların hüquqlarının pozulmamasına baxmayaraq, çətin vəziyyətdə qalırlar: onlara ixtisaslaşmış məsləhət verilməsi və ya onların hüquqlarının xüsusi şəxslər tərəfindən pozulması hallarında. Bu hamilik özü də beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipləri çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar mühüm məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dövlətin və onun vətəndaşlarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi beynəlxalq hüququn əsas norma və ümumtənzim prinsiplərinə, o cümlədən dövlətlərin suveren bərabərliyi, güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələ

məmək prinsipi, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir. Diplomatik müdafiə hüququ dövlət suverenliyindən irəli gəlməklə bərabər, diplomatik müdafiəni həyata keçirən dövlət öz vətəndaşlarına münasibətdə onların olduğu dövlətin öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyə nail olmağa çalışır. Diplomatik müdafiə dinc xarakter daşıyır. Silahlı müdaxilə, o cümlədən digər növ müdaxilə diplomatik müdafiə vasitəsi kimi beynəlxalq hüquqda tanınmır.

Diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin bu missiyanı həyata keçirib-keçirməməsi məsələsi olduqca diqqətəlayiqdir. Dövlətdaxili qanunvericiliklə bu müdafiənin həyata keçirilməsinin hədləri və dövlətin öz orqanlarının mühüm vəzifələri göstərilə bilər. Eyni zamanda, müvafiq dövlətin vətəndaşları da öz dövləti tərəfindən diplomatik müdafiə hüququna malikdirlər. Çünki məhz dövlət tərəfindən bu hüquqların həyata keçirilməsi mühüm öhdəliklər kimi dövlətlərin üzərinə qoyulur. Ona görə də dövlətin öz vətəndaşlarının vətəndaşı olduğu dövlət tərəfindən diplomatik müdafiəsinin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin bu missiyadan imtina etməsi halları araşdırılmalı və xüsusi olaraq göstərilməlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, diplomatik müdafiənin həyata keçirilməsində mühüm şərtlərdən biri də vətəndaşlıq mənsubiyyəti ilə əlaqədardır. Hal-hazırda bu hüququn tanınması bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə əks olunmuşdur. Belə ki, Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyasının 23-cü maddəsində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər onların ərazisində qanuni surətdə yaşayan apatridləri hökumət yardımı və dəstəyi barədə öz vətəndaşlarının istifadə etdikləri şəraitlə təmin edəcəklər.

Dövlət tərəfindən öz vətəndaşlarının xaricdə hüquqlarının qorunması onların həyatı və sağlamlığına zərər vurulması təhlükəsi olduqda xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu zaman söhbət hərbi münaqişə iştirakçıları olan dövlətlərin ərazisində mülki əhali kateqoriyasına daxil olan vətəndaşların müdafiəsindən gedir. Bu zaman əcnəbi – qeyri-kombatantların hüquqi vəziyyəti bütövlükdə insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalarla, həm də hərbi münaqişələr dövründə insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq konvensiyalarla şərtlənir. Bu zaman 1949-cu il tarixli Müharibə dövründə mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyası, Cenevrə Konvensiyalarına 8 iyun 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolu və s. xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar mühüm məsələlərdən biri də onun beynəlxalq hüquq institutu kimi əsas xüsusiyyətinin xüsusi olaraq qeyd edilməsidir. Fiziki və hüquqi şəxslərin diplomatik müdafiə hüququnun olmasının isə bəzi ədəbiyyatlarda onların beynəlxalq hüququn subyektli olmaması ilə əlaqələndirilməsi o qədər də düzgün deyildir. Çünki bu bilavasitə əcnəbinin hüquqlarının müdafiəsində mühüm amil kimi çıxış edir. Beynəlxalq hüquq subyektliliyinə gəldikdə isə, hesab edilir ki, hazırki dövrdə fiziki və hüquqi şəxslər yüksək dərəcədə beynəlxalq hüquq subyektliliyinə xas xüsusiyyətlər əldə edirlər.

Diplomatik müdafiə hər bir dövlətin dövlət suverenliyindən irəli gələn bir hüququdur. Bununla əlaqədar məsələlər AR Konstitusiyasında da əks olunmuşdur. Belə ki, AR Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edilir ki, AR onun ərazisindən kənarda müvəqqəti və ya daimi yaşayan AR vətəndaşlarının hüquqi müdafiəsinə təminat verir və onlara hamilik edir.

Diplomatik müdafiədən danışarkən 1868-ci il Argentina hüquqşünası və diplomatı olan Karlos Kalvonun nəzəriyyəsi qeyd edilməlidir. Bu nəzəriyyəyə görə dövlətin hökuməti daxili nizamsızlıq və ya müharibələr zamanı əcnəbilərə vurulmuş ziyana görə məsuliyyət daşıyır (hökumətin birbaşa fəaliyyəti nəticəsində vurulmuş zərərdən başqa). K.Kalvoya görə, dövlətlərin hüquq bərabərliyi diplomatik müdaxiləni yolverilməz edir. Latın Amerikası dövlətlərində belə bir hal geniş yayılmağa başlamışdır ki, dövlətin əcnəbilərə qarşı məsuliyyəti özünün vətəndaşlarına qarşı məsuliyyətindən çox ola bilməz.

Mühüm məsələlərdən biri də vətəndaşlığı olmayan şəxslərə diplomatik müdafiənin göstərilməsidir. Vətəndaşlığın olmaması, başqa sözlə desək, şəxsin bu və ya digər dövlətlə sabit əlaqəsinin olmaması vətəndaşlığı olmayan şəxslərin diplomatik müdafiəyə iddia etməsini kifayət qədər mürəkkəbləşdirir. Bununla əlaqədar məsələlər konkret şəraitdən asılı olaraq həll edilməlidir. Məsələn, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə diplomatik müdafiə həmin dövlətin dövlət və ya hərbi qulluğunda olduğu hallarda və xaricdə xidməti vəzifələri ilə əlaqədar göstərilə bilər. Bununla əlaqədar müddəalar 1954-cü il Apatridlərin statusu haqqında Konvensiyada göstərilmişdir. Belə ki, 16-cı maddənin 3-cü bəndində deyilir ki, hər bir apatrid onun adətən yaşadığı ölkədən əlavə bütün ölkələrdə məhkəməyə müraciət etmək hüququ ilə əlaqədar məsələlər barəsində onun adətən yaşadığı

ölkənin vətəndaşları üçün yaradılan şəraitlə təmin ediləcəkdir. 14-cü maddədə qeyd edilir ki, apatridlər hər hansı Razılığa gələn Dövlətin ərazisində adətən yaşadıkları ölkənin vətəndaşlarınının həmin ərazidə təmin edildikləri müdafiə ilə təmin ediləcəklər. Bundan başqa, 23-cü maddədə hökumət yardımı ilə əlaqədar müddəalar vardır. 25-ci maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, apatridlərin hər hansı bir hüquqdan istifadə etməsi üçün adətən bu apatridlərin müraciət edə bilmədikləri xarici dövlətin hakimiyyət orqanlarının yardımına ehtiyac olduqda, xatırlanan apatridlərin ərazisində yaşadıkları Razılığa gələn Dövlətlər belə yardımı onlara öz hakimiyyət orqanlarına göstərməsi üçün tədbirlər görəcəklər. Bütün bunlar vətəndaşlığı olmayan şəxslərin diplomatik müdafiə edilməsinin əsaslılığını sübut edir. Bir sıra alimlər isə hesab edir ki, müasir mərhələdə vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ərazisində qanuni yaşadıkları dövlət tərəfindən diplomatik müdafiə edilməsi haqqında beynəlxalq adət xüsusiyyətinə norma formalaşmışdır.

Diplomatik müdafiə hüququ nəzəriyyə və praktikada dövlətin diskresion hüququ kimi nəzərdən keçirilir. Yəni, dövlət müəyyən konkret halda diplomatik müdafiə təqdim edib-etməməsi məsələsini özü həll edə bilər. Bu konsepsiya bir sıra beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarında da öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatasının Mavrommatis işi (1924-cü il) üzrə Qərarında deyilir ki, öz vətəndaşlarından birinin hüquqlarını müdafiə edən dövlət mahiyyətcə özünəməxsus olan hüququ, onun vətəndaşlarına münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarına hörmət edilməsini təmin etmək hüququnu müdafiə edir. Beynəlxalq Məhkəmənin Barselona şirkəti işi üzrə Qərarında da bu konsepsiya öz təsdiqini tapmışdır. Burada deyilirdi ki, dövlət diplomatik müdafiənin təqdim edilməsini, onun həcmi və həmçinin onun kəsilməsi halını müəyyən edən təkşəxslə hakim qismində nəzərdən keçirilməlidir. Bu planda o, həyata keçirilməsi siyasi və ya digər xarakterli mülahizələrlə müəyyən olunan öz diskresion səlahiyyətlərini saxlamış olur.

Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqədar məsələlərin təhlilidir. Belə ki, həmvətənlərin müdafiəsi problemi müasir dünyanın heç də yeni normalarından deyil, dünya dövlətləri praktikasında dövlətlər arasında yeni hədlərin yaranması və ya immiqrasiya ilə əlaqədardır. Beynəlxalq münasibətlərdə bu, əsasən milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi kontekstin-

də aparılır. Bütövlükdə xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqədar qanunvericiliyin yeni inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Problemin əhatəliliyi bu istiqamətdə dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Məsələn, 24 may 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Xaricdə yaşayan həmvətənlərə münasibətdə Rusiya Federasiyasının dövlət siyasəti haqqında» RF Qanunu və s. Belə bir qanun AR-də də - «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» 27 dekabr 2002-ci il tarixli AR Qanunu qəbul edilmişdir. Qanunun 1-ci maddəsinə görə xaricdə yaşayan azərbaycanlılar dedikdə, AR-in hüdudlarından kənarında yaşayan və özünü azərbaycanlı hesab edən aşağıdakı şəxslər başa düşülür: AR vətəndaşları və onların övladları; əvvəllər Azərbaycan SSRİ-nin və ya AR-in vətəndaşları olmuş şəxslər və onların övladları; yuxarıda qeyd edilən şəxslər kateqoriyasına aid olmayan, lakin əmlak, dil, mədəniyyət və ya xarici əlaqələr baxımından özünü azərbaycanlı hesab edən şəxslər və onların övladları.

Qanunun 2-ci maddəsində xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətinin məqsədləri kimi aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir: beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və AR qanunvericiliyinə uyğun olaraq, eləcə də müvafiq xarici dövlətlərin qanunvericiliyi nəzərə alınmaqla, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əsas hüquq və azadlıqlarını həyata keçirməklə, onların öz milli özgürlüyünü qoruyub saxlamasına və inkişaf etdirilməsinə kömək göstərmək və s. Qanunun 3-cü maddəsinin müddəaları isə bilavasitə bu siyasətin beynəlxalq hüquq əsasında həyata keçirilməsini şərtləndirir. Burada qeyd edilir ki, AR xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətini həyata keçirərkən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinə, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərinə əsaslanır. Bu zaman 4-cü maddədə xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətinin əsasları xüsusi qeyd edilmişdir. Belə ki, həmin maddənin 3-cü hissəsində göstərilir ki, AR digər dövlətin vətəndaşı olan və ya vətəndaşlığı olmayan xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bütün sahələrdə əlaqələrin saxlanmasına və inkişaf etdirilməsinə kömək göstərir, onların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün müvafiq tədbirlər görür. Bu istiqamətdə digər əhəmiyyətli müddəalara da rast gəlinir. Məsələn, 6-cı maddədə xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı AR-in iqtisadi və sosial si-

yasəti; 7-ci maddə ilə xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı AR-in mədəniyyət, dil və təhsil siyasəti; 8-ci maddə ilə informasiya sahəsində xaricdə yaşayan azərbaycanlılara kömək göstərilməsi; 11-ci maddə ilə xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar AR dövlət orqanlarının vəzifələri və s.

Bütövlükdə isə xaricdə yaşayan həmvətənlərin diplomatik müdafiə edilməsinin normativ əsası insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalara söykənir. Bu istiqamətdə məhkəmə praktikası da artıq formalaşmışdır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, diplomatik müdafiə beynəlxalq hüququn elementar prinsipi və mühüm institutudur, bunun vasitəsilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin edilməsi həyata keçirilir. Aydın ki, burada söhbət olduqları dövlət tərəfindən pozulmuş hüquqların və qanuni maraqların bərpasından gedir. Diplomatik müdafiə ilə əlaqədar məsələlər xüsusi beynəlxalq nəzarət mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilməli, bu isə bütövlükdə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin olduqları dövlətdə hüquqlarını qorumaq üzrə dövlətlərin hesabatlarını müəyyən edən xüsusi nəzarət mexanizminin tərkib hissəsi olmalıdır. Həmçinin diplomatik müdafiə dövlətin ayrılmaz hüququ olmaqla bərabər, hər bir vətəndaşlığı olmayan şəxsin və əcnəbinin hüquqları kompleksində mühüm yer tutur. Dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarına təminat vermək nöqtəyi-nəzərdən digər dövlət tərəfindən özünün beynəlxalq öhdəliklərini pozaraq həmin şəxslərin hüquqlarını pozduğu hallarda, bundan imtina etməsi əsaslı deyildir. Bu, həmin şəxslərin dövlətlə sabit əlaqəsinin olması amili ilə bağlıdır.

9.3. Sığınacaq hüququ «əcnəbilər hüququ»nun spesifik institutu kimi

Əcnəbilərin azadlıq və təhlükəsiz yaşamaq hüququ ilə sıx bağlı bir problem kimi sığınacaq hüququ və onunla əlaqədar məsələlərin təhlilinə beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında geniş yer verilir. Sığınacaq hüququnun ayrıca öyrənilməsi həm bu hüququn yalnız əcnəbilərə məxsus olması, həm də insan hüquq və azadlıqlarının təminatında çox mühüm amilə çevrilməsi ilə izah edilməlidir.

Göstərilir ki, sığınacaq hüququ öz ölkəsində və ya digər öl-

kələrdə özünün baxışları və fəaliyyətinə görə təqib olunan şəxslərə digər dövlət tərəfindən onun ərazisində təhlükəsiz yaşamaq hüququnun verilməsidir (L.N.Qalenskaya). Daha sonra, qeyd edilir ki, sığınacaq hüququ siyasi motivlərlə təqib olunan şəxsin digər dövlətdə beynəlxalq hüquq normalarında təsbit olunan əsas hüquq və azadlıqlarına təminat verən təhlükəsiz yaşamaq hüququnun verilməsi ilə bağlıdır (O.İ.Tiunov). Bundan başqa, göstərilir ki, sığınacaq öz vətəninə siyasi, dini və digər motivlərlə təqib olunan əcnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə olduğu dövlət tərəfindən verilən himayəçiliyi əks etdirməklə, dövlət suverenliyinə əsaslanan müstəqil hüquqi instituttur. İ.İ.Lukaşuk isə sığınacaq hüququnu beynəlxalq hüquqla tanınan və dəstəklənən konstitusiya hüququnun ümumtanınmış institutu kimi qeyd edir.

Sığınacaq hüququnun verilməsini dövlətin hüququ kimi qiymətləndirən bir sıra müəlliflər isə hesab edirlər ki, o, öz ölkəsində ictimai-siyasi fəaliyyətinə və əqidəsinə, təhlükəsiz yaşamağa, əsas hüquq və azadlıqlara görə təqib edilən əcnəbilərə təqdim olunur. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qaçqınlardan fərqli olaraq, sığınacaq hüququ fərdi xarakter daşıyır. Öz növbəsində sığınacaq almış şəxs siyasi emiqrant statusu əldə edir ki, ona göstərilən maddi yardım da Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Cəmiyyətlərinin İttifaqı tərəfindən həyata keçirilir.

Diplomatik sığınacaq siyasi təqiblərə məruz qalan şəxsə xarici dövlətin diplomatik və ya konsul nümayəndəliyinin binasında, xarici hərbi gəmi və hava gəmisində, hərbi baza və düşərgələrin ərazisində sığınacağın verilməsidir. Bu növ sığınacaqdan yalnız Latın Amerikasına ölkələrinin praktikasında istifadə edilir ki, hətta bununla bağlı münasibətləri nizama salan Sığınacaq haqqında 1928-ci il Havana Konvensiyası, 1954-cü il Diplomatik sığınacaq haqqında Karakas Konvensiyası da qəbul edilmişdir. Belə ki, 1928-ci il Konvensiyası müəyyən şərtlər nəzərə alınmaqla, təqibə məruz qaldığı dövlətin ərazisini qısa bir müddətdə tərk etmiş siyasi cinayətkarlara diplomatik və ya konsulluq nümayəndəliklərində, hərbi gəmilərdə diplomatik sığınacaq verilməsi imkanını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, həmin Konvensiyada diplomatik sığınacağın verilməsinin aşağıdakı şərtləri müəyyən edilmişdir: diplomatik sığınacaq yalnız bu hüququ tanıyan dövlət tərəfindən təmin edilir; o, şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti meydana çıxan zaman fəvqəladə hallarda verilir; diplomatik agent, hərbi gəminin, düşərgənin və ya təyyarənin

komandiri diplomatik sığınacaq faktı barədə yerli hakimiyyət orqanlarına dərhal məlumat verməlidir; müvafiq dövlət şəxsin gizlədilməsinin təxirəsalınmadan aradan qaldırılmasını, diplomatik agent isə öz növbəsində mövcud şəxsin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını tələb edə bilər; gizlədilmə heç də şəxsin müvafiq dövlətin ərazisindən çıxarılması və ya onun sərhədlərinin yaxınlığında yerləşdirilməsi ilə müşayiət edilməməlidir; diplomatik sığınacaqdan istifadə zamanı gizlənən şəxsin ictimai təhlükəsizliyə zidd fəaliyyətlə məşğul olmasına yol verilməməlidir; dövlət sığınacağın verilməsinə münasibətdə hər hansı xərclərə görə məsuliyyət daşımır.

Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Konvensiyasının 1-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, ərazi yurisdiksiyasını həyata keçirən dövlət mövcud sənədin müddəalarına uyğun olaraq, siyasi səbəblərə və siyasi hüquqpozmalara görə axtarılda olan şəxslərə nümayəndəliklərdə, hərbi gəmilərdə, hərbi düşərgə və ya hava gəmilərində verilmiş sığınacağa hörmət etməlidir. Göstərilən sənədlərdən əlavə, diplomatik sığınacaqla bağlı müddəaları özündə birləşdirən digər regional beynəlxalq-hüquqi sənəd – 1939-cu il tarixli Sığınacaq haqqında Cənubi Amerika Konvensiyası da adıçəkilən sığınacaq növünün verilmə əsaslarını müəyyən edir. Onun təqdim edilməsi üçün əsas qismində isə siyasi səbəblər və ya siyasi cinayətlərin törədilməsinə görə təqib edilmə hesab olunur. Lakin siyasi cinayət məyayının müəyyənləşdirilməsi isə diplomatik sığınacağı təqdim edən dövlət tərəfindən həyata keçirilməlidir. Sığınacaq əldə etmiş qaçqın isə yerli hakimiyyət orqanlarının əleyhinə yönəlmiş hərəkət etməməli və ya siyasi fəaliyyətlə məşğul olmamalıdır.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, «müvəqqəti sığınacaq» institutu nəinki elmi araşdırma obyektı, həm də müxtəlif dövlətlərin milli qanunvericilik praktikasının tərkib hissəsi sayılır. Şübhəsiz ki, o, diplomatik sığınacaqla tam qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunur. Belə ki, ABŞ Latın Amerikasındakı diplomatik nümayəndəliklərində diplomatik sığınacaq verərkən əsasən «yerli dözümlülük» konsepsiyasına əsaslandığı halda, müvəqqəti sığınacağın verilməsi üçün «humanist mülahizələr» konsepsiyasına istinad edir.

«Qaçqınlar haqqında» 19 fevral 1993-cü il tarixli RF Qanununun 12-ci maddəsi də müvəqqəti sığınacağın verilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Bundan əlavə, adıçəkilən normativ-hüquqi aktın 1-ci maddəsində müvəqqəti sığınacağın mahiyyəti izah olunur ki, bu da əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə müva-

fiq dövlətin ərazisində müvəqqəti qalmaq imkanının verilməsi kimi qiymətləndirilir. Onu da göstərmək lazımdır ki, verilən sığınacaq heç də qaçqın statusu alan şəxslərə deyil, öz vəziyyəti baxımından qaçqınlara yaxın statusa malik olan fiziki şəxslərə təqdim olunur. Müvəqqəti sığınacağın verilməsi ilə əlaqədar prosedur qaydalar isə RF Hökumətinin 9 aprel 2001-ci il tarixli «Rusiya Federasiyası ərazisində müvəqqəti sığınacağın verilməsi haqqında» Qərarında daha aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, diplomatik sığınacaqla bağlı bütün dünya ölkələrini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: Onu tanımayan və istifadə etməyən dövlətlər (dünyanın əksər ölkələri); Öz ərazisində diplomatik sığınacağa imkan verməyən, amma özü bu növ sığınacağı xaricdə təqdim edən ölkələr (Fransa, ABŞ, İngiltərə); Öz ərazisində onun təqdim olunmasına şərait yaradan və həmin sığınacağı verən dövlətlər (1928-ci il Diplomatik sığınacaq haqqında Havana Konvensiyası əsasında əksər Latin Amerikası ölkələri); Özləri diplomatik sığınacaq verməyən, lakin onun ərazisində sığınacağın verilməsinə icazə verən dövlətlər (Latin Amerikasının bəzi dövlətləri, Yunanıstan).

Bundan başqa, sığınacağın bu növünün verilməsini birbaşa rədd edən normada – 1961-ci il tarixli Diplomatik münasibətlər haqqında Vyana Konvensiyasının 41-ci maddəsinin 3-cü bəndində deyilir ki, diplomatik nümayəndəliklərin binaları onların funksiyaları ilə bir araya sığmayan məqsədlər naminə istifadə edilə bilməz. Analoji norma Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasının 55-ci maddəsinin 2-ci bəndində də nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, digər dövlətin ərazisində diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərdə siyasi sığınacaq verilməsi praktikası beynəlxalq hüququn prinsipləri və mövcud nümayəndəliyin fəaliyyət məqsədlərinə zidd olmaqla yanaşı, bir sıra hallarda beynəlxalq münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Məhz bunun nəticəsidir ki, universal və digər regional sənədlərdə ərazi sığınacağı terminindən istifadə edilir və şəxslərin yalnız siyasi sığınacaq axtarmaq və bundan istifadə etmək hüququ tanınır.

Ərazi sığınacağına gəldikdə isə, burada söhbət öz dövlətində ona qarşı olan təqiblərdən qorunmaq üçün digər dövlətin ərazisində siyasi sığınacaq axtarmaq və ondan istifadə etmək hüququndan gedir. Bu isə siyasi motivlərə görə təqiblərdən qorunmaq məqsədilə şəxslərin özünə sığınacaq axtarması ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, dövlət suverenliyinə əsaslanan sığınacaq institutu müstəsna olaraq siyasi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, sığınacaq hüququnun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də siyasi sığınacağın verilməsi barədə maraqlı tərəfin ərizə ilə müraciət etməsi halının mövcudluğudur.

Ərazi sığınacağının tərkib hissəsi sayılan «siyasi sığınacaq» və «sığınacaq» anlayışları arasında əlaqənin üzə çıxarılması da aparılan tədqiqatın bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, əgər siyasi sığınacağı hərfən təhlil etsək, onun yalnız siyasi təqiqlərə məruz qalan şəxslərə verilməsi qənaətinə gələ bilərik. Lakin ayrı-ayrı dövlətlərin nəzəri və praktiki təcrübəsi sübut edir ki, siyasi sığınacaq tez-tez öz ölkəsində nəinki siyasi, həmçinin milli, etnik, dini əlamətlərə görə təqiqlərə məruz qalan şəxslərə verilir. Bundan əlavə, siyasi sığınacağı siyasi hüquqlar kontekstində qiymətləndirmək olar. Çünki mövcud hüququn verilməsində əsas siyasi hüquqların pozulması və müvafiq problemin məhz siyasi hüquqlarla əlaqələndirilməsi özünü daha çox biruzə verir. Hətta bununla bağlı bir sıra müəlliflər tərəfindən siyasi hüquqların təsnifatına münasibətdə sistemli yanaşma da həyata keçirilmişdir. Belə ki, onların fikrincə, siyasi hüquqların aşağıdakı iki təsnifatı mövcuddur: birinci təsnifat insan fəaliyyəti sferasına əsaslanır. Məzmunundan asılı olmayaraq, siyasətdə bu və ya digər formada həyata keçirilən və insanla dövlətin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edən bütün hüquqi imkanlar siyasi hüquqlar kimi nəzərdən keçirilir. İkinci təsnifat isə məhz insanla dövlətin qarşılıqlı münasibətlərindən istifadə nəzərdə tutur.

Sığınacaq hüququnun əsasında dövlət suverenliyi durur. Suverenlik isə dövlətin daxilində tam hakimiyyətlik və beynəlxalq münasibətlərdə hər hansı hakimiyyət orqanından asılı olmayaraq mövcudluğu göstərir. Lakin bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, suverenlik və beynəlxalq hüquq aydın şəkildə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirlər. Sığınacaq hüququna münasibətdə dövlət suverenliyinə gəldikdə isə onun tərəfindən sığınacağın kimə verilməli olması müstəqil şəkildə müəyyən edilir. Bu isə sığınacağın təqdim edilməsinin dövlətin vəzifəsi deyil, hüququ olması müddəasını tamamilə təsdiq edir. Eyni zamanda sığınacaq hüququ fərdin subyektiv imkanı olduğundan qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənmə tendensiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Həmin hüquqi münasibətlər isə şəxsin sığınacaq dövlətinə gəlməsi, sığınacaq axtaran şəxsə onun vətəndaşı olduğu dövlət arasında, sığınacaq verən dövlətlə həmin şəxs arasında və

şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətlə sığınacaq verən dövlət arasında yaranmaqla özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, siyasi sığınacağın verilməsi öz-özlüyündə müəyyən nəticələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin nəticələr isə daha çox şəxsin sığınacaq aldığı dövlətin fəaliyyət praktikasında təzahür edir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: sığınacaq vermiş dövlətin müvafiq kateqoriya şəxsi verməmək öhdəliyi; mövcud dövlətin sığınacaq verdiyi şəxsin hüquqlarının xaricdə pozulması halında birincinin kvazidiplomatik müdafiə hüququ əldə etməsi; sığınacaq alan şəxsin fəaliyyətinə görə bu statusu vermiş dövlətin məsuliyyət daşması; şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; sığınacaq alan şəxsə əsas insan hüquq və azadlıqlarının verilməsi.

Siyasi sığınacaq hüququnun normativ-hüquqi bazasının mövcudluğuna gəldikdə isə onunla bağlı qəbul edilən beynəlxalq hüquqi aktları iki qrupa ayırmaq olar: bilavasitə sığınacaq hüququ, sığınacağın verilməsi və onun məhdudlaşdırılmasını, təqdim edilməsindən imtinanın şərt və hallarını müəyyən edən beynəlxalq sənədlər; insan hüquq və azadlıqlarına, beynəlxalq hüququn bir sıra sahə və institutlarına həsr olunmuş, lakin özündə sığınacağa dair müddəaları da təsbit edən beynəlxalq aktlar.

Birinci qrup sənədlərə Ərazi sığınacağı haqqında 1967-ci il Bəyannaməsi, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilən 1977-ci il Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamə, Ərazi sığınacağı haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası və s. sənədlər aiddir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sığınacaq hüququ ilə bağlı normaların universal səviyyədə unifikasiya edilməsinə bir neçə dəfə cəhd edilsə də, sonluq uğurla, xüsusilə müvafiq sferada beynəlxalq müqavilə normasının qəbul edilməsi ilə nəticələnməmişdir. Hətta bunu Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun 1950-ci ildə qəbul etdiyi Beynəlxalq ümumi hüquqda sığınacaq haqqında Qətnaməsində də aydın şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, sığınacağı dövlətin öz ərazisində və ya onun orqanlarının nəzarəti altında olan digər ərazidə onu axtaran şəxsə verdiyi himayəçilik kimi qiymətləndirən həmin sənədin siyasi xarakterli olub, tövsiyə əhəmiyyətinə malik olması bunun bariz nümunəsi sayıla bilər.

BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1967-ci ildə qəbul etdiyi Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin 1-ci maddəsinə əsasən sığınacaq verilməsi dövlətin hüququ kimi göstərilmişdir. Müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan şəxslər də daxil olmaqla, hər bir şəx-

sə verilən sığınacağa bütün digər dövlətlər hörmət etməlidirlər. Adı-çəkilən Bəyannaməyə uyğun olaraq, sığınacağın verilməsini istisna edən aşağıdakı hallar müəyyənləşdirilmişdir: barəsində sülh əleyhinə cinayətlər, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri törətməsinə ciddi şübhələrin olduğu şəxsin müraciət etdiyi; BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd fəaliyyətlə məşğul olan şəxs tərəfindən sığınacaq alınması ilə bağlı müraciətin təqdim edildiyi təqdirdə.

Bundan əlavə, 3-cü maddənin tələbinə əsasən sığınacaq əldə etmək istəyən şəxslərə münasibətdə sərhədi keçməyə icazə verilməsindən imtina, yaxud sığınacağı axtardığı əraziyə daxil olduğu təqdirdə, onun təqibə məruz qalacağı güman edilən dövlətə çıxarılması və ya məcburi qaytarılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə yol verilmir. Lakin həmin maddənin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq, yuxarıda göstərilən müddəa bir sıra hallarda - milli təhlükəsizliyin müdafiəsi və ya əhalini qorumaq məqsədilə (məsələn, insanların kütləvi axını zamanı) istisna edilir.

1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin, 1967-ci il Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamənin, İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının müddəalarını inkişaf etdirən Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilən 1977-ci il tarixli Ərazi sığınacağı haqqında Bəyannamədə birbaşa göstərilir ki, Avropa Şurası üzvləri - 1951-ci il Qaçqınların statusu haqqında Konvensiyanın iştirakçıları irqi, dini, vətəndaşlıq əlamətinə görə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə, siyasi əqidəsinə görə təqib olunmaq üçün əsaslı təhlükə hiss edən şəxsə, həmçinin humanist məqsədlərlə sığınacaq almaq üçün müəyyən şərtlərə cavab verən şəxslərə sığınacaq vermək hüququna malikdirlər.

İkinci qrup beynəlxalq aktlara isə nümunə qismində 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin, 1 dekabr 1960-cı ildə qəbul edilmiş Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannaməni, İşgəncə, digər qəddar, qeyri insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il Konvensiyasını, İnsan hüquqları haqqında 1969-cu il Amerikaarası Konvensiyası, 1981-ci il tarixli İnsan və xalqlar hüququ haqqında Afrika Xartiyası, 7 dekabr 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar haqqında Avropa Xartiyasını və s. göstərmək olar.

1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 14-cü maddəsində şəxsin təqiblərdən digər ölkələrdə sığınacaq ax-

tarmaq və bu sığınacaqdan istifadə etmək hüququ təsbit edilmişdir. Lakin qeyri-siyasi cinayətlər və BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətmiş şəxslərin bu hüquqdan istifadə etməsi istisna hallar kimi həmin maddənin 2-ci hissəsinin tələbidir.

Müvafiq məsələ ilə bağlı müddəalar konkret olaraq digər münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi aktların da tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, İsgəncə və digər qəddar qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, heç bir dövlət şəxsi işgəncənin tətbiq edilməsi təhlükəsinin güman edilməsi üçün kifayət qədər əsasların olduğu dövlətə çıxara, qaytara və ya verə bilməz. 1 dekabr 1960-cı ildə qəbul edilmiş Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə ilə müstəmləkə əleyhinə mübarizə aparan bütün şəxslərin müdafiə edilməsi dövlətlərin hüquqi vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. 14 dekabr 1967-ci il tarixli Bəyannamədə isə bu mübarizənin ədalətliyi tanınması və bu sahədə müəyyən kateqoriya şəxslərin müdafiəsi bir daha müəyyənləşdirilir. Buna görə də hər iki beynəlxalq sənədə uyğun olaraq, dövlətlər milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparan şəxslərə sığınacaq verməlidir.

Sığınacaq hüququ universal səviyyədə insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin tənzimləmə obyektinə olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq cinayət prosesi ilə bağlı meydana gələn münasibətlərin də tərkib hissəsini təşkil edir. Məsələn, BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 14 dekabr 1990-cı il tarixli Cinayətkarların verilməsi haqqında Nümunəvi Müqavilənin ekstradisiyanın həyata keçirilməsindən imtina edilməsi ilə bağlı məsələləri özündə birləşdirən 3-cü maddəsində imperativ əsaslar sırasında sığınacaq əlaqədar iki əsas müddəanı göstərmək olar: sorğu edilən dövlətin ərazisində törədilən əməlin siyasi xarakterli hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməsi; verilmə haqqında sorğunun irqi, dini etiqad, vətəndaşlıq, etnik mənsubiyyət, siyasi baxışlar, cinsi əlamətlərinə görə şəxsin məhkəmə təqibinə və ya cəzaya məruz qalması məqsədi daşması.

Beynəlxalq-hüquqi sferada sığınacaq hüququ ilə bağlı yaranan münasibətləri bu və ya digər dərəcədə nizama salan bir sıra sənəd və normaların olmasına baxmayaraq, hələ də bu barədə universal xarakterli müqavilə qəbul edilməmişdir. Doğrudur, 70-ci illərdə bununla bağlı müəyyən cəhdlər həyata keçirilsə də, bunlar uğurla

nəticələnmədi. Belə ki, birinci layihə ilə bağlı ilk təklif QAKİ-nin məsləhəti ilə keçirilən və Karneqi Beynəlxalq Sülh Fondunun himayəsi altında 1971-72-ci illərdə toplanan ekspertlər qrupu tərəfindən səsəndi. Həmin layihənin 1-ci maddəsində göstərilirdi ki, Razilığa gələn Dövlətlər beynəlxalq və humanitar ruhda fəaliyyət göstərərək fərdlərin öz dövlətinin ərazisində qalmağa icazə verməsi üçün öz ərazilərində sığınacaq verilməsinə dair bütün cəhdləri tətbiq edir. Adıçəkilən sənədin bir sıra müddələrinin qarşılıqlı müzakirələr nəticəsində qəbul edilməməsi qeyri-hökumət təşkilatlarını alternativ variant təklif etməyə sövq etdi ki, həmin müddələrin əksəriyyəti 1976-cı il Nansen simpoziyunda dəstəkləndi. Lakin bütün bu variant – layihələrin və 1977-ci il Ərazi sığınacağı üzrə BMT Konfransının keçirilməsinin müvəffəqiyyətsiz nəticələnməsi ərazi sığınacağı ilə bağlı məsələlərin açıq qalmasına, bu sahədə universal xarakterli müqavilənin qəbul edilməməsinə səbəb oldu.

Ərazi sığınacağı, o cümlədən siyasi sığınacaq sahəsində mövcud olan normalardan danışarkən, regional sənədləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, 1967-ci il Qətnaməsində Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi üzv-dövlətlərin hökumətlərinə onların ərazisində sığınacaq axtaran şəxslərə münasibətdə xüsusilə liberal və humanist ruhda fəaliyyət göstərməyi, lakin milli təhlükəsizliyi müdafiə etmək və cəmiyyəti ciddi təhlükələrdən qorumağı tövsiyə etmişdir. Göstərilənlərlə bərabər, Avropa Şurası çərçivəsində sığınacaqla bağlı digər sənədlər – Sığınacaq hüququ haqqında 1977-ci il tarixli Parlament Assambleyasının 817 sayılı Tövsiyəsi və Sığınacağa dair milli prosedurların razılaşdırılması haqqında Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 1981-ci il Tövsiyəsi də müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sonuncu sənədə əsasən sığınacaq verilməsilə bağlı bütün ərizələr obyektiv və qərəzsiz şəkildə baxılmalıdır.

Avropa regionunda siyasi sığınacağın verilməsindən irəli gələn müxtəlif aspektlərin tənzimlənmə tendensiyası müvafiq münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi aktların da tərkib hissəsini təşkil edir. Nümunə qismində Cinayətkarların verilməsi haqqında 1957-ci il Avropa Konvensiyasını göstərmək olar. Belə ki, həmin sənədin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, sorğu edilən dövlətin qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən konkret şəxsin törətdiyi əməlin siyasi cinayət və ya siyasi cinayətlə əlaqədar baş vermiş hüquq pozuntusu kimi tövsif edildiyi hallarda, onun ekstradisiyasına yol verilmir.

Konvensiyanın müvafiq müddəasının 2-ci hissəsində də adi cinayət əməli törətmiş şəxsin verilməsini istisna edən hallar da göstərilmişdir. Bu, əsas etibarilə, təqdim edilən sorğunun müvafiq şəxsin irqi, dini, milli və ya siyasi əqidəsinə görə təqib olunması, yaxud cəzalandırılması məqsədi daşması, həmçinin yuxarıda qeyd edilən halların onun vəziyyətinə ziyan vura bilməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, adicəkilən beynəlxalq-hüquqi aktda dövlət başçısının və ya onun ailə üzvlərinin öldürülməsi, yaxud öldürülməsinə cəhd edilməsinin siyasi cinayət sayılmaması xüsusilə vurğulanır.

Ümumiyyətlə, Konvensiyaya 1975-ci il Əlavə Protokolun 1-ci maddəsində siyasi cinayət sayılmayan əməllərin siyahısı verilmişdir. İnsan hüquqları haqqında 22 noyabr 1969-cu il tarixli Amerikaarası Konvensiya «qaçqın» anlayışını geniş şəkildə ifadə etməklə yanaşı, həm də sığınacaq institutunu özündə birləşdirir. Konvensiyanın 22-ci maddəsinin 7-ci hissəsində göstərilir ki, hər bir şəxsin siyasi və ona oxşar cinayətlərlə təqsirləndirildiyi hallarda xarici ölkənin ərazisində bu dövlətin qanunvericiliyi, beynəlxalq konvensiyalara əsasən sığınacaq axtarmaq və onu əldə etmək hüququ vardır. 22-ci maddənin 8-ci hissəsi isə əcnəbilərin vətəndaşlığına, dininə, siyasi mənsubiyyətinə və sosial vəziyyətinə, irqi toxunulmazlığının və yaşamaq hüququnun pozulması təhlükəsinin olduğu ölkəyə qaytarılması və ya köçürülməsini qadağan edir. Həmçinin qeyd olunur ki, sığınacağın verilməsi dinc və humanitar akt olmaqla, qeyri-dost hərəkəti kimi nəzərdən keçirilməməlidir.

Lakin Konvensiyanın həmin müddəasının mövcudluğuna baxmayaraq, nə bu, nə də digər sənədlər qaçqınlara hər hansı digər ölkədə olan təqibdən qorunmaq üçün uzunmüddətli müdafiə və yaşamağa qəbul etmə anlamını verən sığınacaq hüququnun təqdim edilməsinin dövlətlərə xas öhdəlik kimi nəzərdən keçirilməsini tanıdır. Bütün bunlarla yanaşı, siyasi sığınacağa münasibətdə bir sıra məsələləri özündə birləşdirən Ərazi sığınacağı haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyasının 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç bir dövlətin siyasi səbəblərə və ya siyasi hüquq pozuntusuna görə təqib olunan şəxsi digər dövlətə vermək, yaxud çıxarmaq öhdəliyi yoxdur. 1948-ci il İnsan hüquq və azadlıqlarının Amerika Bəyannaməsinin 27-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər bir kəsin təqibin mövcud olduğu hallarda müvafiq ölkənin qanununa və beynəlxalq sazişlərə əsasən xarici dövlətin ərazisində sığınacaq axtarmaq və almaq hüququ vardır.

1981-ci ildə qəbul edilmiş İnsan və xalqlar hüququ haqqında Afrika Xartiyasının 12-ci maddəsinin 3-cü hissəsində hər bir şəxsin təqiblərdən digər dövlətlərdə onların qanunvericiliyinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sığınacaq axtarmaq və sığınacaq almaq hüququ təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, 23-cü maddəyə əsasən sülhün, həmrəyliyin və dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə Xartiyanın iştirakçılarının aşağıdakılar barədə razılığa gəlmələri xüsusilə vurğulanır: adiçəkilən Xartiyanın 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, sığınacaq hüququndan istifadə edən hər bir şəxs öz mənşə ölkəsi və ya Xartiyanın digər iştirakçı-dövlətinə qarşı təxribatçı fəaliyyətlə məşğul olmamalıdır; onların ərazisi istənilən digər iştirakçı-dövlətin əleyhinə təxribatçılıq və ya terror fəaliyyəti üçün baza qismində istifadə edilə bilməz.

Əsas insan hüquqları haqqında Avropa Xartiyasının sığınacaq hüququna həsr olunmuş 18-ci maddəsində isə sığınacaq hüququna Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Cenevrə Konvensiyasının, ona Əlavə 1967-ci il Protokolunun qaydalarına əməl etməklə və Avropa Birliyinin təsis aktı sayılan müqavilələrə uyğun olaraq təminat verilməsi xüsusilə vurğulanır. Yuxarıdakı müddəa ilə yanaşı, sığınacaq hüququ ilə bağlı məsələlər (köçürülmə, göndərilmə və verilmə hallarında müdafiə) Xartiyanın 19-cu maddəsində təsbit edilmişdir. Lakin Aİ haqqında 1992-ci il Maastrixt Müqaviləsində İttifaqın öz sərhədlərini sığınacaq axtaran şəxslərdən kollektiv şəkildə müdafiə olunması barədə müddəa mövcuddur. Məhz bunun nəticəsidir ki, Belçika, Fransa, Almaniya, Niderland, Portuqaliya və Böyük Britaniya 1993-cü ildə immiqrantların, o cümlədən sığınacaq axtaran şəxslərin sayına məhdudiyətlərin qoyulması ilə bağlı tədbirlər qəbul etmişdir. 1994-cü ildə həmin təcrübədən İtaliya və Avstriya istifadə etdi.

1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsindən fərqli olaraq, mövcud regional sənədlər təkcə şəxsin sığınacaq axtarmaq və ondan istifadə etmək hüququnu deyil, həm də onu almaq hüququnu özündə birləşdirir. Sığınacaq hüququ və onun verilməsi ilə bağlı mühüm beynəlxalq müqavilələrdən danışarkən, beynəlxalq hərbi tribunalların, məhkəmələrin təsis aktlarını da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, onların yurisdiksiyası altına düşən cinayətlərə görə sığınacağın verilməməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində tanınmış və onun hökmlərində öz əksini tapmış prinsiplər BMT Baş

Məclisinin 11 dekabr 1946-cı il və 27 noyabr 1947-ci tarixli qətnamələrində beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş prinsipləri kimi təsdiq edilmişdir. Həmin prinsiplərin 6-cı bəndində göstərilir ki, aşağıda sadalanan əməllər beynəlxalq cinayət kimi tövsif olunur: sülh əleyhinə cinayətlər; bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər; müharibə cinayətləri. Eyni zamanda prinsiplərin 7-ci bəndində göstərilir ki, yuxarıda adları qeyd edilən cinayətlərin törədilməsində iştirakçılıq da beynəlxalq cinayət sayılır.

1998-ci ildə qəbul olunan və 2002-ci ildə qüvvəyə minən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun 5-ci maddəsində təsbit edilən cinayətləri (genosid, insanlıq əleyhinə cinayətlər, hərbi cinayətlər, təcavüz) törədən və ya törədilməsində iştirak edən şəxslərin də verilməsindən imtina edilə bilməz.

Sığınacaq institutu həm də dövlətdaxili məsələ olduğundan, bu sferada qəbul edilmiş milli qanunvericilik aktları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə sığınacaq, xüsusilə siyasi sığınacaq hüququ institutunun tam şəkildə fəaliyyəti üçün beynəlxalq-hüquqi bazanın yetərinə olmaması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, müvafiq institutla bağlı normaların milli səviyyədə təsbit edilməsi bir tərəfdən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə olan ümumi xarakterli müddəaları konkretləşdirir, digər tərəfdən isə hər bir konkret dövlətdə siyasi sığınacağın həyata keçirilmə mexanizmini işləyib hazırlanmasına gətirib çıxarır.

AR Konstitusiyasının 70-ci maddəsində hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, AR-in əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verməsi barədə müddəa təsbit edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı göstərilir ki, siyasi əqidəsinə, habelə AR-də cinayət sayılmayan əməllərə görə təqib edilən şəxslərin başqa dövlətə verilməsinə yol verilmir.

Dövlətimizin ərazisində siyasi sığınacaq verilməsi ilə bağlı digər norma 13 mart 1996-cı il tarixli «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsində göstərilmişdir. 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş AR CM-də cinayət törətmiş şəxslərin geri verilməsi barədə xüsusi normanın nəzərdə tutulması təqdirəlayiq haldır. Adıçəkilən Məcəllənin 13.1-ci maddəsində xarici dövlətin ərazisində cinayət törətmiş AR vətəndaşlarının xarici dövlətə verilməməsi (onların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma məsələsi Məcəllənin 12-ci maddəsinə uyğun olaraq həll edilir), 13.2-ci maddəsində AR hüduqlarından kənarında cinayət

törətmiş, AR-də olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və yaxud təyin edilmiş cəzanın icrası üçün onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq xarici dövlətə verilməsi imkanının nəzərdə tutulması bilavasitə Konstitusiyamızın 53-cü maddəsində təsbit edilən prinsipə əsaslanır. 15 may 2001-ci il tarixli «Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiyası) haqqında» AR Qanunu da sığınacaq hüququ ilə bağlı bir sıra aspektlərin (məsələn, siyasi cinayət hesab edilməyən əməllərin siyahısının müəyyən olunması və s.) tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Bu isə sığınacağın verilməsi zamanı həmin meyarların nəzərə alınmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sığınacağın təqdim edilməsi üçün əsaslardan biri hesab edilən siyasi xarakterli cinayətlərin müəyyənləşdirilməsində Qanunun 3-cü maddəsini qeyd etsək, aşağıdakı əməllərin qeyri-siyasi cinayət olması qənaətinə gələ bilərik:

- BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş 9 dekabr 1948-ci il tarixli Genosid cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan insanlıq əleyhinə cinayətlər;

- 1949-cu il tarixli Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Cenevrə Konvensiyasının 50-ci maddəsində, 1949-cu il tarixli Dənizdə silahlı qüvvələr tərkibində yaralıların, xəstələrin və gəmi qəzasına uğrayanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Cenevrə Konvensiyasının 51-ci maddəsində, 1949-cu il tarixli Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında Cenevrə Konvensiyasının 130-cu maddəsində, 1949-cu il Müharibə zamanı mülki əhalinin qorunması haqqında Cenevrə Konvensiyasının 147-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətlər;

- İnsan həyatı, sağlamlığı, təhlükəsizliyi və ya azadlığı əleyhinə törədilən ağır cinayətlər və ya bu cür cinayət törətməyə cəhd, yaxud bu cür cinayətin törədilməsində və ya onun törədilməsinə cəhddə iştirakçılıq;

- AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə cinayət təqibi nəzərdə tutan əməllər.

Bundan başqa, Qanunun 3-cü maddəsinin 1-ci hissəsində şəxsin verilməsindən imtinanın imperativ (barəsində sorğu edilən şəxs onun verilməsi haqqında məsələ həll edildiyi zaman AR-in vətəndaşı olduqda, verilməsi sorğu edilən şəxsə AR ərazisində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sığınacaq verildikdə, verilməyə əsas olan cinayət AR ərazisində törədildikdə, şəxsin verilməsinə əsas

olan cinayətə görə AR-nın ərazisində qanuni qüvvəyə minmiş hökm çıxarıldıqda və s.), həmin maddənin 2-ci hissəsində isə dispozitiv (şəxsin verilməsinə əsas olan cinayətə görə sorğu edən xarici dövlətin qanunvericiliyi ilə ölüm cəzası nəzərdə tutulduqda, verilməsi nəticəsində sorğu edilən şəxsin sorğu edən dövlətdə işgəncələrə, yaxud qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara, yaxud cəzaya məruz qalacağını güman etməyə kifayət qədər ciddi əsaslar varsa, şəxsin verilməsinə əsas olan cinayətlə bağlı həmin şəxsin AR ərazisində cinayət məsuliyyətinə cəlb edildikdə, şəxsin verilməsinə əsas olan cinayətə görə AR qanunvericiliyinə müvafiq cinayət təqibinə xitam verilməsi haqqında qərar olduqda və s.) əsasları qeyd olunmuşdur.

Təhlil edilən normalarda sığınacaqla bağlı münasibətləri bilavasitə və dolayısı yolla tənzimləyən müddəaların olmasına baxmayaraq, siyasi sığınacaq əlaqədar AR-də ayrıca qanun qəbul edilməmişdir. Müasir dövrdə onun qəbulu aşağıdakı halların üzə çıxarılması zərurətindən irəli gəlir: «sığınacaq» terminin tərifinin verilməsi; xarici dövlətlərdən sığınacaq axtarmaq və əldə etmək məqsədilə gələn şəxslərin statusunun müəyyənləşdirilməsi; «təqib olunan şəxslər» anlayışının dəqiq dairəsinin aydınlaşdırılması; sığınacağın verilmə qaydası və şərtlərinin daha dəqiq meyarlarının üzə çıxarılması; dövlətlə sığınacaq verilən şəxslər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi.

Bir çox dövlətlərdə bu problem üzrə dəqiq norma olmasa da, onların konstitusiyaya aktları ümumi normalara, o cümlədən beynəlxalq hüquqi normalara istinad edir. Bu normalarda sığınacaq hüququ ilə bağlı konkret müddəalar vardır.

Bu zaman bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında (məsələn, Kamerun, Mali, Niger və s. dövlətlərdə) 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə istinad edilməklə, sığınacaq hüququnun təmini həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, Bəyannamədə sığınacaq hüququ ilə bağlı konkret müddəalar olduğundan həmin dövlətlərin konstitusiyalarında onun müddəaları rəhbər tutulur (Bəyannamənin 14-cü maddəsinin müddəaları).

Fransada üç növ sığınacaq verilir: konvension sığınacaq, konstitusion sığınacaq və ərazi sığınacağı. Konvension sığınacaq Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq irqi, dini əlamətlərinə, milliyyətinə, müəyyən sosial qrupa aidliyinə, siyasi mənsubiyyətinə görə öz dövlətində təqib edilən və

bu ölkənin müdafiəsindən istifadə etməyən və ya bunu arzulamayan şəxslərə, konstitusion sığınacaq 1946-cı il Fransa Konstitusiyasının preambulasına müvafiq olaraq, azadlıq uğrunda apardığı mübarizəyə görə təqibə məruz qalan insanlara, ərazi sığınacağı isə ölkənin «Sığınacaq hüququ haqqında» 25 iyul 1952-ci il Qanununun 13-cü bölməsinə əsasən İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinə zidd olaraq həyatı və sağlamlığı təhlükəyə məruz qalan, işgəncə ilə üzlənən şəxslərə təqdim edilir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, siyasi sığınacaq hüququ konstitusion qaydada ilk dəfə olaraq Fransa Respublikasının 1793-cü il Konstitusiyasının 120-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin müddəaya uyğun olaraq, Fransa Respublikası azadlıq məsələlərinə görə öz doğma yurdundan sürgün edilmiş əcnəbilərə sığınacaq təqdim etmək və onları tiranlara verməkdən imtina hüququna malikdir.

Məhz bu müddəa siyasi səbəblərə görə təqibə məruz qalmış şəxslərə siyasi sığınacaq verilməsinin vahid əsaslarını müəyyən edən ilk milli qanunvericilik aktı kimi qiymətləndirilməlidir. İsveçrə qanunvericiliyi ilə sığınacaq adı altında cinayət əməli törətmiş şəxslər istisna olmaqla, mövcud hüquqi institutun təbiətində nəzərdə tutulmuş digər məqsədlərlə siyasi sığınacaqdan istifadə etməyi arzu edən bütün ehtiyacı olan şəxslərə dövlətin müdafiə təqdim etmək hüququ başa düşülür.

ABŞ və Böyük Britaniyada sığınacaq məsələsinin tənzimlənməsi immiqrasiya qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. ABŞ-da bu sahədə mühüm akt sonradan bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmiş 1952-ci il tarixli «İmmiqrasiya haqqında» Qanundur. Qaçqınlar haqqında 1980-ci il Qanununun 201-a maddəsində isə göstərilir ki, sığınacaq vətəndaşı olduğu dövlətə və ya onun axırını yaşayan dövlətə qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən, həmçinin həmin ölkənin müdafiəsindən istifadə etməyən və ya istifadə etmək istəməyən şəxslərə verilir. Bu zaman bu, hökmən həmin şəxsin siyasi əsaslarla, dini motivlərlə, irqi, milli-etnik mənsubiyyəti və ya müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə əsaslı təqibi ilə bağlı olmalıdır.

Bundan başqa, ABŞ-ın milli maraqlarına və təhlükəsizliyinə, sabitliyə zidd fəaliyyətlə məşğul olması üçün kifayət qədər əsaslar olan şəxsə sığınacaq verilmir. Buraya, həmçinin ABŞ hökumətinə

müxalifət mövqeyində olan və ya onu devirməyə cəhd etmək məqsədilə gəlməsi sübut olunan şəxslər də daxildir. Eyni zamanda, narкотiklərin daşınması və yayılması ilə əlaqədar qanunları pozan və buna cəhd edən şəxslərə də sığınacaq verilmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq sferada ABŞ qanunvericiliyinin çatışmayan cəhətlərindən biri də sığınacağın verilməsi ilə əlaqədar ərizənin təqdim edilməsindən sonra 6 ay ərzində işləmək üçün icazənin verilməsinin qeyri-mümkünlüyüdür. Lakin sığınacaq əldə etdikdən bir il sonra şəxs immiqrant statusu ala bilər.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sığınacaq verilməsinə görə müraciətin yeri və status əldə edilməsindən asılı olaraq qanunvericilik tərəfindən müvafiq kateqoriya şəxslərin üç kateqoriyası fərqləndirilir: ABŞ-dan kənar qaçqın statusu alan şəxslər; ABŞ ərazisində sığınacaq əldə edən şəxslər; müvəqqəti müdafiə statusu əldə edən insanlar.

Böyük Britaniyada immiqrasiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq, üçüncü dövlətdən gəlmiş, sığınacaq axtaran şəxslərə münasibətdə ilkin araşdırma həyata keçirilir. Bundan əlavə, ərizəni təqdim etmiş şəxsin tərk etdiyi dövlətə təhlükəsiz qayıtması halının mövcudluğu da ərizənin qəbulundan imtina üçün əsas hesab edilir.

Sığınacaq hüququ ilə əlaqədar AFR-də mühüm məsələlər onun Əsas Qanununun 16a maddəsi və 1993-cü il tarixli «Siyasi sığınacağın verilməsi haqqında» Qanunu ilə tənzim edilir. 16a maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən siyasi təqib olunanların sığınacaq hüququ vardır. 1950-ci il İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının və Qaçqınların hüquqi statusu haqqında Sazişin tətbiq edilməsinin təmin olunduğu Avropa Birliyinin üzv-dövlətləri və ya üçüncü ölkələr vasitəsilə gələn şəxslərə yuxarıdakı müddəanın tətbiq olunmaması 2-ci bəndin əsas tələbidir. 27 iyul 1993-cü il tarixli AFR-in «Siyasi sığınacağın verilməsi haqqında» Qanununda isə sığınacaq alan şəxslərin hüquqi statusu, siyasi təqib olunan şəxslərdən başqa digər şəxslərin hüquqi statusu, sığınacaq hüququ haqqında qərarın məcburi qüvvəsi, sığınacaq haqqında ərizə, ərizənin verilməsi və digər məsələlər təsbit edilmişdir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, hal-hazırda sığınacaq hüququ ilə bağlı münasibətləri nizama salan kifayət qədər normanın olmaması bu sferada müəyyən çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Buna görə də müasir dövrdə aşağıdakı müddəaları özündə təsbit edən universal beynəlxalq müqavilənin, bunun əsasında regional

sənədlərin qəbul edilməsi və təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud olan milli qanunvericiliklərin bir sıra istiqamətlərdə unifikasiyası həyata keçirilməlidir: «sığınacaq» anlayışının tərifinin verilməsi; «siyasi təqib» və «qeyri-siyasi cinayətlər» termininin dəqiqləşdirilməsi və bu sahədə mövcud boşluq aradan qaldırılması; sığınacaq verilən şəxslərin dairəsinin aydınlaşdırılması; sığınacaq verilməsinin qayda, şərt və məhdudiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi; dövlətlərin həm siyasi təqib olunan şəxslərin dəlillərini, həm də həmin şəxsin verilməsi barədə digər dövlətin müraciətini diqqətlə təhlil etmək və buna obyektiv yanaşmaq öhdəliyinin müəyyən edilməsi; sığınacaq alan şəxslə onun vətəndaşı olduğu dövlət, həmin şəxslə sığınacağı təqdim edən dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsinin beynəlxalq-hüquqi meyarlarının müəyyən edilməsi və s.

FƏSİL X

QAÇQINLARIN STATUSUNUN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

10.1. Qaçqınların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümum nəzəri və normativ hüquqi əsasları

Qaçqınların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin tarixi aspektlərinin təhlili qeyd edilən problem üzrə aktual məsələlərdəndir. Qaçqın və məcburi köçkünlərə dair müddəaların nəzərdə tutulduğu ilk müqavilə b.e.ə. 1278-ci ildə Misir fironu III Ramzeslə Het hökmdarı II Xattuşil arasında bağlanan müqavilədir. Üç hissədən ibarət olan bu Müqavilənin «Müqavilə Müddəalarının Mətni» adlı hissəsində əyan və qeyri-əyan mənşəli siyasi qaçqınların qarşılıqlı əsaslarla qaytarılması nəzərdə tutulurdu. Müqavilədə həmçinin qeyd edilirdi ki, əgər kimsə Misirdən qaçıb Hetlər ölkəsinə gedirsə, Het çarı onu öz ölkəsində saxlamayacaq və Ramzesin ölkəsinə qaytaracaqdır. Eyni zamanda, Hetlər ölkəsindən qaçanlar Misirdə saxlanılmayacaqdır.

Digər bir nümunə kimi b.e.ə. VII əsrə aid olan sənədi göstərmək olar. Burada qeyd edilirdi ki, Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal Elam ölkəsindən olan qaçqına hökmdarın ayaqları altına düşən, sığınacaq almaq üçün ondan xahiş edən və bunu əldə edən şəxs kimi baxırdı.

Göründüyü kimi, bu sənədlərdə primitiv də olsa, qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı müəyyən dərəcədə tənzimləmə ideyaları mövcud olmuşdur. Qədim Yunanıstanda, daha dəqiq desək b.e.ə. V əsrdə Afinada mövcud olmuş ostrakizm qaydası buna misaldır. Bu qaydaya görə əgər vətəndaş özünün siyasi və digər baxışlarına görə cəmiyyət üçün yararsız hesab olunurdusa, o, xalq yığıncağında ümumi səsvermə yolu ilə ölkədən müvəqqəti və ya daimi əsaslarla çıxarılırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm antik, həm də müasir dövrdə qaçqınların yaranması səbəblərindən biri kimi siyasi motiv

çıxış edirdi. Bu mərhələdə qaçqınların problemi əsasən ikitərəfli sazişlərlə tənzimlənirdi

IV əsrdə qaçqınlar üçün əsas sığınacaq obyektləri dini ibadətgahlar idi. Bu dövrdə keşişlər kilsələrdə sığınacaq verərkən onu *supra legem* hüquq hesab edirdilər və bunu belə izah edirdilər ki, hər bir şəxs Tanrı qorxusu altında bu hüquqa riayət və hörmət etməlidir. Sonralar bu təcrübə adətə çevrildi və xüsusi şəkildə müxtəlif sənədlərdə öz yazılı əksini tapmağa başladı. Feodalizm dövründə də müvafiq məsələ ilə bağlı münasibətlər analoji qaydada tənzimlənirdi. VI əsrdə Bizans İmperatoru Yustinian sığınacaq almaq hüququ olan şəxslərin siyahısını müəyyən etmiş və göstərmişdir ki, ağır cinayətlərdə ittiham olunan şəxslər bu hüquqdan istifadə edə bilməzlər. Bu sənəd şəxsin törətdiyi cinayətə görə sığınacaq əldə edə bilməməsini nəzərdə tutan ilk sənəddir. Qaçqınların müdafiəsi ilə yanaşı, sığınacaq hüququ institutu da formalaşır və inkişaf edirdi. Dövlətlər öz maraq və mənafeələrini rəhbər tutaraq sığınacaq verirdilər. Ağır cinayətlərə görə sığınacağın verilməsindən imtina edilməsi qaydası məhz bu mərhələdə formalaşmışdı.

XVI əsrdə sığınacaq verilməsi xoşməramlılıq və humanizm prinsiplərinə əsaslanırdı. Eyni zamanda, monarx hakimiyyətinin güclənməsi ilə sığınacaq verilməsi hökmdarların və azad şəhərlərin səlahiyyətlərinə daxil olmuşdur. Məsələn, Monarx III Henrix məşhur italyan alimi Cordano Brunoya, azad şəhər olan Strasburq isə öz dövrünün məşhur hakimlərindən olan Mişel Serveyə sığınacaq vermişdi. Bu dövrdə dini motivlərlə gələn qaçqınların ən çox sığınacaq aldığı ölkə İngiltərə hesab olunurdu. Belə ki, 1559-cu ildən quqenotlar bu ölkənin ərazisinə gəlməyə başlamışdılar. Varfolomey gəcəsindən sonra 1570-1630-cu illər ərzində İngiltərəyə 2000-dən 4000-ə qədər şəxs qaçmışdır. Quqenotların qəbulunda əsas məqsəd ölkənin iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək idi. Çünki quqenotların, demək olar ki, hamısı bu və ya digər peşəyə malik idi. Bununla yanaşı, İngiltərə bu yolla öz rəqiblərini zəiflətməyə çalışırdı. Fransa isə buna əlavə olaraq ölüm cəzası qorxusu ilə ölkəni qeyri-qanuni əsaslarla ərk etmənin qarşısını almağa çalışırdı. 1789-cu il Fransa Böyük Burjua İnkilabı yenidən qaçqınların sayının artmasına səbəb oldu. İmçinin onlar artıq dini yox, mövcud rejimə qarşı çıxan siyasi qaçqınlar idi. İnkilab nəticəsində Fransanı 150 mindən çox insan ərk etmişdir. Onlar, əsasən Almaniya, İngiltərə, ABŞ və Rusiyaya iqrasiya etmişdilər.

Avropadakı daimi siyasi qeyri-sabitliklə əlaqədar olaraq əhalinin müntəzəm olaraq yerdəyişməsi baş verirdi. Fransa, bir tərəfdən, qaçqınları qəbul edir, digər tərəfdən isə onların əsas «ixracatçısı» kimi çıxış edirdi. İngiltərə XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinə kimi qaçqınlara münasibətdə çox liberal mövqe tutmuşdur. Hətta 1823-cü ildə tarixçilərdən biri yazmışdır ki, Britaniya Hökuməti heç bir qaçqını ölkədən çıxarmamışdır. Bu dövrdə əhalinin miqrasiyası azad idi. Sərhədlərin açıq olması və pasportsuz əhalinin çoxluğu qaçqınlara münasibətdə liberallığı artırmaqla, ölkə daxilində vəziyyəti gərginləşdirmişdir. Hətta 28 fevral 1853-cü ildə İngiltərənin ən məşhur qəzetlərindən olan Tayms yazırdı: biz qaçqınlardan ibarət olan millətlik. Buna sübut kimi 1880-1914-cü illərdə Şərqi Avropadan 120000 yəhudinin İngiltərəyə gəlməsini göstərmək olar.

Birinci Dünya Müharibəsi bu müharibəyə qoşulan dövlətlərdən kütləvi qaçqın axınlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Birinci Dünya Müharibəsi qurtarıqdan sonra Millətlər Cəmiyyətinin yaranması ilə qaçqınlarla bağlı məsələ beynəlxalq problem kimi nəzərdən keçirilməyə başladı.

Bu məqsədlə 1921-ci ilin avqust ayında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyəti Şurası tərəfindən Qaçqınlar məsələsi üzrə çağırılmış Konfransın qərarlarına müvafiq olaraq, Millətlər Cəmiyyəti Şurası Qaçqınların işi üzrə Ali Komissar vəzifəsi yaratmış və bu vəzifəyə F.Nanseni təyin etmişdir. Ali Komissarın himayəsi altında qaçqınların ayrı-ayrı qruplarına dair bir sıra sazişlər işlənib hazırlanmışdır. 1922-ci il iyul ayının 5-də Cenevrədə keçirilən Konfransda qaçqınlara şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsinə dair sənəd qəbul edilmişdi. Cenevrə Konfransı nəticəsində qaçqınlara verilən vəsiqələr bir il müddətinə nəzərdə tutulurdu. «Nansen pasportları» qaçqınların hüquqlarının müdafiəsinə yönələn ilk beynəlxalq-hüquqi akt olmuşdur.

Millətlər Cəmiyyətinin 1924-cü ilin may ayında keçirilən iclasında qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ yenidən müzakirə obyektinə olmuşdur. Görüşdə, əsasən, «Nansen pasportları»na adekvat vəsiqələrin verilməsi müzakirə edilmişdir. Bu vəsiqələrin əvvəlkindən fərqli cəhəti onda idi ki, bu vəsiqələrin verilməsi zamanı qaçqının vəsiqə verən ölkəyə qayıtması üçün dövlətin icazəsi ilə yanaşı xüsusi rəyi də olmalı idi. 12 may 1926-cı ildə Cenevrədə keçirilən Konfransda şəxsiyyət vəsiqələrinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə dair məsələlər müzakirə edilmişdir. Bu əlavələrdə ilk dəfə olaraq qaçqın anlayışına belə tərif verilmişdir: öz hökumətinin müdafiəsinin

dən istifadə edə bilməyən və başqa dövlətin vətəndaşlığını əldə edə bilməyən şəxs qaçqın hesab edilir.

28 oktyabr 1933-cü ildə qəbul olunmuş Qaçqınların beynəlxalq statusuna dair Konvensiya qaçqınların statusunu nisbətən tam şəkildə müəyyən edən ilk beynəlxalq sənəd olmuşdur. Bu Konvensiya qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq-hüquqi mexanizmin formalaşdırılması yolunda irəliyə doğru atılan addım olmaqla yanaşı, qrup şəklində yanaşma meyarını qoruyaraq çıxarılma prinsipi əsasında qoyan ilk beynəlxalq-hüquqi sənəd olmuşdur.

1938-ci ilin mart ayında 32 dövlətin iştirakı ilə Almaniya və Avstriyadan olan qaçqınların məcburi emiqrasiyası adlı Hökumətlərarası Konfrans keçirilmişdir. Konfransın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Qaçqınların işi üzrə Hökumətlərarası Komitə yaradıldı. 1947-ci ildə Komitə Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatına çevrilmişdir.

Millətlər Cəmiyyətinin himayəsi altında qəbul edilən sənəddə qaçqınların hüquqi statusunun müəyyən edilməsində qrup əklində və ya kateqoriyalı yanaşma və mənşə ölkəsindən kənar olma meyarlarından daha çox istifadə olunurdu.

1938-1950-ci illərdə qaçqınlara münasibətdə yeni yanaşma yarandı. 1943-cü ilin aprel ayında Qaçqınların işi üzrə Hökumətlərarası Komitənin mandatının genişləndirilməsi ilə bağlı keçirilən Konfransda Komitənin mandatının harada olmasından asılı olmayaraq, Avropada baş verən hadisələr nəticəsində irqi, dini və iyasi motivlərdən öz yaşayış yerini tərk edən insanlara şamil edilməsi qərara alınmışdır. 1943-cü ilin noyabr ayında Mühəribədən sonrakı quruculuq və yardımla bağlı BMT İdarəsi (YUNRRA) yaradıldı. İdarənin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 7 milyondan çox insan öz vətəninə repatriasiya edilmişdir. Bununla belə, YUNRRA hər zaman öz vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmirdi.

İkinci Dünya Mühəribəsi qaçqın və məcburi köçkünlərin əziyyətini daha da ağırlaşdırmış və mühəribənin bitməsindən sonra onların sayı 21 milyona çatmışdı. Buna görə də 12 fevral 1946-cı ildə BMT Baş Məclisinin 1-ci sessiyasında qəbul edilən Qətnaməyə əsasən qaçqınlara yardım göstərilməsi BMT-nin əsas məqsədlərindən biri elan edildi. Baş Məclisin Qətnaməsində qeyd edilirdi ki, öz mənşə ölkəsinə qayıtmaq istəməyən qaçqın və məcburi köçkünlər buna məcbur edilməyəcəklər. Baş Məclisin III Komitəsinin xüsusi məruzəsində göstərilirdi ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin ən yaxşı həlli variantı könüllü repatriasiya və bu işdə BMT

üzlərinin əməkdaşlıq etməsidir. 1947-ci ildə İqtisadi və Sosial Şura-nın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Nizamnaməsi 88 dövlət tərəfindən qəbul edilən Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatı yaradıldı. Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatı qaçqın problemlərinin bütün aspektlərinin hər-tərəfli həlli ilə məşğul olan ilk beynəlxalq təşkilat olmuşdur. Bu Təşkilatın mandatının əsasını İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra yaranan məcburi köçkünlərin repatriasiyası və Avropaya yayılan 20 milyondan çox qaçqının artan problemlərinin həll olunması təşkil edirdi. Təşkilat 1947-1951-ci illərdə Avropada 1 milyondan çox məcburi köçkünü öz vətənlərinə qaytara bilmişdir.

Artıq qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı problemin uni-versal səviyyədə tənzimlənməsi üçün beynəlxalq ictimaiyyətin daimi əsasda və kifayət qədər maddi-texniki imkanlara malik olan univer-sal mexanizm yaratması zərurəti meydana çıxmışdır. 1949-cu ilin dekabrın 3-də BMT Baş Məclisi Beynəlxalq Qaçqın Təşkilatının sələfi olan BMT Qaçqınların işi üzrə Ali Komissar İdarəsinin (QAKİ) yaradılması ideyasını bəyəndi. QAKİ Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən onun əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əmək-daşlıq etməklə beynəlxalq müdafiənin göstərilməsi, könüllü repa-triasiya və digər dövlətlərə assimilyasiya yolu ilə qaçqınlar proble-minin tamamilə həll edilməsidir. QAKİ Nizamnaməsində həmçinin göstərilir ki, İdarənin fəaliyyəti siyasi deyil, tamamilə humanitar və sosial xarakterlidir.

Yarandığı dövrdən indiyədək İdarə 50 milyondan çox qaç-qına kömək etmiş və buna görə də iki dəfə (1954 və 1981-ci illərdə) Nobel Sülh Mükafatına layiq görülmüşdür. QAKİ-nin 118 dövlətdə 255 nümayəndəliyi (bürosu), 65 min əməkdaşı var və müasir dövrdə 20,5 milyon qaçqın və məcburi köçkünə yardım göstərir. 2005-ci il üçün QAKİ-nin büdcəsi 1 mlrd. ABŞ dollarını keçmişdir. 2003-cü il üçün QAKİ-nin mandatı altında olan şəxslərin bölgüsü aşağıdakı kimidir: Asiyada 9,3 mln., Afrikada 4,5 mln., Avropada 4,4 mln., Şimali Amerikada 1,06 mln., Latin Amerikasında 1,05 mln., Okeaniyada 70 min.

1951-ci il Konvensiyası müasir dövrdə qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən əhəmiyyətli mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir. Konvensiya 1948-1951-ci illər ərzində hazırlanmış və 28 iyul 1951-ci ildə Qaçqınlara münasibətdə Beynəlxalq Hüquqlar Böyük Xartiyası adı ilə qəbul edilmiş və 22 aprel 1954-cü ilə qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycanda da qaçqınlar problemi özünəməxsus tarixi olan ciddi problemlərdəndir. Azərbaycanca qaçqınlar probleminin tarixinə nəzər saldıqda, köçürmə siyasətinin də bu məsələ ilə əlaqədar olması üzə çıxır. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra, Rusiya burada müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olan köçürmə kampaniyasını reallaşdırmağa başladı. Sisiyanov Osmanlı İmperiyası ərazisində yaşayan erməniləri də bu kampaniyaya cəlb etməyi planlaşdırırdı.

Həm 1804-1813-cü və 1826-28-ci illər rus-İran müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Zaqafqaziyaya, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artırıldı. Təkcə 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsinin gedişində İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Zaqafqaziyaya, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürüldü. Məlumdur ki, 1826-28-ci illər rus-İran müharibəsinin Rusiya üçün qalibiyətlə başa çatmasından sonra iki vuruşan dövlət arasında bağlanmış Türkmənçay Müqaviləsinə görə, ermənilərin maneəsiz olaraq İran ərazisindən Rusiya ərazisinə köçməsinə icazə verilmişdi. Bu akt ermənilərin İrandan Zaqafqaziyaya, o cümlədən Qarabağa kütləvi halda köçməsinə icazə verirdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Dağlıq Qarabağ məsələsi daha da aktuallaşmağa başladı. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli Dekreti ilə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-nin muxtar vilayəti kimi statusu hüquqi cəhətdən təsdiq edildi. 1948-52-ci illərdə xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi bəhanəsi ilə 150 mindən çox azərbaycanlı öz vətəninə çıxarılmışdır. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli Qərarında göstərilirdi ki, 1948-50-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və ligər azərbaycanlı əhali SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Həmin qərarlar əsasında 1948-53-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlılardan bir nəfər də Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamış, əksinə «daxili köçürmə» adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 azərbaycanlı ailəsi (549 nəfər) Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürülmüşdür. Bu faktlar azərbaycanlıların lədə-baba torpaqlarından çıxarılması siyasətinin göstəricisidir.

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün probleminin ən yüksək nöqtəsi 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana

qarşı hərbi təcavüzü oldu. Bu təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-i işğal edilmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağla yanaşı, Qarabağ ətrafı 6 rayonu da işğal etmişdir. Ermənistanda yaşayan 200 min nəfərdən çox azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə qovulmasının beynəlxalq hüququn daha ciddi şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, keçmiş SSRİ rəhbərliyi, o cümlədən beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən buna heç bir reaksiya verilməmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün problemini daha da kəskinləşdirməklə yanaşı, ölkə üçün ciddi sosial-iqtisadi problemlər də yaratmışdır. 1994-cü ilin axırında Azərbaycanda qaçqınların sayı 228000 nəfər, məcburi köçkünlər 653000 nəfər (143 min ailə) olmuşdur. QAKİ-nin Avropa Regional Bürosu müdirinin müavini Haşim Utkan faktla bağlı demişdir ki, Azərbaycanda hər 8 nəfərdən biri ya qaçqın, ya da məcburi köçkündür. Bu işə AR-in beynəlxalq ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olacaq qaçqınlar problemi ilə ciddi şəkildə üzləşməsinə sübutdur.

Qaçqınların hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq normaların aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirilməsi ilə bu problemin əhəmiyyətini bir daha qeyd etmiş olardıq:

1. Qaçqınların hüquqi statusunu və onların hüquqlarının qorunmasını tənzim edən universal beynəlxalq normalar. Məsələn, Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası və ona 1967-ci il Əlavə Protokolu, 1950-ci il QAKİ Nizamnaməsi və s.

2. Müəyyən regionda qaçqınların hüquqi statusunu tənzim edən regional beynəlxalq normalar. Məsələn, Qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən 1969-cu il ABT Konvensiyası, Qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım göstərilməsi ilə bağlı 1993-cü il MDB Müqaviləsi və s.

3. Qaçqınların hüquqi statusu ilə bağlı müəyyən kompleks məsələləri tənzim edən beynəlxalq normalar. Məsələn, 1951-ci il Konvensiyasına əlavə olan Dənizçi-qaçqınlar haqqında 1957-ci il Haaqa Müqaviləsi, Qaçqınlara viza verilməsindən imtina haqqında 1959-cu il Avropa Sazişi, Qaçqınlara görə məsuliyyətin ötürülməsi üzrə 1980-ci il Avropa Sazişi və s.

4. Fəaliyyət sferası bu və ya digər şəkildə qaçqınlara da aid edilən və qaçqınların hüquqi müdafiəsi ilə bağlı xüsusi normalar əhatə edən beynəlxalq normalar. Məsələn, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara 1977-ci il Əlavə Protokolları, Müəlliflik hüqu

qu haqqında 1952-ci il Ümumdünya Konvensiyası, Apatrid və qaçqınların əməyi haqqında 1952-ci il Konvensiyasının tətbiqinə dair Əlavə Protokol, cinayətkarların verilməsinə dair müqavilələr və s.

5. Sığınacaqla bağlı qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar. Məsələn, Sığınacağın verilməsi ilə bağlı riayət olunmalı normalar haqqında 1928-ci il Havana Konvensiyası, Siyasi sığınacaq haqqında 1933-cü il Montevideo Konvensiyası, Siyasi sığınacaq və qaçqınlar haqqında 1939-cu il Montevideo Müqaviləsi, Diplomatik sığınacaq haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Ərazi sığınacağı haqqında 1954-cü il Karakas Konvensiyası, Avropa Şurası Nazirlər Kabinetinin Ərazi sığınacağı ilə bağlı 1977-ci il Bəyannaməsi, BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Ərazi sığınacağı haqqında 1967-ci il Bəyannaməsi və s.

6. Qaçqınların hüquqi statusunu tənzim edən ikitərəfli müqavilələr. Məsələn, Qaçqınların yaşaması ilə bağlı Avstriya və Fransa arasında 1974-cü il Müqaviləsi, Cinayətkarların verilməsi ilə bağlı Avstriya və Macarıstan arasında 1976-cı il Razılaşması, Hücumetməmə və mehriban qonşuluq haqqında CAR və Mozambik arasında 1984-cü il Müqaviləsi, Qaçqınların könüllü qaytarılması haqqında Əfqanıstan və Pakistan arasında 1988-ci il Müqaviləsi və s.

7. Apatridlərin (apatrid-qaçqınların) hüquqi vəziyyətini tənzim edən beynəlxalq normalar. Məsələn, Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası, Vətəndaşsızlıq hallarının ixtisarı haqqında 1961-ci il Konvensiyası.

8. Qaçqınlar probleminin tənzim edilməsi və onların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş tövsiyə xarakterli sənədlər. Məsələn, Avropa Şurası Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən De-facto qaçqınlar haqqında 1976-cı il 773 sayılı Tövsiyə, Sığınacaq hüququ haqqında 1977-ci il 817 sayılı Tövsiyə, Sığınacaqla bağlı illi prosedurun razılaşdırılması haqqında 1981-ci il 16 sayılı Tövsiyə, Formal olaraq qaçqın hesab olunmayan şəxslərin müdafiəsi haqqında 1984-cü il 1 sayılı Tövsiyə, QAKİ çərçivəsində qaçqın problemləri ilə əlaqədar konkret aspektləri əhatə edən qərarlar və s.

10.2. Qaçqınların statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri

Qaçqınların hüquqi statusunun tənzimlənməsində spesifik prinsiplərin formalaşdırılması onların hüquqlarının müdafiəsində

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsiplər, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzim prinsipləri, daha sonra insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsipləri, nəhayət, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri kontekstində formalaşdırılmalıdır. Prinsiplərlə bağlı müddəalar birbaşa və ya dolayı yolla Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasında, ona 1967-ci il Əlavə Protokolunda, bu istiqamətdə mövcud olan universal və regional beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur.

Qaçqınların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı əsas prinsip çıxarılmama prinsipidir (non-refoulement). «Non-refoulement» fransız sözü olan «refouler» sözündən götürülüb, mənası qovmaq, tullamaq deməkdir. Bu prinsip müasir dövrdə qaçqınların beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin əsası kimi çıxış edir. Çıxarılmama prinsipi tam şəkildə öz əksini Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasının 33-cü maddəsində tapmışdır. Bu maddənin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər heç bir halda qaçqınları onların irqi, dini, vətəndaşlığı, müəyyən sosial qrupa mənsubluğu və ya siyasi əqidəsinə görə həyat və azadlıqlarına təhlükə yaradan ölkələrə göndərməyəcəklər. 1977-ci ildə QAKİ İcraedici Komitəsinin 6 saylı Rəyində qaçqın statusunun rəsmi şəkildə tanınmasından asılı olmayaraq, non-refoulement prinsipinin tətbiqini təsdiq etmişdir. 1979-cu ildə Afrikada qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı Aruşa Konfransının yekun sənədlərində göstərilir ki, qaçqınların kütləvi şəkildə axını hallarında onların müdafiəsi non-refoulement prinsipi əsasında təmin edilməlidir.

Non-refoulement prinsipi sığınacaq axtaran şəxsin qaçqın statusunun olub-olmamasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. Bəzən təcrübədə elə hallar olur ki, digər dövlətə gedə bilməyən vətəndaşın statusunun yerində müəyyən edilməsinə də nail ola bilməyən şəxs ancaq non-refoulement prinsipi ilə müdafiə olunan şəxs hüququna vakuuma düşür. Bu hadisə ilə XX əsrin 50-ci illərində Avropa dövlətləri şərgələrində, 80-90-cı illərdə isə Cənub-Şərqi Asiya və Afrikada olan qaçqınlar qarşılaşmışdır. Həmin qaçqınların müdafiəsi, ilk növbədə non-refoulement prinsipi əsasında həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, çıxarılmama prinsipi sığınacaq axtaran şəxsə gəlidiyi dövlətin tranzit zonasında (hava limanı) və sərhəd buraxılış məntəqəsində tətbiq olunur. 1967-ci il Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Qərarı naməsində də bu müddəa təsbit edilmişdir. Qətnamədə qeyd edil

ki, heç kimin sərhəddə qəbul edilməsindən imtina olunmaması, eləcə də təqib təhlükəsinə məruz qalacağı əraziyə qayıtmasına məcbur olması ilə nəticələnən hər hansı bir digər tədbirə məruz qalmaması təmin edilməlidir. Beləliklə, rəsmi şəkildə qaçqın kimi tanınmasa da, qaçqın anlayışına bərabər tutulan digər şəxslər çıxarılmama prinsipindən istifadə edirlər. Əgər sığınacaq axtaran şəxs əvvəllər təqib olduğu və təhlükəyə məruz qalacağı dövlətə məcburi qaytarılarsa və ya buna məcbur edilərsə, bu hərəkət beynəlxalq hüquqa zidd hesab edilir.

Konvensiyanın 32-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən Rızılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində qanuni yaşayan qaçqınları dövlət təhlükəsizliyi və ictimai asayiş mülahizələrindən başqa, heç bir halda ölkədən çıxarmayacaqlar. Ancaq çıxarılmanın qaçqın üçün doğuracağı mənfi nəticələrin nəzərə alınmasına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, öz ərazisindən qaçqını çıxaran dövlət onu yenidən öz vətəninə göndərilməsi ehtimalı olan üçüncü dövlətin ərazisinə çıxarmalı deyil.

1951-ci il Konvensiyanın 32-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, qaçqınların ölkədən çıxarılması yalnız məhkəmə qaydasında çıxarılan qərarların icrası ilə həyata keçirilə bilər. Dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı üzrlü mülahizələrin buna əngəl törətdiyi hallar istisna edilməklə, qaçqınlara lazımi instansiyalar tərəfindən xüsusi təyin edilən şəxs və ya şəxslər qarşısında özlərinə bəraət üçün sübutlar təqdim etmək və lazımi instansiyalara şikayət vermək hüququ, habelə bu məqsədlə öz nümayəndələrinə malik olmaq hüququ veriləcəkdir. Həmin maddənin 3-cü bəndində isə qeyd edilir ki, Rızılığa gələn Dövlətlər qaçqınlara başqa ölkəyə getməyə qanuni hüquqların əldə edilməsi üçün lazımi vaxt verəcəklər. Eyni zamanda, dövlət təhlükəsizliyi, ictimai asayiş əleyhinə və xüsusilə ağır cinayətin törədilməsi ilə dövlət üçün ictimai təhlükə yaranması hallarında çıxarılmama prinsipi məhdudlaşdırıla bilər, yəni non-refoulement prinsipindən istifadə edən şəxs ölkədən çıxarıla bilər. 1951-ci il Konvensiyasından fərqli olaraq, Afrika Birliyi Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilən 1969-cu il Qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən Konvensiya isə heç bir istisna olmadan çıxarılmama prinsipini bəyan edir.

Non-refoulement prinsipi insan hüquqlarının əsas prinsiplərindəndir və yaşamaq, işgəncələrdən azad olma, şəxsi azadlıq və təhlükəsizlik hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunmasına yönəl-

mişdir. Bu prinsip işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri aleyhinə 1984-cü il Konvensiyasında da təsbit edilmişdir. Bu Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, hər hansı şəxsi işgəncələrin tətbiq edilmə təhlükəsi gözlədiyini düşünməyə ciddi əsaslar olarsa, hər bir iştirakçı-dövlət onu başqa dövlətə göndərməməli, çıxarmamalı və ya qaytar mamalıdır. Adıçəkilən prinsipə bağlı müddəalar İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına 16 sentyabr 1963-cü il Əlavə Protokolunun 4-cü maddəsində də təsbit edilmişdir. Bu maddədə qeyd edilir ki, əcnəbilərin kollektiv çıxarılması qadağandır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin maddədə non-refoulement prinsipi əcnəbilərin (o cümlədən qaçqınların) kollektiv çıxarılması kontekstində təhlil edilir.

Çıxarılmama prinsipi əksər dövlətlərin milli qanunvericiliklərində təsbit edilməli və bu prinsipin daha səmərəli şəkildə fəaliyyət üçün müvafiq mexanizmlər yaradılmalıdır. Çıxarılmama prinsipi və sığınacaq hüququ arasında oxşar əlamətlərin olmasına baxmayaraq, onlar bir-birindən fərqləndirilməlidir. Belə ki, sığınacaq verilməsi dövlətin vəzifəsi deyil, hüququdur və dövlət şəxsə öz ərazisində sığınacaq verməkdən imtina edə bilər. Bundan fərqli olaraq, çıxarılmama prinsipi imperativ xarakterli prinsipdir, yəni dövlətlərin bu prinsipə əməl etməsi məcburidir.

Növbəti prinsip verməmə prinsipidir (non-expulsion). Beynəlxalq hüquqda qaçqınların verilməsinə dair ümumi qadağa mövcuddur. Verməmə prinsipi 1951-ci il Konvensiyasında birbaşa olaraq təsbit edilməmişdir, çünki Konvensiyanı işləyib hazırlayanlar bu və ya digər dövlətin sorğusu ilə təqib olunan şəxslərin verilməsinə qadağa qoyulmasını zəruri hesab etməmişdirlər. Bununla belə 1951-ci il Konvensiyasının 33-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən yaşadığı ölkənin təhlükəsizliyinə təhlükə yaradan və ya qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı ilə xüsusilə ağır cinayət törətməkdə məhkum edilmiş qaçqınlar gəldiyi dövlətə məcburi qaytarıla bilər.

Müvafiq prinsipə bağlı vacib məsələlərdən biri də siyasi, etnik, dini və digər səbəblərdən repressiyaya məruz qalmasına görə qaçqınların müvafiq sorğu göndərən dövlətə verilib-verilməməsi ilə bağlıdır. Bu bərdə Avropa Şurası üzv-dövlətlərinin normayarıda təcrübəsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, 1957-ci il tarixli Cinayətkarlıq verilməsi haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 2-cü bəndində göstərilir ki, əgər sorğu edilən Tərəfin belə hesab etməy

kifayət qədər əsası varsa ki, adi cinayətlə bağlı ekstradisiya barədə sorğu edilən şəxsin irqi, dini, milli və ya siyasi əqidəsinə görə təqib edilməsi və ya cəzalandırılması məqsədilə verilmişdir, yaxud bu səbəblərdən hər hansı birinə görə həmin şəxsin vəziyyətinə ziyan vurula bilər, bu halda da eyni qayda tətbiq edilir.

QAKİ İcraedici Komitəsinin 17 sayılı Qərarı (1980) ilə çıxarılmama prinsipini yenidən təsdiqlədi və bəyan etdi ki, qaçqınları 1951-ci il Konvensiyasının 1(A) maddəsində göstərilən səbəblərə görə təqibə və təhlükəyə məruz qalacağı ölkəyə verilməsindən qorumaq lazımdır.

Yuxarıda göstərilən hər iki prinsip sığınacaq hüququ ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, sığınacaq hüququnun spesifik cəhəti şəxsin qəbul edən dövlət tərəfindən verilməməsi və göndərilməməsidir. Bu prinsiplər olmadan sığınacaq hüququ öz mahiyyətini itirir, yəni şəxs qəbul edən dövlətin ərazisində təhlükəsiz yaşayışdan məhrum olur. Verilmə və çıxarılma bir növ şəxsin qovulması anlamına gəlir. Onlar arasında fərq ondadır ki, çıxarılma milli hüququn inzibati aktıdır, verilmə isə dövlətin beynəlxalq-hüquqi aspektdə məhkəmə yardımı aktıdır. Çıxarılma şəxsin ərazisində yerləşdiyi dövlətin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir, verilmə isə digər dövlət tərəfindən tələblərin irəli sürülməsi ilə həyata keçirilir.

Bütün dövlətlər tərəfindən qaçqınların qəbulu və yerləşdirilməsi yükünün bərabər bölgüsü qaçqınların beynəlxalq-hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı növbəti prinsipdir. Bu prinsip 1951-ci il Konvensiyasında təsbit edilməsə də, son dövrlər təcrübədə özünün geniş əksini tapır. Prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qaçqınlar probleminin tamamilə həlli üçün dövlətlərin kollektiv fəaliyyəti lazımdır. Başqa sözlə desək, qaçqınlar problemləri milli sərhədləri aşır, beynəlxalq xarakter kəsb edir, bu isə dövlətin müvafiq problemin həllində təkbaşına iştirakını çətinləşdirir. Ona görə də, son dövrdə qaçqınlar problemi ilə bağlı məsələlərdə mənşə və qəbul edən dövlətlə yanaşı, digər dövlətlər, universal və regional təşkilatlar, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları da iştirak edirlər. Bütün bunlar mövcud prinsipin universallığı və əhatəliliyini göstərən meyarlardır.

Qaçqınların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsinə yönəlmiş prinsiplərdən biri də qaçqınların rejiminin sabit, humanist və operativ müəyyən edilməsi prinsipidir. QAKİ İcraedici Komitəsinin 8 (XXVIII) sayılı Qətnaməsində dövlətlərə tövsiyə edilmişdir ki, qaç-

qınların rejiminin müəyyən edilməsi prosedurları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqa əsasən ərizəçinin Razılığa gələn Dövlətin ərazisində və ya sərhədində müraciət etdiyi səlahiyyətli şəxs işin aparılması üzrə onun səlahiyyətlərinə daxil ola bilən dəqiq təlimatlara malik olmalıdır. O, non-refoulement prinsipinə uyğun fəaliyyət göstərməli və bu işləri özündən yuxarı orqanların baxışına təqdim etməlidir;

- ərizəçi onun riayət etməli olduğu prosedurla bağlı lazımı tövsiyələri əldə etməlidir;

- birinci instansiyada ərizəçiyə qaçqın rejiminin verilməsi üzrə məsuliyyət daşıyan dəqiq müəyyən edilmiş orqan mövcud olmalıdır;

- ərizəçiyə onun işinin müvafiq orqanlarda baxılmağa verilməsi üçün lazımı yardım göstərilməlidir. Ərizəçilərə, həmçinin QAKİ nümayəndəsi ilə əlaqə saxlamaq üçün lazımı köməklik göstərilməlidir;

- əgər şəxsə qaçqın statusu verilsə, ona bu barədə məlumat çatdırılmalı və onun rejimini təsdiq edən sənəd verilməlidir;

- şəxsin ərizəsinin tanınmadığı hallarda, ona bu və ya digər orqana inzibati və ya məhkəmə qaydasında apelyasiya ərizəsi verməsi üçün ağılabatan vaxt verilməlidir;

- ərizəçiyə ilkin müraciət üzrə qərar qəbul edilənə qədər ölkədə qalmaq imkanı verilməlidir. Bununla yanaşı, ərizəçi apelyasiya şikayətinə baxılan müddət ərzində də ölkədə olmalıdır.

1951-ci il Konvensiyasının 7-ci maddəsində qaçqınlara qəbul edən dövlətdə daha əlverişli rejimin verilməsi ilə bağlı müddəə nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyaya əsasən qaçqınlar azad peşə seçmək hüququ, birləşmək hüququ, yerdəyişmə hüququ, muzzdlu iş, yaşayış yeri seçməkdə əcnəbilərlə bərabər hüquqlardan istifadə edirlər. Bununla yanaşı, Konvensiyada qeyd edilir ki, dövlət qaçqınlara vətəndan azadlığı, müəlliflik hüquqlarının qorunması, məhkəmə müdafiəsi, ilkin ibtidai təhsil, sosial təminat, əmək və vergi qanunvericilikləri üzrə hökumət yardımı ilə bağlı məsələlərdə milli rejim tətbiq etməlidir.

Qaçqınların statusunu tənzim edən növbəti geniş yayılmış prinsip könüllü repatriasiya prinsipidir. Könüllü repatriasiya prinsipi qaçqınların hüquqlarının qorunması sahəsində əsas rəhbər başlanğıclardan biridir. Prinsipin tarixi Millətlər Cəmiyyətinin fəaliyyəti

tindən başlanır. 1921-ci ilin avqustunda Cenevrə şəhərində qaçqınların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması sahəsində ilk addım olan Millətlər Cəmiyyəti Şurasının Qaçqınların məsələsi üzrə çağırdığı Konfransın qərarlarına müvafiq olaraq Millətlər Cəmiyyəti Şurası Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarın əsas vəzifələrindən biri qaçqınların potensial dövlətlərə repatriasiyası idi. Könüllü repatriasiya prinsipi BMT-nin yaranmasından sonra da beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. 12 fevral 1946-cı ildə BMT Baş Məclisinin 1-ci sessiyasında qəbul edilən Qətnamədə qeyd edilir ki, öz mənşə ölkəsinə qayıtmaq istəməyən qaçqın və məcburi köçkünlər buna məcbur edilməyəcəklər. Baş Məclisin III Komitəsinin xüsusi məruzəsində isə göstərilirdi ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin ən yaxşı həll variantı könüllü repatriasiya və bu işdə BMT üzvlərinin əməkdaşlıq etməsidir. QAKİ Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə görə, onun əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə, beynəlxalq müdafiənin göstərilməsi, könüllü repatriasiya və digər dövlətlərə assimilyasiya yolu ilə qaçqınların problemlərinin tamamilə həll edilməsidir.

Bu prinsipin mahiyyətinə görə repatriasiya qaçqının sərbəst şəkildə ifadə edilən iradə azadlığı əsasında həyata keçirilməlidir. Qaçqınların repatriasiyasının könüllü və fərdi xarakterinə, bunun isə təhlükəsizlik şəraitində həyata keçirilməsinə həmişə riayət edilməlidir.

Qaçqınların hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinə yönəlmiş növbəti prinsip müvəqqəti müdafiə prinsipidir. Müvəqqəti müdafiə və ya sığınacaq ideyası məcburi qaytarılmaya alternativ olaraq formalaşdırılmışdır. Müvəqqəti müdafiə ilə bağlı məsələlər 1951-ci il Konvensiyasında və ona 1967-ci il Əlavə Protokolunda da təsbit edilmişdir. Bu prinsip ölkəyə qaçqınların kütləvi gəlişi zamanı tətbiq edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvəqqəti müdafiədən istifadə edən şəxs qaçqınlara aid sosial hüquqlardan (sosial sığorta xərcləri, təhsil almaq, əmək hüququ və s.) istifadə edə bilmir.

Müvəqqəti müdafiə məsələsi XX əsrin 80-ci illərində Mərkəzi Amerikada vətəndaş müharibələri nəticəsində ölkələrini tərk edən şəxslərin müdafiə olunması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Qaçqınlara müvəqqəti müdafiənin verilməsi Qərbi Avropa dövlətlərinin təcrübəsində daha çox rast gəlinir. Belə ki, 1992-ci il keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş vermiş silahlı münaqişələr nəticəsində qaçqın düimüş şəxslərə Qərbi Avropa dövlətləri tərəfindən müvəq-

qəti müdafiə göstərilməsi ilə bu hal daha geniş vüsət almışdır. 1992-95-ci illərdə müvəqqəti müdafiə keçmiş Yuqoslaviya ərazisindən gələn bütün qaçqınlara verildisə, 1999-cu ildən isə İtaliya və Yunanıstan istisna olmaqla, demək olar ki, bütün Avropa dövlətləri Kosovo albanlarına müvəqqəti müdafiə təqdim etməyə başlamışdır.

Müvəqqəti müdafiə kütləvi axın nəticəsində ilkin sığınacaq dövlətinə gələn insanların gələcəkdə tamamilə və ya qismən yerlə təmin edilməsi, o cümlədən yükün beynəlxalq həmrəylik və ədalət əsasında bölüşdürülməsi prinsiplərinə uyğun olaraq, digər tərəflərlə əməkdaşlıq əsasında onların üçüncü dövlətdə yerləşdiriləcəyini istisna etmir.

Qaçqınların beynəlxalq-hüquqi rejimi ilə bağlı növbəti prinsip qarşılıqlıq şərtləri tətbiq edilmədən qaçqın rejiminin verilməsi prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu və ya digər dövlət başqa bir dövlətin qaçqınlara aid öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərini pozduğu hallarda belə, qaçqınların hüquqi müdafiəsini təmin etməlidirlər. Adıçəkilən prinsip müəyyən mənada beynəlxalq aləmdə dövlətlərarası humanizm və ədalətliliyi qoruyur. Bu prinsipin digər xüsusiyyəti qarşılıqlıq şərtlərinin tətbiq edilməməsidir, yəni dövlətlər öz ərazilərində sığınacaq axtaran şəxslərə qaçqın rejimini verərkən bunun əvəzini tələb etməməlidirlər. 1962-ci il tarixli Sosial təminat sahəsində bərabər hüquqluluq haqqında BƏT Konvensiyasının 10-cu maddəsinə əsasən onun müddəaları heç bir qarşılıqlıq şərti olmadan qaçqın və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilir.

Qaçqınların hüquqi rejimi ilə bağlı növbəti prinsip siyasi sığınacaq verilməsi prinsipidir. Bu prinsip «əcnəbilər hüququ»nun mühüm institutu kimi formalaşmaqla, onların hüquqlarının müdafiəsində xüsusi yer tutur. Bu problemin təhlilinə 1-ci fəsildə geniş yer ayrılmışdır.

10.3. Qaçqınların statusunun universal çərçivədə beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Qaçqınların hüquqi statusu məsələlərinin təhlilində ilk yeri universal tənzimlənmə tutur ki, bu da problemin ciddiliyi və ona bütün beynəlxalq aləmin diqqətlə yanaşması zəruriliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, QAKİ məlumatlarına əsasən, onun mandatı altında

olan şəxslərin ümumi sayı 20,5 milyonu keçmişdir. Qaçqınların sayının daim artması bu sferada dövlətlərin universal səviyyədə daha yaxından əməkdaşlıq etmək zəruriliyini aktuallaşdırır.

1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin ayrı-ayrı maddələrində qaçqınların hüquqlarına dair konkret müddəalar olmasa da, bu sahədə müəyyən məqamlar nəzərə çarpır. Belə ki, Bəyannamənin 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, mənsub olduğu dövlətin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna, həmçinin bu dövlətin müstəqil olub-olmamasından asılı olmayaraq, heç kim ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməz. 2-ci maddəni şərh edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, öz dövlətini və ya daimi yaşayış yerini tərk edən qaçqın gəldiyi dövlətin ərazisində özündən asılı olmayan səbəblərə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalması deyil. 6-cı maddədə isə göstərilir ki, yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, hər bir şəxs özünün hüquq subyektivliyinin tanınması hüququna malikdir. 6-cı maddənin təfsirində isə, belə bir məqama diqqət yetirək: qaçqının gəldiyi dövlətdə statusunun müəyyən edilməsi artıq mühüm norma kimi formalaşmışdır.

1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 13-cü maddəsində qeyd edilir ki, Paktın iştirakçı-dövlətlərindən birinin ərazisində qanuni yaşayan əcnəbi yalnız qanuna əsasən çıxarılan qərarın icrası ilə bu dövlətin ərazisindən çıxarıla bilər və dövlət təhlükəsizliyinin imperativ mülahizəsi digər halı tələb etmərsə, öz çıxarılmasına qarşı dəlillər irəli sürmək, öz işinə səlahiyyətli qurum, şəxs və ya səlahiyyətli qurumun təyin etdiyi şəxslər tərəfindən baxılması, həmçinin bu məqsədlə müvafiq səlahiyyətli şəxs və ya şəxslər qarşısında çıxış etmək hüququna malikdir. 1951-ci il Konvensiyasının 32-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər öz ərazilərində qanuni yaşayan qaçqınları dövlət təhlükəsizliyi və ya ictimai qaydalara zidd hallar istisna olmaqla, çıxara bilməzlər. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 22-ci maddəsində qeyd edilir ki, Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri qaçqın statusu almaq istəyən və ya qaçqın olan uşaqlara lazımı yardım göstərməlidir. 1962-ci il tarixli Sosial təminat sahəsində bərabərhüquqluluq haqqında BƏT Konvensiyasının 10-cu maddəsinə əsasən onun müddəaları heç bir qarşılıqlıq şərti olmadan qaçqın və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilir.

1952-ci il sentyabrın 6-da Cenevrədə qəbul edilən Müəlliflik hüququ haqqında Ümumdünya Konvensiyasının qaçqın və apatridlərin əməyinə münasibətdə tətbiqi haqqında Fakultativ Protoko-

lunu ratifikasiya edən dövlətlər öz ərazilərində yaşayan qaçqın və apatridləri öz vətəndaşları ilə bərabərləşdirmək öhdəliyi götürür. Bu o deməkdir ki, 1951-ci il Konvensiyasının 14-cü maddəsinə əsasən Razılığa gələn Dövlətlər qaçqınların müəlliflik hüquqlarını öz vətəndaşları ilə bərabər səviyyədə qoruyurlar.

BMT-nin köməkçi orqanı kimi qaçqınlar probleminin tənzimlənməsində Nizamnaməsi 1950-ci ildə qəbul edilən QAKİ mühüm yer tutur. İdarə öz mandatına müvafiq olaraq, sığınacaq vermiş dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən qaçqınların müdafiəsinin təmin olunmasını tələb edir və zərurət olduqda, bu məqsəd üçün onlara kömək edir. QAKİ-nin əsas funksiyası maraqlı dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə qaçqınların beynəlxalq müdafiəsini təşkil etmək, qaçqınların və sığınacaq axtaran şəxslərin müdafiəsi üzrə dövlətlərin öz öhdəliklərini dərk və icra etməsinə nail olmaqdır. QAKİ Nizamnaməsinin 2-ci fəslinin 8-ci maddəsinə əsasən Təşkilat hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir: qaçqınların müdafiəsinə dair beynəlxalq sazişlərin imzalanması və ratifikasiyasına kömək göstərilməsi; dövlətlərlə köməyə ehtiyacı olan qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sayının azaldılması məqsədi daşıyan tədbirlərin nəzərdə tutulduğu xüsusi sazişlərin bağlanması yolu ilə qaçqınlara yardım göstərilməsi; qaçqın və məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə təhlükəsiz və könüllü repatriasiyası (bu tədbirlərin nəticəsi olaraq 1,6 milyon mozambikli qaçqın öz vətənlərinə qaytarılmışdır); müxtəlif dövlətlərin ərazilərinə qaçqınların buraxılmasında sadələşdirilmiş rejimlərin tətbiqi.

Qaçqınların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə yönəlmiş əsas mexanizm 1951-ci il Konvensiyasıdır. Bu Konvensiya və ona 1967-ci il Əlavə Protokolu qaçqınların hüquqi rejimini müəyyən edən universal xarakterli beynəlxalq müqavilələrdir. Konvensiya 3 növ müddəanı özündə əks etdirir: birincisi, qaçqın sayı ilə bilən şəxslərə münasibətdə müəyyənliyi əks etdirən müddəalar; ikincisi, qaçqınların hüquqi rejimini və eyni zamanda, sığınacaq verən ölkədə onların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən müddəalar; üçüncüsü, Konvensiyanın həyata keçirilməsinə dair müddəalar. Buraya 1967-ci il Protokolu da daxildir.

Şəxs qaçqın kimi o halda tanına bilər ki, o, 1951-ci il Konvensiyasında əks olunmuş müddəaları təmin etmiş olsun. «Qaçqın» anlayışının və qaçqın sayı ilə bilən şəxslər kateqoriyasının təyin olunmasını müəyyən edən Konvensiyanın müddəalarını 3 qrupa bölmək

olar: birincisi, şəxsin qaçqın kimi tanınması üçün onun təmin etməli olduğu meyarlar müəyyən olunur; ikincisi, müəyyən şərtlər sadalanır ki, onların pozulması ilə şəxs artıq qaçqın kimi tanınmır; üçüncüsü, birinci hissədə göstərilən meyarlar təmin edilsə də, şəxsin Konvensiyanın fəaliyyətindən kənar edilməsinə dair səbəblər göstərilir.

Qaçqın rejiminin müəyyən edilməsi üçün meyarlar Konvensiyanın 1-ci maddəsində əks olunmuşdur. Bu maddənin «a» bəlməsinə uyğun olaraq, qaçqın o şəxs hesab olunur ki, 12 may 1926-cı il və 30 iyun 1928-ci il Müqavilələrinə və 28 oktyabr 1933-cü il və 10 fevral 1938-ci il Konvensiyalarına, 14 sentyabr 1939-cu il Protokoluna və Qaçqınların işi üzrə Beynəlxalq Təşkilatın Nizamnaməsinə əsasən qaçqın kimi tanınsın. Konvensiyada qaçqın anlayışına belə tərif verilir: 1951-ci il yanvarın 1-nə kimi baş vermiş hadisələr nəticəsində tam əsaslı qorxu əsasında irqi, dini, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubluğu və siyasi əqidəsinə görə təqib qurbanı olan, vətəndaşı olduğu ölkədən kənarda olan və bu ölkənin müdafiəsindən istifadə edə bilməyən və ya belə bir qorxunun olduğu üçün bu müdafiədən istifadə etmək istəməyən və ya vətəndaşlığı olmayan və bu hadisələr nəticəsində əvvəlki adi yaşayış yerindən kənardə olan və belə bir qorxunun olduğu üçün oraya qayıda bilməyən şəxs qaçqın hesab edilir. «1951-ci il yanvarın 1-nə kimi baş vermiş hadisələr» anlayışı tərifə Konvensiyanın hazırlanması zamanı yalnız göstərilmiş vaxta qədər baş vermiş hadisələrin səbəbi üzündən əksər hökumətlərin razılığı əsasında həmin vaxta və sonra baş vermiş hadisələr nəticəsində qaçqınların vəziyyətinə dair üzərlərinə götürdükləri vəzifələri məhdudlaşdırmaq məqsədilə daxil edilmişdir. 1967-ci il Protokolunun əsas məqsədi 1951-ci il Konvensiyasında «qaçqın» anlayışına verilən tərifdə «1 yanvar 1951-ci ilə qədər baş vermiş hadisələr nəticəsində» və «həmin hadisələr nəticəsində» sözlərinin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Yəni, bu Konvensiyanın tətbiq dairəsi 1 yanvar 1951-ci ildən sonra baş verən hadisələrə və bu müddətlə məhdudlaşmayan hallara da aid edilir.

1951-ci il Konvensiyanın 1-ci maddəsinin «c» bəndində şəxsin qaçqın kimi tanınmaması şərtləri təsbit edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: vətəndaşlığına mənsub olduğu ölkənin müdafiəsindən könüllü surətdə yenidən istifadə etmiş olsun; öz vətəndaşlığından məhrum olduqdan sonra, yenidən könüllü surətdə onu əldə etmiş olsun; yeni vətəndaşlıq əldə etmiş olsun və yeni vətəndaşlığına mənsub olduğu ölkənin himayəsindən istifadə etmiş olsun; təqib

olunmaq qorxusu səbəbindən tərk etdiyi və ya onun hüduqlarından kənara çıxdığı ölkədə könüllü surətdə yenidən yerləşmiş olsun; vətəndaşlığına mənsub olduğu ölkənin müdafiəsindən artıq imtina edə bilməsin, hərgah onun qaçqın kimi tanınmasına səbəb olan amillər artıq mövcud deyildir; müəyyən bir ölkənin vətəndaşlığına malik olmayan bir şəxs kimi, özünün əvvəlki adi yaşayış yerinin mənsub olduğu ölkəyə qayıda bilsin, bir şərtlə ki, onun qaçqın kimi tanınmasına səbəb olan amillər artıq mövcud deyildir. Konvensiyanın I-ci maddəsinin «d» bəndində isə qeyd edilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarından savayı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanlarının və təsisatlarının müdafiə və ya yardımından istifadə edən şəxslərə hazırkı Konvensiyanın müddəaları şamil edilmir.

Qaçqınların hüquqi statusunun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də, iki kateqoriya – «konvension» və «mandatlı» qaçqınların olması ilə bağlıdır. Əgər konvension qaçqınlar sığınacaq verən dövlətdən kömək alırsa, mandatlı qaçqınlar isə bilavasitə QAKİ-nin köməyindən istifadə edirlər. Ancaq, hər iki kateqoriyadan olan qaçqınlar onların müdafiəsinə dair beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan hüquqlardan de-yure istifadə edirlər.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq «qaçqın» anlayışının genişləndirilməsi tendensiyası daha ciddi şəkil almağa başladı. Bu, ayrı-ayrı regionlarda baş vermiş silahlı münaqişələr nəticəsində çoxsaylı qaçqın axınlarının meydana çıxması səbəbi ilə izah edilir. Həmin şəxslər 1951-ci il Konvensiyasının müddəalarının tələblərinə cavab vermədiyindən qaçqın statusu və sığınacaq ala bilmir. Bu isə son nəticədə onların problemlərinin həll edilməməsinə gətirib çıxarır. Artıq Konvensiyada təsbit edilmiş «qaçqın» anlayışının tətbiq dairəsinə aid edilməyən şəxslərə də qaçqın statusunun verilməsi tendensiyası reallaşmağa başlamışdır. 1983-cü ildə Şri-Lankada və 1992-95-ci illərdə keçmiş Yuqoslaviyada və müasir dövrdə Əfqanıstan, İraq, Syerra-Leone və Sudanda baş vermiş silahlı münaqişələr nəticəsində yaranan qaçqın axınları bunu sübut edir. Haqlı olaraq qeyd edilir ki, bütün bu hadisələrin siyasi mahiyyətinə varmadan, müəyyən kateqoriya şəxslərin qaçqın statusunun konvension meyarlarına cavab verməməsinə baxmayaraq, qaçqın kimi qiymətləndirmək olar (A.Y. Yastrebova).

Aİ çərçivəsində 1951-ci il Konvensiyasında təsbit edilmiş «qaçqın» anlayışına uyğun olmayan şəxslər kateqoriyasının (de facto

qaçqınlar) müdafiəsinə dair müddəalar qəbul edilmişdir. De facto qaçqınlar dedikdə, 1951-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan tələblərə cavab verməyən, lakin bu Konvensiyada təsbit edilən anlayışdan daha geniş şəkildə və meyarlarla müəyyən edilən, o cümlədən humanitar mülahizələrinə görə öz daimi yaşayış yerinə qayıda bilməyən şəxslər kateqoriyası başa düşülür. 1951-ci il Konvensiyasında qeyd edilir ki, hazırkı Konvensiyanın müddəaları o şəxslərə şamil edilmir ki, onların haqqında aşağıdakıları güman etməyə ciddi əsaslar vardır: sülhə qarşı cinayət, hərbi cinayət və bəşəriyyətə qarşı cinayətlər törətmişlər; sığınacaq verən dövlətdən (qaçqın qismində bu ölkəyə buraxılana qədər) kənarında qeyri-siyasi xarakterli ağır cinayət törətmişlər; BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd əməlləri törətmişlər.

Bu gün QAKİ-nin mandatına yenidən baxılması üçün kifayət qədər əsas mövcuddur. Daha dəqiq desək, zərurət olduğu təqdirdə ayrı-ayrı şəxslərə beynəlxalq-hüquqi müdafiə təqdim edilməsi və humanitar yardım göstərilməsi üzrə İdarənin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi üçün kifayət qədər əsaslar vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qaçqınlardan başqa, digər kateqoriya əhalini də əhatə edən QAKİ-nin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi İdarənin Nizamnaməsinə zidd deyil və onun mandatına baxılması üçün əsas hesab edilə bilər. QAKİ-nin səmərəli fəaliyyəti üçün bilavasitə dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla, qaçqınların müdafiəsinin regional sistemləri ilə daha sıx əməkdaşlıq həyata keçirilməli və qaçqınların problemləri üzrə əhatəli beynəlxalq saziş qəbul edilməlidir. Bu yolla 1951-ci il Konvensiyasının fəaliyyətindən kənarında qalan şəxslərin müdafiəsini təmin etmək olar. Daha sonra, «qaçqın» anlayışının universal şəkildə müəyyən edilməsi (daha da genişləndirilməsi) müasir dövrdə nəinki qaçqınlara göstərilən praktiki yardımın təkmilləşdirilməsi, həmçinin beynəlxalq hüququn da inkişafı üçün vacibdir. Belə ki, bu məsələ mahiyyət etibarilə insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas istiqamətlərindən və ciddi problemlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, dövlətlər öz ərazilərində sığınacaq verdiyi qaçqınlara münasibətdə milli rejim tətbiq etməlidir, yəni qaçqınlar müvafiq dövlətin vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə etməli və vəzifələr daşmalıdır. Konvensiyanın 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, mövcud Konvensiya əsasında qaçqınlara daha əlverişli hüquqi vəziyyətin verilməsi halı istisna olmaqla, Razılığa gələn Dövlətlər onlara əcnəbilərin istifadə etdikləri ümumi rejim tətbiq edirlər. Dövlətlər müstəqil və ya qarşılıqlı əsaslarla qaçqınların hüquq və

vəzifələrinin dairəsini genişləndirə bilərlər. Bu genişləndirmə ya qaçqınların tərək etdiyi dövlətlə yeni yaşadığı dövlət arasında bağlanmış xüsusi müqavilə ilə, ya da qaçqının yeni yaşadığı dövlətin daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

1951-ci il Konvensiyasının 34-cü maddəsində qaçqınların assimilyasiyası və təbəliyə keçməsi haqqında müddəalar göstərilir. Qeyd edilir ki, Razılığa gələn Dövlətlər qaçqınların assimilyasiya olunmasını və təbəliyə keçməsini mümkün qədər yüngülləşdirəcəklər. Əsasən də, təbəliyə keçmə ilə bağlı sənədləşdirmələri sürətləndirmək və bununla əlaqədar yığılan pulları və xərcləri mümkün qədər azaltmaq üçün onlardan asılı olan hər şeyi edəcəklər.

Qaçqınların rejiminin tənzimlənməsinin konkret sferasını müəyyən edən xüsusi xarakterli müqavilələr də var. 23 noyabr 1957-ci il tarixli Dənizçi qaçqınlar haqqında Haaqa Müqaviləsi onun iştirakçı-dövlətlərinin bayrağı altında üzən gəmilərin heyət üzvləri olan qaçqınların rejimini tənzimləmək məqsədilə hazırlanmışdır. Dənizçi-qaçqınlar probleminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, daşdığı dövlətin bayrağı altında üzən gəmilərə həmin dövlətin ərazisinin bir hissəsi kimi baxılır, bu gəmidə olan qaçqın isə gəminin mənsub olduğu dövlətin vətəndaşı deyil, buna görə də məsələyə universal kontekstdə baxmaq lazımdır. Bu müddəa bir daha qaçqınlar probleminin universal səviyyədə tənzimlənməsini göstərir. Haaqa Müqaviləsində son üç il ərzində bayrağın mənsub olduğu dövlətin gəmisində 600 gün xidmət edən qaçqının Razılığa gələn Dövlət tərəfindən qəbul edilməsi müddəası təsbit edilmişdir. 1951-ci il Konvensiyasının 11-ci maddəsində dənizçi-qaçqınlar haqqında müddəa təsbit edilmişdir. Qeyd edilir ki, Razılığa gələn Dövlətlərdən birinin bayrağı altında üzən gəmilərin ekipajında normal qulluq edən şəxslər qaçqınlardırsa, həmin dövlət öz ərazisində bu şəxslərin məskunlaşmasına və onlara yol sənədlərinin verilməsinə və yaxud onların dövlətin öz ərazisinə və ya digər ölkədə məskunlaşmalarını yüngülləşdirmək məqsədilə həmin qaçqınlara müvəqqəti giriş hüququ verilməsinə xeyirxahlıqla yanaşır.

10.4. Qaçqınların statusunun regional çərçivədə beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi

Qaçqınlarla bağlı problemlərin həllində universal tənzimlənmə mexanizmləri ilə yanaşı, regional mexanizmlər də mühüm yer

tudur. Bu sferada əsasən ayrı-ayrı regionlarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar və həmin regionlar çərçivəsində qəbul edilən beynəlxalq sənədlər xüsusi qeyd edilməlidir. Regional sazişlərdə şəxsin qaçqın kimi tanınmasının meyarları genişləndirilmişdir. Bu mənada qaçqınların statusu ilə bağlı yeni universal sazişin hazırlanması zamanı regional sazişlərdə əks olunan meyarlardan istifadə edilə bilər. Burada əsas məqsəd universal sazişlərin dünyada dəyişən vəziyyətə uyğunlaşmasını həyata keçirməkdir.

Avropa regionunda qaçqınlar problemi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərində Avropaya 30 mindən çox qaçqın gəlmişdirsə, 80-ci illərdə bu rəqəm 100 mini keçmişdir. Qaçqınların təxminən 70%-i Şərqi Avropa dövlətlərindən gəlirdi və Qərbi Avropa dövlətləri onların yerləşdirilməsi işinin öhdəsindən gələ bilmədikdə, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Argentina və s. dövlətlər bu qaçqınlara öz ərazilərində sığınacaq verirdilər. Belə vəziyyət müasir dövrdə Avropa dövlətləri üçün mübahisəli məsələ olan yükün bərabər bölgüsü prinsipinin ilkin forması kimi qiymətləndirilirdi. 1992-ci ildə keçmiş Yuqoslaviyada baş vermiş silahlı münaqişələr nəticəsində Avropada 700 min məcburi miqrant qeydiyyatına alınmışdır.

Ümumiyyətlə, Avropada ən çox qaçqın qəbul edən dövlət Almaniya və Böyük Britaniyadır. Dünyanın əksər regionlarından Qərbi Avropa dövlətlərinə qaçqın axımının səbəbi qaçqın qəbul edən Avropa dövlətlərində qaçqınlar üçün əlverişli əmək, mənzil, həyat şəraiti və digər hüquqların əldə edilməsi imkanının yaradılmasıdır.

Müasir dövrdə Avropada müvafiq problemin tənzimlənməsində İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası bu regionda insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə əsas, başlıca norma kimi çıxış edir. Bu Konvensiyada əks olunan müddəalar öz ölkəsindən didərgin düşən şəxslərə də aid edilir. Konvensiyanın 14-cü maddəsində qeyd edilir ki, Konvensiyada təsbit olunan hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, lərinin rəngi, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya hər hansı digər əlamətlərə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

Avropa Şurası çərçivəsində Qaçqınlara viza verilməsindən mtina haqqında 1959-cu il Avropa Sazişi, Sosial təminat haqqında 1972-ci il Avropa Sazişi kimi sənədlər qəbul edilmişdir. Qaçqınlara viza verilməsindən imtina haqqında Sazişə uyğun olaraq, Razılığa

gələn Tərəflərdən birinin ərazisində qanuni yaşayan qaçqınlar qarşılıqlılıq şərtləri əsasında Sazişin iştirakçısı olan istənilən dövlətdə ölkəyə gəlmə və getmə ilə bağlı viza əldə etmək öhdəliyindən azad dırlar, bir şərtlə ki, onlar Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası ilə verilən keçid sənədlərinə malik olmalıdır. Sosial təminat haqqında 1972-ci il Avropa Sazişi və ona əlavə edilən sazişlərə əsasən hər bir iştirakçı-dövlət öz ərazisində digər iştirakçı-dövlətlərin vətəndaşlarına, o cümlədən qaçqınlara sosial təminat məsələlərində qarşılıqlılıq şərtləri olmadan öz vətəndaşları ilə bərabər rejim tətbiq edir.

Latin Amerikası regionunda da insan hüquqlarının, xüsusilə də qaçqınlar problemləri ilə bağlı bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzalanmışdır. Latin Amerikası sığınacaq verilməsi sahəsində müəyyən təcrübəyə malikdir. Beynəlxalq cinayət hüququ haqqında 1889-cu il Montevideo Müqaviləsi sığınacaq verilməsi ilə bağlı ilk regional müqavilə hesab edilir. Bu Müqavilə ilə sığınacaq hüququndan istifadə edən şəxslərin regional müdafiəsi nəzərdə tutulur. Montevideo Müqaviləsinin 16-cı maddəsi ilə siyasi qaçqınlara davamlı sığınacaq verilir. Müqavilənin 20-ci maddəsində isə siyasi hüquq pozuntularında təqşirləndirilən şəxslərə sığınacaq verilməməsi nəzərdə tutulur. Yuxarıda göstərdiyimiz maddələr qaçqınların müdafiəsinə dair müddəaları da nəzərdə tutur. Bir qədər sonra - 20 fevral 1928-ci ildə Sığınacaq verilməsi zaman riayət edilməli olan normalar haqqında Havana Konvensiyası, 4 avqust 1939-cu ildə Siyasi sığınacaq və qaçqınlar haqqında Montevideo Müqaviləsi 1954-cü il Ərazi sığınacağı və Diplomatik sığınacaq haqqında Karakas konvensiyaları qəbul edilmişdir.

Karakas Konvensiyası sığınacaq verilməsi üzrə dövlətlərin suveren hüquqlarını tanıyır, digər dövlətlərin də bu hüquqlara hörmət etməsini və siyasi motivlərə görə təqib edilən şəxslərin verilməməsi və ölkə ərazisindən çıxarılmamasını təsbit etmişdir.

XX əsrin 80-ci illərində Mərkəzi Amerikada baş verən böhran nəticəsində qaçqınların sayı və problemləri artmış, bir milyon insan öz yaşayış yerini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu hadisə 21 noyabr 1984-cü il tarixli 10 Mərkəzi Amerika dövlətinin iştirakçısı olduğu Kartahena (Kolumbiya) Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Bu Bəyannamədə 1984-cü il noyabr ayının 19-dan 20-ə kimi Kartahena şəhərində keçirilən Mərkəzi Amerika, Meksika və Panamada qaçqınların beynəlxalq müdafiəsi mövzusu üzrə Kollokv

nda qəbul edilmişdir. Bəyannamənin 3-cü hissəsinin 3-cü bəndində 1951-ci il Konvensiyasındakı qaçqın anlayışına əlavə olaraq aşağıdakı anlayışın da daxil edilməsi təklifi təsbit edilmişdir. Belə ki, ümumi toraklıq, xarici təcavüz, daxili münaqişələr, insan hüquqlarının kütəvi şəkildə pozulması və ictimai qaydanı ciddi şəkildə pozan digər vəziyyət nəticəsində öz ölkəsini, onların həyatı, təhlükəsizliyi və zadlığına təhlükə yaradan zaman tərk edən şəxslər qaçqın hesab olunur. Kartahena Bəyannaməsi Mərkəzi Amerika qaçqınları ilə əftarın hüquqi əsasları, məcburi qaytarılmanın qadağan edilməsi prinsipi, qaçqınların inteqrasiyası kimi məsələləri tənzimləyir.

1987-ci ildə Salvador, Qvatemala, Nikaraqua, Kosta-Rika və Meksikanın dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə Eskipulas şəhərində keçirilmiş regional konfransda əsas müzakirə obyektinə məcburi köçkünlərin vəziyyəti və region dövlətlərinin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı məsələlər olmuşdur. Müqavilədə məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsi ilə bağlı problemlərin həlli variantları, ədalət və səfətlə mübarizə, torpaq çatışmazlığı, iqtisadi və sosial proqramların işlənilməsi və hazırlanması və qəbuluna dair müddəalar öz əksini tapmışdır. 1989-cu ildə Qvatemalada Mərkəzi Amerika qaçqınlarının problemlərinin həlli üzrə Beynəlxalq Konfrans (SİREFKA) keçirilmişdir. Konfransın yekununda Salvador, Qvatemala, Nikaraqua, Kosta-Rika və Meksikanın birgə iştirakı ilə üç il müddətinə zərər tutulan QAKİ və BMT-nin İnkişaf Proqramının köməyi ilə 10 milyon qaçqın və məcburi köçkün probleminin həlli ilə bağlı razılaşdırılmış Fəaliyyət Planı qəbul edildi. Planda üç blok məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan birincisi repatriasiya edilən şəxslərin məsələlərinə dair proqram; ikincisi, qaçqınlara yardımla bağlı proqram; üçüncüsü, məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair proqram idi.

Ən çox sayda qaçqına malik olan dövlətlər Asiya qitəsində yerləşir. Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərindən olan Hindistan, Çin, Pakistan, Banqladeş və Vyetnamda müvafiq məsələ özünü daha çox büruzə verir. Asiya-Sakit Okean regionu isə insan hüquqlarının dafiası üzrə özünün xüsusi sistemi olmayan yeganə regiondur. Bu regionda müvafiq mexanizmin olmamasının digər bir səbəbi regionun işliyi və qeyri-həmcinsliyidir. Regionda beynəlxalq təşkilatı mexanizmlərin zəifliyi və ya ümumiyyətlə olmaması, insan hüquqlarının qorunmasında kifayət qədər qənaətbəxş deyildir. Bu sahədə bəzi təşkilatlar isə bilavasitə digər istiqamətlərdə ixtisaslaşır. Belə ki, Cənub-

Şərqi Asiya dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN) insan hüquqlarının və ya qaçqınların və məcburi köçkünlərin müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyətində ehtəs bir ciddi addım atmamışdır. Bu təşkilatın əsas fəaliyyət region dövlətlərinin iqtisadi əməkdaşlığını yaratmaqdır.

Asiya qitəsində bir çox münaqişələrin mənbəyi olan və müsəlman dövlətlərinin daha çox yerləşdiyi Yaxın Şərq regionu qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarının daha çox pozulduğu regionlardan biridir. 1981-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumislam Bəyannaməsi, 1990-cı il İslamda insan hüquqları haqqında Qahirə Bəyannaməsi, 1994-cü il İnsan hüquqları haqqında Ərəb Xartiyası bu tip sənədlərdəndir. 1981-ci il İnsan Hüquqları haqqında Ümumislam Bəyannaməsinin girişində qeyd edilir ki, bütün insanlar bərabər olacaq və heç kəs digərindən üstün ola bilməz və ya dinin dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə və mənşəyinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməz. Bu hissədə qaçqınlara dair birbaşa müddəalar olmasa da, dolay yolla, yəni yuxarıda göstərilən maddənin sonunda qeyd edildiyi kimi, «heç kim mənşəyinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməz» müddəası qaçqınların gəldiyi dövlətdə ayrı-seçkiliyə məruz qalmaması kimi şərh edilə bilər. Bəyannamənin 9-cu maddəsində işə sığınacaq hüququ nəzərdə tutulur. Bu maddədə qeyd edilir ki, Məkkədə yerləşən mühafizə olunan məscid bütün müsəlmanlar üçün sığınacaq yeridir. Bəyannamədə həmçinin yaşamaq hüququ, ədalətli məhkəmə baxışı, işgəncələrin qadağan edilməsi, vətəndan azadlığı, təhsil, dövlət işlərində iştirak və s. kimi hüquq azadlıqlar elan edilir.

Ümumiyyətlə, Yaxın Şərq regionunda ən böyük qaçqın axını Ərəb-İsrail müharibəsi nəticəsində yaranmışdır. BMT Fəal Məclisinin 1949-cu il 302 (IV) sayılı Qətnaməsilə BMT-nin Fələst qaçqınlarına yardım göstərən Yaxın Şərq Agentliyi (BAPOR) qurulmuşdur. Agentliyin fəaliyyət dairəsinə Livan, Suriya, İordaniya, Misir, Qəzza bölgəsi daxildir. Müasir dövrdə BAPOR-un qeydiatında 4 milyona yaxın fələstinli qaçqın var. Agentliyin zəif cəllərindən biri onun qaçqınlara yalnız humanitar yardım göstərni ilə məhdudlaşmasındadır.

İnsan hüquqları ilə bağlı problemlərin daim artdığı və qaçqınların sayının ən çox olduğu regionlardan biri Afrikadır. QANIN məlumatlarına görə Afrikada 4,5 milyon qaçqın vardır. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri Afrika dövlətlərinin siyasi və iqtisadi hətdən qeyri-sabitliyi, uzun müddət müstəmləkəçilik altında olma

aclıq, çoxsaylı hərbi toqquşmalar, etnik, dini, ərazi və milli münaqişələrdir. Qeyd edilir ki, Afrikada qaçqın probleminin yaranmasının 37,5%-ni hərbi əməliyyatlar təşkil edir. Bəzi müəlliflərin fikrinə, Afrikada qaçqın probleminin yaranmasının əsas səbəbləri, ilk növbədə, etnik və dini münaqişələr, birbaşa genosid; ikincisi, regional qeyri-sabitlik, vətəndaş müharibələri, sərhədyanı və hərbi münaqişələr (burada əsas yeri Böyük Göllər ətrafında gedən münaqişələr tutur); üçüncüsü, təbii fəlakət və bunun nəticəsində ekoloji vəziyyətin korlanmasıdır. Afrikada ən çox qaçqın qəbul edən dövlətlər Zair, Qvineya, Sudan, Efiopiya, Tanzaniya, ən çox qaçqın göndərən lövlətlər isə Ruanda, Liberiya, Somali, Eritreya və Syerra-Leone-dir. Afrika qaçqınlarının qitədən kənarında ən çox üz tutduğu dövlətlər Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ və Ərəbistan arımadasında yerləşən varlı ərəb dövlətləridir (Səudiyyə Ərəbistanı, Cüveyt, Yəmən, BƏƏ).

Afrikada müvafiq məsələ ilə bağlı əsas sazişlər 10 sentyabr 1969-cu il tarixli Qaçqınların problemlərinin konkret aspektlərini tənzimləyən Konvensiya və 1981-ci il tarixli İnsan və xalqlar hüququ haqqında Afrika Xartiyasıdır. 1969-cu il Konvensiyasında qaçqına anlayış verilirəkən, 1951-ci il Konvensiyasının formulu əsas götürülmüşdür. Bu Konvensiya qaçqın anlayışına şəxsi öz ölkəsini tərk edib, qaçqın olmağa məcbur edə biləcək yeni elementlər əlavə etmişdir. Bu elementlərə xarici təcavüz, işğal, xarici hökmranlıq və dövlətin müəyyən bir hissədə, yaxud bütün ölkədə ümumi qaynı ciddi şəkildə poza biləcək hadisələr aiddir. Konvensiyanın ruri şərtlərindən biri odur ki, Konvensiya qaçqınların yalnız hüquqlarını deyil, həmçinin onları qəbul edən dövlətə münasibətdə zifələrini də müəyyən edir. Burada qaçqınlardan nəinki həmin dövlətin qanunlarına əməl etmə, eyni zamanda Afrika Birliyi Təşkilatı (2001-ci ildən sonra Afrika İttifaqı) üzvlərinə yönəlmiş hər hansı tərribatçılıq fəaliyyətindən çəkinmək tələb edilirdi. Əgər qaçqın bu tələblərə əməl etməzsə, ona münasibətdə sığınacaq hüququnun verilməsindən imtina edilə bilər.

1969-cu il Konvensiyasında qaçqın anlayışına belə tərif verilir: müvafiq şəxsin vətəndaşı olduğu və ya mənşə ölkəsinin bütün ya müəyyən hissəsində xarici təcavüz, işğal, xarici hökmranlıq və məcburi qaydanı ciddi surətdə pozan hadisə nəticəsində öz daimi yaşayış yerini tərk edən və başqa dövlətdə sığınacaq axtaran şəxslərdir. Qaçqın hesab olunur. Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin ərazisində

yaşayan qaçqınlar Təşkilatın üzvü olan digər dövlətlərə qarşı təcavüz həyata keçirməməli, silah işlətməməli və kəşfiyyat işləri ilə məşğul olmamalıdır. Konvensiyanın vacib müddəalarından biri də odur ki, bu Konvensiya qaçqınlar probleminə humanitar yanaşmanın vacibliyini bəyan edir. Konvensiyada qeyd edilir ki, qaçqınların sığınacaq verilməsi dinc və humanitar aktdır. Bu, həmçinin Afrika İttifaqının üzv-dövlətləri tərəfindən qeyri-dostcasına addım kimi qiymətləndirilməməlidir.

Afrika qitəsində qaçqınların hüquqlarının qorunması sferasında beynəlxalq konfranslar da böyük rol oynayır. 1979-cu il may ayında Aruşa şəhərində (Tanzaniyada) Afrika qaçqınlarının vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə Panafrika Konfransı keçirilmişdir. Konfransın gündəliyində ümumi və xüsusi xarakterli problemlərin geniş dairəsi əks olunmuşdur. Buraya sığınacaq və qaçqınlar anlayışı, onların statusunun müəyyən edilməsi məsələləri də daxil edilmişdir. Konfrans gedişində həmçinin verməmə (*non-expulsion*) prinsipi əsas müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Afrikada uşaqların hüquqları və rifahı haqqında 1990-cı Konvensiyanın 13-cü maddəsi valideyn və ya qanuni nümayəndələri olmayan qaçqın-uşaqların xüsusi vəziyyətinə dair qeyd-şərtləri nəzərdə tutur.

Afrika qitəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin müdafiəsi ilə bağlı əsas beynəlxalq-təşkilati mexanizm Afrika İttifaqıdır. Afrika İttifaqı müvafiq problemin həllində QAKİ ilə əməkdaşlıq edir. QAKİ-nin Afrikada ilk bölməsi 1953-cü ildə Qahirə şəhərində təşkil edilmişdir. Müasir dövrdə QAKİ-nin Afrikanın 42 dövlətində 11 bölməsi fəaliyyət göstərir. Afrikada qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım və onların sosial, iqtisadi, səhiyyə və mədəni problemləri ilə bağlı fəaliyyətdə YUNESKO, YUNİSEF və FAO aktiv rol oynayır. 1967-ci ildə ABT çərçivəsində Qaçqınların problemləri ilə məşğul olan Komitə yaradılmışdır. Bir qədər sonra Komitə ABT-nin daimi institutu olan Qaçqınların təhsil və iş düzəlməsi Bürosuna çevrilmişdir.

Müasir dövrdə Afrikada qaçqın düşərgələrinə hərbi birləşmələrin sayının artması da müşahidə olunur. Belə ki, 13 avqust 2004-cü ildə Burundinin paytaxtı Bujumbura yaxınlığında Konqo Demokratik Respublikasından gəlmiş 1700 tutsi qaçqınının yığılması nəticəsində Qatumba düşərgəsinə hərbi təcavüz edilmiş və nəticədə 12 nəfər həlak olmuşdur. BMT Təhlükəsizlik Şurası bu məsələni kütləvi qətl kimi qiymətləndirmiş, Burundi və Konqo hökumətlərini bu iş

məsuliyyət daşıyan şəxsləri həbs və mühakimə etməyə çağırmışdır.

10.5. Dövlətdaxili qanunvericilik və qaçqınların hüquqi statusu məsələləri

Hazırda 141 dövlət Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyasının iştirakçısıdır. Bütün bunlar qaçqınlar probleminin universallığının göstəriciləridir, lakin müvafiq məsələ ilə bağlı beynəlxalq-hüquqi normaların realizəsi məqsədilə həmin normaların dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiyası qaçqınlarla bağlı problemlərin beynəlxalq xarakterə malik olması ilə yanaşı, dövlətdaxili hüquqdan da kənar qalmadığını göstərir.

Dünyada ən güclü miqrasiya axını olan dövlətlərdən biri ABŞ-dır. Məhz bu səbəbdən ABŞ-da qaçqınlar, sığınacaq axtaran şəxslər, miqrantlar və apatridlərlə bağlı məsələlər ciddi problemlərdən hesab edilir. ABŞ-da qaçqınlarla bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsində əsas dövlətdaxili normativ aktlar 1980-ci və 1990-cı il tarixli qanunlardır. 17 mart 1980-ci il tarixli «Qaçqınlar haqqında» Qanuna əsasən milliyyət baxımından mənsub olduğu dövlətdən kənar yaşayan və ya vətəndaşlığı olmayan və son vaxtlar yaşadığı yerdən kənar olan, irqinə, dininə, milliyyətinə, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna, həmçinin siyasi əqidəsinə görə tam əsaslandırılmış təqib qorxusuna məruz qalacağı səbəbinə görə bu dövlətin nüdafəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, bu dövlətə qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən istənilən şəxs qaçqın hesab edilir.

«Qaçqınlar haqqında» 1990-cı il Qanununda isə qaçqına bəzə tərif verilir: öz ölkəsinin sərhədlərindən və ya daimi yaşayış yerindən kənar, həmçinin ABŞ sərhədlərindən kənar olan şəxs qaçqın hesab olunur. Bəzən bu kateqoriyaya öz ölkəsinin ərazisində olan və həmçinin öz daimi yaşayış yerinə irimiqyashlı təbii fəlakət nəticəsində qayıda bilməyən şəxslər də aid edilir.

30 sentyabr 1996-cı il tarixli «Qeyri-qanuni miqrasiya ilə əlaqədar və immiqrantların məsuliyyəti haqqında» Qanun qaçqınların hüquqi vəziyyətini tənzimləyən əvvəlki qanunlardan (1980-ci və 1990-cı il qanunları) fərqli olaraq bəzi yeniliklər etmişdir. Qanun həmçinin çoxsaylı qaçqın axını ilə əlaqədar məhkəmədən kənar vəzifəni qaydada siyasi sığınacaq verilməsi ilə bağlı ərizələrə baxıl-

ması funksiyalarına malik olan xüsusi immiqrasiya xidmətlərinin (Asylum Officers) yaradılmasını da nəzərdə tutur.

ABŞ-da sığınacaq verilməsi, qaçqın statusu və miqrasiya məsələləri üzrə dövlət siyasətinin müəyyən edilməsində Prezidentin səlahiyyətləri genişdir. Məhz onun səlahiyyətləri ilə ölkəyə müxtəlif dövlətlərdən gələn qaçqınların sayı, qaçqınların ölkəyə gəlmə və getmə qaydaları müəyyən olunur. ABŞ-da nazirlər səviyyəsində qaçqınlarla bağlı məsələlərin həllində Dövlət Departamenti, Ədliyyə Nazirliyi, Səhiyyə və Sosial Xidmət nazirlikləri məşğul olur. Dövlət Departamentində İnsan Hüquqları və Humanitar Büronun tərkibində qaçqınlar və miqrasiya məsələləri ilə məşğul olan xüsusi bölmə fəaliyyət göstərir.

RF-də qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı problem aktual məsələlərdəndir. RF-də müvafiq məsələ ilə bağlı əsas qanunvericilik aktı 1993-cü il tarixli «Qaçqınlar haqqında» Federal Qanundur. Qanunun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, RF vətəndaşı olmayan və tam əsaslandırılmış təhlükə ilə irqinə, dininə, vətəndaşlığına, milliyətinə, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə vətəndaşı olduğu ölkədən kənarında olan, bu dövlətin müdafiəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən və ya müəyyən bir vətəndaşlığı olmayan və daimi yaşayış yerində yuxarıda göstərilən təhlükələrə məruz qalaraq bu ölkəyə qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxs qaçqın hesab olunur. 1993-cü il Qanunu müvafiq problemin hüquqi tənzimlənməsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Sonradan - 1997-ci ildə Qanuna bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. 1997-ci il «Qaçqınlar haqqında» Federal Qanunun 2-ci maddəsində müvafiq Qanunun fəaliyyət sferasına daxil olmayan şəxslər kateqoriyası göstərilmişdir.

Rusiyada qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi sferasında əsas fəaliyyəti RF Prezidentinin 14 iyun 1992-ci il tarixli «Rusiya Federal Miqrasiya Xidməti haqqında» Fərmanı ilə təsis edilmiş Federal Miqrasiya Xidməti həyata keçirir. Bununla yanaşı, RF-nin müvafiq dövlətdə yerləşən konsulluq idarələri və Federal Miqrasiya Xidmətinin ərazi orqanları da müvafiq sahədə müəyyən rola malikdir. Belə ki, şəxs qaçqın statusu alması ilə bağlı ərizəsini sərhədyanı nəzarət məntəqələrinə, RF-nin müvafiq dövlətdə yerləşən konsulluq idarələrinə, o cümlədən Federal Miqrasiya Xidmətinin immiqrasiya nəzarəti və ərazi orqanlarına təqdim etməlidir.

Müasir dövrdə qaçqınların ən çox sığınacaq aldığı dövlətlərdən biri Almaniyadır (2006-cı ildə Almaniya 2,1 min qaçqına sığınacaq vermişdir). Almaniyada qaçqınlar problemi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və üç əsas məqamı özündə əks etdirir. Bunlar qaçqınların hüquqi statusu, yerdəyişmə azadlığı və qeydiyyat qaydasıdır. Almaniya Aİ-nin digər dövlətləri ilə birgə qaçqınlar probleminin vahid həllinə cəhd göstərir, ona görə də bu sferada qəbul edilən normativ aktlar uzunmüddətli xarakter daşıyır və Şengen Sazişinin iştirakçı-dövlətlərinin miqrasiya siyasətinə uyğunlaşdırılmışdır.

Almaniyada müvafiq məsələ ilə bağlı əsas mexanizm «Əcnəbilər haqqında» 1965-ci, 1990-cı və 1993-cü il tarixli qanunlarıdır. Almaniyada qaçqınların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi və sığınacaq verilməsi ilə bağlı fəaliyyəti Qaçqınların Tanınması üzrə Federal Büro həyata keçirir. «Əcnəbilər haqqında» 1965-ci il Qanununun 30-cu maddəsinə əsasən əcnəbiyə sığınacaq verilməsi və ya imtina edilməsi məsələsinə Tanınma üzrə Federal Büro baxır.

1993-cü il «Əcnəbilər haqqında» Qanuna edilən dəyişikliyə əsasən vətəndaş müharibələri nəticəsində öz mənşə dövlətlərini tərk etməyə məcbur olan qaçqınlar üçün xüsusi status müəyyən edilmişdir. Lakin bu status yalnız bir dəfə, 1999-cu ildə Kosovodan olan qaçqınlara münasibətdə ad hoc status kimi tətbiq edilmişdir.

Bu statusun mahiyyəti müvəqqəti müdafiənin göstərilməsi ilə bağlı idi. Almaniyada Kosovo albanları istisna olmaqla, keçmiş Yuqoslaviyadan olan qaçqınlara Almaniya ərazisində qanuni yaşamaq hüququ verməyən, lakin ölkə ərazisindən çıxarılmadan (non-refoulement) müdafiə edən xüsusi status verilmişdir.

Qaçqınlarla bağlı məsələlərin aktualıq kəsb etdiyi Avropa dövlətlərindən biri də Fransadır. Fransada qaçqınların hüquqi statusu ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində əsas mexanizmlər 1951-ci il Konvensiyası və müvafiq problemlə bağlı qəbul edilmiş dövlətdaxili normativ aktlardır. «Qaçqın və Apatridlərin Müdafiəsi üzrə Fransa İdarəsinin təsis edilməsi haqqında» 1952-ci il Qanununda göstərilir ki, qaçqınlar kateqoriyasına adicəkilən İdarənin fəaliyyət sferasına, QAKİ-nin mandatına və 1951-ci il Konvensiyasının 1-ci maddəsində göstərilən əlamətlərə cavab verən şəxslər daxildir.

Fransada qaçqınların hüquqi statusunun tənzimlənməsi, şəxsə qaçqın statusu və sığınacaq verilməsi, qaçqınlara müvəqqəti müdafiə verilməsi və s. bu kimi məsələləri Qaçqın və Apatridlərin Müdafiəsi üzrə Fransa İdarəsi həyata keçirir.

İspaniyada qaçqınlar və sığınacaq axtaran şəxslərlə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində mühüm yer tutan dövlətdaxili normativ-hüquqi akt kimi 1984-cü il «Sığınacaq haqqında» Qanun qaçqınlara humanitar əsaslarla İspaniya ərazisində sığınacaq verilməsini təsbit edir.

Bu müddəanın əsasını 1978-ci il İspaniya Konstitusiyasının 13-cü maddəsi təşkil edir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, qanun digər dövlətlərin vətəndaşlarının və apatridlərin İspaniyada sığınacaq hüququndan istifadə şərtlərini müəyyən edir. İspaniyada qaçqın statusu və sığınacaq verilməsi məsələləri ilə 1992-ci ildə təsis edilmiş Qaçqınların işi üzrə Birləşmiş İdarə məşğul olur. İspaniya Konstitusiyasına və müvafiq məsələ ilə bağlı qanunvericiliyə əsasən qaçqın statusu alan şəxslər ispan vətəndaşları ilə bərabər hüquq və azadlıqlardan istifadə edirlər.

Avropada qaçqın və miqrantların ən çox can atdığı dövlətlərdən biri də İsveçrədir. İsveçrədə müvafiq sferadakı münasibətlər 1979-cu il tarixli «Sığınacaq verilməsi haqqında» Qanunla tənzimlənir. Qanunda qaçqın anlayışına fərqli şəkildə yanaşılır və qeyd edilir ki, öz mənşə ölkəsində və ya daimi yaşayış yerində ciddi ziyan vurulması təhlükəsinə və ya əsaslı şəkildə irqinə, dininə, milliyyətinə, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və siyasi əqidəsinə görə bu təhlükəyə məruz qalan əcnəbilər qaçqın hesab edilir. Ciddi ziyan dedikdə, həyata, şəxsi toxunulmazlığa və ya azadlığa təhlükə və dözülməz psixoloji təsir tədbirləri nəzərdə tutulur. İsveçrədə qaçqınların hüquqi statusu ilə bağlı problemlərin həllində əsas orqan Qaçqınların işi üzrə Federal İdarədir. İdarə qaçqın statusu verilməsi, ölkə ərazisində sığınacaq verilməsi ilə bağlı ərizələrə baxılması üzrə fəaliyyəti həyata keçirir.

Ukraynada qaçqınların hüquqi vəziyyəti ilə bağlı əsas dövlətdaxili normativ akt «Qaçqınlar haqqında» 21 iyun 2001-ci il tarixli Qanundur. Bu Qanunun 1-ci maddəsində qaçqına Ukraynanın vətəndaşı olmayan və tam əsaslandırılmış təhlükə ilə irqinə, dininə, vətəndaşlığına, milliyyətinə, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə vətəndaşı olduğu ölkədən kənarında olan, bu dövlətin müdafiəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən və yaxud müəyyən bir vətəndaşlığı olmayan və daimi yaşayış yerində yuxarıda göstərilən təhlükələrə məruz qalaraq bu ölkəyə qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxs kimi anlayış verir.

Qanunda, həmçinin qaçqın statusunun verilməsi, qaçqın statusundan məhrumetmə, bu prosedurun həyata keçirilməsinə mə-

hükümə nəzarəti, qaçqınların beynəlxalq müdafiəsinin əsasını təşkil edən non-refoulement (çıxarılmama) prinsipi (maddə 3), həmçinin qaçqınların hüquq və vəzifələri ilə bağlı müddəalar da təsbit edilir. Şəxs qaçqın statusu aldıqdan sonra bütün sosial və iqtisadi hüquqlardan istifadə edir.

Ukraynada qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı fəaliyyətin həyata keçirilməsində Millətlər və Miqrasiya üzrə Dövlət Komitəsi əsas rol oynayır.

Qaçqınlarla bağlı problemlərin həlli Respublikamızda da ən vacib məsələlərdən biridir. Müvafiq problemin hüquqi tənzimlənməsində AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və dövlətdaxili qanunvericilik əsas rol oynayır (AR 1992-ci ildə 1951-ci il Konvensiyasına qoşulmuşdur). Universal beynəlxalq təşkilat kimi, BMT-nin qaçqın və məcburi köçkünlər problemi ilə bağlı Azərbaycandakı fəaliyyətinin iki istiqamətini fərqləndirmək lazımdır. Birinci istiqamət birbaşa humanitar yardımın göstərilməsinə, ikinci istiqamət isə humanitar yardımın qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin tədricən tam aradan qaldırılmasına yönəlməsi ilə bağlıdır.

Qaçqınların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsində əsas dövlətdaxili normativ akt 21 may 1999-cu il tarixli «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» AR Qanunudur. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən «qaçqın» AR vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barədə tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb, oxşar hallar nəticəsində əvvəllər adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir. Qanunun 1-ci maddəsində «məcburi köçkün» anlayışı da tanınır və ona belə bir tərif verilir: məcburi köçkün AR ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir.

1999-cu il Qanununda çıxarılmama və verməmə prinsipləri təsbit edilmişdir. Qanunun 5-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Qanunun 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilmiş səbəblərə görə qaçqın onun həyat və ya azadlığına təhlükə gözləyən ölkəyə heç bir halda göndərilmir və ya məcburi qaytarılmır. 15-ci maddəyə əsasən

qaçqın statusundan məhrum etmək, qaçqını, eləcə də qaçqın statusu istəyən şəxsi başqa ölkəyə göndərmək, vermək və ya məcburən qaytarmaq barəsində qərarı məhkəmə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müraciəti əsasında qəbul edir.

Adıçəkilən Qanunun 6-cı maddəsi qaçqınların hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Qeyd edilir ki, AR Konstitusiyasında, bu Qanunda və digər qanunvericilik aktlarında başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, qaçqınlar AR vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarından istifadə edir, onlarla eyni vəzifələri daşıyırlar. Bununla da, qaçqınlara milli rejim tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, AR-də qaçqın statusu almaq üçün şəxs Daxili İşlər Nazirliyi və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin struktur bölmələri və yerli icra hakimiyyəti orqanları vasitəsilə Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinə müraciət etməlidir. Müasir dövrdə Komitəyə müraciət edənlər arasında əfqan qaçqınları üstünlük təşkil edir.

Respublikamızda qeyd edilən Qanunla yanaşı, bir sıra dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar da qəbul edilmişdir. Məsələn, «Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» 21 may 1999-cu il tarixli AR Qanunu, «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında» AR Prezidentinin 8 iyul 1999-cu il tarixli Fərmanı, 13 noyabr 2000-ci ildə AR Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Qaçqın statusunun verilməsi haqqında ərizələrə baxılması Qaydası» və s.

«Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» 21 may 1999-cu il tarixli AR Qanununun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, xarici hərbi təcavüz, müəyyən ərazilərin işğalı və ya mütəmadi atəş altında saxlanması nəticəsində AR ərazisində daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olub, ölkə hüdudlarında başqa yerə köçmüş şəxslər bu Qanunun məqsədləri üçün məcburi köçkün hesab olunurlar.

FƏSİL XI

ƏMƏKÇİ-MİQRANTLARIN STATUSUNUN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

11.1. Əməkçi-miqrantların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümum-nəzəri və normativ-hüquqi əsasları

Özündə milyonlarla insanı və çoxsaylı dövlətləri birləşdirən əmək miqrasiyasının miqyasını və əhəmiyyətini nəzərə alaraq beynəlxalq ictimaiyyət əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsini təmin edəcək və bu sahədə dövlətlərin mövqelərinin razılaşdırılmasına yardım göstərəcək normaların yaradılmasına çalışır. Bu sahədə əməkdaşlıq universal, regional və ikitərəfli çərçivədə inkişaf etdirilir. Daha sonra, dövlətlər əməkçilərin beynəlxalq miqrasiyası üçün normal, ədalətli və humanist şərtlərin müəyyən edilməsi zamanı nəinki öz əmək resurslarını və tələbatlarını nəzərə alırlar, həmçinin əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin sosial, iqtisadi mədəni, mülki və digər hüquqlarının qorunmasına, o cümlədən belə miqrasiyanın müvafiq cəmiyyət üçün nəticələrinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Beynəlxalq əmək miqrasiyası XX əsrin II yarısından başlayaraq global xarakter kəsb etmiş, dövlətlərarası sosial transformasiyanın və inkişafın əsas amilinə çevrilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində isə beynəlxalq əmək miqrasiyası müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil edən dünya dövlətlərinin ictimai həyatının ən mürəkkəb elementlərindən birinə çevrilmiş, əmtəə, xidmət və kapitalın hərəkəti ilə yanaşı, beynəlxalq miqyasda aparıcı amillərindən biri olmuşdur.

Əmək miqrasiyası dedikdə, əmək qabiliyyətli əhəlinin əmək fəaliyyətinin bitməsindən sonra geriye qayıtmaq şərtilə, yaşayış məntəqələri arası yerdəyişməsi prosesi başa düşülür. Yəni, əmək miqrasiyası – müəyyən ərazidə daimi yaşayan insanların qanuni

əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə həmin ərazidən digər əraziyə (dövlətə) könüllü olaraq yerdəyişməsinə bildirir. Beynəlxalq əmək miqrasiyası dövlətlərin əcnəbi işçiləri öz ərazisində işə cəlb etməsi və öz vətəndaşlarını digər dövlətlərə işə göndərməsi ilə əlaqədardır.

Əmək miqrasiyasının əsasında iqtisadi motivlər və səbəblər durur. Statistika göstərir ki, «əmək miqrasiyası» məfhumu bütün dövlətlərdə iqtisadiyyata və sosial sferalara təsir göstərir ki, bu da miqrasiyanın artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, hesablamalara görə, XX əsrin son onilliyinin əvvəllərində artıq 45 mln.-dan çox əməkçi-miqrant mövcud idi, onların ailə üzvlərini də nəzərə alsaq, bu rəqəm 80-97 mln.-a çatırdı. Hazırda isə yalnız qanuni miqrantların sayı 100-150 milyon nəfərdir.

Beynəlxalq əmək miqrasiyası həm miqrasiyanın mənbə ölkələrinin, həm də qəbul edən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına ziddiyyətli təsir göstərir. Belə ki, işçi qüvvəsi qəbul edən ölkələr onlardan özlərinin istehsal qüvvələrinin inkişaf amili kimi istifadə edirlər. Bir tərəfdən, immiqrantlar yeni təcrübə, biliklər və adətlər gətirə bilərlər. Məsələn, ABŞ, Kanada və Avstraliya immiqrasiya nəticəsində yaranmış ölkələrdir. Digər ölkələrə immiqrantlar bütövlükdə ayırı-ayrı sahələrin iqtisadi inkişafına dinamizm gətirir. Digər tərəfdən, immiqrantlar daha çox ağır sahələrdə, həmçinin yerli əhalinin maraq göstərmədiyi digər sahələrdə çalışırlar.

Dövlətlərin əmək miqrasiyasından gəlirlərinə gəldikdə isə bu, heç də bütün dövlətlərdə eyni olmur və bəzən bu miqrasiya neqativ nəticələrə də gətirib çıxarır. Bu isə daha çox inkişaf etmiş ölkələrin nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrlə sərhədlərə və miqrasiya əlaqələrinə malik olmaları ilə əlaqədardır. Məsələn, ABŞ və Meksika, AFR və Türkiyə və s. Belə yaxın münasibətlər nəinki leqal miqrasiya, həmçinin qeyri-leqal miqrasiya axınlarına gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq, əcnəbi işçi qüvvəsinin idxalı siyasətini bir çox iqtisadçılar dəstəkləyirlər.

Əmək miqrasiyası işçi qüvvəsi ixrac edən ölkələr üçün bir sıra neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, ölkə alimlərinin 1/3 hissəsi xarici dövlətlərdə işlədiyindən RF hər il 60 mlrd. dollar itirir. Bununla bərabər, bir sıra ölkələr də vardır ki, bunlar işçi qüvvəsinin ixracı üzrə ixtisaslaşmışlar. Belə ölkələrə misal olaraq keçmiş Yuqoslaviya respublikalarını, Misir, Pakistan, Hindistan, Türkiyə, İordaniya, Yəmən və s. ölkələri göstərmək olar. Bu ölkələrin əksəriyyə-

tində işçi qüvvəsinin ixracından əldə olunan gəlirlər xarici ticarətdən, turizmdən və digər sahələrdən əldə olunan gəlirlərin həcmi üstələyir. Belə ki, əməkçi-miqrantların xarici valyuta göndərmələri işçi qüvvəsi ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Bu göndərmələr ölkənin gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil etməklə, dövlətdaxili maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Remittans adlanan bu göndərmələrin həcmi ildə 233 mlrd. dollar təşkil edir. Həcminə görə, daha çox remittans göndərilən ölkələr sırasında isə Səudiyyə Ərəbistanı (16 mlrd.), ABŞ (12 mlrd.), Almaniya (5,3 mlrd.), Fransa (2 mlrd.) və Böyük Britaniya (1 mlrd.) çıxış edir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, əmək miqrasiyasının işçi qüvvəsi ixrac edən ölkələr üçün də mübahisəedilməz üstünlükləri vardır. Belə ki: daha az istehsal xərcləri rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur; immiqrant olduğu ölkədəki dəyəri yarıdaraq özü mal və xidmətlərdən istifadə edir və bununla da əlavə məşğulluğu təmin etməklə yüksək effektivlik yaradır; yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin idxalı müəssisələrin formalaşmasına iqtisadi vasitələrə qənaət etmək imkanı verir; xaricilərin əməyindən istifadə olunması nəticəsində əmək bazarının elastikliyi artır; bir çox ölkələrdə miqrantlar böhran və işsizlik zamanı müəyyən amortizator kimi çıxış edirlər; sənaye ölkələrində doğumun aşağı səviyyəsi olduqda və işçilərin sayının azaldığı halda immiqrantlar vasitəsilə pensiya və sosial proqramları lazımı səviyyədə saxlamağa çalışırlar.

Bütövlükdə, beynəlxalq əmək miqrasiyasına şərait yaradan bir neçə səbəb göstərmək olar. Birincisi, dünya dövlətlərinin iqtisadi inkişafında qeyri-bərabərlik və ayrı-ayrı ölkələrdə gəlirlərin və imkanların bərabər olmaması (xüsusilə, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında). Beynəlxalq əmək miqrasiyasına təsir edən ikinci səbəb dünya üzrə əhalinin paylanmasındakı tarazsızlıqdır. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə müəyyən sahələrdə işçi qüvvəsi çatışmazlığı olan halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsi artıqlığı yaranmışdır. Məsələn, Fransada tikintidə çalışanların 25%-ni, avtomobil istehsalında çalışanların 33%-ni, Belçikada mədən fəhlələrinin 50%-ni, İsveçrədə bütün tikinti sahələrində çalışanların 40%-ni emiqrantlar təşkil edirlər. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə əhalinin əksər hissəsi işsizlikdən əziyyət çəkir.

Beləliklə, beynəlxalq əmək miqrasiyası artıq bir sıra dövlətlərin daxili həyatının və əsaslı hüquqi tənzimləmənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Lakin müasir beynəlxalq hüquq hər bir

şəxsin istənilən ölkəni tərk etmək hüququnu tanımaqla və dövlətlərin üzərinə həmin şəxslərin onların ərazisindən getmələrinə icazə vermək öhdəliyi qoymaqla yanaşı, şəxslərin daimi və ya müvəqqəti yaşamaq üçün dövlətlərin ərazisinə gəlmək üçün icazə vermək üzrə dövlətlərin öhdəliyini müəyyən etmir. Başqa sözlə, hər bir vətəndaş immiqrasiya deyil, yalnız emiqrasiya etmək hüququna malikdir. Problemin həlli qəbul edilən dövlətin daxili səlahiyyətləri sferasında qalmaqdadır. İmmiqrasiya siyasəti və qanunvericiliyi sahəsində tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra dövlətlər müvafiq qanunlar və inzibati qaydalar qəbul etməklə, immiqrasiya və sərhəd nəzarətini gücləndirir və ölkəyə daxil olmanı məhdudlaşdırırlar. Bütün bunlar isə bir-başa olaraq əcnəbi işçi qüvvəsinin əmək fəaliyyətinə təsir göstərir.

Əmək miqrasiyasının subyektləri kimi əməkçi-miqrantlar çıxış edirlər. Əməkçi-miqrant termininin izahına ilk dəfə hələ immiqrasiya və emiqrasiya məsələlərinə dair 1924-cü ildə keçirilmiş Roma Konfransında cəhd olunmuşdur. Konfransda əməkçi-miqrant termininin anlayışı verilməsə də, bu kateqoriya əməkçilərin bir sıra xüsusiyyətləri müəyyən olundu: şəxsi kapitalla malik olmayan, sənaye, ticarət və kənd təsərrüfatı sahələrində işləmək məqsədilə xarici ölkəyə gedən və daimi, müvəqqəti və ya mövsümi xarakterli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər. 1949-cu il tarixli 97 sayılı BƏT Konvensiyasının 11-ci maddəsinə əsasən «əməkçi-miqrant» termini bir dövlətdən digər dövlətə öz şəxsi hesabına olmayaraq, iş tapmaq məqsədilə miqrasiya edən və müvafiq qanunun əməkçi-miqrant qismində çıxış etməsinə imkan verdiyi bütün şəxsləri əhatə edir. Buradan görünür ki, əməkçi-miqrant termininin rəsmi anlayışı dəqiq deyil və bəzi taftalogiyalara məruz qalır. Buna baxmayaraq, bu sənəd miqrantların müvafiq kateqoriyası barədə ümumi təsəvvür yaradır. 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası isə əməkçi-miqrant anlayışını BƏT-in 97 sayılı Konvensiyasından daha müfəssəl müəyyən etmişdir. Belə ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsində əməkçi-miqrant – vətəndaşı olmadığı dövlətin ərazisində ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmuş, hazırda məşğul olan və gələcəkdə məşğul ola biləcək şəxs kimi müəyyən edilir.

1974-cü il üçün olan məlumatlara görə isə, BMT-nin statistika xidməti tərəfindən yeni iş yerində 6 aydan artıq müddətə çalışan işçilər əməkçi-miqrant kimi qəbul olunurdu. Miqrasiyaya dair terminoloji lüğətlərdə isə əməkçi-miqrant könüllü və müstəqil olaraq dəqiq müəyyən olunan müddətlərdə (bir qayda olaraq 5 ilə qə-

dər) bir ölkədən digər ölkəyə, öz ölkəsinə məcburi qayıtmaq şərtilə, qanuni işləmək məqsədilə miqrasiya edən şəxs kimi göstərilir. Bütövlükdə, əməkçi-miqrant əməkçi və miqrant sözlərinin cəmini ifadə edir. Əməkçi əməklə məşğul olan və öz əməyinə görə aldığı əmək haqqı hesabına yaşayan şəxsdir. Miqrant özü isə qeyd edildiyi kimi, immiqrant və emiqrant kateqoriyaları arasında daha dəqiq anlayışdır. Miqrant adı altında müxtəlif müddətlərdə xarici dövlətdə yaşayan digər dövlətin vətəndaşları başa düşülür (A.M.Ovsyuk).

Ümumilikdə, beynəlxalq əmək miqrasiyası beynəlxalq miqrasiya sistemində xüsusi çəkiyə malikdir. Bu faktı hazırda dünya üzrə 191 mln. miqrantdan təxminən 100 mln.-nu əməkçi-miqrantlar təşkil etməsi bir daha sübut edir. Bunun da artımının əsas səbəbi beynəlxalq əmək miqrasiyasının könüllülük prinsipinə əsaslanmasıdır.

Beynəlxalq əmək miqrasiyasında könüllülük prinsipi həm immiqrasiya dövləti və bu dövlətdə əmək şəraiti barədə məlumat almalı olan əməkçi-miqrant üçün, həm də qəbul edən dövlət üçün bərabər tətbiq olunmalıdır. Lakin bununla bərabər, beynəlxalq praktika sübut edir ki, dövlətlər tərəfindən əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi istiqamətində sərt və fərqli hüquqi tənzimləmə tətbiq olunur.

Dünyanın bütün ölkələrində və regionlarında əmək miqrasiyası, o cümlədən qeyri-qanuni beynəlxalq əmək miqrasiyasının sürətli inkişafı onu dünya ictimaiyyəti üçün müəyyən tədbirlərin görülməsini tələb edən qlobal problemlərdən birinə çevirməklə bərabər, beynəlxalq səviyyədə hüquqi tənzimlənmə zərurətini meydana gətirir.

Bu məqsədlə də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əmək miqrasiyasının tənzimlənməsinin mühüm problemlərindən biri olan əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində, həmçinin qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə yeni universal və regional sənədlər, onların milli qanunvericiliklərə implementasiyası üzrə mühüm dövlətdaxili qanunvericilik aktları qəbul edilməli və s. tədbirlər həyata keçirilməlidir.

11.2. Əməkçi-miqrantların statusunu tənzim edən beynəlxalq üququn spesifik prinsipləri

Beynəlxalq miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin üzrə əbul olunan sənədlərin təhlili zamanı beynəlxalq hüququn hansı

prinsiplərinin beynəlxalq miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar olduğunu və beynəlxalq miqrasiyanın konkret növlərinin tənzimlənməsinə dair prinsip-normaların təsnifatını müəyyən etmək məqsədə uyğun hesab olunur. Əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyətini tənzim edən prinsiplər, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzimlənmiş, daha sonra insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin prinsipləri, nəhayət, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən prinsiplər kontekstində təhlil edilməlidir. BƏT praktikası da göstərir ki, əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində əsas məqsəd əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır, əməyin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi isə insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin inkişafına və təminatına, o cümlədən əməkçilərin geniş kütləsinin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərir. Qeyd edilənləri və beynəlxalq miqrasiyaya aid olan və hər bir insanın yaşamaq hüququnu müəyyənləşdirən ilkin mənbələrin məzmununu nəzərə alaraq, bu istiqamətdə həmin proseslərlə birbaşa əlaqəsi olan əsas prinsiplərin ətrafı şəkildə nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Birincisi, insan hüquqlarına, məsələn, onun yerdəyişmə azadlığı hüququna, öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna, həmçinin hər kəsin təqibə görə başqa ölkələrdə sığınacaq axtarmaq və bu sığınacaq hüququndan istifadə etmək hüququna ümumi hörmət prinsipidir. İkincisi, dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipidir. Belə ki, əsas istiqamətlərdən biri nəzərdən keçirilən məsələlər kontekstində insan hüquqlarına ümumi hörmətin müəyyənləşdirilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaqdır. Üçüncüsü, beynəlxalq miqrasiya proseslərinin və onun subyektlərinin beynəlxalq müdafiəsinin təmin edilməsinin tənzimlənməsi məqsədilə müvafiq beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipini göstərmək olar.

Əmək miqrasiyası sahəsində, o cümlədən bu sahədə qəbul edilmiş universal, regional və ikitərəfli müqavilələri, o cümlədən müvafiq beynəlxalq praktikanı nəzərə alaraq əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyətini tənzim edən bir sıra spesifik prinsipləri fərqləndirmək olar. Bu prinsiplərin təhlili zamanı onlar beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzimlənmiş prinsipləri, daha sonra, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin prinsipləri, nəhayət, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən prinsiplər ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınmalı və bütün bunlar beynəlxalq hüququn funksiyaları

kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, beynəlxalq hüququn funksiyaları baxımından bu prinsiplər daha çox tənzimləyici (əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi üzrə) və insan hüquqlarının müdafiəsi (beynəlxalq hüququn qarşısında, ilk növbədə, insan amili dayanır) funksiyası ilə bağlıdır.

Birinci prinsip BƏT-in Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il tarixli 97 sayılı Konvensiyasının 6-cı maddəsi ilə müəyyən olunmuş milliyyətinə, dini əqidəsinə və cinsinə görə əməkçi-miqrantların ayrı-seçkiliyinin yolverilməzliyi prinsipidir. Belə ki, 97 sayılı Konvensiyanın 6-cı maddəsinə görə Konvensiyanın iştirakçısı olan hər bir BƏT üzvü onun ərazisinə qanuni olaraq gəlmiş immiqranta, milli, irqi, dini və cinsi əlamətinə görə ayrı-seçkilik olmadan əmək haqqına, iş vaxtına, əlavə iş vaxtına, ödənişli məzuniyyət, qadın və azyaşlıların əməyinə münasibətdə müvafiq hüquqlar müəyyən etməlidir. Daha sonra, bu prinsip 1990-cı il Bütün əməkçi-miqrantların və onların ilə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında BMT Konvensiyanının 2-ci hissəsində əks olunmuşdur: Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri insan hüquqları üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərə müvafiq olaraq bütün əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə tövsiyə etməli və onların hüquqlarının təminatçısı olmalıdırlar, bu amandan əməkçi-miqrantlar arasında cinsinə, irqinə, dilinə, dininə və əqidəsinə, siyasi və ya digər baxışlarına, milli və etnik mənsubiyətinə, vətəndaşlığına, yaşına, iqtisadi, sosial və ailə vəziyyətinə və əlavə əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir (maddə 7).

İkinci prinsip BƏT-in Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il tarixli 97 sayılı Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsində və sosial təminat sahəsində ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq bərabərliyi haqqında 1962-ci il 118 sayılı BƏT Konvensiyasının 2-4-cü maddələrində təsbit olunmuş sosial təminat sahəsində əməkçi-miqrantlara milli rejimin tətbiq olunması prinsipidir. 97 sayılı BƏT Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə görə əməkçi-miqrantlara sosial təminat sahəsində milli rejimin təmin olunmasının əsasında sosial təminat məsələlərinə münasibətdə öz vətəndaşları üçün müəyyən etdiyi şərtlərdən az əlverişli olmayan şərtlərin verilməsi dayanır. Müvafiq prinsip 1990-cı il MT Konvensiyasının 27-28 və 43-cü maddələri ilə də nəzərdə tutulur. Konvensiya ilə həmçinin əməkçi-miqrantın ailə üzvlərinə münasibətdə də eyni rejimin tətbiq olunması nəzərdə tutulur.

Üçüncüsü, əməkçi-miqrantların ailələrinin birləşməsinə yar-

dım göstərilməsi prinsipi Miqrasiya və əməkçi-miqrantlara bərabər imkan və rəftarın təmin edilməsi sahəsində sui-istifadə haqqında 1975-ci il 143 sayılı BƏT Konvensiyasının 13-cü maddəsində, eləcə də 1990-cı il BMT Konvensiyasının 44-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, 1990-cı il Konvensiyasının 44-cü maddəsində göstərilir ki, Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri ailənin cəmiyyətin əsasını təşkil etməsini və onun cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiəsi olunması zərurətini nəzərə alaraq, əməkçi-miqrantın ailəsinin vahidliyinin təmin olunması məqsədilə bütün zəruri tədbirlər görməlidirlər. Həmin maddənin 2-ci hissəsində isə iştirakçı-dövlətlərin əməkçi-miqrantın öz ailəsi ilə birləşməsinə yardım göstərmək öhdəliyi təsbit olunmuşdur.

Dördüncüsü, 97 sayılı BƏT Konvensiyasının 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsində təsbit olunan qanuni əsaslarla işəgötürən dövlətin ərazisinə daimi yaşamaq məqsədilə gələn əməkçi-miqrantların mənsub olduqları dövlətin və ya onların emiqrasiya etdikləri dövlətin ərazisinə qaytarılmasının yolverilməzliyi prinsipi müəyyən edilmişdir. Belə ki, prinsipin əsasında əməkçi-miqrantın işəgötürən dövlətin ərazisinə gəlməsindən sonra istehsalat qəzası nəticəsində xəsarət almasına görə işəgötürən dövlətin ərazisindən çıxarılmaması dayanır. Lakin, əgər əməkçi-miqrant tərəfindən onun belə xəsarət alması üçün şərait yaradılması aşkar olunduğu halda, bu prinsip tətbiq olunmur.

Beşincisi, 1990-cı il BMT Konvensiyasının 47-ci maddəsində əks olunmuş əməkçi-miqrantların pul köçürmələrinin dövlət tərəfindən sadələşdirilməsi və digər gömrük güzəştlərinin verilməsi prinsipidir. Belə ki, 1990-cı il tarixli Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 47-ci maddəsində ödənişli fəaliyyət göstərdiyi dövlətdə qazandığı əmək haqqını və digər vəsaitlərini özünün mənsub olduğu dövlətə və ya hər hansı bir digər dövlətə köçürmək hüququ, əmək haqqını münasibətdə bir sıra vergilərdən azad olunmaq və güzəştlərdən istifadə etmək hüququ təsbit olunmuşdur. Bu köçürmələr dövlətdaxil qanunvericiliklə nəzərdə tutulan prosedurlara uyğun şəkildə beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilməlidir və həmin maddənin 2-ci hissəsinə görə müvafiq ölkələr bu köçürmələrin sadələşdirilmə məqsədilə lazımi tədbirlər görməlidirlər. Konvensiyanın 46-cı maddəsinə görə isə əməkçi-miqrantlar məişət təyinatlı şəxsi əşyaların və predmetlərin, eləcə də ödənişli əmək fəaliyyətinin həyata keçirilmə

üçün zəruri olan predmetlərin gətirilməsi və aparılması zamanı gömrük yığım və rüsumlarından azad olunurlar.

Əməkçi-miqrantların əmək haqlarına ikiqat vergiqoymanın tətbiq olunmaması prinsipini onların hüquqi vəziyyətini tənzimləyən növbəti – altıncı prinsip kimi qeyd etmək olar. Bu prinsip 1990-cı il BMT Konvensiyasının 48-ci maddəsində, 1977-ci il Avropa Konvensiyasının 23-cü maddəsində və MDB çərçivəsində Əmək miqrasiyası və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1994-cü il Sazişinin 7-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, 1990-cı il Konvensiyasının 48-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin əmək haqqına münasibətdə Konvensiya iştirakçıları ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması istiqamətində lazımi tədbirlər görməlidirlər. 1977-ci Avropa Konvensiyasının 23-cü maddəsinin 2-ci hissəsi isə əməkçi-miqrantların əmək haqlarına ikiqat vergiqoymanın tətbiqinin aradan qaldırılmasına dair ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması zəruriliyini qeyd edir.

Əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyətini tənzim edən digər bir prinsip kimi əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin təhsil və mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması və onun təşviq edilməsi prinsipini göstərmək olar. Universal səviyyədə bu prinsip ilk dəfə olaraq Miqrasiya sahəsində sui-istifadə və miqrantlar üçün bərabər imkanlar və rəftarın təmin edilməsi haqqında 143 sayılı Konvensiyaya nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyanın «Bərabər imkanlar və rəftar» adlanan ikinci bölməsində bu Konvensiyanın qüvvədə olduğu hər bir dövlətin onun ərazisində qanuni olan əməkçi-miqrantların nədəni hüquqlarını təmin etməsi öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdur (maddə 10). 12-ci maddəyə görə isə Təşkilatın hər bir üzvü milli şərait və təcrübəyə müvafiq metodlar əsasında əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin milli və etnik mənsubiyyətinin və onların mənsub olduqları dövlətlə mədəni əlaqələrinin saxlanması, eləcə də onların uşaqlarının öz doğma dilləri barədə müəyyən biliklərə yiyələnmək imkanı üzrə fəaliyyətin təşviqi məqsədilə bütün zəruri tədbirlər görməlidir. Daha sonra Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il BMT Konvensiyasının 30-cu maddəsi əməkçi-miqrantların uşaqlarının öz doğma dillərində təhsil almalarına şərait yaradılması üzrə dövlətlərin öhdəliyini nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, 143 sayılı BƏT Konvensiyasının 2-7-ci mad-

dələrinə əsaslanaraq əməkçi-miqrantların qeyri-qanuni yerdəyişməsinin və qeyri-qanuni müddətli əməyinin qarşısının alınması prinsipini də qeyd etmək olar. Belə ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsinə əsasən BƏT-in üzv-dövlətləri həm öz yurisdiksiyaları, həm də digər üzv-dövlətlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində gizli miqrasiya axınlarının və miqrantların qeyri-qanuni olaraq müddətli əməyə cəlb olunmasının qarşısının alınması məqsədilə, eləcə də iş axtaran miqrantların qeyri-qanuni və ya gizli yerdəyişməsinin təşkilatçılara qarşı bütün zəruri və müvafiq tədbirlər görürlər. 1990-cı il BMT Konvensiyasının 68-ci maddəsində də deyilir ki, iştirakçı-dövlətlər, eləcə də tranzit dövlətləri daimi statusa malik olmayan əməkçi-miqrantların qeyri-qanuni və ya gizli daşınmasının və onların işə qəbul edilməsinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə əməkdaşlıq edirlər. Həmin maddənin 1-ci bəndinin c yarımbəndində isə qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üzrə ümumi tədbirlərlə yanaşı, bir sıra digər tədbirlər də nəzərdə tutulur: daimi statusa malik olmayan əməkçi-miqranta və ya onun ailə üzvünə münasibətdə zorakılıq, təhlükə və ya hədə-qorxu tətbiq edən şəxslərə, şəxslər qrupuna və yənisatlarla qarşı effektiv sanksiyaların qəbulu üzrə tədbirlər.

1990-cı il BMT Konvensiyasının 26-cı və 40-cü maddələrində əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyəti ilə əlaqədar daha bir prinsip əməkçi-miqrantlar üçün birləşmə azadlığının təmin edilməsi prinsipi təsbit olunmuşdur. Belə ki, Konvensiyanın 26-cü maddəsində əməkçi-miqrantların iqtisadi, sosial, mədəni və digər maraqların müdafiəsi məqsədilə yaradılmış həmkarlar ittifaqlarında və istənilən digər assosiasiyalarda iştirak etmək hüququ müəyyən olunmuşdur. Bu maddə «Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin insani hüquqları» adlı üçüncü fəsilə nəzərdə tutulmuşdur. «Sənədlərə və ya daimi statusa malik əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin digər hüquqları» adlı dördüncü fəsilə daxil olan 40-cü maddədə isə bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin özlərinin iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə assosiasiyalar və həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ müəyyən olunur.

Daha bir prinsip kimi dövlətlərin əməkçi-miqrasiyasının həyata keçirilməsində əməkdaşlığı prinsipini qeyd etmək olar. Bu prinsipin normativ əsası kimi 1990-cı il BMT Konvensiyasının 6-cı fəsilə çıxış edir. Belə ki, bu fəsilə nəzərdə tutulan 64-cü maddəyə əsasən iştirakçı-dövlətlər əməkçilərin və onların ailə üzvlərinin beynəlxalq

miqrasiyasına münasibətdə normal, ədalətli və humanist şəraitin yaradılması məqsədilə əməkdaşlıq edirlər və zəruri hallarda məsləhətləşmələr həyata keçirirlər. Daha sonra, 65-ci maddəyə əsasən əməkçilərin və onların ailə üzvlərinin beynəlxalq miqrasiyasına dair məsələlər üzrə müvafiq xidmətlər yaratmalıdırlar. Belə xidmətlərin funksiyalarına əmək miqrasiyasına dair siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi, digər iştirakçı-dövlətlərin səlahiyyətli dövlət hakimiyyət orqanları ilə əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi daxildir.

Digər bir prinsip kimi əməkçilərin miqrasiya azadlığı prinsipi qeyd edilə bilər. 29 oktyabr 1994-cü il MDB üzv-dövlətlərinin vətəndaşlarının sosial hüquq və təminatları Xartiyasının 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər əməkçilərin miqrasiya azadlığı prinsipinə riayət etməli və onların sosial-əmək sferasında qəbul edən dövlətlərin vətəndaşları ilə hüquq bərabərliyinin maksimal dərəcədə təmin olunması məqsədilə beynəlxalq sənədlər işləyib hazırlamalıdırlar. Müvafiq sahədə qəbul olunmuş digər beynəlxalq sənədlərdə isə göstərilən prinsip əməkçilərin sərbəst yerdəyişmə və ya hərəkət hüququ, immiqrasiya və ya emiqrasiya etmək hüququ kimi göstərilir. Məsələn, Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında 1977-ci il Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsində əməkçilərin vətəndaşı olduqları Razılığa gələn Dövlətin ərazisini tərk etmək hüququ, əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün digər Razılığa gələn Dövlətin ərazisinə gəlmək hüququ təsbit olunmuşdur. 1990-cı il BMT Konvensiyasının 8-ci maddəsində də müvafiq müddəa nəzərdə tutulur.

Beləliklə, qeyd olunan bu prinsiplər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartlar, başqa sözlə, beynəlxalq əmək miqrasiyası proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi ilə birbaşa əlaqədar olan və dövlətlər üçün konkret normalar nəzərdə tutan standartlar kimi göstərilir. Əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi və daha sıx əməkdaşlıq məqsədilə ümumi beynəlxalq (universal və regional) nəzarət mexanizmləri ilə yanaşı, spesifik beynəlxalq nəzarət mexanizmləri də yaradılır ki, bunlar da miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Məsələn, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1990-cı il tarixli BMT Konvensiyası ilə yaradılmış Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə bu cəhətdən xüsusi qeyd edilə bilər.

11.3. Əməkçi-miqrantların statusunun universal çərçivədə tənzimlənməsi

Miqrasiya, o cümlədən beynəlxalq əmək miqrasiyası proseslərinin universal səviyyədə tənzimlənməsi istiqamətində mühüm universal beynəlxalq təşkilat kimi BMqT-nin fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. BMqT 1951-ci il dekabrın 5-də Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində keçirilən Miqrasiya məsələləri üzrə Konfransda yaradılmışdır. Əvvəllər Avropadakı miqrantların, qaçqınların və məcburi köçkünlərin müharibədən sonrakı problemlərinin həlli və nizamlı Trans-Atlantik miqrasiya prosesinə yardım məqsədilə Avropada Miqrasiya məsələləri üzrə Hökumətlərarası Komitə kimi yaradılmış BMqT tədricən öz fəaliyyətini genişləndirərək diqqətini müxtəlif miqrasiya proseslərinə istiqamətləndirmişdir. Mövcud adını 1989-cu ildə qəbul etmiş Təşkilat coğrafi və proqram baxımından daha ümumi problemlərin həlli ilə məşğul olur və aşağıdakı sahələrdə fəaliyyət göstərir: miqrasiya problemlərinin həllində dövlətlərə praktiki köməklik göstərmək; miqrasiya vasitəsilə sosial və iqtisadi inkişafa yardım etmək; miqrasiya məsələlərinin başa düşülməsini yaxşılaşdırmaq; miqrantların şərəf və ləyaqətinə və onların rifah halına hörmətlə yanaşılmasına nail olmaq və s.

Artıq dövlətlərin bu sahədə əməkdaşlığının yeni mexanizmi olan «xarici ölkələrdə işləyən əməkçilərin maraqlarının qorunması» məqsədilə 1919-cu ildə yaradılmış BƏT çərçivəsində çoxtərəfli sazişlərin bağlanması mexanizmi meydana gəlmişdir. Yarandığı ilk andan etibarən BƏT-in qarşısında duran ilkin məqsədlərdən biri də Nizamnamədə əks olunduğu kimi, əcnəbi əməkçilərin hüquqi müdafiəsi və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması olmuşdur. 1919-cu ildə BƏT-in yaradılması ilə bağlı Versal Sülh Müqaviləsində göstərilirdi ki, hər bir ölkədə əmək şəraiti ilə bağlı qanunla müəyyən edilən standartlar ölkədəki qanuni rezidentlər də daxil olmaqla, bütün işçilərə münasibətdə hüquqi cəhətdən eyni tətbiq olunmalıdır. BƏT-in Nizamnaməsində əks olunan prioritetlər sırasında xaricdə çalışan işçilərin maraqlarının qorunması mühüm yer tutur. Həmin dövrdən sonra əməkçi-miqrantlar üçün beynəlxalq əmək standartları qəbul edilmişdir. Belə ki, məhz 1926-cı ildə avropalıların əksəriyyətinin emiqrant olduğu bir zamanda BƏT Emiqrantlar üzərində nəzarət haqqında ilk Beynəlxalq Konvensiya qəbul etdi. Daha sonra, 1926-cı ildə BƏT Emiqrasiya, immiqrasiya, eləcə də miqrantların repa-

riyası və tranzitinə aid statistik və digər məlumatların Beynəlxalq Əmək Bürosuna təqdim olunması barədə Tövsiyə qəbul etdi.

BƏT çərçivəsində əmək miqrasiyanın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinə, xüsusilə xaricdə işləyənlərin, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsinə bir sıra konvensiya və tövsiyələr həsr olunmuşdur: Əməkçi-miqrantlarla bərabər rəftar haqqında 1925-ci il 19 saylı Konvensiya və 25 saylı Tövsiyə, Miqrantların inspeksiyasına dair 1926-cı il Konvensiyası, Miqrantların pensiyalarının saxlanılmasına dair 1935-ci il 48 saylı Konvensiya, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il 97 saylı Konvensiya və 86 saylı Tövsiyə, Minimal sosial təminat normaları haqqında 1952-ci il 102 saylı Konvensiya, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-seçkiliyə dair 1958-ci il 111 saylı Konvensiya, Sosial siyasət normalarının əsas məqsədlərinə dair 1962-ci il 117 saylı Konvensiya, Sosial təminat sahəsində ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq bərabərliyi haqqında 1962-ci il 118 saylı Konvensiya, Məşğulluq sahəsində siyasətə dair 1964-cü il 122 saylı Konvensiya, Miqrasiya və əməkçi-miqrantlara bərabər imkan və rəftarın təmin edilməsi sahəsində sui-istifadə haqqında 1975-ci il 143 saylı Konvensiya, Əməkçi-miqrantlar haqqında 1975-ci il 151 saylı Tövsiyə, Sosial təminat sahəsində hüquqların qorunmasının beynəlxalq sistemlərinin yaradılması haqqında 1982-ci il 157 saylı Konvensiya və 1983-cü il 167 saylı Tövsiyə və s.

BƏT-in əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətini araşdıran A.S.Dovqert müvafiq təşkilat çərçivəsində qəbul edilmiş sənədləri belə təsnifləşdirir: xüsusi olaraq əcnəbi işçilərə və miqrantlara həsr olunmuş konvensiyalar; əcnəbi işçilərə dair xüsusi müddəalar nəzərdə tutan ümumi konvensiyalar; əcnəbi işçilərə dair müddəalar nəzərdə tutmayan, lakin əsas məqsədlərinə və məzmununda istifadə olunan terminlərə görə əməkçi-miqrantlara şamil oluna biləcək müddəalar nəzərdə tutan konvensiyalar.

Ümumiyyətlə, BƏT-in az sayda konvensiyası öz fəaliyyət sferasında əməkçi-miqrantları istisna edir, onun əmək barədə əksər konvensiyaları əməkçi-miqrantlara münasibətdə də tətbiq edilməlidir. Bu, ilk növbədə, onların məzmun və məqsədlərindən irəli gəlir. Bundan başqa, vətəndaşlıqla bağlı fərqlərin aradan qaldırılmasına dair konvensiyalarda tez-tez «hər hansı bir fərq qoyulmadan bütün əməkçilər», «bütün işləyən şəxslərə tətbiq edilən Konvensiya» kimi fədalərdən istifadə edilir.

BƏT-in konvensiya və tövsiyələri əməkçi-miqrantlar üçün bir sıra hüquq və azadlıqlar təsbit etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əməkçi-miqrantlar onlara verilən hüquqlardan heç də avtomatik olaraq istifadə etmirlər. Beynəlxalq Əmək Konfransında iştirak edən bütün dünya ölkələrinin hökumətləri, işəgötürən və həmkarlar ittifaqları təşkilatlarını təmsil edən nümayəndələr hesab edirlər ki, konvensiyaların qəbulu əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müəyyən standartların tətbiq olunması zərurətindən irəli gəlir. Qəbul olunmuş konvensiyalar sonradan ratifikasiya üçün açıq elan olunur. Dövlət bu konvensiyaları ratifikasiya etdikdən sonra öz dövlətdaxili qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər etməlidir. Konvensiyaya əlavə edilmiş tövsiyələr isə ratifikasiya olunmamaqla, müəyyən mənəvi gücə malikdir. Milyonlarla əməkçilərin həyat və əmək şəraitinə yalnız əməl olunmaq üçün standartlar müəyyən etməklə təsir göstərən BƏT konvensiya və tövsiyələri həmçinin bir-başına dövlətdaxili qanunlara inkorporasiya edilə, yaxud onların ifadə etdiyi prinsiplər xüsusi qanun və digər normativ aktların əsasını təşkil edə bilər.

Digər mühüm beynəlxalq sənədlər kimi, 1919-cu il tarixli Əməkçi-miqrantlarla qarşılıqlı münasibətlər haqqında 2 saylı Tövsiyə və Əməkçi-miqrantlar haqqında 1939-cu il Konvensiyası qeyd edilməlidir (Konvensiya Beynəlxalq Əmək Konfransı tərəfindən, 2000-ci ildə ləğv olunmuşdur). Hazırda həmin Konvensiyanı Əməkçi-miqrantlar haqqında 1949-cu il 97 saylı Konvensiya əvəz edir və bu Konvensiya bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlayır. BƏT-in 180-ə qədər üzvünün olmasına baxmayaraq 2001-ci ilin əvvəli üçün 97 saylı Konvensiyanı yalnız 41 dövlət ratifikasiya etmişdi.

Konvensiyanın qəbul edilməsində əsas məqsəd əməkçi-miqrantların müdafiəsi və onlarla bərabər rəftarın təmin olunmasıdır. Bu Konvensiya bütün əməkçi-miqrantlara münasibətdə tətbiq olunur. Konvensiyaya görə BƏT-in üzvləri emiqrasiya və immiqrasiya haqqında öz siyasəti və qanunvericiliyi barədə deyil, həmçinin əməkçi-miqrantların işə düzəlməsi, onların əmək və həyat şərait haqqında da Beynəlxalq Əmək Bürosuna məlumat təqdim etməlidirlər. 2-ci maddədə göstərilir ki, dövlətlər əməkçi-miqrantlara kömək edən səlahiyyətli pulsuz xidmət yaratmalı, emiqrantlar və immiqrantlar barədə yanlış fikirlərin yayılmaması üzrə müvafiq tədbirlər görməli, həmçinin əməkçi-miqrantların gəlməsi, getməsi və qəbuluna, onların ailə üzvlərinə lazımi tibbi xidmətin göstərilməsinə kö

mək etməlidirlər. BƏT-in üzv-dövlətlərinin üzərinə öz vətəndaşları ilə müqayisədə miqrantlara münasibətdə milliyyətinə, dininə, cinsinə və s. səbəblərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək öhdəliyi qoyulur.

Konvensiyanın 11-ci maddəsi «əməkçi-miqrant» anlayışını aşağıdakı şəkildə müəyyən edir: əməkçi-miqrant bir dövlətdən digər dövlətə öz şəxsi hesabına olmayaraq iş tapmaq məqsədi ilə miqrasiya edən və müvafiq qanunun əməkçi-miqrant qismində çıxış etməsinə imkan verdiyi bütün şəxsdir. Buradan görünür ki, əməkçi-miqrant termininin rəsmi anlayışı dəqiq deyil və bəzi taftalogiyalara məruz qalır. Buna baxmayaraq bu sənəd miqrantların bu kateqoriyası barədə ümumi təsəvvür yaradır. Konvensiya onu ratifikasiya etmiş BƏT-in üzv-dövlətlərinin üzərinə onların ərazisində qanuni şəkildə olan immiqrantlara, onlara qarşı milli, dini, irqi və ya cinsi əlamətlərə görə hər hansı bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən əmək şəraiti, həmkarlar ittifaqına daxil olmaq, həyat şəraiti, sosial təminat, vergilər və məhkəmə icraatına münasibətdə vətəndaşların istifadə etdiyi rejimdən az əlverişli olmayan rejimin verilməsi öhdəliyini qoyur. Konvensiyada deyilir ki, ona qoşulan dövlət əməkçi-miqrantlara münasibətdə əsas insan hüquqlarına riayət etməli, həmçinin ayrı-seçkiliyə yol vermədən milli, irqi, dini xüsusiyyətləri üzrə və öz vətəndaşları üçün müəyyən etdiyi həcmdə hüquqlar və imkanlar təqdim etməlidir. Konvensiyaya görə, dövlətlərin miqrantlar üçün işə düzəlmə ilə əlaqədar xidmətləri pulsuz olmalıdır. Bir dövlət ərazisindən digərinə gedən miqrantların sayı kifayət qədər çox olarsa, qarşılıqlı maraqlar, pul köçürmələri də daxil olmaqla, miqrasiya ilə bağlı məsələlərin tənzim olunması məqsədilə ikitərəfli müqavilələrin imzalanması imkanı nəzərdə tutulur. Konvensiyanın 86 sayılı Təvsiyəsi və 3 əlavəsi vardır. Əlavələrdən ikisi – işə cəlb etmə, işə düzəlmə və əmək şəraiti haqqında, sonuncusu isə miqrantın şəxsi mülkiyyətində olan iş alətləri və ləvazimatlarının idxalına həsr edilmişdir.

Əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsində BƏT-in tövsiyələrinin rolunu qiymətləndirməmək düzgün olmazdı. Düzdür, bu tövsiyələr hüquqi məcburetə xarakterinə malik deyildir, lakin onlar böyük əxlaqi-siyasi əhəmiyyət kəsb edir və əmək hüququ sferasında regional və ikitərəfli səviyyədə qəbul edilmiş bir çox müqavilələrdə hüquqi norma kimi ifadə olunurlar. Belə ki, 86 sayılı Təvsiyə BƏT-in hər bir üzv dövlətinə işəgötürmənin bütün imkanlarından istifadə etməyi və bu imkanları inkişaf etdirməyi, o cümlədən bu məqsədlərlə işçi qüvvəsinin beynəlxalq

miqyasda bölüşdürülməsinə, ilk növbədə işçi qüvvəsinin çox olduğu dövlətlərdən əməkçilərin işçi qüvvəsinə tələbat olan dövlətlərə yerdəyişməsinə yardım etməyi təklif edir. BƏT-in 86 sayılı Tövsiyəsinə Əlavədə şəxslərin yerdəyişməsi və qaçqınların miqrasiyası da daxil olmaqla, əməkçilərin müvəqqəti və ya daimi miqrasiyası haqqında dövlətlər arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli səviyyədə bağlanıla biləcək Nümunəvi Müqavilə əks olunmuşdur. Tövsiyədə BƏT üzvlərinin müzdlü əmək imkanlarından istifadə, bu məqsədlə beynəlxalq miqyasda işçi qüvvəsinin yerləşdirilməsi, xüsusilə onların ölkədən köçürülməsi və çatışmazlıq olan ölkələrdə yerləşməsinin təmini məsələləri göstərilmişdir. Daha sonra Tövsiyədə göstərilir ki, milli rejim əməkçi-miqrantların hüquqlarına münasibətdə müzdlü işə və tibbi xidmətə, həmçinin müasir dövrdə qaçqınların miqrasiyasını yüngülləşdirmək işlərində bir sıra təkliflər vermişdir.

1962-ci ildə Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında BƏT-in 118 sayılı Konvensiyası qəbul edilmişdir. Konvensiyanın müddəaları Konvensiyanı qəbul etməmiş hər hansı bir iştirakçı-dövlətinin vətəndaşlarının Konvensiyanı ratifikasiya etmiş BƏT-in üzv-dövlətlərinin ərazisində onun öz vətəndaşları ilə bərabər sosial təminatlardan istifadə etmək hüququnun təmin olunmasına yönəlmişdir.

Bütövlükdə, BƏT-in əməkçi-miqrantların vəziyyətini tənzim edən kifayət qədər konvensiya və tövsiyələrinin olmasına baxmayaraq, onların bəziləri tam həcmdə icra olunmur, bəziləri isə ümumiyyətlə icra olunmur.

Qanunsuz miqrasiya sahəsində də BƏT tərəfindən mühüm fəaliyyət həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq, 1975-ci ildə Miqrasiya sahəsində sui-istifadə və miqrantlar üçün bərabər imkanlar və rəftarın təmin edilməsi haqqında 143 sayılı Konvensiya və Əməkçi-miqrantlar haqqında 151 sayılı Tövsiyə qəbul edilmişdir. Konvensiyada qeyd olunur ki, hər bir BƏT üzvü bütün əməkçi-miqrantlara münasibətdə əsas insan hüquqlarına riayət etməyə borcludur. Həmçinin bu Konvensiyanın iştirakçıları əmək və məşğulluğa, sosial təminatlərə, həmkarlar ittifaqları və mədəni hüquqlara, qanuni olaraq gəlmiş miqrantlar və onların ailə üzvləri üçün müəyyən olunmuş fərdi və kollektiv azadlıqlara münasibətdə bərabər imkanların təmin olunmasına istiqamətlənən milli siyasət işləyib hazırlamalı və həyata keçirməlidirlər.

Konvensiyanın II – «Bərabər imkanlar və rəftar» bölməsində

müəyyən edilir ki, Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri onların ərazisində qanuni əsaslarla əməkçi-miqrant və onların ailə üzvü qismində çıxış edən şəxslərin əmək və məşğulluğa, sosial təminat, həmkarlar ittifaqı və mədəni hüquqlara, fərdi və mədəni azadlıqlara münasibətdə bərabər imkanların və rəftarın təminatına və onların realizəsinə yardım etməyə yönəlmiş milli siyasət işləyib hazırlamalı və həyata keçirməlidir. Əməkçi-miqrantlara münasibətdə müəyyən olunan milli rejim əməkçi-miqrantların sosial təminatı və onların məşğulluğu məsələlərini əhatə edir. Bununla bərabər, belə siyasətin işlənilməsi üçün hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsədilə Konvensiya iştirakçıları aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməlidirlər: belə siyasətin həyata keçirilməsinin təmin olunmasına istiqamətlənmiş qanunlar qəbul etmək və müvafiq proqramlar yerinə yetirmək; təhsil proqramını genişləndirmək və digər işgüzarlığı inkişaf etdirmək, əməkçi-miqrantları qəbul edilmiş siyasətlə tam tanış etmək, həmçinin onların iqtisadi, mədəni və digər hüquqlarının müdafiəsinə effektiv yardım göstərmək; sosial siyasət həyata keçirmək, milli şəraiti və beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaqla əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin ölkə vətəndaşlarına verilən üstünlüklərdən bərabər istifadəsinə təmin etmək; əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri üçün öz ölkələri ilə mədəni əlaqələrini saxlamalarına, əməkçi-miqrantların uşaqlarının ana dilini öyrənməsinə şərait yaratmaq.

Konvensiya (I Bölmə – «Miqrasiya sahəsində sui-istifadə») qeyri-qanuni miqrasiya axınlarına, miqrantların qeyri-qanuni işlədilməsinə, miqrantların, iş axtaranların qanunsuz hərəkətlərinin təşkilatçılara və immiqrantları qeyri-leqal işgötürənlərə qarşı yönəlmişdir. Konvensiyanın 13-cü maddəsinə əsasən, bu Konvensiyanın iştirakçısı olan hər bir üzv-dövlət öz səlahiyyətləri daxilində Konvensiyanın müddəalarının tətbiqini təmin etmək məqsədilə bütün lazımi tədbirlər görməli və başqa ölkələrlə (BƏT üzv-dövlətləri və Konvensiyanı ratifikasiya etmiş digər dövlətlərlə) əməkdaşlıq etməlidir.

Yuxarıda sadalanan konvensiya və tövsiyələrdən başqa, BƏT-in Məcburi və icbari əmək haqqında 29 saylı Konvensiyasının və İcbari əməyin ləğvi haqqında 105 saylı Konvensiyasının da əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun tənzimlənməsində özünəməxsus yeri vardır.

Əmək miqrasiyasının və əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun universal səviyyədə tənzimlənməsi üzrə ən mühüm beynəlxalq

müqavilə 18 dekabr 1990-cı ildə Nyu-Yorkda BƏT-in himayəsi altında BMT Baş Məclisinin 45/158 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul olunmuş Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya hesab olunur. Konvensiya universal xarakter daşıya biləcək əsas normaları özündə əks etdirməklə əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarını təmin etmək məqsədilə qəbul edilmişdir.

Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri insan hüquqları üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərə müvafiq olaraq, bütün əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə hörmət etməli və onların hüquqlarının təminatçısı olmalıdırlar. Bu zaman əməkçi-miqrantlar arasında cinsinə, irqinə, dilinə, dininə və ya əqidəsinə, siyasi və ya digər baxışlarına, milli və etnik mənsubiyyətinə, vətəndaşlığına, yaşına, iqtisadi, sosial və ailə vəziyyətinə və ya digər əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir.

Əgər BƏT-in 143 Nəli Konvensiyada əməkçi-miqrantların əsas hüquq və azadlıqları haqqında ümumi şəkildə danışılırdısa, 1990-cı il Konvensiyasında bunların hər biri ayrı-ayrılıqda göstərilir. Belə ki, Konvensiyanın 7-ci maddəsinə əsasən iştirakçı-dövlətlər insan hüquqları üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərə müvafiq olaraq, bütün əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə hörmət etməli və onların hüquqlarının təminatçısı olmalıdırlar.

Konvensiya ilə əməkçi-miqrantlara və onların ailə üzvlərinə verilən hüquq və əsas azadlıqlar kimi bunlar nəzərdə tutulur: istənilən dövlətin ərazisini sərbəst tərk etmək hüququ, həmçinin mənşə ölkəsinə istənilən vaxt qayıtmaq və orada qalmaq hüququ, yaşamaq hüququ, işgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaltdan rəftar və ya cəzalara məruz qalmamaq hüququ, kələyə çevrilməmək və asılı vəziyyətdə saxlanılmamaq hüququ, məcburi və ya icbari əməyə cəlb edilməmək hüququ, fikir, vicdan və dini etiqad azadlığı, öz fikirlərini azad və maneəsiz ifadə etmək hüququ, şəxsi və ya ailə həyatının toxunulmazlığı hüququ, təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə sahib olduğu mülkiyyətdən əsassız məhrum edilmənin yolverilməzliyi, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, humanist rəftar və ləyaqətə hörmət edilməsi hüququ, məhkəmə və tribunallarda müvafiq dövlətin vətəndaşları ilə bərabərlik hüququ, törədildiyi zaman beynəlxalq hüquqa və ya dövlətdaxili qanunvericiliyə əsasən cinayət hesab olunmayan hərəkət və ya hərəkətsizliyin törədilməsində təqsirli qismində tanınmamaq hüququ, yalnız müqavilə

öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsinə görə həbs olunmaya məruz qalmamaq hüququ, kollektiv çıxarılmaya məruz qalmamaq hüququ, Konvensiyada təsbit olunmuş hüquqların pozulması zamanı mənsub olduğu dövlətin və ya bu dövlətin maraqlarını müdafiə edən digər dövlətin konsul və ya diplomatik nümayəndəlikləri tərəfindən yardım alınması və müdafiənin təmin olunması hüququ, hüquq subyektiyyətinin tanınması hüququ, işə qəbul olunma və mükafatlandırılma yerli vətəndaşlar üçün müəyyən olunan hüquqlardan az olmayan hüquqlar əldə etmək hüququ, həmkarlar ittifaqlarına və ya assosiasiyalara sərbəst olaraq daxil olmaq hüququ, belə ittifaq və ya assosiasiyalardan yardım almaq, onların toplantı və tədbirlərində iştirak etmək hüququ, sosial təminat hüququ, tibbi yardım almaq hüququ, hər bir əməkçi-miqrant övladının ad, qeydiyyat və vətəndaşlıq almaq hüququ, təhsil hüququ, mədəni xüsusiyyətlərinə hörmət edilməsi hüququ, işlədiyi və ya tranzit keçdiyi dövlətdən müvafiq məlumatlar almaq hüququ.

Əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin əmək haqları məsələsinə gəldikdə isə Konvensiya iştirakçıları bu kateqoriyadan olan xarici miqrantların əmək haqlarına ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması sahəsində lazımi tədbirlər görməlidirlər. Həmçinin Konvensiyada əməkçi-miqrantın öz əmək haqqını və əmanətini bu dövlətdən öz dövlətinə və ya hər hansı bir digər dövlətə köçürməsi hüququ da nəzərdə tutulmuşdur. Belə köçürmələr dövlətdaxili qanunvericiliklə nəzərdə tutulan prosedurlara uyğun şəkildə beynəlxalq müqavilələr əsasında aparılmalıdır. Müvafiq ölkələr bu köçürmələri texniki cəhətdən asanlaşdırmaq üçün lazımi tədbirlər görməlidirlər.

Konvensiyanın IV hissəsinə əsasən əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin bir sıra əlavə hüquqları da müəyyənləşdirilmişdir: işlədikləri dövlət tərəfindən bu dövlətə daxil olma, onun ərazisində qalma və ödənişli fəaliyyətin şərtləri barədə tam məlumatlandırılmaq hüququ, işlədiyi ölkənin ərazisində sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ, özlərinin iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquqlarının təmin olunması məqsədilə işlədikləri dövlətdə həmkarlar ittifaqları yaratmaq hüququ, muzzla işlədiyi dövlətin ictimai həyatında iştirak etmək hüququ, həmin dövlətin qanunvericiliyinə əsasən seçmək və seçilmək hüququ, muzzla işlədiyi dövlətdə həmin dövlətin cəzəsi ilə siyasi hüquqlardan istifadə etmək hüququ, bir sıra məsələlərdə dövlətin vətəndaşları ilə eyni rejimdən istifadə etmək hüququ,

ailələrinin birləşməsi məqsədilə cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmaq hüququ, özlərinin şəxsi əşyalarının və məişət təyinatlı predmetlərinin gətirilməsi və aparılmasına görə gömrük vergi və rüsumlarından azad olunmaq hüququ, əmək haqqına münasibətdə bir sıra vergilərdən azad olunmaq və güzəştlərdən istifadə etmək hüququ, məşğul olacağı ödənişli fəaliyyət növünü sərbəst müəyyən etmək hüququ, ödənişli fəaliyyətin, yaşayış yerinin seçilməsində digər əməkçi-miqrantlara verilən hüquqlarla eyni hüquqlardan istifadə etmək hüququ və s.

Konvensiyanın bir sıra müddəalarına əsasən iştirakçı-dövlətlər gizli miqrasiya axınları və qeyri-qanuni miqrasiya haqqında həm öz qanunvericiliyi çərçivəsində, həm də qarşılıqlı əməkdaşlıq üzrə müvafiq tədbirlər görməlidirlər. Bununla əlaqədar olaraq milli qanunvericilik çərçivəsində əməkçi-miqrantların qanunsuz əmək fəaliyyətini aşkara çıxarmaq üçün effektiv dövlətdaxili tədbirlərə baxılmalı, miqrantların əməyindən qanunsuz istifadə edən, qeyri-qanuni miqrasiya köçürmələrini həyata keçirən, həmçinin bilərəkdən belə miqrasiyaya kömək edən təşkilatların müvafiq səlahiyyətli nümayəndələri azadlıqdan məhrum etmə də daxil olmaqla inzibati, mülki və cinayət qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cəzalandırılmalıdırlar.

Konvensiyanın VII hissəsi ilə bu sənədin tətbiq olunması üzərində nəzarət məqsədilə Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması üzrə Komitənin yaradılması nəzərdə tutulur. İştirakçı-dövlətlər BMT Baş Katibinə Komitə tərəfindən baxılması üçün Konvensiyanın müddələrinin həyata keçirilməsi üzrə qəbul etdikləri qanunvericilik, məhkəmə və inzibati tədbirlər barədə məruzələr təqdim etməlidirlər. Komitə hər bir iştirakçı-dövlətin təqdim etdiyi məruzəyə baxır və məqsədəuyğun hesab etdiyi qeydləri etməklə maraqlı dövlətlərə ünvanlayır.

Beləliklə, 1990-cı il tarixli Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun tənzimlənməsində əvəzsiz rola malik olub, bu sahədə qəbul edilmiş digər beynəlxalq sənədlərlə müqayisədə məlum kateqoriya şəxslərin hüquqlarını və müdafiəsini ətraflı şəkildə tənzimləyir.

Miqrantların hüquqlarının müdafiəsi barədə müddəalar BƏT-in müxtəlif əmək problemlərinə həsr edilmiş digər sənədlərində də əks olunmuşdur. Məsələn, Metropoliyadankənar müəssisələrdə

sosial siyasət haqqında 82 sayılı Konvensiya (1947), Plantasiyalarda əmək şəraiti haqqında 110 sayılı Konvensiya (1958) və s.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun universal səviyyədə ətraflı tənzimlənməsi BMT, BMQT və xüsusilə də BƏT çərçivəsində müəyyən problemlər doğurduğundan bu sahədə bir sıra ixtisaslaşmış idarələrin və komitələrin (Bütün əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi üzrə Komitə, SOPEMİ və s.) yaradılması ilə nəticələnmişdir. Əmək miqrasiyasının və əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyətinin universal səviyyədə tənzimlənməsi bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar çərçivəsində qəbul olunmuş sənədlərdə müxtəlif dövrlərdə bir sıra çatışmazlıqların ortaya çıxarılmasına gətirib çıxarmışdı ki, bu da artıq qüvvədə olan sənədlərə yenedən baxılmasını və təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir.

11.4. Əməkçi-miqrantların statusunun regional çərçivədə tənzimlənməsi

Universal səviyyədə genişlənən və bununla da zəruri tənzimlənməyə ehtiyac duyulan əmək miqrasiyası son dövrlər regional səviyyədə də güclənmişdir. Bu isə əmək miqrasiyasının hər bir regionda özünəməxsus xüsusiyyətləri kontekstində təhlil edilməsi zərurətini yaradır. Belə ki, əcnəbi əməkçilərin sayı təkcə ABŞ-da 7 mln., Qərbi Avropada 6,5 mln., Latın Amerikasında 4 mln., Yaxın Şərqdə 3 mln.-a çatır ki, bu da əmək miqrasiyasının, həmçinin əməkçi-miqrantların hüquqi-statusunun universal səviyyə ilə yanaşı, regional çərçivələrdə tənzimlənməsini də zəruri edir. Əmək miqrasiyasının regional səviyyədə tənzimlənmə praktikasını təhlil edərkən, ilk rəhbədə Avropa regionunu qeyd etmək lazımdır. Dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrinin böyük hissəsinin bu regionda yerləşməsi, həmçinin bu regionun daha gəlirli iş yerləri təklif etməsi burada əmək miqrasiyasının və onun subyektlərinin hüquqi statusunun tənzimlənməsini zəruri etmişdir. Belə ki, hesablamalara görə, Avropada miqrantların ümumi sayı 18 mln.-u ötmüşdür.

Təkcə Qərbi Avropada qanuni olaraq ailə üzvləri ilə birgə 13 mln.-a yaxın miqrant yaşayır ki, bunların da 6,5 mln.-u əməkçi-miqrantlardır. Burada əsas immiqrant qəbul edən ölkələr AFR, Fransa, İsveçrə və Böyük Britaniyadır. Qərbi Avropa regionunu miqrant qəbul edən digər regionlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət

ondan ibarətdir ki, göstərilən region bu kateqoriya əməkçilərin burada uzun müddətə qalması və tədricən daimi yaşayış yeri əldə etməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, Qərbi Avropada əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əməkçi-miqrantların qalma müddəti orta hesabla 10 ildən yuxarı olur, AFR-də isə ölkə ərazisində olan əməkçi-miqrantların dördü birinin 20 ildən çox müddətdə ölkə ərazisində qalması hallarına rast gəlinir.

Avropanın dünyanın digər regionlarına nisbətən daha çox miqrant cəlb etməsinin əsas səbəblərindən biri demoqrafik vəziyyətin pisləşməsidir. Belə ki, proqnozlara görə, Aİ ölkələrinin iqtisadi cəhətdən aktiv əhalisinin sayı 1990-2020-ci illər ərzində 145 mln.-dan 135 mln.-a qədər azalacaqdır. Bununla belə, hazırda Aİ-də 55-64 yaş arası vətəndaşların 30-45%-i əmək bazarından gedir, 65-69 yaş arası vətəndaşların isə yalnız 10%-ə qədəri işləməkdə davam edir. Göstərilir ki, Avropada şəxslərin sərbəst hərəkət azadlığı iki mənaya malikdir: birincisi, bu, əməkçilərin sərbəst hərəkətini ifadə edir. Belə hərəkət azadlığı Aİ üzv-dövlətlərin əməkçilərinə münasibətdə vətəndaşlıq əlamətinə görə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. İkincisi, bu bir üzv-dövlətin vətəndaşının digər üzv-dövlətin ərazisində yaşamaq və iqtisadi fəaliyyət hüququnu bildirir (B.N.Topornin).

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsinə dair prinsiplial müddəalar Aİ-nin təsis sənədlərində, xüsusilə də 1957-ci il Roma Müqaviləsində təsbit olunmuşdur (maddə 48-51, 52 və 59). Bundan əlavə, Maastrixt Sazişi də Avropa regionunda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sahəsində ən mühüm sənədlərdən hesab olunur. Saziş immiqrasiya və təhlükəsizlik sahəsində Aİ üzv-dövlətləri arasında əməkdaşlığın əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir.

Avropa regionu çərçivəsində əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi üzrə qəbul olunmuş sənədləri qismən iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ümumi insan hüquqları üzrə qəbul olunmuş sənədlər – əsas insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən Avropa regional əmək standartları əsas etibarilə iki aktda təsbit olunmuşdur: İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında 4 noyabr 1950-ci il Avropa Konvensiyası və 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası (1996-cı il redaksiyasında). Ədəbiyyatda Avropa Sosial Xartiyası əməkçilərin əsas sosial və əmək hüquqları məəcəlləsi adlandırılır. Belə ki, Xartiyada BMT aktlarında, BƏT-in konvensiya və tövsiyələrində təsbit olunmuş müəhim əmək hüquqları nəzərdə tutulmuşdur. Hər iki sənəd özündə

xarici dövlətdə yaşayan və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə dair müəyyən müddəaları birləşdirir: şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ, digər iştirakçı-dövlətin ərazisində ödənişli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ, əməkçilərin məlumat və məsləhət almaq hüququ və s. Xartiya dövlətlərin əməkçi-miqrantlara yerli işçilər üçün az əlverişli olmayan əmək şərtləri və əmək haqqı müəyyən etmək öhdəliyini, əməkçi-miqrantların həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququnu, əməkçi-miqrantların öz əmək haqlarını və digər gəlirlərini öz ölkəsinə göndərmək hüququnu, əməkçi-miqrantların qanunsuz əsaslarda deportasiya olunmasına yol verilməməsinə bəyan edir.

Regional beynəlxalq sənədlərdən olan Avropa Sosial Xartiyasının 19-cu maddəsində göstərilir ki, Tərəflər əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvlərinin Xartiyanın istənilən iştirakçı-dövlətində ardım və müdafiə hüquqlarının effektiv realizəsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görməlidirlər: öz yurisdiksiyaları çərçivəsində belə əməkçilərin və onların ailə üzvlərinin gedişini, yerdəyişməsinə və qəbulunu təmin etmək üçün lazımı tədbirlər görməlidirlər; emiqrasiya və immiqrasiya ölkələrinin dövlət və xüsusi sosial xidmətləri arasında əməkdaşlığın qurulmasına yardım etməlidirlər; ölkə ərazisində qanuni yerləşən əməkçi-miqrantları milli qanunlarla, rəqlamentlərlə müəyyən edilən həddə öz vətəndaşları ilə rəftardan az əlverişli olmayan şərtlərlə təmin etməlidirlər; mümkün dərəcədə qəbul edən dövlətdə masına icazə verilən əməkçi-miqrantın ailəsinin birləşmək hüququnu təmin etməlidirlər; belə əməkçiləri bu maddədə tənzimlənən əsəllərə aid məhkəmə prosedurlarına münasibətdə qəbul edən dövlətin vətəndaşlarına göstərilən rəftardan az əlverişli olmayan şərtlərlə təmin etməlidirlər; dövlətdə qanuni olan əməkçilərin əgər onlar milli təhlükəsizlik, ümumi maraqlar və ictimai əxlaq üçün təhlükəli deyillərsə, sürgün edilmələrinə yol verməməlidirlər; qanunla müəyyən edilmiş hədlərdə əməkçilərin istəyi ilə onların əmək haqlarından və digər gəlirlərindən müəyyən hissənin öz dövlətlərinə köçürülməsinə icazə verməlidirlər; əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin qəbul edən dövlətin dilini, əgər bu ölkədə bir neçə milli dil varsa, onlardan birini öyrənmələrini həvəsləndirməli və sadələşməlidirlər.

Xartiyanın əməkçi-miqrantlar üçün müəyyən etdiyi ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquq əməkçi-miqrantlar üçün bərabər əmək şəraiti və bərabər əmək haqqı hüququnun təmin olunmasıdır.

2. Birbaşa olaraq əməkçi-miqrantların hüquqi statusunu tənzimləyən sənədlər – burada əsas yerdə Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında 24 noyabr 1977-ci il Avropa Konvensiyası durur. Bu Konvensiya bir Razılığa gələn Dövlətə onun ərazisində ödənişli əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə gələn digər Razılığa gələn Dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq olunur.

1977-ci il Konvensiyası (1 may 1983-cü ildə qüvvəyə minmişdir) Avropa regionunda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi sahəsində qəbul edilmiş ən mühüm sənəd hesab olunur. Bu sənəd əməkçi-miqrantın hüquqi statusunun əsas aspektlərini müəyyən edir: müzdlü əsaslarla əmək, tibbi və peşə şəhadətnaməsi, əmək müqaviləsi, yaşayış üçün sənədin verilməsi, əmək hüququ, yerdəyişmə əməkçi-miqrantın məlumat almaq hüququ, əmək şəraiti, birləşmə hüququ (droit syndicat), əmək haqqının əməkçi-miqrantın vətəndaş olduğu ölkəyə göndərilməsi, tibbi və sosial sığorta, öz ölkəsinə qayıtma və s.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, əməkçi-miqrant dedikdə, ödənişli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə Razılığa gələn Tərəflərdən birinin onun ərazisində yaşamasına icazə verilmiş digər Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşı başa düşülür. Konvensiya Avropa Şurasının bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçi-miqrantlara münasibətdə tətbiq olunur (sərhəd rayonlarının əməkçi-miqrantları və mövsümi əməlçilər istisna olmaqla). Konvensiya ilə tənzimlənən əsas məsələlər Avropa Şurasının bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş üzv-dövlətlərin ərazisində yaşamaq və işləmək üçün icazə, yerdəyişmə azadlığı, sosial təminat və ailələrin birləşməsi ilə əlaqədardır.

Konvensiyanın ikinci hissəsi ilə işəgötürmə üçün əməkçi-miqrantların seçilmə şərtləri, həmçinin əmək müqaviləsi barədə müddəalar müəyyən olunur. Üçüncü hissə əməkçi-miqrantlar üçün təqdim olunan əsas hüquqları, yaşayış və əmək şəraitini, pul köçürmələrini, ailələrin birləşməsini və digər məsələləri əhatə edir. Dördüncü hissə əməkçi-miqrantların vətəndaşı olduqları ölkəyə qayması şərtlərini müəyyən edir. Konvensiyanın sonuncu hissəsi isə əl olunmuş hüquqların saxlanması və bu Konvensiya ilə Razılığa gələn Tərəflərin qanunvericilik aktlarının və beynəlxalq sazişlərin qarşılıqlı əlaqəsini tənzim edir.

Bunlarla yanaşı, Aİ ölkələrində əməkçi-miqrantların hüquqi statusu haqqında yaxşı təsəvvürə malik olmaq üçün bir sıra beynəlxalq

xalq müqavilə və sənədlərin müvafiq müddəalarını da analiz etmək lazımdır. Belə ki, əmək miqrasiyası, əməkçi-miqrantların əmək hüquqları, eləcə də onların hüquqi statusu barədə ümumi müddəalar Aİ-nin çoxsaylı «törəmə» mənbələrində (reqlament, direktiv və tövsiyələrində) daha da konkretləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Aİ ölkələrində miqrasiya proseslərini tənzim edən aşağıdakı reqlament və direktivləri göstərmək olar: Şuranın 15 oktyabr 1968-ci il Əməkçilərin Birlik daxilində sərbəst hərəkəti haqqında 1612/68 sayılı Reqlamenti; Komissiyanın 29 iyun 1970-ci il Əmək fəaliyyətinin bitməsindən sonra əməkçilərin Aİ üzv-dövlətinin ərazisində qalmaq hüququ haqqında 1251/70 sayılı Reqlamenti; Şuranın 14 iyun 1971-ci il Avropa Birliyi ərazisində hərəkət edən işçilər və onların ailələrinin sosial təminat rejiminin müəyyən edilməsi haqqında 1408/71 sayılı Reqlamenti; Şuranın 15 oktyabr 1968-ci il Birliyin üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçilərin Birlik daxilində hərəkəti və yerləşməsinin məhdudlaşdırılmasının ləğvi haqqında 68/360 sayılı Direktivi; Şuranın 25 iyul 1977-ci il Əməkçi-miqrantların uşaqlarının təhsili haqqında 77/486 sayılı Direktivi, Avropa Birliyi Şurasının 21 may 1973-cü il 73/148 sayılı İşədüzəlmə, sahibkarlıq və xidmətlərin göstərilməsinə münasibətdə Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərinin vətəndaşlarının Birlik daxilində yerdəyişməsi və qalması üzrə məhludiyətlərin aradan qaldırılmasına dair Direktivi.

Sosial təminat haqqında 1972-ci il Avropa Konvensiyası əməkçi-miqrantlar da daxil olmaqla, bütün insanların bərabərliyi, ətbiq olunan qanunvericiliyin vahidliyi, əldə olunan hüquqların axlanması prinsiplərindən irəli gəlir ki, bu da əməkçi-miqrantın mək fəaliyyətinin bütün tərəflərinin onun yerdəyişməsindən asılı olmayaraq nəzərə alınmasına istiqamətlənir.

Göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa regionunda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində bir sıra əlavə orqanlar a yaxından iştirak edirlər. Buna misal kimi, 1991-ci ildə Avropa arlamentinin İrççilik və Ksenofobiya üzrə Birinci Təhqiqat Komissininin 1986-cı il Hesabatının Tövsiyəsi əsasında Miqrantların Forumu yaradılmışdır. Forumun Aİ-nin qanunverici orqanları ilə birbaşa aqəsi vardır və o, İttifaqın büdcəsindən yardım alır. Bununla yanaşı, öz Statutuna və Katibliyinə malik olmaqla, müstəqil qurum kimi alyiyət göstərir. 1988-ci ildə Brüsseldə keçirilən Təsis Assambleyaında qəbul olunmuş Bəyannaməyə əsasən Forumun vəzifəsi miq- ntların iqtisadi vəziyyətinin, miqrasiya meyillərinin, müvafiq sferada

inzibati və digər qanunvericiliyin və irqçiliklə mübarizədə praktiki təkliflərin inkişafının monitorinqindən ibarətdir.

Aİ daxilində əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi istiqamətində ən mühüm addım daxili sərhədlərin götürülməsi olmuşdur. Belə ki, 1985-ci il iyulun 14-də Şengendə (Lüksemburq) daxili sərhəd nəzarətinin götürülməsi istiqamətində bəzi Qərbi Avropa dövlətləri Ümumi Sərhəddə nəzarətin tədricən aradan qaldırılması barədə Müqavilə imzaladılar.

Müqavilənin iştirakçı-dövlətləri xarici sərhədlərin yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrində yaşayan vətəndaşlarının hərəkətlərini asanlaşdırmaq üçün lazımı işlərin görülməsinə razılaşdılar. Xarici sərhədlərə gəldikdə isə, bu dövlətlər dövlət təhlükəsizliyinə zərər vuran qeyri-qanuni keçidlərin qarşısını almaq məqsədilə razılıq gəldilər: gömrük və polis orqanları arasında əməkdaşlığı möhkəmləndirmək, xüsusilə onlar arasında informasiya mübadiləsini genişləndirmək; viza siyasətini və onların ərazisinə gəlmək barədə şərtləri razılaşdırmaq; III dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə xaricilər barədə qanunvericiliyin nizamlanması üzrə öz qaydalarını razılaşdırmaq; lazım gəldikdə müvafiq olaraq bir-biri ilə xarici sərhədlərə nəzarətin əsasını təşkil edən qanunlar və inzibati müddəalar qəbul etmək, həmçinin təhlükəsizliyin təmin olunması və Avropa Cəmiyyətinin üzvü olmayan dövlətlərin vətəndaşlarının qeyri-qanuni miqrasiyası ilə mübarizə aparmaq.

Beləliklə, Avropa regionunda əmək miqrasiyasının əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməklə, qeyd etmək olar ki, Aİ üzvü dövlətləri arasında əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi məqsədi qəbul edilmiş mühüm sənədlər digər regionlarda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi üçün əsas amil kimi götürülə bilər. Belə ki, digər regionlardan fərqli olaraq, Avropa dövlətləri arasında bağlanmış fəza saziş və müqavilələr, həmçinin direktivlər əmək miqrasiyasının bütün aspektlərini tam əhatə edir. Bunun da əsas səbəbi Avropanın əmək miqrasiya məkanlarından biri olması və əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi zərurətinin meydana çıxdığı ilk region olmasıdır.

Əmək miqrasiyasının regional çərçivədə inkişaf etdiyi iki region kimi MDB məkanını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, MDB çərçivəsində integrasiya məkanının formalaşması prosesində yaranan ən mühüm aktual problemlərdən biri də əmək miqrasiyasının hüquqi tənzimlənmə mexanizminin işlənib hazırlanmasıdır. Hesablamalara görə, 2000-ci ilin əvvəllərində MDB dövlətlərində da

əmək miqrasiyası da nəzərə alınmaqla, hər il 10 milyona yaxın insan əmək miqrasiyasını həyata keçirir.

MDB üzv-dövlətlərinin əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlığının iki əsası mövcuddur. Bir tərəfdən, sosialist sisteminin dağılması və bazar prinsiplərinə keçid Birlik üzv-dövlətlərində milli əmək bazarlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş qanunvericilik tədbirləri işsizliyin sürətlə artması şəraitində müəyyən dərəcədə milli işçilərin müdafiəsinə yönəlmişdir. Belə bir vəziyyətdə əcnəbi işçilərin, o cümlədən MDB üzv-dövlətlərindən olan işçilərin cəlb edilməsi dövlət nəzarətinin və icazə sisteminin tətbiq olunmasını şərtləndirir. Belə ki, əmək bazarının yaranması şərtlərindən biri əcnəbi işçi qüvvəsinin səmərəli cəlb edilməsi hesab olunur. Bu halda MDB vətəndaşlarının onun ərazisində qeyri-qanuni əmək fəaliyyəti minimum həddə salınır. Digər tərəfdən, ədəbiyyatda göstəriləyi kimi, postsovet məkanı hüdudlarında işçi qüvvəsinin miqrasiyası həmin məkanda beynəlxalq əmək bazarının yaranmasına şərait yaradır.

MDB çərçivəsində miqrasiya siyasətini həyata keçirən əsas institusional mexanizm 1992-ci ildə Birliyin hökumət başçılarının imzaladığı Sazişə müvafiq olaraq təsis edilən MDB iştirakçı-dövlətlərinin əhalisinin sosial müdafiəsi, miqrasiyası və əməyi üzrə Məşvərətçi Şura hesab olunur.

Şuranın fəaliyyəti əmək münasibətləri, sosial tərəfdaşlıq, vətəndaşların sosial müdafiəsi sahəsində razılaşıdırılmış siyasətin işlənilib hazırlanması və əməkdaşlığın inkişafı, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və mühafizəsinin təmin edilməsi, əhalinin məşğulluğu və miqrasiya məsələlərinin həllində qarşılıqlı əlaqələrə yönəlmişdir. Şuranın işində Ümumdünya Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası, MDB iştirakçı-dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyasının İnsan hüquqları və sosial siyasət üzrə Daimi Palatası, BƏT və BMqT-nin nümayəndələri iştirak edirlər.

MDB-də sosial hüquqların təmin edilməsi ilə bağlı müqavilə mexanizmi qismində 13 mart 1992-ci ildə Moskvada imzalanmış Pensiya təminatı sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin vətəndaşlarının hüquqlarının təminatı haqqında Sazişə uyğun olaraq əməkçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri də daxil olmaqla, vətəndaşların sosial təminatı yaşadıqları dövlətin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

Əmək miqrasiyası və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi

sahəsində əməkdaşlıq haqqında 15 aprel 1994-cü il tarixli Sazişə müvafiq olaraq işçilərin cəlb edilməsi və onlara qoyulan tələblər beynəlxalq sazişlər nəzərə alınmaqla, işə düzəltdiyi dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Göstərilən beynəlxalq-hüquqi sənəddə digər məsələlər – işçilərin əmək fəaliyyətinin işəgötürənlərlə bağlanan müqavilə (kontrakt) əsasında rəsmiləşdirilməsi, haqqı ödənilən əmək vasitələrinin ikiqat vergiyə cəlb edilməməsi, bu vəsaitlərin işlə təmin edən dövlətin qanunvericiliyi və beynəlxalq sazişlərə müvafiq olaraq köçürülməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdır.

Birlik çərçivəsində miqrantların sosial təminatı ilə əlaqədar müddəalar, həmçinin MDB üzv-dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyasının 1994-cü ilin oktyabr ayının 29-da qəbul etdiyi Müstəqil Dövlətlərin vətəndaşlarının sosial hüquqları və təminatları Xartiyasının 4-6-cı maddələrində təsbit edilmişdir. Belə ki, 4-cü maddə miqrasiya ilə əlaqədar olaraq bir sıra fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur: iştirakçı-dövlətlər arasında əməkçilərin və əhəlinin sərbəst miqrasiyası prinsipinə əməl etmək; miqrantları qəbul edən dövlətin vətəndaşları ilə sosial-əmək sahəsində miqrantların maksimal bərabərliyini təmin edən beynəlxalq sənədlər qəbul etmək.

Daha sonra, 13 may 1995-ci il tarixdə işə Parlamentlərarası Assambleya tərəfindən MDB üzv-dövlətlərində əmək ehtiyatlarının miqrasiyası haqqında tövsiyə xarakterli Nümunəvi Qanunvericilik Aktı qəbul edilmişdir. Aktın məzmunu bütövlükdə MDB üzv-dövlətlərinin vətəndaşları olan əməkçi-miqrantların Birlik ərazisində hüquqi statusu və onların işə cəlb olunmasının hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu beynəlxalq-hüquqi sənəd əmək resurslarının miqrasiyası sferasında razılaşıdırılmış qanunvericilik siyasətinin əsas prinsiplərini əks etdirir.

Müvafiq aktda aşağıdakı məqsədlər bəyan edilmişdir: hansı dövlətin ərazisində olmasından asılı olmayaraq, əməkçi-miqrantların hüquqlarının təmini; müvafiq sahədə MDB üzv-dövlətlərinin milli qanunvericiliklərinin işlənməsinə və yaxınlaşdırılmasına, dövlətlərarası sazişlərin bağlanmasına yardım etmək. Bu aktla aşağıdakı məsələlər tənzimlənir: işçi qüvvəsinin istiqamətləndirilməsi və cəlb edilməsi ilə məşğul olan orqanlar; əməkçi-miqrantların gediş-gəliş qaydaları; əməkçi-miqrantların qruplar şəklində yerdəyişməsi; əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində işəgötürənlərin təşkilatlarının və həmkarlar ittifaqlarının iştirakı; əməkçi-miqrantların gediş-gəlişini

məhdudiyətlərin yolverilməzliyi; yerli işçilər və əməkçi-miqrantların bərabərliyi prinsipi; əmək müqaviləsinin bağlanma qaydası; təhsil, ixtisas və əmək stajı sənədlərinin qarşılıqlı şəkildə tanınması; təhsil hüququ; həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququ; sosial təminatlar.

Birlik ərazisində əmək miqrasiyasını tənzim edən digər sənəd 15 dekabr 2000-ci ildə MDB İqtisadi Şurasının Qərarı ilə bəyənilmiş «MDB iştirakçı-dövlətlərinin işçi qüvvəsinin miqrasiyasının tənzimlənməsi və ümumi əmək bazarının mərhələli formalaşması Konsepsiyası»dır. Bu sənəd ümumi əmək bazarının formalaşmasının məqsədi, prinsipləri, vəzifələri və mərhələlərini bazarın milli və regional aspektləri, əsas tendensiyalarının təhlili nəzərə alınmaqla, sosial-əmək sferasında siyasətin həyata keçirilmə mexanizminin və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MDB çərçivəsində həyata keçirilən miqrasiya ilə bağlı məsələlər təhlil edilərkən sonda aşağıdakı nəticələri özündə əks etdirən zərurətin mövcudluğunu qeyd edilir: əhalinin beynəlxalq miqrasiyası və onun sərbəst yerdəyişməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; miqrasiya proseslərinin dövlətdaxili tənzimlənməsinə cəhd edilməsi, şəxslərin sərbəst yerdəyişməsi və yaşayış yerinin seçiminin təminatçısı qismində dövlətin rolunun artırılması; qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizədə fəaliyyət göstərən hüquq-mühafizə orqanları sisteminin gücləndirilməsi və onların iş sisteminin təkmilləşdirilməsi; qarşılıqlı şəkildə səmərəli hesab edilən beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və qanunsuz miqrasiya ilə mübarizədə birgə fəaliyyətin razılaşdırılması (N.N.Zinçenko).

Beləliklə, MDB çərçivəsində əmək miqrasiyasının əsas xüsusiyyətlərini, bu sahədə qəbul olunmuş mühüm beynəlxalq müqavilələri və regionda müvafiq sferaya dair beynəlxalq praktikanı nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, əmtəə və kapitalın, eləcə də işçi qüvvəsinin miqrasiyasının qlobalaşması, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi, əmək miqrasiyasını tənzim edən MDB üzv-dövlətlərinin milli qanunvericiliyinin mövcud vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi, postsovet məkanına aid dövlətlərdə SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar immiqrasiya nəzarətinin zəifləməsinə görə qeyri-qanuni miqrasiya axınlarının artması, qanunsuz miqrasiyanın qanuni miqrasiyaya çevrilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruriliyi və intellektual miqrasiya («beyin axını»)

kimi problemlərin olmasına baxmayaraq, əmək miqrasiyası sahəsində MDB çərçivəsində artıq müəyyən normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Bunu Birlik çərçivəsində bu sahədə qəbul olunmuş beynəlxalq-hüquqi sənədlər, eləcə də Birliyin üzv-dövlətləri arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələr də bir daha sübut edir.

Bunlardan əlavə, dünyanın digər regionlarında bu problem istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, Latın Amerikasının cənubunda gələcək miqrasiya meyllərinə təsiri olan regional iqtisadi qruplaşma – Argentina, Braziliya, Paraqvay və Uruqvay tərəfindən imzalanmış və 1990-cı illərin ortalarında qüvvəyə minmiş Pakt üzv-dövlətlər arasında malların, şəxslərin, kapitalın azad hərəkətinə icazə verir. Bu Paktın Latın Amerikasını ölkələrində əmək miqrasiyasına təsiri nəticəsində sərhədlərin götürülməsi və üzv-dövlətlərin regional inteqrasiya nəticəsində öz iqtisadiyyatlarının yenidən qurulması gözlənilir.

Digər vahid əmək bazarı 1989-cu ildə And Paktı – Kartahe-na Sazişi ölkələrində (Boliviya, Kolumbiya, Ekvador, Peru və Venesuela) yaradılmışdır. İlkin olaraq And Paktına daxil olan ölkələr arasında miqrasiya ilə bağlı məsələlərə toxunulmamışdı. Lakin Paktın qəbul edilməsi ilə əmək miqrasiyasına münasibətdə ümumi siyasət işlənib hazırlandı. 1990-cı ildə isə And ölkələri prezidentlərinin görüşündə Acta de la Paz ilə viza tələblərini aradan qaldırmaq və vahid And pasport rejimini tətbiq etməklə xarici inteqrasiya proseslərini sürətləndirməyə yönələn tədbirlər qəbul olundu.

Karib regionunda Karib Azad Ticarət Assosiasiyasını (CARİFTA) Karib İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1973-cü il Müqaviləsi (CARİCOM) əvəz etmişdir. Bu birlik çərçivəsində şəxslərin sərbəst hərəkəti üzərində nəzarətin ləğv edilməsinə nail olmasına baxmayaraq, təşkilat regiondaxili yerdəyişmələrinin təşviq edilməsi istiqamətində addımlar atmışdır.

Afrikada iki təşkilat bu regionda əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır: 1975-ci ildə yaradılmış Qərbi Afrika Dövlətlərinin İqtisadi Birliyi (ECOWAS); BMT-nin Afrika üzrə İqtisadi Komissiyası və Afrika Birliyi Təşkilatının birgə himayəsi altında 1983-cü ildə yaradılmış Mərkəzi Afrika Dövlətlərinin İqtisadi Birliyi (ECCAS). Belə təşkilatların yaradılması barədə müqavilələrdə, eləcə də bu təşkilatlar çərçivəsində bağlanmış digər sazişlərdə əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyəti ilə bağlı nəzərdə tutulmuş müddəalar A çərçivəsində qəbul edilmiş normalarla daha çox uyğunluq təşkil edir.

Asiyada isə əmək miqrasiyasına daha çox Yaponiya və yeni sənayeləşmiş iqtisadiyyata malik ölkələr (Honkonq, Çin, Sinqapur, Cənubi Koreya, Tayvan), həmçinin Cənub-Şərqi Asiya Birliyi ölkələrinin 4 üzvü (Malaziya, Tayland, İndoneziya, Filippin – ASEAN) arasındakı qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, ASEAN mütəmadi olaraq ümumi maraq doğuran məsələlərin müzakirəsi üçün əmək nazirlərinin Forumunu təşkil edir (əmək miqrasiyası region üzrə ən çox bu ölkələrdədir).

Xaricdən gələn əməkçilərin vəziyyətini tənzimləmək və Birliyin daxilində azad hərəkət etmək hüququnun həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin keçirilməsinə üstünlük verən Aİ-dən fərqli olaraq, ASEAN ölkələri əmək miqrasiyası üçün nə əlverişli siyasət qəbul etmiş, nə də üzv-dövlətdən olan əməkçilərə daha əlverişli rejimin verilməsini müəyyənləşdirmişlər.

Bəzi müşahidəçilərin fikrincə, bu, qismən Asiya daxilində gizli miqrasiya ilə nəticələnir. Bununla belə, regionda işə götürmə agentləri, xaricdə iş yerlərini təşviq edənlər, müəssisələrin işçi qüvvəsi ilə təmin olunması ilə məşğul olanlar, ticarət assosiasiyaları və transmilli korporasiyalar da daxil olmaqla, immiqrasiya mərkəzləri bazar imkanlarının səfərbərliyində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişlər.

Beləliklə, Qərbi Afrika Dövlətlərinin İqtisadi Birliyi, ASEAN, Karib Azad Ticarət Assosiasiyası kimi mühüm regional təşkilatlar tərəfindən regional miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə (işləmək üçün icazə verilməsi, iş vaxtı və sosial müdafiə məsələləri ilə bağlı normaların nisbətən unifikasiyalaşdırılması da daxil olmaqla), onların mövcud olduğu hər bir regionda daima artan əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində mühüm fəaliyyətin həyata keçirilməsinə və əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində regional normaların qəbul edilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bu isə digər regionlar üzrə beynəlxalq praktikanın ciddi şəkildə nəzərə alınması şəraitində həyata keçirilməlidir.

11.5. Əməkçi-miqrantların statusunun ikitərəfli çərçivədə tənzimlənməsi

Digər sahələrdə olduğu kimi, əmək miqrasiyasının və əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq normativ bazanın yaradılmasının əsasını ikitərəfli müqavilələr

təşkil etmişdir. Başqa sözlə, artıq bir neçə əsr ərzində dövlətlərarası miqrasiya məsələləri bu və ya digər dərəcədə müxtəlif ikitərəfli sazişlərlə tənzim olunurdu. İlk əvvəl miqrasiya barədə müddəalar dostluq və əməkdaşlıq, dəniz gəmiçiliyi, həmçinin konsul sazişlərinə daxil edilirdi.

Miqrasiya məsələləri, həmçinin müqavilə xarakterli və bu sahədə konvension normalar yaradan müxtəlif protokollar, nota mübadilələri, memorandum və digər aktlarla da tənzimlənirdi. Lakin bəzən, xüsusilə də Birinci Dünya Müharibəsinin başlanmasınadək bu məsələlər maraqlı dövlətlərin səlahiyyətli orqanları arasında daha sadə tənzimləmə obyektinə olmuşdur ki, bu da müvafiq sahədə birgə konkret tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanması yolu ilə həyata keçirilirdi. Bu yolla qəbul edilmiş müqavilə qüvvəli aktlar müvafiq inzibati orqanların nümayəndələri tərəfindən imzalandıqdan dərhal sonra qüvvəyə minirdi. Belə aktlar inzibati sazişlər adlanırdı (administrative agreement, accord administratif, ressortübere inkommen). Sadalanan müqavilə növlərinə hazırda kifayət qədər az rast gəlinir. Bu cür müqavilələrə misal kimi Meksika və Kanada hökumətləri arasında meksikalı mövsümi kənd təsərrüfatı işçilərinin Kanadada işə cəlb olunması haqqında Memorandumu göstərmək olar.

Birbaşa olmasa da, dövlətlərarası miqrasiyaya dair müəyyən müddəaları nəzərdə tutan ilk ikitərəfli müqavilə kimi ABŞ-la İsveç arasında Dostluq və ticarət haqqında 1783-cü il Müqaviləsini göstərmək olar. Qeyd olunduğu kimi, ilk əvvəllər bir dövlətin vətəndaşlarının digər dövlətə köçməsi və məşğulluğu şərtləri sülh müqavilələri, dostluq, ticarət və dənizçilik məsələlərinə dair müqavilələrə əlavə kimi qəbul olunurdu. Belə şərtləri müəyyən edən ilk müqavilələrdən biri 1857-ci ildə Böyük Britaniya ilə Çin arasında bağlanmış müqavilə olmuşdur.

Əmək miqrasiyasına dair ikitərəfli müqavilələr tarix boyu əksər hallarda miqrasiyanın bu növünün konkret məsələsi üzrə (əməkçi-miqrantların əmək və sosial təminatı şərtləri haqqında) bağlanmışdır və indi də bağlanmaqdadır. İkitərəfli səviyyədə əmək miqrasiyası məsələlərini tənzimləyən ilk xüsusi müqavilə 15 aprel 1904-cü ildə Fransa və İtaliya arasında bağlanmışdır. Daha sonra, 1929-cu ildə BƏT tərəfindən nəşr olunmuş «Miqrasiyanın tənzimlənməsi» adlı tədqiqatda həmin dövrə qədər bağlanmış 1000-ə yaxın müqavilə sadalanır. Onların bir hissəsi ümumilikdə miqrasiyaya, digərləri isə miqrantların qəbul edən dövlətdə yayılması, üçüncü hissəsi isə əmək

çi-miqrantların bu və ya digər hüquqlarını müəyyən edirdi. Bu müqavilələrdə miqrasiyanın stimullaşdırılması, eləcə də miqrasiyanın məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər nəzərdə tutulurdu.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra miqrasiya axınlarının artması, o cümlədən miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və əməkçi-miqrantların statusunun müəyyən olunması zərurəti bu dövrdə miqrasiya barədə müqavilələrin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Əgər 50-ci illərə qədər əmək resurslarının yerdəyişməsi ilə əlaqədar bağlanmış ikitərəfli müqavilələrdə əsasən emiqrasiya və immiqrasiya ölkələri arasında əlaqələrin yaradılmasının inzibati qaydaları, əməkçilərin yerdəyişməsinin sadələşdirilməsi nəzərdə tutulurdusa, 50-ci illərdən sonra belə müqavilələr daha çox əməkçilərin xaricdə müdafiə olunması barədə müddəaları müəyyən edirdi. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, belə müqavilələr miqrasiya edən insanların hüquqlarının müdafiəsinin ən mühüm mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Məsələn, əgər Avstraliya və Böyük Britaniya arasında Miqrasiya haqqında 1946-cı il Sazişində əməkçi-miqrantların hüquqlarının müdafiəsi məsələsinə toxunulmurdusa, artıq Niderland (1951), İtaliya (1951), AFR (1952) Avstraliya ilə bağladığı ikitərəfli müqavilələrdə öz vətəndaşlarına münasibətdə əmək haqqına, əməyin ümumi şərtlərinə, yaşayış yerinə münasibətdə Avstraliya vətəndaşları ilə eyni hüquqlara ümid edirdilər. Daha sonrakı dövrə aid müqavilələrlə, məsələn, Türkiyənin (1967), Yuqoslaviyanın (1970) bağladığı müqavilələrlə artıq əməkçi-miqrantlara digər hüquqlar da verilirdi: milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq ölkəyə gəlmə və müvəqqəti yaşayış hüququ; qanun qarşısında yerli vətəndaşlarla bərabərlik; vicdan və assosiasiya azadlığı; təhsil imkanlarında və sosial təminat sferasında bərabərlik; sahibkarlıq fəaliyyətində bərabərlik və s. Bu dövrdə əmək miqrasiyası sahəsində bağlanmış bir sıra digər ikitərəfli sazişlər isə ailələrin birləşməsinə nəzərdə tuturdu. Məsələn, Fransa ilə İspaniya arasında 1961-ci il Sazişi, Fransa ilə Türkiyə arasında 1965-ci il Sazişi və s.

İndi isə bir sıra dövlətlərin əmək miqrasiyası sferasında ikitərəfli əməkdaşlığını nəzərdən keçirək. AR-in əmək miqrasiyası sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığını qeyd edərkən, ilk növbədə, 8 fevral 2000-ci il tarixli AR Qanunu ilə təsdiq edilmiş AR Hökuməti ilə BMqT arasında Əməkdaşlıq Sazişini qeyd etmək lazımdır. Sazişlə BMqT-nin Azərbaycanda potensialların yaradılması, miqrasiya məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri və digər texniki əməkdaşlıq fəa-

liyyətləri, miqrasiya haqqında informasiya, vətəndaşların və əcnəbilərin miqrasiyası, həmçinin əmək miqrasiyası, qaçqınlara və ölkə daxilində və onun xaricindən gəlmiş məcburi köçkünlərə, digər ehtiyacı olan şəxslərə miqrasiya yardımları, yüksək ixtisaslı kadrların qayıtması və seçkili miqrasiya kimi miqrasiya proqramlarını həyata keçirəcəyi razılaşıdırılmışdır. Beləliklə, bu Saziş əmək miqrasiyası sahəsində AR-in fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Bundan əlavə, AR bir sıra digər dövlətlərlə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində ikitərəfli çərçivədə əməkdaşlıq həyata keçirir. AR və RF arasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinə dair ikitərəfli əməkdaşlığı qeyd edərkən, AR Hökuməti ilə RF Hökuməti arasında Köçmə proseslərinin tənzimlənməsi və köçkünlərin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 1997-ci il 3 iyul tarixli Sazişini qeyd etmək lazımdır. Bu Saziş AR-dən RF-yə və RF-dən AR-ə köçən şəxslərə şamil olunur. Sazişin 1-ci maddəsində şəxslərin köçməyə məcbur edilməsinin yolverilməzliyi təsbit olunmuşdur. Bununla da, müvafiq müddəa AR ilə RF arasında məcburi miqrasiyanı qadağan edir.

Daha sonra, AR Hökuməti ilə RF Hökuməti arasında Əmək miqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında imzalanması nəzərdə tutulan Saziş Layihəsi xüsusilə qeyd edilməlidir. Layihənin AR vətəndaşlarının RF ərazisində və RF vətəndaşlarının AR ərazisində əmək fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri tənzimləməsi nəzərdə tutulmuşdur. Layihəyə əsasən əmək miqrasiya dedikdə, Tərəflərdən birinin vətəndaşının haqqı ödənilən əmək fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə digər Tərəfin ərazisinə getməsidir. Buna müvafiq olaraq əməkçi-miqrant haqqı ödənilən əmək fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə Tərəflərdən birinin ərazisində müvəqqəti yaşayan digər Tərəfin vətəndaşdır.

Layihənin 7-ci maddəsində əməkçi-miqrantların hüquqi vəziyyətini tənzim edən əsas prinsiplərdən biri olan ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, Tərəflər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrə və Tərəflərin milli qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cinsinə, yaşına, irqinə, dilinə, etnik və sosial mənşəyinə, dini və siyasi baxışlarına, vətəndaşlığına, ailə və əmlak vəziyyətinə və digər əlamətlərinə görə istənilən formada ayrı-seçkiliyə yol verməməklə, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarına hörmətlə yanaşmağı, onların hüquqlarının müdafiəsini təmin etməyi öz üzərinə götürürlər. Layihənin 12-ci maddə

sində əməkçi-miqrantlara bir sıra sferalarda milli rejimin verilməsi prinsipi nəzərdə tutulur. 15-ci maddədə digər bir prinsip – əməkçi-miqrantların əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri gəlirlərin ikiqat vergiyə cəlb olunmaması əks olunmuşdur. Layihədə əks olunmuş növbəti prinsip əməkçi-miqrantların pul köçürmələrinin dövlət tərəfindən sadələşdirilməsi və digər gömrük güzəştlərinin verilməsi prinsipidir. Belə ki, 18-ci maddəyə əsasən əmək fəaliyyəti üçün zəruri əl ələtlərinin və daşınan avadanlıqların, eləcə də əməkçi-miqrantın qazandığı vəsaitin və həmin vəsait hesabına əldə etdiyi əşyaların əməkçi-miqrant əmək fəaliyyətinə başladığında və əmək fəaliyyəti sona çatdıqda Tərəflərin ərazisinə gətirilməsi və onların ərazisindən çıxarılması zamanı heç bir gömrük rüsumu ödənilmir. 19-cu maddədə isə Tərəflərin əməkçi-miqrantların mənşə ölkələrinə pul köçürmələrinin rəsmi bank strukturları vasitəsilə həyata keçirilməsinin təşkilinə köməklik göstərmələri əks olunmuşdur.

Layihədə əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin digər hüquqlarını da nəzərdə tutulur: əməkçi-miqrantın ailə üzvlərinin əməkçi-miqranta verilmiş icazə müddəti ərzində işə təmin edən Tərəfin ərazisində qalmaq hüququ; əmək müqaviləsi bağlamaq hüququ; əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin işlə təmin edən Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş şərtlərlə və həmin Tərəfin ərazisində ümumi orta və peşə təhsili almaq hüququ; əməkçi-miqrantların təhsil haqqında şəhadətnamələrinin tanınması hüququ və s.

Daha sonra, AR Hökuməti ilə Qırğızıstan Respublikası Hökuməti arasında Əmək fəaliyyəti və əməkçi-miqrantların sosial müdafiəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 23 aprel 1997-ci il Sazişi, AR Hökuməti ilə Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Ukrayna vətəndaşlarının və Ukrayna ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 3 iyun 2004-cü il Sazişi, AR Hökuməti ilə Moldova Respublikası Hökuməti arasında Moldova Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Moldova Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 21 aprel 2005-ci il Sazişi də xüsusi qeyd edilməlidir.

Bunlardan əlavə, AR-in sosial və pensiya təminatları sahəsində bir sıra dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli sazişləri də əməkçi-miqrantların hüquqlarının (xüsusən sosial hüquqlarının) tənzimlənmə-

sində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, AR Hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası Hökuməti arasında 3 fevral 1993-cü ildə bağlanmış Pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların hüquqlarının zəmanətlərinə dair Saziş, AR Hökuməti ilə Qırğızıstan Hökuməti arasında 23 aprel 1997-ci ildə bağlanmış Pensiya təminatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, AR Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında 17 iyul 1998-ci ildə bağlanmış Sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, AR Hökuməti ilə RF Hökuməti arasında 5 noyabr 1999-cu ildə bağlanmış Pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların hüquqlarının zəmanətlərinə dair Saziş və s.

Əmək miqrasiyasının daha geniş yayıldığı RF ərazisində də müvafiq məsələnin ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənməsinə xüsusi yer verilmişdir. RF-nin belə ikitərəfli razılaşmaları qismində aşağıdakıları göstərmək olar: Vətəndaşların işə düzəlmə, əməyin ödənilməsi və digər sosial-əmək təminatlarının verilməsi sahəsində bərabər hüquqları haqqında Belarus-RF Birliyinin Ali Şurasının 22 iyun 1996-cı il tarixli 4 sayılı Qərarı (bu Qərar RF və Belarus hökumətləri arasında 24 sentyabr 1993-cü il tarixdə bağlanmış və öz ölkələrindən kənarında işləyən RF və Belarus vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında Sazişi faktiki olaraq əvəz etmişdir), RF və Qırğızıstan Respublikası arasında Əməkçi-miqrantların əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 28 mart 1996-cı il tarixli Saziş, RF və Moldova Respublikası hökumətləri arasında Mənsub olduqları dövlətin sərhədlərindən kənarında əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Rusiya və Moldova vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 27 may 1993-cü il tarixli Saziş, RF və Ukrayna Respublikası hökumətləri arasında bağlanmış Mənsub olduqları dövlətin sərhədlərindən kənarında yaşayan Rusiya və Ukrayna vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 14 yanvar 1993-cü il tarixli Saziş və s. RF və Özbəkistan arasında Hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı və dərinləşdirilməsi haqqında 2 mart 1994-cü il tarixdə imzalanmış Bəyannamədə bu ölkələrin vətəndaşlarının bir birinin ərazisindəki müəssisə və təşkilatlarda işləmək imkanının yaradılmasına dair sazişin bağlanması da nəzərdə tutulmuşdur.

RF Hökuməti ilə Ukrayna Hökuməti arasında Mənsub olduqları dövlətin sərhədlərindən kənarında əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Rusiya və Ukrayna vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında 1993-cü il Sazişi ilə bir sıra mühüm məsələlər nəzərdə tutulmuşdur: işəgötürən Tərəfin ərazisində əmək fəaliyyəti

məşğul olan mənsub olduğu dövlətin ərazisini tərk etmiş işçilər işəgötürən Tərəfin əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyırlar (əmək münasibətləri, kollektiv müqavilələr, əmək haqqı, iş və istirahət vaxtı rejimi, əmək şərtləri və əməyin mühafizəsi və digər hüquq və vəzifələr); hər hansı bir Tərəfin ərazisində toplanmış iş stajı digər Tərəfin ərazisində tanınır; stajın hesablanması əmək fəaliyyətinin həyata keçirildiyi Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur və s. Bunlardan əlavə, RF-nin digər dövlətlərlə bağladığı sazişlər də müvafiq müddəaları nəzərdə tutur.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, göstərilən ikitərəfli müqavilələr hazırda miqrasiya prosesləri ilə yanaşı, əməkçi-miqrantların, o cümlədən işəgötürənlərin və onların vətəndaşı olduqları dövlətlərin hüquq və vəzifələrini tənzimləyir. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilələr əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində daha əldə edilmiş tarixə malik olmaqla, onlarda təsbit olunan normalar mühüm beynəlxalq-hüquqi standartlar təmsilində universal və regional beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bütövlükdə, əməkçi-miqrantların statusunu tənzim edən ikitərəfli müqavilələr, öz növbəsində, əməyin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində və 3ƏT-in normayaradıcılıq fəaliyyətində mühüm yer tutur.

11.6. Dövlətdaxili qanunvericilik və əməkçi-miqrantların hüquqi statusu məsələləri

Əməkçi-miqrantların hüquqi statusu ilə bağlı universal və regional səviyyədə qəbul edilmiş beynəlxalq-hüquqi aktlarda müəyyənləşdirilmiş norma və prinsiplərin, o cümlədən əmək miqrasiyası əlaqədar münasibətlərin daha dəqiq nizama salınması zərurətini əzərə alan dövlətlər bu sahədə mövcud beynəlxalq normalara uyğun olaraq özlərinin dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlarını qəbul edirlər. Belə ki, artıq 70-ci illərdə demək olar ki, bütün dövlətlərin illi qanunvericiliyi əməkçi-miqrantların rəsmi kanallar vasitəsilə qəbulunu müəyyən edir və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün rüri şərtlər nəzərdə tuturdu. Belə şərtlərə ilkin olaraq əmək müqaviləsinin bağlanması, immiqrasiya qanunvericiliyi əsasında adətən zibati orqanlar tərəfindən verilmiş ölkədə qalma üçün icazə və s. xil idi.

AR tərəfindən də əmək miqrasiyası ilə əlaqədar münasi-

bətlərin nizama salınması istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, 18 dekabr 1990-cı il tarixli Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya AR özünün 11 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu ilə qoşulmuş və həmin Konvensiya müddəalarını özündə əks etdirən 28 oktyabr 1999-cu il tarixli «Əmək miqrasiyası haqqında» Qanununu qəbul etmişdir. Qanun 4 fəsil və 22 maddədən ibarətdir. «Ümumi müddəalar» adlanan birinci fəsildə əmək miqrasiyası ilə əlaqədar əsas anlayışlar verilir. Belə ki, 1-ci maddəyə müvafiq olaraq, əmək miqrasiyası fiziki şəxslərin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün yaşayış yerini dəyişməsidir, əməkçi-miqrant isə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qanuni əsaslarla bir ölkədən başqa ölkəyə miqrasiya etmiş şəxsdir. Əməkçi-miqrantların ailə üzvlərinə isə Qanun əməkçi-miqrantın arvadını (ərini), 18 yaşına çatmamış uşaqlarını və himayəsində olan valideynlərini daxil edir. 3-cü maddəyə əsasən, müvafiq Qanun işlədiyi ölkədə daimi yaşayanlara; sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara; beynəlxalq müqavilələr əsasında yaradılmış təşkilatların rəhbər işçilərinə; diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlarda işləyənlərə; beynəlxalq təşkilatlarda işləyənlərə; üç aydan çox olmayan müddətdə ezamiyyətdə olanlara; müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən işə cəlb edilənlərlə; dövlət qeydiyyatına alınmış dini təşkilat və cəmiyyətlərdə dirləşən fəaliyyətlə məşğul olanlara; kütləvi informasiya vasitələrinin akkreditə olunmuş əməkdaşlarına; dənizçilərə; idmançılara və incəsənət işçilərinə; ali təhsil müəssisələrində mühazirə kurslarının oxunması üçün dəvət edilən professor-müəllim heyətinə, mühazirəçilərə və elmi-tədqiqat işləri aparən mütəxəssislərə münasibətdə tətbiq edilmir.

Qanunun ikinci fəslə bütövlükdə əcnəbilərin AR-ə əmək miqrasiyasına həsr olunmuşdur. Burada göstərilir ki, 18 yaşına çatmayan əmək qabiliyyətli hər bir əcnəbi haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün AR-ə gələ bilər. Əcnəbilərin AR-də əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün digər bir şərt iş yerinin tələblərinə cavab verən peşə hazırlığına və ixtisasa malik AR vətəndaşının iddia etmədiyi boş iş yerlərinin mövcudluğundan, məşğulluq xidməti orqanlarının işəgötürənlərin işçi qüvvəsinə olan ehtiyaclarını yerli əmək ehtiyatları hesabına təmin etmək imkanının olmamasında ibarətdir.

Yalnız qanuni əsaslarla AR ərazisinə gələn və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada AR-də haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti

məşğul olmaq üçün fərdi icazə alan əcnəbilər əməkçi-miqrant statusu alırlar. Qanun həmçinin əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsi məsələsini də nəzərdə tutur və onlara əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan AR vətəndaşları və onların ailə üzvləri üçün müvafiq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş eyni sosial müdafiə hüquqları (pensiya təminatı istisna olmaqla, belə ki, əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin pensiya təminatı AR-in ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələri ilə tənzimlənir) təqdim edir.

11-ci maddəyə əsasən, əcnəbilərin AR-də əmək miqrasiyasını tənzimləmək məqsədilə əmək miqrasiyası kvotası tətbiq edilir. Əmək miqrasiyası kvotası dedikdə isə, əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bir il ərzində AR-ə gəlmələrinə icazə verilən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayının son həddi başa düşülür.

Daha sonra, 8 dekabr 2000-ci il tarixli «BMqT-nin Konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında» AR Qanunu müvafiq sferada növbə təşkilat sayılan BMqT ilə AR əməkdaşlığının inkişafında nüfuzlu rolunu malikdir. 1997-ci ildən başlayaraq BMqT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində AR-də Miqrasiya İdarəetmə Potensiallarının yaradılması adlı xüsusi proqram həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, miqrasiya sahəsində AR-də bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir, lakin bu sahədə əsas vəzifə həmin qanunvericiliyin AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq normalarına daha sıx uyğunlaşdırılması və bu sahədə qanunvericiliyin əkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədlə də AR Prezidentinin 25 iyul 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər)» da qeyd edilən məsələləri kiçik qədər diqqətlə nəzərə almışdır. Proqramda dövlət miqrasiya siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi miqrantların öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün şəraitin yaradılması müəyyən edilir. Miqrasiya siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kimi isə miqrantların övcüdə sosial qrupa adaptasiyasını sürətləndirən şəraitin yaradılması və miqrantların hüquqlarının müdafiəsi göstərilir. Dövlət miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı isə AR-də yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası yerli siyasətə uyğunlaşdırılması sisteminin yaradılması nəzərdə tutulur.

Dövlət Proqramının 3-cü bölməsi daha əhəmiyyətlidir. Belə ki, burada beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı məsələlər müzakirə edilir-

kən, Dövlət Proqramı çərçivəsində miqrasiya sahəsində beynəlxalq müqavilələrə AR tərəfindən qoşulmasının məqsədəuyğunluğu məsələsinin öyrənilməsi, bu sahədə xarici ölkələrlə müqavilələrin bağlanması prosesinin aktivləşdirilməsi, qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizədə xarici ölkələrin müvafiq strukturları ilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi üçün müvafiq təlim kurslarının təşkil edilməsi və beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə BMqT ilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edilən normativ-hüquqi aktlarla yanaşı, AR Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2004-cü il tarixli 94 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət miqrasiya idarəetmə siyasəti konsepsiyası» da miqrasiya, o cümlədən əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Konsepsiyada AR-da miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məqsədləri sırasına əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə məqsədi də daxil edilir. Konsepsiyada miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas prinsipləri içərisində əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının nəzərə alınması prinsipi də irəli sürülür.

İndi isə bir sıra dövlətlərin müvafiq sferada qəbul edilmiş qanunvericiliyini müqayisəli şəkildə təhlil edək. 17 iyun 1998-ci ildə qəbul edilmiş Belarus Respublikasının «Əmək miqrasiyası haqqında» Qanunu Belarus Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə xaricə getməsi, ölkə ərazisinə əcnəbi işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi qaydalarını və əməkçi-miqrantların müdafiəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanunun 2-ci maddəsində əsas terminlərin (xarici əmək miqrasiyası, əməkçi-miqrant, sərbəst yan əməkçi, miqrantın tərk etdiyi dövlət, işədüzəlmə dövləti, ailə üzvləri) anlayışları açıqlanır. Belə ki, Qanuna əsasən əməkçi-miqrant – vətəndaşı olmadığı və daimi yaşamadığı dövlətin ərazisində ödənişli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, hazırda məşğul olan və gələcəkdə məşğul ola biləcək şəxsdir. Qanunun digər mühüm müddəalarında işçi qüvvəsinin Belarus Respublikasına cəlb edilməsi, əməkçi-miqrantların, həmçinin onların ailə üzvlərinin gediş-gəlişi qaydaları, əməkçi-miqrantların əmək müqavilələri, o cümlədən onların yerli vətəndaşlarla bərabərliyi prinsipi, əmək miqrasiyası subyektlərinin məşğulluğunun təmin edilməsi və onların sosial hüquqların vəsaitlərinin köçürülməsi, əməkçi-miqrantların vergi qoyma, cəlb edilməsi əsasları və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması

ması məsələləri nəzərdə tutulur.

İsraildə də əməkçi-miqrantların hüquqi statusunun tənzi mi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, İsrailin əmək bazarı dinamikdir və müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lakin İsrail Hökumətini narahat edən ən mühüm məsələ əcnəbi işçi qüvvəsinin artımı problemidir. 1986-cı ilə qədər ölkə ərazisində 10 min əcnəbi işçidən yalnız 2 minə qədəri işləmək üçün icazəyə və ya əmək vizasına malik idi. Son 10 ildə isə əcnəbi işçilərin sayı bir neçə dəfə artmışdır. Bu işçilərin əksər hissəsini Şərqi Avropadan gələnlər təşkil edir. Lakin son dövrlərdə ölkədə işçi qüvvəsinin gətirilməsi ilə əsasən aşağı həyat səviyyəsinə malik ölkələrdə agentliklərə malik xüsusi məşğulluq idarələri məşğul olur. Bu idarələr isə işəgötürənlər üçün əlverişli şərtlərlə miqrantları işlə təmin edirlər. İsrail işəgötürənlərinin daha çox əcnəbi işçilərlə maraqlanmalarının iki səbəbini göstərmək olar: birincisi, xüsusi idarələr əcnəbi işçiləri zamanətsiz əmək haqqı ilə işə götürürlər (bu hallarda işəgötürən həmin işçilərin əmək hüquqlarını müdafiə etməli olmur); ikincisi, əcnəbi işçi qüvvəsi yerli işçi qüvvəsindən dəfələrlə ucuz başa gəlir. Belə ki, yerli işçi üçün müəyyən olunmuş xərclərin böyük hissəsi əcnəbi işçilərə ödənilmir. Bu xərclər qanuni əmək haqqının 40-45%-ni təşkil edir.

Belçikada miqrasiyanın tənzi mlənməsinin hüquqi əsasını bir sıra dövlətdaxili aktlar təşkil edir: «Əcnəbilərin ölkə ərazisinə gəlməsi, yaşaması, məskunlaşması hüququ və çıxarılması haqqında» Qanun və müvafiq Kral Dekreti, Qaçqınların şikayətlərinə baxılması izrə Daimi Komissiyanın yerinə yetirdiyi prosedurları müəyyən edən Kral Dekreti. Belçikada ölkəyə gəlmə üçün vəsatət şəxsin ölcəyə gəldiyi zaman və gəldiyi vaxtdan etibarən 8 iş günü ərzində gəlmə məntəqələrinə verilməlidir. Bundan əlavə, Yunanıstanda da «Gediş-gəliş, ölkədə olma, işədüzləmə, əcnəbi qaçqınların deportasiyası haqqında» Qanun qəbul olunmuşdur. 1998-ci ildə Yuqoslaviyada «Müvəqqəti olaraq xaricdə işləyən vətəndaşların müdafiəsi haqqında» Qanun qəbul edildi. Bu Qanuna müvafiq olaraq vətəndaşların ölkədə peşəkar və sosial uyğunlaşması üçün dövlət orqanarı məsuliyyət daşıyır. 1990-cı ildən etibarən Polşaya əməkçi-miqrant axınının güclənməsi 1994-cü il dekabrın 14-də «Məşğulluq və əsizliyin aradan qaldırılması haqqında» Qanunun qəbul edilməsi ilə ətəcələndi. «Məşğulluq haqqında» yeni qanun isə 1998-ci ildə qəbul dildi.

«Məşğulluq haqqında» 1997-ci il tarixli Çexiya Qanunu

(1999-cu il dəyişiklikləri ilə) əcnəbilərin Çexiyada əmək fəaliyyətini tənzim edir. Qanunun qəbul edilməsi ilə Çexiyada əmək miqrasiyası sahəsində əvvəllər qəbul olunmuş sərt siyasət nisbətən aradan qaldırıldı. Bunlardan əlavə, əməkçi-miqrantların statusunun və əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi Slovakiyada «Məşğulluq haqqında» 1996-cı il Aktı, Macarıstanda «Əməyin tənzimlənməsi haqqında» 1996-cı il Qanunu, Sloveniyada «Əcnəbilər haqqında» 2000-ci il Qanunu ilə həyata keçirilir.

Avstraliya isə yalnız 45 yaşdan aşağı olan miqrantları qəbul edir. Avstraliyaya əmək miqrasiyası etmək üçün vəsatətə baxılarkən miqrantın şəxsi keyfiyyətləri də nəzərə alınır: işgüzar nüfuz və qanunla problemlərin olmaması. Yeni Zelandiyanın da miqrasiya qanunvericiliyi Avstraliya qanunvericiliyi ilə eyni müddəalar nəzərdə tutur. Lakin Avstraliyadan fərqli olaraq, burada Okeaniya ölkələrindən miqrasiyanı asanlaşdıran xüsusi proqram qəbul edilmişdir.

Yeni Zelandiya həm milli iqtisadiyyat üçün perspektivli sahələr üzrə mütəxəssisləri, həm də iri biznesmenləri qəbul edir. Biznesmen-investor yalnız milli iqtisadiyyata 1 mln. dollar həcmində investisiya qoyduqda, immiqrasiya etmək hüququ əldə edir. Lakin ölkə 85 yaşdan yuxarı investorları qəbul etmir.

Ən mühüm əmək miqrasiyası regionlarından olan RF-də də əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. RF ərazisində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Məsələn, «Rusiya Federasiyasında əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 2002-ci il 25 iyul tarixli Federasiya Qanunu, «Qaçqınlar haqqında» 13 fevral 1993-cü il tarixli Qanun (28 iyun 1997-ci il redaksiyasında); «Məcburi köçkünlər haqqında» 20 fevral 1993-cü il tarixli Qanun (28 dekabr 1995-ci il redaksiyasında); «Əcnəbi vətəndaşların Rusiya Federasiyasında müvəqqəti əmək fəaliyyəti həyata keçirmələri üçün icazə sənədlərinin verilmə qaydaları haqqında» RF Hökumətinin 13 noyabr 2006-cı il Qərarı və s. RF-nin bir sıra subyektlərinin ərazisində iş miqrasiya prosesləri həmin subyektlərin qəbul etdikləri qanunlar və digər qanunvericilik aktları ilə tənzim olunur. Belə qanunvericilik aktları daha çox miqrasiya axınları ilə qarşılaşan RF-nin cənub federasiya subyektlərində qəbul edilir. Məsələn, 19 sentyabr 1994-cü ildə «Rostov vilayəti ərazisində miqrasiya prosesləri üzərində nəzarətin gücləndirilməsi üzrə tədbirlər haqqında» Qanun qəbul edilmişdir.

ABŞ-da əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində Əmək Nazirliyi mühüm fəaliyyət həyata keçirir. Belə ki, onun əsas vəzifələrindən biri ABŞ-a immiqrasiya etmək istəyən şəxsin maddi nöqtəyindən nəzərdən dövlət üçün yük olub-olmayacağını və onun ABŞ vətəndaşlarını və ya daimi olaraq ABŞ-da yaşayan şəxsləri iş yerindən məhrum edib-etməyəcəyini müəyyən etməkdir. Buna görə də immiqrasiya vizasının verilməsi barədə məsələyə baxan zaman İmmiqrasiya və Naturalizasiya Xidməti Əmək Nazirliyinin müvafiq immiqrant üçün iş yeri barədə sertifikatını da nəzərə almalıdır. Lakin bu məsələ adətən Əmək Nazirliyinin regional şöbələri tərəfindən həll olunur.

Praktiki olaraq dünyanın bütün dövlətləri əhalinin əmək miqrasiyası prosesini öz iqtisadiyyatına ixtisaslı və ucuz işçi qüvvəsi cəlb etmək istiqamətində tənzimləyir. Buna görə də qəbul edən dövlətlərin əksəriyyəti əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində «seçkili» yanaşmaya əsaslanırlar. Bu yanaşmanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət digər əməkçilərə ölkə ərazisinə daxil olmaqla əlaqədar məhdudiyətlər tətbiq etməklə bərabər, mövcud şəraitdə zəruri olan əməkçi kateqoriyalarını işə cəlb edir.

Bu cür arzuolunan miqrantların siyahısı hər bir dövlətdə müxtəlif istiqamətlərdə təsnifləşdirilir. A.P.Kireyev bunların növbəti kateqoriyalarını fərqləndirir: az əmək haqqı ilə ağır, zərərli və yüksək ixtisas tələb etməyən işləri yerinə yetirən işçilər; yeni və perspektivli sahələr üçün işçilər; nadir peşələr üzrə ixtisaslaşmış işçilər; dünya şöhrətli mütəxəssislər; yeni iş yerləri yaradan və öz sahibkarlıq fəaliyyətini qəbul edən dövlətə köçürən iri biznesmenlər. Daha sonra, o, miqrasiya qanunvericiliyinin əsas cəhətləri kimi bunları göstərir: peşəkar ixtisaslaşma (bütün qəbul edən dövlətlərin qanunvericiliyi ilə təhsil səviyyəsi və ixtisas üzrə əldə olunmuş staja münasibətdə sət tələblər müəyyən olunur: məsələn, Avstriyada ən azı üç il iş stajına malik mütəxəssislər işə qəbul olunur); şəxsi xarakterli məhdudiyətlər (bu daha çox əməkçi-miqrantların sağlamlığı və yaş əddi, həmçinin siyasi və sosial siması ilə əlaqədardır: məsələn, İsveçdə Norveç yalnız 20-40 yaşlı buruqçuları işə qəbul edir; BƏƏ-də 20-5 yaşlı həkimlər və orta tibbi personal tələb olunur); kəmiyyət kəvalaşdırılması (əksər qəbul edən ölkələr əməkçi-miqrantların maksimal hədlərini müəyyən edir və ya onların yerli işçilərlə nisbəti dəqiqləşdirilir: məsələn, Yunanıstan qanunvericiliyinə görə yerli işçilərlə əməkçi-miqrantlar arasında 1:10 nisbəti müəyyən olunmalıdır);

iqtisadi tənzimləmə (məsələn, ABŞ iqtisadiyyatına 500 min dollardan çox vəsait qoymuş investorlara hər il 10 minə qədər immiqrasiya vizası verilə bilər); zaman məhdudiyyətləri; coğrafi prioritetlər (praktiki olaraq əməkçi-miqrantları qəbul edən hər bir dövlət qanunvericilik səviyyəsində əmək miqrasiyasının coğrafi və milli strukturunu müəyyən edir); qadağalar (resipiyent-dövlətlərdə aşkar və gizli qadağalar formasında səhvi-peşəkar məhdudiyyətlər geniş yayılmışdır; məsələn, Türkiyədə əcnəbilərin işləməsi qadağan olunan iş yerlərinin siyahısını nəzərdə tutan qanun qəbul olunmuşdur).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli əmək bazarının qorunmasının miqrasiya siyasətinin əsas məqsədlərindən biri olmasını nəzərə alaraq, işçi qüvvəsi idxal edən dövlətlər immiqrasiyanın nisbətən qarşısının alınması və əcnəbi işçi qüvvəsinin sayının azaldılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirirlər. Belə tədbirlərə bunları aid etmək olar: qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması; işçi qüvvəsi idxal edən ölkələrdə immiqrantların repatriasiyasının təşviqi; ölkəyə gəlmə, ölkə ərazisində qalma müddətinin uzadılması, iş yerinin dəyişdirilməsi və s. prosedur normalarının mürəkkəbləşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər.

Bununla da, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq əmək miqrasiyasının dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif dövlətlərdə bir-birindən fərqlənməsinin əsas səbəbi dövlətlər arasında sosial-iqtisadi həmçinin siyasi xarakterli fərqlərin olmasıdır. Belə ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində yaranmış demoqrafik problemlər, işçi qüvvəsinin çatışmazlığı onları əməkçi-miqrantlar qəbul etməyə vadar etməklə yanaşı, həmçinin miqrasiya qanunvericiliyini sərtləşdirməyə məcbur edir.

Eyni zamanda, dünya dövlətlərinin əmək miqrasiyası sahəsində milli qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, dövlətlər əmək miqrasiyası prosesini daxili əmək bazarının (işçi qüvvəsi bazarının) qorunması zərurətini nəzərə almaqla tənzim edirlər.

11.7. Qeyri-qanuni miqrasiya sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı və qeyri-qanuni miqrantların statusunun tənzimlənməsi məsələləri

Müasir dövlətlərarası münasibətlər sistemində qeyri-qanun miqrantların statusunun tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kə

edir. Bütün dövlətləri əhatə edən qeyri-qanuni miqrasiyanın artması bu problemin həllinin əhəmiyyətini daha da artırır. V.A.İontsev qeyri-qanuni miqrasiyanın artımını müasir dünyada əhalinin beynəlxalq miqrasiyasının əsas qanunauyğunluqlarından birinə aid edir. K.Heylbronnerin əsaslandığı kimi, qeyri-qanuni miqrasiya fenomeninin çətinliyi onun təbiətindən deyil, hüquqi məsələlərindən irəli gəlir. «Qeyri-qanunilik» – müvafiq hüquqi normalarla müəyyən olunan qeyri-obyektiv konsepsiyadır.

Lakin, məlum olduğu kimi, müasir dövrdə universal səviyyədə qeyri-qanuni miqrasiya məsələlərini kompleks şəkildə həll edəcək və bu anlayışın göstəriləcəyi vahid beynəlxalq-hüquqi akt mövcud deyildir. Bununla belə, qeyri-qanuni miqrasiyanın anlayışı regional səviyyədə qəbul olunmuş bir sıra sənədlərdə müəyyən olunmuşdur. Belə ki, Qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizədə MDB üzv-dövlətlərinin əməkdaşlığı haqqında 6 mart 1998-ci il tarixli Sazişin 1-ci maddəsinə görə, qeyri-qanuni miqrantlara dövlətin ərazisinə gediş-gəliş, dövlətin ərazisində qalma və ya tranzit keçid qaydalarını pozan üçüncü dövlətin vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, eləcə də üzv-dövlətlərdən birinin həmin dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən olunan öz ərazisində qalma qaydalarını pozan digər üzv-dövlətlərin vətəndaşları başa düşülür.

Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq əleyhinə 15 noyabr 2000-ci il tarixli BMT Konvensiyasının Miqrantların quru, dəniz və hava ilə qeyri-qanuni daşınması üzrə Protokolu miqrantların qeyri-qanuni daşınmasını birbaşa və ya dolayı yolla hər hansı bir maliyyə və ya digər maddi gəlir əldə etmək məqsədilə hər hansı bir dövlətə onun vətəndaşı olmayan və ya onun ərazisində daimi yaşamayan şəxslərin qeyri-qanuni gəlməsinin təmin olunması kimi müəyyən edir. Avropa Polis Təşkilatının (Avropol) təsis olunması barədə 18 iyun 1995-ci il Konvensiyasında da immiqrantların qeyri-qanuni daşınması anlayışı təsbit olunmuşdur: immiqrantların qeyri-qanuni daşınması maliyyə gəlirlərinin əldə olunması məqsədilə Avropa İttifaqı üzv-dövlətlərində tətbiq olunan qaydalara və şərtlərə zidd olaraq onların ərazisinə immiqrantların gəlməsinin, orada qalmasının və məşğulluğun sadələşdirilməsi üzrə qəsdən həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Qeyri-qanuni miqrasiyanın da digər miqrasiya növləri kimi, iki forması fərqləndirilir: qeyri-qanuni emiqrasiya və qeyri-qanuni immiqrasiya. 90-cı illərdə qeyri-qanuni emiqrasiya əhəmiyyətli dərəcə

cədə artdı. Qeyri-qanuni immiqrasiya bir dövlətin vətəndaşlarının digər dövlətin ərazisinə, bir qayda olaraq onun ərazisində qeyri-qanuni əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeyri-müəyyən müddətə gəlməsidir. Buna müvafiq olaraq qeyri-qanuni emiqrasiya isə qanunsuz əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə əməkçilərin mənsub olduqları ölkələrin ərazisini tərk etmələrini bildirir. Qeyri-qanuni emiqrasiya dünyanın hər yerində mövcuddur. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının məlumatlarına görə dünya üzrə qeyri-qanuni emiqrantların sayı 40 mln.-a çatmışdır. Lakin daha çox gəlir əldə etmək istəyən şəxslər üçün əsas cəlbəedici yer Avropadır. Belə ki, Avropa dövlətləri hər il yarım mln.-a qədər emiqrant üçün sığınacaq yerinə çevrilmişdir. Təkcə Rusiya ərazisinə qeyri-qanuni olaraq gəlmiş əcnəbilərin sayı 500 minə çatır. Lakin qeyri-qanuni miqrantların sayına görə dünya dövlətləri arasında ilk yerdə Almaniya durur (burada qeyri-qanuni əməkçi-miqrantların sayı 800 minə çatmışdır və bu kateqoriya miqrantların sayı hər il 100 minə nəfərə qədər artır).

Prinsip etibarilə qeyri-qanuni miqrantlar, xüsusi olaraq şərtləndirilən istisnalarla, dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə eyni hüquqlara malikdirlər və eyni vəzifələr daşıyırlar. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq aktlarda, ilk növbədə qeyd olunur ki, olduğu yerdən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq subyektivliyinin tanınması hüququ vardır (1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 6-cı maddəsi, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 16-cı maddəsi, 1995-ci il İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqları haqqında MDB Konvensiyasının 23-cü maddəsi). Bu hüquq qeyri-qanuni miqrantların da hüquqları sırasında müəyyən mənada baza norması rolunu oynayır. Belə ki, sadalanan sənədlərdə qeyd olunduğu kimi, hər kəs bütün şəxslər və orqanlar, o cümlədən gəlidiyi dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən tanınmalı olan hüquq və vəzifələr daşıyır. Səlahiyyətli dövlət orqanlarının qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması və qeyri-qanuni miqrantların dövlətin ərazisindən çıxarılması zamanı hər bir insanın yaşamaq və azadlıq hüququna hörmət olunmalıdır.

Dünya səviyyəsində qeyri-qanuni miqrasiyanın sürətli artımı ilə yanaşı, bu prosesin özündə də dəyişikliklər nəzərə çarpır. Qeyri-qanuni miqrasiya nəinki beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanmış fəaliyyətə çevrilir, həmçinin beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın di-

gər növləri ilə yanaşı inkişaf edir (narkotik, silah «canlı əmtəə» ticarəti). Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qanuni miqrasiya dövlətlərdə həmişə «mənfi ekvivalent» doğurmur. Belə ki, qeyri-qanuni miqrasiyada da əsasən müəyyən təhsil və ixtisas səviyyəsinə malik əmək fəaliyyəti qabiliyyətli şəxslər üstünlük təşkil edirlər.

BMT-nin 2000-ci il 15 dekabr tarixli Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq əleyhinə Konvensiyasının Miqrantların quru, dəniz və hava yolu ilə qeyri-qanuni daşınması haqqında Protokolu iki əsas məsələnin həllinə yönəlmişdir: miqrantların qeyri-qanuni daşınması kimi transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı. Protokolla miqrantların qeyri-qanuni daşınması ilə mübarizədə dövlətlərin bir sıra öhdəlikləri müəyyən olunur. Bunlara, ilk növbədə, miqrantların qeyri-qanuni daşınması üzrə müvafiq dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, bu fəaliyyətlə məşğul olan, həmçinin bunun üçün şərait yaradan şəxslərin, şəxslər qrupunun, təşkilatların müəyyən olunması və onlara münasibətdə zəruri tədbirlərin görülməsi daxildir.

Qeyri-qanuni miqrasiyanın ən geniş yayılmış formalarından biri əcnəbilərin, eləcə də vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün icazə qaydalarını və şərtlərini müəyyən edən müvafiq dövlətin milli qanunvericiliyini pozmaqla həyata keçirdikləri əmək miqrasiyasıdır. Hətta möhkəm hüquqi bazaya malik inkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-qanuni miqrantların xüsusi çəkisi kifayət qədər böyük ölçülərə çatmışdır. Bu məqsədlə Aİ ölkələrinin hökumət orqanları müəssisələrdə çalışan qeyri-qanuni əməkçi-miqrantların fəaliyyətinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatlar aparırlar (hər onillikdə bir neçə dəfə). Məsələn, 80-ci illərdə bu tədqiqatlar nəticəsində Fransada 140 min, İspaniyada 45 min, İtaliyada 100 min qeyri-qanuni əməkçi-miqrantın olması müəyyən olunmuşdu.

Qeyri-qanuni əmək miqrasiyasına dair beynəlxalq müqavilə normaları bu sferada qəbul edilmiş bir sıra universal və regional beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunur. Miqrasiya sahəsində sui-istifadə və miqrantlar üçün bərabər imkanlar və rəftarın təmin edilməsi haqqında 24 iyun 1975-ci il tarixli 143 saylı BƏT Konvensiyası, Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 18 dekabr 1990-cı il BMT Konvensiyası, Qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizədə MDB üzv-dövlətlərinin əməkdaşlığı haqqında 6 mart 1998-ci il tarixli Sazişi bu zaman xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Miqrasiya sahəsində sui-istifadə və miqrantlar üçün bərabər imkanlar və rəftarın təmin edilməsi haqqında 24 iyun 1975-ci il tarixli 143 sayılı BƏT Konvensiyası bir tərəfdən qeyri-qanuni miqrantların müəyyən hüquqlarının təmininə, digər tərəfdən isə qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını almağa yönəlmişdir. Konvensiyanın preambulasında göstərilirdi ki, işçi qüvvəsinin qeyri-qanuni və ya gizli miqrasiyasına münasibətdə beynəlxalq-hüquqi tənzimətdə bu cür sui-istifadələrlə mübarizəyə yönəlmiş xüsusi hüquqi normaların qəbul edilməsinə ehtiyac vardır. Lakin hər hansı bir BƏT üzvünün 1975-ci il Konvensiyasını ratifikasiya etməsi onun Konvensiya ilə yaradılmış hüquqi normalara məcburi razılığını ifadə etmir. Belə ki, Konvensiyanın 16-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən bu Konvensiyanı ratifikasiya etmiş hər bir BƏT üzvü ratifikasiya barədə sənədə əlavə edilmiş Bəyannamə ilə onun hissələrindən birinin qəbulunu istisna edə bilər. Konvensiyanı təhlil edərkən, ilk növbədə, 8-ci və 9-cu maddələri qeyd etmək lazımdır: bu maddələr bəzi hallarda əməkçi-miqrantın qanuni statusunu itirməsinin qarşısını almasına yönəlmişdir. 8-ci maddəyə əsasən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə digər dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla yaşamış əməkçi-miqrant məşğulluğunun sadəcə itirilməsi faktına görə qeyri-qanuni hesab edilə və ya onun hüquq normalarını pozması iddia edilə bilməz. Belə əməkçi-miqrant xüsusilə onun məşğulluğun təmin edilməsinə, digər iş yerinə düzəlməsinə, müvəqqəti əməyinə münasibətdə yerli əhali ilə bərabər imkanlardan və rəftardan istifadə edir (maddə 9). 9-cu maddənin 4-cü hissəsində isə göstərilir ki, bu Konvensiyanın heç bir müddəası üzv-dövlətlərə onların ərazisində qeyri-qanuni olan və ya işləyən əməkçi-miqrantlara yaşamaq və qanuni əsaslarla işə düzəlmə üçün şərait yaratmalarına mane olmur. Yəni bu Konvensiyanın heç bir müddəası dövlətlərə onların ərazilərində əməkçi-miqrantların qeyri-qanuni məşğulluğunun qarşısını alınması üsullarından biri olan qeyri-qanuni miqrantların qanuniləşdirilməsi proseduru hətə keçirməyə mane olmur.

Bütün əməkçi-miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında 18 dekabr 1990-cı il Konvensiyasında beynəlxalq əmək miqrasiyası problematikasının geniş təhlil olunmasına baxmayaraq, qeyri-qanuni əmək miqrasiyasına dair bir sıra normalar da təsbit olunmuşdur. Belə ki, Konvensiyanın preambulasında qeyd olunduğu kimi, miqrasiya ilə əlaqədar problemlər qeyri-qanuni miqrasiya şəraitində daha da sərtləşir və buna görə də əsas

insan hüquqlarına riayət olunması şərtilə əməkçi-miqrantların qeyri-qanuni və gizli hərəkətinin və daşınmasının qarşısının alınması və ləğv olunması məqsədilə müvafiq fəaliyyəti genişləndirmək lazımdır. Konvensiyada qeyri-qanuni miqrasiya problemlərinin tənzimlənməsi üzrə dövlətlərin səlahiyyətlərinə dair bir-birini tamamlayan iki norma da vardır. Belə ki, Konvensiyanın 69-cu maddəsinə müvafiq olaraq iştirakçı-dövlətlər onların ərazisi hüdudlarında daimi statusa malik olmayan əməkçi-miqrant və onların ailə üzvləri olduqda, bu halların qarşısının alınması məqsədilə zəruri tədbirlər görməlidirlər. Konvensiyanın 68-ci maddəsi isə məşğulluq sahəsində beynəlxalq qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığa həsr olunmuşdur. Bu maddənin 1-ci hissəsi iştirakçı-dövlətlərin, o cümlədən tranzit dövlətlərin daimi statusa malik olmayan əməkçi-miqrantların qeyri-qanuni və ya gizli hərəkətinin və onların əməyindən istifadənin qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq etmək öhdəliyini müəyyən edir.

BMT Baş Məclisi özünün 8 mart 1994-cü il tarixli Əcnəbilərin qaçaqmalçılıq yolu ilə aparılmasının qarşısının alınmasına dair 48/102 sayılı Qətnaməsində dövlətləri əcnəbilərin qaçaqmalçılıq yolu ilə aparılmasını həyata keçirən şəxslərin fəaliyyətinin qarşısının alınması üzrə müvafiq tədbirlər görməyə çağırır və əcnəbilərin qaçaqmalçılıq yolu ilə aparılması zamanı beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqa tam həcmdə riayət olunması zərurətini bəyan edir.

Qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması istiqamətində dünyanın ayrı-ayrı regionları çərçivəsində əməkdaşlıq həyata keçirilir. Bu regionlardan, ilk növbədə Avropanı qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Avropanın dünyanın digər regionlarına nisbətən daha çox inkişaf etməsi və daha çox gəlirli iş yerləri təklif etməsi burada da qeyri-qanuni miqrasiya axınlarının geniş vüsət almasına şərait yaradır. Lakin qeyri-qanuni miqrasiyanın tənzimlənməyən xarakteri bəzən onun dəqiq hədlərinin müəyyən olunmasında çətinliklər yaradır. Məsələn, bəzi mütəxəssislərin hesablamalarına görə yalnız Qərbi Avropa ölkələrində qeyri-leqal miqrasiyanın həcmi leqal miqrasiyanın həcminin 10%-ni təşkil edir. Hazırda qeyri-qanuni miqrantların Avropaya daxil olması üçün beş əsas istiqamət yol yaranmışdır: Balkan, Şərq, Baltik, Aralıq dənizi və birbaşa olaraq Qərbi Avropanın əsas hava limanlarına gəlmə.

Son illərdə Avropanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlət-

lərində qanunvericilik sisteminə edilmiş dəyişikliklər, əsasən, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınmasına yönəlmişdi. Məsələn, 90-cı illərin əvvəllərində Fransadan hər il 15 minə yaxın qeyri-qanuni immiqrant deportasiya olunurdu. Müharibə regionlarından gələn axını və qeyri-qanuni olaraq immiqrantların gətirilməsi ilə əlaqədar güclü narahatlıq da nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsinə səbəb olmuşdu. Arzuolunmaz miqrasiyadan öz sərhədlərini müdafiə etməyə çalışaraq və sığınacaq axtaranların çoxunun əsl məqsədlərinə şübhə ilə yanaşaraq, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin hökumətləri öz ərazilərinə buraxılmağa nəzarət və məhdudlaşdırma üzrə bir sıra yeni tədbirlər görmüşlər. Qeyri-qanuni qaçqınlardan çəpərlənmək üçün bu dövlətlər elə sədlər qaldırmışlar ki, onları hət-ta qanuni miqrantlar da aşa bilmirlər, çünki bu dövlətlər onlara inanmırlar və onları qeyri-qanuni iqtisadi (əməkçi) miqrantlara aid edirlər. Sığınacaq verilməsi və qeyri-qanuni miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi sahəsində sui-istifadələrə son qoymaq məqsədilə Qərbi Avropada qəbul olunmuş məhdudlaşdırıcı siyasət «Avropa qəsr» adlandırılan yeni fenomeni yaratmışdır. 90-cı illərin sonları üçün olan məlumatlara görə, Qərbi Avropa dövlətləri arasında qeyri-qanuni miqrantların geriye qəbulu, yəni onların mənşə dövlətinə qaytarılması barədə artıq 30-dan çox saziş imzalanmışdır.

Avropa ölkələrində qeyri-qanuni miqrasiya axınlarının qarşısının alınması istiqamətində vahid sənədin olmamasına baxmayaraq, İttifaq çərçivəsində qəbul olunmuş bir sıra aktlar bu sahədə müəyyən normaları ehtiva edir. Məsələn, Qazanc məqsədilə cinsi istismar, pornoqrafiya, fahişəlik, uşaq və yetkinlik yaşına çatmayanların ticarətinə münasibətdə Nazirlər Komitəsinin üzv-dövlətlərə 9 sentyabr 1991-ci il tarixli R (91) 11 sayılı Təvsiyəsi; Mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə üzrə 29 mart 2000-ci il tarixli Aİ-Rusiya Birgə Fəaliyyət Planı; İnsan alveri ilə mübarizə haqqında Aİ-nin 19 iyul 2002-ci il tarixli Çərçivə Qərarı; İnsan alveri ilə mübarizə üzrə ATƏT-in Fəaliyyət Planı haqqında 24 iyul 2003-cü il tarixli 557 sayılı Qərar.

Aİ çərçivəsində qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur: Aİ və dünyanın digər regionları arasında xarici sərhədlərdə sərhədyanı nəzarətin gücləndirilməsi; qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması istiqamətində qəbul edilmiş milli qanunvericiliklərin uzlaşdırılması; insanların qeyri-qanuni yerdəyişməsi ilə mübarizəsi üzrə

üzv-dövlətlərin polis orqanlarının Avropol çərçivəsində sıx əməkdaşlığı; Avropada bu növ cinayətkar biznesin qarşısını almağa yönələn cinayət qanunvericiliklərinin unifikasiyası.

Daha sonra, qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizədə MDB üzv-dövlətlərinin əməkdaşlığı haqqında 6 mart 1998-ci il tarixli Sazişin Preambulasında qeyri-qanuni miqrasiya ictimai asayişə təhlükə törədə biləcək və cinayətkarlığın sayının artmasına səbəb ola biləcək hüquqazidd fəaliyyət kimi göstərilir. Sazişə əsasən iştirakçı-dövlətlər aşağıdakılar barədə məlumat mübadiləsinə həyata keçirirlər: miqrasiya sahəsində milli qanunvericilik barədə; şəxsiyyəti təsdiq edən və dövlət sərhədlərini keçmək hüququ verən sənədlərin nümunələri, onların formalarının dəyişdirilməsi və iştirakçı-dövlətin ərazisinə gəlmə və tərək etmə üçün tələb olunan sənədlər barədə; aşkar olunan qeyri-qanuni miqrasiya kanalları, eləcə də giriş vizalarının və digər sənədlərin alınması barədə; gediş-gəliş haqqında sazişlər və üçüncü dövlətlərlə miqrasiya mübadiləsi barədə. Sazişin 3-cü maddəsində göstərilir ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Sazişin iştirakçı-dövlətlərindən birinin ərazisinə girişi ölkə ərazisinə giriş, çıxış, ölkə ərazisində olma, tranzit keçidə dair milli qanunvericiliyə, eləcə də bu dövlətlərin iştirakçıları olduqları beynəlxalq müqavilələrin tələblərinə riayət etməklə mümkündür.

Bütün bunlarla bərabər, MDB çərçivəsində qeyd edilən problemlərlə əlaqədar bir sıra aşağıdakı məsələlərin tənzimlənməsi istiqamətində daha real fəaliyyət həyata keçirilməlidir: əhalinin beynəlxalq miqrasiyası və onların sərbəst yerdəyişmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması; miqrasiya proseslərinin dövlətdaxili tənzimlənməsinin gücləndirilməsi, şəxsin yaşayış yeri seçməsinin və sərbəst yerdəyişmə azadlığının real təminatı; qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərən hüquq-mühafizə orqanlarının sisteminin möhkəmləndirilməsi və onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi; qarşılıqlı beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizə sahəsində birgə fəaliyyətin razılaşdırılması.

Əksər dünya ölkələrinin qanunvericiliyi qeyri-qanuni miqrantlara qarşı sərt tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Məsələn, Fransada ölkə ərazisində qeyri-qanuni olan miqrant 12 gün müddətində saxlanıla bilər. Lakin belə saxlanma yalnız məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərinə daxil edilir. Fransada öz hesabına ölkə ərazisinə gəlmiş qeyri-qanuni miqrantlara daha çox Fransada yaşayan

qohumları yardım göstərirlər. Qeyri-qanuni miqrantların əksəriyyəti qeyri-qanuni olaraq işə düzəlirlər və nəticədə onların sosial təminat hüquqlarına riayət olunmaması, əmək haqlarının verilməməsi hallarına rast gəlinir.

AR-də isə qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üzrə konkret normalar müəyyən olunmamışdır. Belə ki, AR-in «İmmiqrasiya haqqında» 22 dekabr 1998-ci il Qanununda birbaşa olaraq qeyri-qanuni miqrant anlayışı göstərilməsə də, 13-cü maddədə dolayısı ilə miqrantların qeyri-qanuni elan edilmələri üçün əsas şərtlərdən biri olan saxta sənədlər və yalan məlumat əsasında AR ərazisində yaşamağa icazə alma göstərilmişdir. Bunu nəzərə alaraq, AR qanunvericiliyinə qeyri-qanuni miqrasiya axınlarının qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə qeyri-qanuni miqrasiya barədə, həmçinin onun tərkib elementləri, əsasları barədə müəyyən əlavə müddəaların daxil edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Beləliklə, əsasən inkişaf etmiş ölkələrə qeyri-qanuni miqrasiya edən əməkçi-miqrantların vəziyyəti, eləcə də ümumilikdə qeyri-qanuni əmək miqrasiyası göstərir ki, bu problem dünya cəmiyyəti üçün razılaşıdırılmış tədbirlərin görülməsini tələb edən qlobal problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Qeyri-qanuni əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə müəyyən olunmuş qaydaları pozmaqla ölkə ərazisinə gəlmiş şəxslərin qeyri-qanuni vəziyyətlərinə görə hüquqi tənziyyət sferasından kənarlaşırlar. Qeyri-qanuni miqrantlar resipiyent-dövlətlərin onların ərazisindəki qanuni miqrantlara verdikləri hüquqlardan istifadə edə bilmirlər. Bu hal, bir qayda olaraq onların sosial vəziyyətində müəyyən çətinliklər doğurur ki, bu da son nəticədə onların kriminal strukturlarla əlaqələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, onları dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş öhdəliklərə riayət etməyə məcbur etmək olmur. Bütün bunlar, bir tərəfdən onların normal həyat fəaliyyətini çətinləşdirir və hüquq pozuntuları törətməyə vadar edir, digər tərəfdən isə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsini və bu kateqoriya şəxslər üzərində nəzarəti çətinləşdirir. Bu hal müvafiq məsələ üzrə regional beynəlxalq müqavilələrin işlənib hazırlanmasını daha da zəruri edir.

FƏSİL XII

TURİSTLƏRİN STATUSUNUN BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dövlətlərin iqtisadi və siyasi inteqrasiyasının daha da genişlənməsi turizm sferasında meydana çıxan münasibətlərin beynəlxalq və milli səviyyədə tənzimlənməsini tələb edir. Şübhəsiz ki, bütün bu məsələlərin həllində beynəlxalq turizmin iştirakçılarında biri qisminə çıxış edən turistlərin hüquqi statusunun beynəlxalq və milli hüquqi aspektlərinin təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Turistlərin hüquqi statusundan danışarkən, ilk növbədə «turist» anlayışının tərifini verilməli, ona aid edilən şəxslərin dairəsi müəyyən edilməlidir. 1963-cü ilin avqust ayının 21-dən sentyabrın 5-ə qədər Roma şəhərində keçirilmiş Beynəlxalq turizm və səyahətlər üzrə BMT Konfransının sənədlərində «müvəqqəti gələn» anlayışı kontekstində «turist» və «ekskursant» terminlərinin müəyyən edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Məhz buna görə də EKOSOS-un 870 (XXXIII) sayılı Qətnaməsinin 5-ci bəndinə uyğun olaraq Konfrans «müvəqqəti gələn» anlayışının müvafiq tərifinə (müvəqqəti gələn dedikdə, adi yaşayış yeri olan ölkədən hər hansı başqa ölkəyə, gəldiyi ölkədə haqqı ödənilən peşə fəaliyyətilə məşğul olması istisna olmaqla, digər hər hansı səbəbə görə gələn şəxs başa düşülür) baxılmaq üçün BMT Statistika omissiyasına və Rəsmi Turist Təşkilatlarının Beynəlxalq İttifaqına (TTBİ) təklif göndərmişdi. Onun tərkib hissəsi kimi çıxış edən turistlərə isə aşağıdakılar aid edilirdi: istirahət, məzuniyyət, müalicə, fəsil, din, idman, işgüzar məqsədlər, ailə vəziyyəti, ezamiyyətlər və konfranslarda iştirak etmək məqsədilə gəldikləri ölkədə ən azı 24 saat olan müvəqqəti gələnlər. Bundan əlavə, göstərilirdi ki, ölkəyə gəlmədən səyahət edən şəxslər (təyyarə ilə səyahət edən, hava limanının tranzit zonasını tərk etməyən şəxslər və s.) hüquqi mənada min sərəyaya daxil edilməməlidir.

1954-cü il tarixli Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsi də adətən yaşadığı dövlət istisna olmaqla, Konvensiyanın digər üzv-dövlətinin ərazisində istənilən 12 aylıq dövr ərzində 24 saatdan az, 6 aydan çox olmayan müddətdə (immiqrasiya etmək istisna olmaqla) qanunla icazə verilmiş əsaslar - turizm, əyləncə, idman, sağlamlıq, ailə vəziyyəti, təhsil, dini ziyarət və ya işgüzar məqsədlərlə qalan şəxsləri müəyyən edir. Bütün bunlarla yanaşı, bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, göstərilən beynəlxalq-hüquqi aktda tərif verilən «turist» anlayışı gömrük sərhədlərini müxtəlif məqsədlərlə (immiqrasiya etmək istisna olmaqla) keçən «sərnişin» termini ilə əvəz edilməlidir. Bu işə Konvensiyanın qəbul edilmiş müddəti və şəraiti ilə müqayisədə son dövrlər turizmin daha geniş şəkildə inkişafı ilə əlaqədardır.

Bundan əlavə, adıçəkilən Konvensiyada turistlərin hüquq statusunu müəyyən edən digər məsələ - onlara müəyyən güzəştlərin təqdim edilməsi ilə bağlı müddə da mövcuddur. Belə ki, həmin beynəlxalq-hüquqi akta uyğun olaraq, turistlərin şəxsi istehlak məqsədilə ölkə ərazisinə gətirdikləri baqaj və əl yükü hər hansı rüsumdan azad edilir.

Həmçinin, 1954-cü il Nyu-York Konvensiyasının 3-cü maddəsində müvafiq kateqoriya şəxslər tərəfindən ölkə ərazisinə müvəqqəti olaraq gətirilən əşyaların rüsumsuz buraxılışı ilə bağlı müddə mövcuddur. Hətta bunu həmin maddənin 2-ci bəndində göstərilən şəxsi istifadə əşyaları barədə olan müddəə də təsdiq edir. Belə ki, həmin əşyalara turistlərin normal şəxsi istifadəsi üçün zəruri hesab edilən, lakin ticarət məqsədilə ölkəyə gətirilən hər hansı əmtəəyə aid edilməyən istənilən yeni və köhnə paltar və ya digər şeylər daxildir. Konvensiyanın 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, müvəqqəti idxal icazəsi olmadan tranzit üçün ümumi dəyəri 50 ABŞ dollarından çox olmayan yol suvenirlərinin tranzit üçün idxalına (lakin həmin suvenirlər turistin özündə və ya onu müşayiət edən baqajda olmalı və onlar ticarət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmamalıdır), valyuta nəzarətinə aid formal qaydalara riayət edilmədən və ixrac rüsumla tutulmadan turistin səyahət etdiyi ölkədə aldığı və ümumi məbləği 100 ABŞ dollarından çox olmayan yol suvenirlərinin işə ixrac edilməsinə yol verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1963-cü il Roma Konfransının qərarlarından fərqli olaraq, 1954-cü il Konvensiyası turist statusu əldə edilməsi ilə bağlı zaman meyarının dəqiq hədudlarını təsbit etmişdir. Bundan əlavə, birincidə göstərilməyən bir sıra əlamətləri

(turizm və s.) turistlərlə əlaqələndirmişdir. Həm də şəxsin turist sayılmasına maneə ola biləcək konkret halı – immiqrasiya məqsədilə səyahət etməni də göstərmişdir. Şübhəsiz ki, bu da gömrük güzəştlərinin müəyyən edilməsi zamanı «turist» anlayışına daxil edilən şəxslərin dəqiq dairəsinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, həm də turist adı altında digər məqsədlərlə daxil olmanın qarşısını almağa yönəlmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «turist» anlayışının işlənib hazırlanması zamanı müxtəlif meyarların nəzərə alınması tendensiyası da əsas götürülməlidir. Məsələn, statistik məqsəd, qeyri-qanuni miqrasiyadan müdafiə məqsədi, ümumilikdə beynəlxalq turizmi insanların digər yerdəyişmə növlərindən (qısa və uzunmüddətli miqrasiya, köçerilik, qaçqınların yerdəyişməsi, diplomatik və konsulluq nümayəndələrinin xidmət etdiyi ərazi ilə öz dövləti arasındakı səyahət, yuxarıda göstərilən şəxslərin ailə üzvləri və ev qulluqçularının səyahəti, peşə zərurəti üzrə mühazirəçilərin, artistlərin və olduğu dövlətdə mükafat alan digər şəxslərin mütəmadi səfərləri) fərqləndirən ümumi yanaşma və s.

Turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində turizm statistikasına üzrə tövsiyələrin də mühüm rolu vardır ki, bu da daha çox orada «beynəlxalq səyahətçi» və «daxili səyahətçi» terminindən istifadə olunması və onların izah edilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, beynəlxalq səyahətçi dedikdə, daimi yaşadığı ölkənin hüdudlarından kənara səyahət edən (səyahətin məqsədi və piyada səyahət etmək də daxil olmaqla, istifadə olunan nəqliyyat vasitələrindən asılı olmayaraq) istənilən şəxs başa düşülür. Bundan əlavə, daxili səyahətçilər kateqoriyasına daimi yaşadığı ölkənin daxilində səyahət edən (səyahətin məqsədi və piyada səyahət etmək də daxil olmaqla, istifadə olunan nəqliyyat vasitələrindən asılı olmayaraq) şəxslər qrupu aid edilir. Göstərilənlərdən əlavə, səyahətçilərin özlərinin də iki qrupa – gələnlər və digər kateqoriya səyahətçilər adlanan kateqoriyalara bölünməsi ilə bağlı müddəanın da qeyd edilməsi turizm statistikasına üzrə tövsiyələrin tərkib hissəsini təşkil edir.

Ümumilikdə isə, turizm məşğul olan bütün səyahətçilərin gələnlər hesab edilməsi də onun əsas tələbindən irəli gəlir. Həmçinin, statistika məqsədilə «gələnlər» termininin mənası izah olunur. Belə ki, həmin şəxslərə 12 aydan artıq olmayan müddətdə onların adı mühtədən kənarda hər hansı bir yerə səyahət edən və səyahətinin əsas məqsədi baş çəkdiyi ərazilərdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmaq sayılmayan istənilən fərdlər aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, turizm statis-

tikası məqsədilə və onun əsas tiplərinə uyğun olaraq, gələnlərin aşağıdakı təsnifatı da təsbit edilmişdir:

- Beynəlxalq gələnlər. Müvafiq kateqoriya isə öz növbəsində turistlərə (gecələyən səyahətçilərə) və birgünlük gələnlərə bölünür;

- Daxili gələnlər. Göstərilən qrup struktur etibarilə yuxarıdakı ilə eynilik təşkil edir.

1976-cı ildə EKOSOS çərçivəsində hazırlanan «Beynəlxalq turizmin statistikasını üzrə rəhbər prinsiplərin Layihəsi»ndə də əsas diqqət «turist-qeyri-rezident» anlayışının müəyyən edilməsinə, o cümlədən göstərilmiş şəxslər barəsində statistik məlumatların təsnifatı və onların tərtib olunması metodlarının üzə çıxarılmasına yönəlmişdir. Həmin sənəddə «qeyri-rezident-gəlmə» anlayışı izah edilərkən buraya gəlişinin məqsəd və müddəələrindən asılı olaraq aşağıdakı şəxslər aid edilir: sağlamlıq, idman, istirahət, dini konfranslarda, idman yarışlarında iştirak etmək və s. məqsədlərlə və ya ailə vəziyyəti ilə əlaqədar gələn şəxslər; dayanacaqda və ya dokda (gəmi təmir olunan yerdə) yerləşdirilmiş xarici təyyarə və gəmilərin ekipaj üzvləri; müvafiq ölkədə bir ildən az olaraq yaşamaq istəyən əcnəbi iş adamları; rəsmi diplomatlar, konsulluq nümayəndələri və həmin dövlətdə yerləşən xarici ölkənin silahlı qüvvələrinin qulluqçuları; getdiyi ölkənin vətəndaşı olmayan və orada bir ildən az olmayaraq, ezamiyyətdə olan beynəlxalq təşkilatların əməkdaşları. 1976-cı ilin noyabr ayında Statistika Komissiyasının 19-cu sessiyasında qəbul edilmiş Beynəlxalq miqrasiya statistikasını üzrə BMT Tövsiyəsinin 60-cı bəndinə müvafiq olaraq, müvəqqəti gələn şəxsləri səyahətçilərin digər dərəcələrindən fərqləndirən meyarlar müəyyən edilmişdir.

«Turist» termininin tərifinin verilməsində müvafiq regional beynəlxalq aktlar da çox fəal şəkildə iştirak edirlər. Belə ki, MDB Parlament Assambleyası tərəfindən 1994-cü ilin oktyabr ayının 29-da qəbul edilmiş Turizm sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas prinsipləri haqqında Tövsiyəedicilik Qanunvericilik Aktında da «turist» termininin tərfi təsbit olunmuşdur. Belə ki, müvafiq Aktda turist statusunun əldə olunması üçün bir sıra meyarlar müəyyən edilmişdir. Onlara aşağıdakılar şamil olunur: səyahətin əyləncə və ya işgüzar məqsədlə həyata keçirilməsi; səyahətin zaman hədlərinin 24 saat-6 ay çərçivəsində məhdudlaşdırılması; turistin müvəqqəti olaraq gəldiyi yerdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmaması.

Əcnəbilərin konkret kateqoriyasını kimi turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində AR-in turizm sahəsində əməkdaşlığa dair bağladığı ikitərəfli müqavilələr də mühüm əhəmiyyətə ma-

likdir. Belə ki, həmin beynəlxalq-hüquqi aktlarda turistlərin ayrı-ayrı hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı normalar mövcuddur. Məsələn, 1992-ci ilin noyabr ayının 2-də imzalanmış Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə AR Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin 2-ci maddəsində hər iki dövlətin vətəndaşlarının turist səyahətlərinə təminat verilməsi, 3-cü maddəsində bir-birlərinin turistləri üçün viza, sərəhəd və gömrük məsələlərinin qarşılıqlı şəkildə həll edilməsi, 5-ci maddəsində yeni turist marşrutlarının, növlərinin ikitərəfli əsaslarla inkişaf etdirilməsi məqsədilə öz səyahət strukturları arasında fəal əməkdaşlığın qurulması təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, adıçəkilən Sazişdə beynəlxalq turizmin inkişafı ilə bağlı digər müddəalar (turizmin inkişafı üçün reklam fəaliyyətlərinin qarşılıqlı surətdə həyata keçirilməsi, turizmin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, turist bazalarının təmiri, fəaliyyəti, ortaq şirkətlərin yaradılması sahələrində əldə edilən təcrübədən istifadə olunması və s.) da vardır.

Bundan əlavə, AR Hökuməti ilə ÇXR Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 7 mart 1994-cü il tarixli Sazişin 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, Tərəflər turistlərin gediş və gəlişinə aid rəsmiyyətlərin sadələşdirilməsi üzrə zəruri tədbirlər görməlidirlər. Göstərilənlərlə yanaşı, Sazişin 3-cü maddəsində turizm nümayəndəliyinin açılması təsbit edilmişdir ki, bu da birbaşa olaraq iki ölkə arasında turizm səyahətlərinin genişləndirilməsi, həmçinin turistlərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, analoji normalar AR-in digər ikitərəfli müqavilələrində də aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Nümunə qismində 26 avqust 1997-ci il tarixli AR Hökuməti və Polşa Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, AR Hökuməti və Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2 dekabr 1999-cu il tarixli Saziş, AR Hökuməti və Ukrayna Hökuməti arasında 1 iyul 1999-cu il tarixli Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, AR Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında 25 sentyabr 1997-ci il tarixli Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş, AR Hökuməti ilə Moldova Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 6 may 2004-cü il tarixli Saziş, AR Hökuməti və Pakistan İslam Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 8 iyul 2004-cü il tarixli Saziş, AR Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında 7 aprel 2005-ci il ta-

rixli Sazişi və s. göstərmək olar.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, turizm sahəsində çox-tərəfli əməkdaşlığı həyata keçirən universal və regional beynəlxalq təşkilatlar da turistlərin hüquqi statusunun müxtəlif aspektləri ilə bağlı müddəaların işlənib hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müvafiq sferada mövcud olan beynəlxalq qurumlar - BMT və onun ixtisaslaşmış təsisatları (ÜST, BƏT, ÜMT, YUNESKO, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, YUNEP, YUNKTAD və s.), Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT), Aİ, ATƏT, MDB, İslam Konfransı Təşkilatı, Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Karib Dövlətləri Assosiasiyası, ASEAN, Ərəb Turizm İttifaqı, Cənubi Afrika İnkişaf Birliyi, Baltıyanı dövlətlərin turizm Təşkilatı və s. çərçivəsində qəbul edilən aktlar qeyd edilməlidir. Məsələn, İƏİT çərçivəsində qəbul edilmiş 1965-ci il tarixli Hökumətlərin turizmə yardım üzrə Tövsiyəsində təsbit edilən müddəalardan biri də turizmdə ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması ilə bağlıdır. GUAM çərçivəsində qəbul edilmiş Yalta Xartiyasının 3-cü maddəsində təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığın istiqamətlərindən biri kimi turizm göstərilir.

Turizm sahəsində mövcud olan beynəlxalq müqavilələrə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq sferada vahid beynəlxalq-hüquqi sənədin mövcud olmamasına baxmayaraq, beynəlxalq turizmin ayrı-ayrı aspektləri ilə bağlı münasibətləri nizama salan normaları özündə birləşdirən mühüm beynəlxalq-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Nyu-York Konvensiyası, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında Konvensiyaya Turizmə aid məlumat xarakterli sənədlərin və materialların idxalı ilə əlaqədar Əlavə Protokol, 1981-ci il tarixli Beynəlxalq Mehmanxana Qaydası, Səhayətə dair kontraktlar üzrə 1970-ci il Beynəlxalq Konvensiyası, 1973-cü il tarixli Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya, 23 dekabr 1993-cü il tarixli Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında MDB Konvensiyası və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AR həmin beynəlxalq-hüquqi sənədlərin bir çoxunda iştirak etməklə, həm müvafiq milli qanunvericiliyini beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırır, həm də dövlətlərarası turizm bazarına inteqrasiya etmiş olur.

Mövcud anlayışın üzə çıxarılması və turistlərin hüquqi statusunun təsbitində müvafiq dövlətdaxili qanunvericilik aktları da özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, 4 iyun 1999-cu il tarixli

«Turizm haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsində turist statusunun əldə olunması üçün şəxsin müvafiq terminin tətbiqi dairəsinə aid edilməsi – istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə gətirdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti, 24 saatdan 12 ayadək müddətdə müvəqqəti olması tələb olunur. 24 noyabr 1996-cı il tarixli «Rusiya Federasiyasında turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında» RF Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən turist dedikdə, 24 saatdan 6 ayadək fasiləsiz müddət ərzində, bir gecədən az olmayaraq həyata keçirilən sağlamlaşdırma, idraki, peşə-işgüzar, idman, dini və digər ödənişsiz fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədilə müvəqqəti gətirdiyi ölkədə yaşayan şəxs başa düşülür.

Ukraynanın «Turizm haqqında» 15 sentyabr 1995-ci il Qanununun 1-ci maddəsi isə «turist» və «səyahətçi» anlayışını eyniləşdirərək onu özünəməxsus formada ifadə edir. Belə ki, həmin normativ-hüquqi aktın tələbinə əsasən turist (və ya səyahətçi) istənilən ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmadan 24 saatdan 6 ayadək müddətdə qalmaq məqsədilə Ukraynaya və ya qanunla qadağan edilməmiş müxtəlif dövlətə səyahəti həyata keçirən və göstərilən müddət ərzində olduğu ölkə yaxud ərazidə qalmaq öhdəlikli şəxsi əhatə edir.

13 iyun 2001-ci il tarixli «Qazaxıstan Respublikasında turizm fəaliyyəti haqqında» Qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, turist dedikdə, sağlamlaşdırma, idraki, peşə-işgüzar, idman, dini, o cümlədən ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmadan digər məqsədlərlə 24 saatdan 1 ilədək olan müddət ərzində müvəqqəti yaşadığı dövlətə baş çəkən və orada bir gecədən az olmayaraq qalan fiziki şəxs başa düşülür.

Özbəkistan Respublikasının «Turizm haqqında» 20 avqust 1999-cu il Qanununun 1-ci maddəsində «turist» termini isə ümumi mənada ifadə edilmişdir. Belə ki, göstərilən müddəanın tələbinə əsasən turist kateqoriyasına müvafiq ölkə ərazisi üzrə və ya digər dövlətə səyahəti həyata keçirən fiziki şəxslər daxildir.

Bir sıra müəlliflər isə müvafiq məsələyə başqa kontekstdən yanaşırlar. Məsələn, İsrail tədqiqatçısı N.Urayeli «səyahət edən işçilər» və «işləyən turistlər» adlanan şəxslər qrupunu aşağıdakı dörd kateqoriyaya ayırır:

- Səyahət edən peşəkar işçilər. Müvafiq kateqoriyaya biznesmenlər, müxtəlif sferada işləyən şəxslər, o cümlədən peşəkar idmançılar aid edilir.

- Miqrasiya edən turizm işçiləri. Göstərilən anlayış isə turizm biznesində çalışan şəxsləri (barmen, ayaq xizəyi üzrə təlimatçı və s.) özündə birləşdirir.

- Qeyri-mütəşəkkil turizm işçiləri. Müəllifin fikrincə, iş ax-tarmaq naminə səyahət edənlər deyil, işləyən şəxslər mövcud kate-qoriyanın tərkib hissəsini təşkil etməlidir.

- İstirahət zamanı çalışan turistlər. Bu kateqoriya şəxslər işin və turizmin qarşılıqlı əlaqəsi üzrə fərqləndirilən müxtəlif fərdlər qru-pu sayılır.

V.A.Kvartalnov turistləri müxtəlif psixi və fiziki tələbatları, turizm fəaliyyətində həmin şəxslərin iştirakı istiqamətləri və növləri-ni müəyyən edən təbiəti özündə birləşdirən şəxslər hesab edir. N.S.Barçukova isə turistləri onların əldə etdikləri turlar əsasında hər hansı dövlətə gələn şəxslər kimi göstərir.

Bir sıra mənbələrdə turizmin iştirakçıları sırasında beynəl-xalq (xarici) və daxili turistlərin adları çəkilir, onların tərfi verilir. Belə ki, 1937-ci ildə Millətlər Cəmiyyətində fəaliyyət göstərmiş Statis-tik Ekspertlər Komitəsi həmin anlayışı izah edərək göstərmişdir ki, əcnəbi turist dedikdə, adi daimi yaşayış yerinin yerləşmədiyi ölkə sayılmayan və onun adi mühitindən kənarında olan digər ölkəyə ödə-nişsiz fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədilə 24 saatdan az olmayaraq turizm məqsədilə səyahət edən şəxs başa düşülür. Onların dairəsinə istirahət, sağlamlaşdırma, qohumlara baş çəkmə, seminar, konqres-lərdə iştirak, işgüzar məqsədlərlə, dəniz kruizlərində (hətta onlar gəmidə 24 saatdan az bir müddətdə olduqları təqdirdə belə) səyahət edən şəxslər aid edilir. Lakin əcnəbi işçilər, 6 aydan çox müddətdə təhsil məqsədilə səyahət edən şəxslər, hərbi qulluqçular, onların ailə üzvləri (turizm məqsədilə hər hansı ölkəyə getmə halları istisna ol-maqla), qaçqınlar, məcburi köçkünlər, köçərilər, tranzit səyahətçilər, diplomatik xidmətin işçiləri, onların ailə üzvləri, diplomatik xidmə-tin işçilərinin qulluqçuları, gəmi və qatarların vaqonlarında gecələ-yən dəniz gəmiləri, dəmiryol qatarlarının ekipaj üzvləri və s. kateqo-riya insanlara müvafiq terminin tətbiqi dairəsi şamil olunmur.

Daxili turistlərə isə tamamilə başqa istiqamətdən yanaşılır. Belə ki, ilk növbədə, həmin statusun əldə edilməsi üçün müvafiq şəx-sin öz ölkəsi hüdudlarında turizm məqsədilə yerdəyişməsi, hərəkət etməsi tələb olunur. Digər tərəfdən isə onun 12 aydan çox olmayaraq müddətdə həyata keçirilməsi özünü biruzə verilməlidir. Bundan əlavə, mövcud anlayışın tətbiqi sferasına aid edilməyən şəxslərin dairə-də müəyyənləşdirilmişdir. Həmin kateqoriyaya hərbi öhdəlikləri

icrası və ya manevrlərdə olan hərbi qulluqçular, onların ailə üzvləri, ölkə ərazisində müəssisələrdə çalışmaq məqsədilə və bununla əlaqədar yerini dəyişən şəxslər, tranzit sərnəşinləri, qatarların vaqonlarında gecələyən turist qruplarının iştirakçıları, gəmi və ya vaqonlarda gecələyən dəniz gəmiləri, dəmiryol qatarlarının ekipaj üzvləri və s. şəxslər şamil edilir.

Turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər özündə, həmçinin onların müxtəlif sferada mövcud olan hüquq və vəzifələrini də birləşdirir. Həmin hüquq və vəzifələr müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən milli qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir.

Burada əsas sənəd qismində Ümumdünya Turizm Təşkilatının VI sessiyasında qəbul olunmuş 1985-ci il tarixli Turizm Xartiyası və Turist Məcəlləsi çıxış edir. Sənədin belə adlandırılmasında başlıca məqsəd müvafiq sahədə dövlətlərin, o cümlədən və turistlərin hüquq və vəzifələrinin ayrıca şəkildə ifadə olunmasıdır. Ona görə də Turizm Xartiyası turizm və onun inkişafı ilə bağlı birbaşa dövlətlərə münasibətdə normaları müəyyən etsə də, Turist Məcəlləsi sırf turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruri müddəaları özündə əks etdirir. Belə ki, göstərilən Məcəllənin bir sıra müddəaları turistlərin davranışlarına münasibətdə nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi turistlərin aşağıdakı vəzifələrini göstərmək olar:

- öz davranışları ilə milli, beynəlxalq səviyyədə xalqlar arasında dostluq və qarşılıqlı anlaşmaya kömək etmək, bununla da sülhün qorunmasına yardım göstərmək;

- tranzit və müvəqqəti getdiyi yerlərdə bərqərar olan siyasi, sosial, əxlaqi və dini quruluşa hörmət etmək, qüvvədə olan qanun və qaydalara tabe olmaq;

- yerli əhalinin adətlərinə, etiqadlarına və hərəkətlərinə münasibətdə daha böyük ehtiram göstərmək və onların təbii və mədəni əmlakına hörmətlə yanaşmaq;

- turistlər və yerli xalqlar arasındakı iqtisadi, sosial və mədəni fərqlərin nəzərə çarpdırılmasından çəkinmək;

- bəşəriyyətin ümumi irsinin ayrılmaz hissəsi olan yerli xalqın (turistləri qəbul edən) mədəniyyətinə həssas olmaq;

- fahişəlik məqsədilə digərlərinin istismarına mane olmaq;

- narkotik vasitələrin və digər qadağan edilmiş preparatların icarəti, daşınması və istifadə edilməsindən çəkinmək.

Həmin vəzifələrlə yanaşı, turistlərin müəyyən hüquqları da mövcuddur. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- onların səyahətləri zamanı verilən imkan və şərtlər, müvəqqəti getdikləri rəsmi turizm təşkilatları, turist xidmətlərinin tədarükçüləri barədə obyektiv, dəqiq və müfəssəl məlumat almaq;

- şəxsi və öz əmlaklarının təhlükəsizliyi, istehlakçı kimi onların hüquqlarının müdafiəsi;

- özünü xüsusilə yerləşdirmə vasitələrində, ictimai qida və nəqliyyatda biruzə verən müvafiq ictimai gigiyenanın qorunması, infeksiya xəstəliklərin və bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması üzrə səmərəli tədbirlər barədə məlumatlandırılma, həmçinin səhiyyə xidmətindən maneəsiz istifadə imkanlarının həyata keçirilməsi;

- ölkənin daxilində, o cümlədən xarici ələmlə təxirəsalınmaz və səmərəli şəkildə ictimai əlaqədə olmaq;

- turistlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün zəruri olan inzibati, hüquqi prosedur və təminatlar;

- öz dinlərinə etiqad etmək imkanları və bu məqsədlər üçün müvafiq şəraitin mövcudluğu.

Turizmlə bağlı ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsi, o cümlədən turistlərin müvafiq ölkə daxilində hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının bir hissəsi sayılır. «Turizm haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsində turistlərin getdiyi ölkəyə daxil olma, orada qalma qaydaları, yerli əhalinin adətləri, dini mərasimlər, müqəddəs yerlər, xüsusi mühafizədə olan təbiət, tarix, mədəniyyət abidələri və digər turizm obyektləri, ətraf mühitin vəziyyəti barədə zəruri və dürüst informasiya almaq, həmin yerdə müəyyən məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla, hərəkət-yerdəyişmə hüququndan, turizm ehtiyatlarından sərbəst istifadə etmək, həyatının və sağlamlığının qorunması üçün təxirəsalınmaz tibbi yardım alınması hüququna malik olmaq, getdiyi ölkənin (yerin) hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarından hüquqi və digər təxirəsalınmaz yardım növləri göstərilməsində kömək almaq və s. hüquqlar mövcuddur.

Turistlərin vəzifələri isə Qanunun 7-ci maddəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Onlara getdiyi ölkənin qanunlarına riayət etmək onun sosial quruluşuna, adətlərinə, ənənələrinə, dini etiqadlarına hörmət etmək, müvəqqəti olduğu yerdə ətraf mühitin mühafizə qaydalarına riayət etmək, təbiət, tarix və mədəniyyət abidələrinə qayğı ilə yanaşmaq, həmin və yolboyu keçdiyi dövlətlərdə gəlmə, getmə

qaydalarına riayət etmək, səyahət zamanı şəxsi təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunması kimi öhdəliklər aiddir.

24 noyabr 1996-cı il tarixli «Rusiya Federasiyasında turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında» RF Qanununun 6-7-ci maddələri bilavasitə turistlərin hüquq və vəzifələrinə həsr edilmişdir. Belə ki, turistlərin hüquqlarına azad hərəkət etmək hüququ, müvəqqəti olduğu ölkədə qəbul edilmiş məhdudlaşdırıcı tədbirlər nəzərə alınmaqla, turizm ehtiyatlarına çıxış hüququ, istehlakçıların hüquqlarının təmin edilməsi və turistlərin əmlakının mühafizəsi, onların hüquqi və digər təxirəsalınmaz yardım növlərinin əldə edilməsində müvəqqəti olduğu dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən yardım alması, sabitə vasitələrinə maneəsiz çıxış hüququ və s. aiddir.

Qanunun 7-ci maddəsi isə adıçəkilən kateqoriya şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir. Onlara müvəqqəti olduğu dövlətin qanunvericiliyinə əməl edilməsi, onun sosial quruluşu, adətləri, ənənələri, dini etiqadına hörmətlə yanaşılması, ətraf mühitin qorunması, müvafiq dövlətin təbii, tarixi və mədəni abidələrinə qayğı ilə yanaşılması, müvəqqəti gəldiyi və ya tranzit dövlətinin gəliş-gediş, qalma aydalarına riayət edilməsi, səyahət zamanı şəxsi təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməsi kimi müddəalar daxildir.

Göstərilənlərlə yanaşı, turistlərin hüquqi statusuna aid edilən rəhbər başlanğıcların da üzə çıxarılması onların hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində özünəməxsus rol oynayır. Təmin prinsiplər beynəlxalq ümumi hüquq, xüsusilə insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi, beynəlxalq iqtisadi hüquq kimi təhlərlə tam qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Bunlara aşağıdakılar aid lələ bilər: turistlərin gəldiyi dövlətin ərazisində hüquqlarının qorunması; əcnəbilərin bir növü sayılan turistlərə müəyyən rejimin verməsi prinsipi; qarşılıqlılıq prinsipi; turistlərin ayrı-seçkiliyə məruz olmaması və onların bərabərliyi prinsipi; turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi zamanı beynəlxalq standartların nəzərə alınması və onlara əməl edilməsi prinsipi və s.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gələk olar ki, turistlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələlərini təhlil edərkən, onlara aşağıdakı aspektlərdən yanaşma zərurətini qeyd etmək lazımdır:

- «Turist» anlayışı ilə bağlı universal və regional beynəlxalq hüquqi normaların, o cümlədən milli qanunvericilik aktlarının unifikasiyasının həyata keçirilməsi. Müvafiq müddəanın mövcudluğuna səbəb müxtəlif beynəlxalq-hüquqi aktlar və dövlətlərin qanun-

vericiliyində turistlərin ölkədə qalma müddətinin minimal və maksimal müddətlərinin fərqli qaydada müəyyənləşdirilməsidir. Məsələn, bir sıra normalarda (Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Konvensiyası, 1994-cü il 29 oktyabr tarixli Turizm sahəsində MDB iştirakçı-dövlətlərinin əməkdaşlığının əsas prinsipləri haqqında Təvsiyəedici Qanunvericilik Aktı, 24 noyabr 1996-cı il «Rusiya Federasiyasında turizm fəaliyyətinin əsasları haqqında» RF Qanunu və s.) bu, 24 saatdan 6 ayadək müddəti əhatə etdiyi halda, digər qrup aktlarda («Turizm haqqında» 4 iyun 1999-cu il tarixli AR Qanunu, 13 iyun 2001-ci il tarixli «Qazaxıstan Respublikasında turizm fəaliyyəti haqqında» Qanunu və s.) həmin müddət 24 saatdan 1 ilədək olan dövrü bildirir. Bundan əlavə, turistlər tərəfindən edilən səyahətlərin məqsədlərində də müəyyən fərqlər nəzərə çarpır ki, bu da onların unifikasiya məsələsini daha da zəruri edir.

- Turistlərə verilən rejimlərin dəqiq şəkildə ifadə olunması və onun normativ cəhətdən təsbiti. Əcnəbilərin bir növü sayılan turistlərə müəyyən rejimin verilməsi onların hüquqi statusunun dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər. Doğrudur, bu, il baxışdan milli rejim və ya daha əlverişli rejim formasında təzahür etsə də, konkret hədlərin və standartların dəqiq müəyyən edilmə zəruridir.

- Turistlərin hüquqi statusunu nizama salan rəhbər bəlləngiclərin formalaşdırılması. Mövcud prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi onların statusunun tənzimlənməsi, müvafiq sahədə meydana çıxan problemlərin həll edilməsi, nəhayət bu sahədə milli qanunvericiliklər arasında kolliziyaların aradan qaldırılması zərurətilə əlaqədardır.

FƏSİL XIII

ƏCNƏBİLƏRİN VƏ VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN BEYNƏLXALQ-XÜSUSİ MÜNASİBƏTLƏRDƏ İŞTİRAKININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQUN TƏSİRİ VƏ ONLARIN HÜQUQLARININ TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ

13.1. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusuna ümumtənnis olmuş insan hüquqlarının təsiri

Beynəlxalq xüsusi hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunun təhlili, həmin şəxslərin sosial-əmək, əmlak, prosesual və digər hüquqlarının tətbiqi bir sıra məsələlərin, cümlədən beynəlxalq xüsusi hüquq və insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasını tələb edir. İlk növbədə, beynəlxalq xüsusi hüquqa, onun humanistləşməsinə təsir edən faktorlara diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin digər hüquqları ilə yanaşı, xüsusi hüquq münasibətlərində iştirak hüququnun da formalaşması müəyyən tarixi aspektlərə məruzədir. Əcnəbilərin xüsusi-hüquqi statusunun daha ciddi tənzimlənməsi qədim dövrdə Romaya məxsus olmuşdur. Hələ romalı hüquqşünaslardan Qay, Siseron, Ulpian xalqlar arasında nümunəvi hüquq tənzimləməsi tələbini qeyd etmişdilər. Qay hesab edirdi ki, bütün xalqlar arasında qismən onlara mənsub olan hüquqa istinad edirlərsə, qismən də bütün insanlar üçün ümumi olan prinsiplərdən istifadə edirlər. Birinci halda, mülki hüquq, ikinci halda isə eyni səviyyədə bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilən, hörmət edilən hüquqi prinsiplər nəzərdə tutulurdu. Bütün xalqlar tərəfindən istifadə edildiyi üçün həmin hüquqlar «xalqlar hüququ» kimi adlanırdı. Bilavasitə müvafiq hüquqların romalılarla pereqrinlər, həm də pereqrinlərin öz aralarında ti-

carət dövryyəsinə tətbiq edilirdi. Xüsusən də rekuperator (arbitraj -- müəllif.) institutunun formalaşması, ticarət münasibətlərində iştirak hüququ, daha sonrakı dövrlərdə ailə-nikah münasibətlərində kişinin hüququ formulasının (prinsipinin) təsis edilməsi onu deməyə əsas verir ki, proses təkamül xarakteri kəsb edirdi. Lakin bütövlükdə əcnəbilərin hüquqi vəziyyətində, onların xüsusi hüquq subyektiyində həlledici dövr XX əsrin II yarısına təsadüf edir. XX əsrin sonlarından isə beynəlxalq münasibətlərin humanistləşməsi həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini nəzərdə tutan sahələrin meydana gəlməsi, problemin yeni məzmunu kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq xüsusi hüquqla insan hüquqlarının təmin olunmasındakı əlaqə ikili formada təzahür edir. İlk növbədə, beynəlxalq xüsusi hüquq insan hüquqlarının, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi münasibətlər sferasında hüquqlarının təqdim olunmasını və onlara riayət edilməsini təmin edirsə, digər tərəfdən, müəyyən hallarda insan hüquqlarının əməl olunması beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında konkret hüquq münasibətlərinin yaranması şərti kimi çıxış edir. İnsan hüquqlarının gözənlənməsi, bir tərəfdən ümumi hüquqların müdafiəsini nəzərdə tutursa, digər tərəfdən isə spesifik hüquqların, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak hüquqlarının səmərəli formada həllini həyata keçirir.

BMT Nizamnaməsində, ayrı-ayrı regional aktlarda ifadə edilən beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri: dövlətlərin suveren bərabərliyi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq; beynəlxalq əməkdaşlıq; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi; insan hüquqlarına hörmət edilməsi kimi prinsiplər əsas başlanğıclar qismində çıxış edərkən müasir dövrdə insan hüquqlarının sıx bağlı olduğu beynəlxalq ümumi hüquqla beynəlxalq xüsusi hüququn qarşılıqlı əlaqəsində əhəmiyyətli rol oynayır. BMT Nizamnaməsində qeyd edilir ki, iqtisadi qindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün insanların hüquq və əsas azadlıqlarının inkişafı və təşviqi; iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi BMT-nin məqsətlərindəndir (m.1, b.3). Əsas prinsip və normalar insan hüquqlarının əməl edilməsi şərti ilə, beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında hüquq tənzimləməni istiqamətləndirir, formalaşdırır. Belə ki, beynəlxalq

xüsusi hüquqda həm kollizion, həm də maddi hüquqi tənzimetmənin beynəlxalq müqavilə formaları məhz beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normalarına əsaslanaraq həyata keçirilir. Beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərini də əhatə edən beynəlxalq hüquq normalarının artması ilə beynəlxalq xüsusi hüquqda kollizion tənzimetmədən maddi-hüquqi tənzimetməyə keçidin inkişaf tendensiyası diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, kollizion tənzimetmə metodu müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-müəyyənliklərə də yer verir. Belə ki, kollizion metod beynəlxalq mülkiyyət, ticarət dövriyyəsində iştirakçıların hüquqlarını, əsasən dövlətdaxili münasibətlər üçün nəzərdə tutulan, qəbul edilən və bir-birindən fərqlənən ayrı-ayrı dövlətdaxili qanunvericiliyə tabe etdirir. Buna görə də beynəlxalq xüsusi-hüquqi münasibətlərdə insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından da özünün konkretliyi ilə seçilən və maddi hüquqi tənzimetməyə əsaslanan beynəlxalq hüquqi unifikasiyaya üstünlük verilməkdədir. İnsan hüquqlarının təmin olunması baxımından maddi-hüquqi unifikasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüququn unifikasiyası nəticəsində maddi-hüquqi tənzimetmə beynəlxalq mülki dövriyyəyə stimullaşdırıcı keyfiyyət gətirməklə, həm münasibət iştirakçıları üçün, həm də hüquqtətbiqedən orqana konkretlik verir. Xüsusən də, tərəflərə hüququn seçilməsi ilə bağlı verilən iradə ifadə etmək (lex voluntatis) imkanı da insan hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədardır. Meydana çıxan problemlərin həllində tərəflərə tətbiq olunacaq maddi hüquq normalarının seçim imkanının verilməsi ilə, bir qayda olaraq, kollizion tənzimetmə zamanı bəzən məsələnin həllində yalnız dolayısı ilə maraqlı olan hüququn tətbiqi istisna edilir.

Unifikasiya prosesi ləng getsə də, ümumi inkişaf konsepsiyası onu deməyə əsas verir ki, gələcəkdə bu meyl daha da sürətlənəcəkdir. Unifikasiya yalnız maddi hüquq normalarını deyil, həmçinin kollizion və prosessual normaları da əhatə etməklə, ayrı-ayrı milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasına xidmət edir və nümunəvi (model) tənzimetmə mexanizmlərini formalaşdırır.

Qloballaşma, inteqrasiya prosesləri beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinə də əhəmiyyətli formada təsir etdiyindən beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi tənzimetmənin beynəlxalq-hüquqi forması da prioritet məsələ kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Bu zaman hüquqvaradıcılığı həm ikitərəfli formada, həm də davamlı, institusional beynəlxalq təşkilatlar) çərçivədə həyata keçirilməkdədir. Əcnəbilə-

rin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin minimum insan hüquqlarının qorunması üçün beynəlxalq hüquqi tənzimləmə forması müqayisəolunmaz dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquqlarının təmin olunması baxımından istənilən hüquqtətbiqedən orqan xarici elementli xüsusi hüquqi münasibətdə, ilk növbədə, beynəlxalq sazişin mövcudluğu ilə maraqlanmalıdır. Bunun üçün isə dövlətdaxili qanunvericilik aktı buna imkan verməlidir. Buna misal olaraq AR qanunvericiliyinə istinad etmək yerinə düşər. AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. AR Konstitusiyasının müvafiq müddəası hüquqtətbiqedən orqana əcnəbilərin hüquqi statusunu beynəlxalq xüsusi hüquq çərçivəsində həm maddi hüquqi, həm də kollizion hüquqi tənzimləmə üçün xüsusi qanunvericilik qaydasına əsas verir. Kollizion hüquqi tənzimləmənin hər iki forması isə kollizion hüquqi tənzimləməyə həsr edilmiş xüsusi qanunvericilik aktlarından biri kimi «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununun (2000) tətbiqinə əsas verir. Qanunun 1.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq bu Qanunla bərabər, həm də digər qanunvericilik aktları, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və ümumqəbul edilmiş beynəlxalq adətlər əsasında müəyyən edilir.

Hüquqi inteqrasiyanın klassik forması kimi ikitərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələr çıxış edir. AR-in RF (1992), Litva (2001), İran İslam Respublikası (1998), Bolqarıstan (1995) və digər dövlətlərlə bağladığı belə müqavilələrin məqsədini Razılığa gələn Dövlətlərin vətəndaşları və təşkilatları arasında yaranan hüquq münasibətlərinin nümunəvi tənzimlənməsi təşkil edir. Bu sazişlərin əksəriyyəti hüquqi yardım geniş mənada nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bu sazişlərdə xarici dövlətin ərazisində fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti; nikahların bağlanması və pozulması məsələləri; qarışıq nikahlarda ər-arvadın, valideyn və uşaqların şəxsi və əmlak münasibətləri; digər dövlətin ərazisində vərəsəlik hüququna, miras əmlakına sərəncam hüququ; övladlıq və qəyyumluq; xaricdə mülki və cinayət işləri üzrə qəbul edilmiş məhkəmə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi; bir dövlətin ədliyyə orqanlarının qərarlarının digər dövlətin ərazisində tanınması, icrası və s. məsələlər tənzimlənir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu təsbit edən beynəlxalq hüquq normaları insan hüquqlarının mi-

nimal standartlarından az həcmdə hüquq müəyyən edə bilməz. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin xüsusi hüquq münasibətlərində iştirakı zamanı minimal standartların müəyyən edilməsi baxımından 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəyannamədə tanınan hüquqların müxtəlif siyasi sistemli dövlətlərin hamısında eyni anlamda təfsir edilməsi təsbit edilmişdir. Hazırda insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin sayı 300-dən çoxdur ki, bunlardan da 200-ə qədəri yalnız BƏT tərəfindən hazırlanan əmək hüquqlarını ifadə edən konvensiyalardır. 1948-ci il Bəyannaməsindən sonra 1966-cı ildə 2 mühüm beynəlxalq sənədin - İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın qəbulu insan hüquqlarının müvafiq sahələrdə müdaxiləsini yeni bir səviyyəyə qaldırır. Paktlarda ifadə edilən hüquqlar ələ bir əhəmiyyət kəsb etmişdir ki, sonradan bir çox maddələr üzrə ayrıca konvensiyalar qəbul edilmişdir. Bu konvensiyalardan beynəlxalq xüsusi hüquq üçün birbaşa əhəmiyyət daşıyan Ərlə qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il tarixli Konvensiya, Nikaha daxil olmaq üçün razılıq, nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında 1967-ci il tarixli Konvensiya, Əmək və məşğulluq sahəsində ayrı-ayrılıqda 1958-ci il tarixli BƏT Konvensiyası və s. müvafiq problemlərin həllində minimum standartları müəyyən etməklə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də hüquqlarını təsbit edir. Beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsinə aid edilən beynəlxalq hüquq normaları demək olar ki, bütün sahələrdə qəbul edilməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi, qəbul edilən beynəlxalq hüquq normaları həm maddi-hüquq, həm kollizion, həm də prosessual normaların formalaşdırılmasına yönəlmişdir. İnsan hüquqlarının, o cümlədən əmlak hüquqlarının tanınması istiqamətində qəbul edilmiş sazişlər (məsələn, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi, m.17; İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına 1 saylı Əlavə Protokol, m.1. və s.) beynəlxalq xüsusi hüquq tənظیمatının hər iki metoduna, formasına təsir etmişdir. Buna misal olaraq, Daşınar maddi obyektlərin beynəlxalq alqı-satışında mülkiyyət hüququnun keçməsinə tətbiq edilən hüquq haqqında 1958-ci il Haaqa Konvensiyası, Nikah əmlakının rejiminə tətbiq edilən hüquq haqqında 1978-ci il Haaqa Konvensiyası, Trastlar və onların tanınmasına tətbiq edilən 1985-ci il Haaqa Konvensiyası və s. göstərilə bilər.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda maddi-hüquqi tənzimləmənin unifikasiyası çoxtərəfli çərçivədə, əsasən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində aparılır. Belə unifikasiya, ilk növbədə, beynəlxalq təsərrüfat münasibətləri sferasında həyata keçirilmişdir. Buna misal olaraq, Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında 1980-ci il Vyana Konvensiyası, Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrində iddia müddəti haqqında 1974-cü il BMT Konvensiyası; Romada Xüsusi hüququn unifikasiyası üzrə Beynəlxalq (Roma) İnstitutu (YUNIDRUA-1926) tərəfindən hazırlanan Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında 1988-ci il Konvensiyası, Beynəlxalq faktoring haqqında 1990-cı il Konvensiyası, 1988-ci il Veksel Konvensiyası və s. qeyd edilə bilər.

Maddi hüquq normalarının geniş miqyas aldığı sahələrdən biri də əqli mülkiyyətin beynəlxalq-hüquqi mühafizəsi sferasıdır. Əgər Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə 1883-ci il tarixli Paris Konvensiyasında maddi hüquq normaları azlıq təşkil edirdisə, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi üzrə 1886-cı il tarixli Bern Konvensiyası isə əsasən maddi-hüquqi normaları təsbit edirdi.

Şəxsin, o cümlədən əcnəbilərin prosessual hüquqlarının müdafiəsi sferası da inkişafa məruz qalmışdır. Xüsusən də Ədalət mühakiməsinə beynəlxalq çıxış haqqında 1980-ci il Haaqa Konvensiyası Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə və qeyri-məhkəmə sənədlərini təqdim olunması haqqında 1965-ci il Haaqa Konvensiyası, Alimətin ödənilməsi haqqında qərarın tanınması və icrası haqqında 1973-cü il Haaqa Konvensiyası və s. müqavilələr qeyd edilə bilər. Bu kateqoriya sazişlər əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə olan mülki prosesin unifikasiyasına yönəlmişdir.

Yeri gəlmişkən, beynəlxalq xüsusi hüquqda insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından «əldə olunmuş hüquqlar» (vested rights theory) nəzəriyyəsinə münasibət də birmənalı olmamışdır. 1934-cü ildə qəbul edilən ABŞ-ın Beynəlxalq Xüsusi Hüquq üzrə Qanunları I Külliyyatında təsbit edilən müvafiq nəzəriyyə amerikalı professor Billə məxsusdur. Həmin nəzəriyyə «comitas gentium» (beynəlxalq nəzakət) prinsipindən doğur. Xarici qanun əsasında xaricdə əldə edilmiş hüquqların təminatı dövlətlərin xoş məramına, qarşılıqlı əlaqəsinə və əməkdaşlığına əsaslanır. Dövlətlərarası əməkdaşlıq dölətdaxili qanunvericiliyin humanistləşdirilməsinə yönəlməklə beynəlxalq xüsusi hüquq subyektlərinin, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və maraqlarının maksimum dərəcədə təminatını təmin etməlidir. Bu mənada ənənəvi, daha «məhkəmə» ko

zation normaların çevik kollizion normalarla əvəzlənməsi baş verir. Məhz öncə qeyd etdiyimiz «the proper law» formulasının müasir dövrdə daha geniş qanunvericilik formasında ifadə tərzı də həmin faktla bağlıdır. Hərgah, müvafiq kollizion formula elə də müasir sayılmamalıdır. Problemin «the proper law» prinsipinə uyğun həlli o deməkdir ki, işin həlli bütün konkret hallar nəzərə alınmaqla (yəni mübahisənin daha sıx bağlı olduğu hüquqa uyğun) həll edilməlidir. Bu zaman xüsusi-hüquq münasibətindən yaranan (ümumi) nəticənin hər hansı bir yurisdiksiyada tanınmasına problem olmayacaq. «Daha sıx bağlılıq» prinsipi, bir tərəfdən «axsayan» münasibəti istisna edərək daha adekvat tənziometməni formalaşdırmaqla insan hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edirsə, digər tərəfdən həmin prinsipin realizəsi üçün müəyyən texniki-hüquqi problemlərin həlli vəzibliyini aktual edir. Belə ki, «daha sıx bağlılıq» prinsipi çox yüksək hüquq mədəniyyətinin, uzun illər ərzində formalaşmış hakim peşəcarlığının olmasını tələb edir. Bu zaman işin mahiyyəti ilə bağlı olan bütün məsələlər ayrı-ayrılıqda onların sıx bağlı olduğu hüquq sistemlərinə uyğun həll edilməli, tərəflərin iradə azadlığı, zəif tərəfin hüquqlarının qorunması və s. bu kimi humanist prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Qeyd edilən nəzəriyyə və konsepsiyalar beynəlxalq xüsusi hüquqda «axsayan» münasibətlərin istisnasına yönəlməklə daha çevik kollizion tənziometmə formulasının təsis edilməsini əsaslandırır.

İnsan hüquqlarının, xüsusilə də əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının qorunmasında prosessual normaların həmiyyəti müqayisədilməzdir. Beynəlxalq mülki prosesin institut normaları da beynəlxalq hüququn ümumtanınmış insan hüquqlarının təsirinə məruz qalmaqdadır. Buna misal olaraq, Mülki proses məsələləri üzrə 1954-cü il Konvensiyası qeyd edilə bilər. Həmin konvensiyaya (m.20) görə Razılığa gələn Dövlətlərin vətəndaşları ölkə və ticarət işləri üzrə digər Razılığa gələn Dövlətlərin ərazisində sonuncuların qanunvericiliyinə uyğun olaraq, onların vətəndaşlarının malik olduğu kimi pulsuz hüquqi yardım almaq hüququna əlikdirlər. Məhkəməyə sərbəst müraciət etmək hüququ qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Cenevrə Konvensiyasında da nəzərdə tutmuşdur. Konvensiyanın 16.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər qaçqın adətən yaşayış yeri olduğu Razılığa gələn Dövlətin ərazisində məhkəməyə müraciət hüququna münasibətdə həmin dövlətin vətəndaşları kimi hüquqi yardım almaq və məhkəmə xərcləri ilə

bağlı ödəmələrdən azad olmaq (cautio judicatum solvi) hüququna malikdir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqtətbiqetmə prosesi qeyd olunan institutlardan, əsas başlanğıclardan asılı olaraq həyata keçirilir. Müvafiq olaraq, beynəlxalq xüsusi hüququn insan hüquqlarına uyğunluğu həmin başlanğıcların, prinsiplərin insan hüquqlarına nə dərəcədə cavab verməsindən asılıdır. Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqtətbiqetmə zamanı meydana çıxan ilkin problemlərdən biri qarşılıqlılıq prinsipi ilə bağlıdır. Hərgah, integrasiya prosesinin genişləndiyi dövrdə şərtsiz əməkdaşlıq daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Lakin ayrı-ayrı dövlətlər qanunvericilik qaydasında (məsələn, AR Konstitusiyası, m. 69. II) öz vətəndaşlarının xarici dövlətdə həmin dövlətin milli rejiminə adekvat hüquqlara malik olması üçün əcnəbilərin hüquqlarını qəbul edən dövlət olaraq, öz ərazisində qarşılıqlılıq prinsipilə şərtləndirir. Belə bir yanaşma tərzii beynəlxalq münasibətlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin bərabərliyinin təminatından irəli gəlir. Əgər hər hansı bir məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülsə, bu halda qəbul edən dövlət də müvafiq tədbirləri görmüş dövlətin şəxslərinə qarşı əks tədbirlər (retorsio-əks qarşılıq) görmək hüququnu özündə saxlayır. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, AR-in müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Prezidenti) AR vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar (retorsiyalar deyil, məhdudiyətlər yazılmalıdır, belə ki, retorsiya tətbiq edilən məhdudiyətlərə cavabdır – müəllif.) tətbiq edən dövlətləri vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyətlər (retorsiya – müəllif.) müəyyən edə bilər.

Qarşılıqlılıq prinsipi, bir qayda olaraq, əcnəbi şəxslərin maliyyə olması mümkün olan hüquqları şərtləndirir. Müvafiq olaraq, maddi (diplomatik), formal (faktiki) qarşılıqlılıq fərqləndirilir. Maddi və ya diplomatik qarşılıqlılıq prinsipinə əsasən əcnəbilər beynəlxalq sazişlər və ya hökumət bəyannaməsinə uyğun olaraq müəyyən hüquqlarda istifadə edə bilərlər.

Maddi qarşılıqlıqdan fərqli olaraq, faktiki qarşılıqlılıq zamanı hər hansı bir beynəlxalq sazişdən və ya hökumət bəyannaməsindən asılı olmadan əcnəbilər faktiki olaraq qəbul edən dövlətin daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq, onun vətəndaşları kimi mövcud hüquqlardan istifadə hüququna malik olurlar. Bu zaman, bir qayda olaraq, milli rejim prinsipinin minimal standartları tətbiq edil

Milli rejim prinsipinin minimal standartlarının tətbiqi digər adət normasından – beynəlxalq nəzakət qaydasından (*comitas gentium*) meydana gəlmişdir. O, beynəlxalq xüsusi hüququn ən qədim institutlarından olmaqla, müxtəlif hüquq sistemli ölkələrdə tətbiq edilir. Bu institut hər bir dövlətin ərazisində xarici hüququn, o cümlədən xarici şəxsin hüququnun tətbiqini təmin edir. Beynəlxalq nəzakət əsassız olaraq və yaxud da qeyri-müəyyən əsasla xarici hüququn tətbiqindən imtinanı istisna edir. Buna misal olaraq, Böyük Britaniyanın «Lyuter Seqorun» işi üzrə (1921) məlum məhkəmə Qərarında qeyd edilir ki, «bizim dövlətimiz tərəfindən suveren dövlət kimi tanınan dövlətin qanunvericiliyinin ədalətin və mənəviyyatın prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi kimi bəyanatla çıxış etmək beynəlxalq nəzakətin ciddi formada pozulması kimi qiymətləndirilməlidir».

Müasir dövrdə insan hüquqlarının təsirinə məruz qalan beynəlxalq xüsusi hüquq institutlarından biri də «qanunu üstələmə»dir (in *fraudem legis*). «Qanunu üstələmə» institutuna insan hüquqlarının təsiri ona gətirib çıxarıb ki, artıq o, ənənəvi təyinatına malik deyildir. «Qanunu üstələmə»nin münasibət iştirakçılarına «nəzarət» aspekti hüququn beynəlmilləşməsi, integrasiyası dövründə özünün əhəmiyyətini itirməkdədir. Hətta ədəbiyyatda «qanunu üstələmə» gələcəyi olmayan fenomen kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq münasibətlərin integrasiya aspekti beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi qayda (*ordre public*) institutuna da insan hüquqları mövqeyindən münasibət bildirilməsini tələb edir. AR qanunvericiliyində ümumi qaydanın qeyri-müəyyən anlayışına baxmayaraq (AR Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları AR-da tətbiq edilmir.

Ümumi qaydaya edilən qeyd-şərt müstəsna olaraq insan hüquqları ilə, ictimai, milli təhlükəsizliklə bağlı olmalıdır. Bu qeyd-şərt də beynəlxalq xüsusi hüququn digər institut və normaları kimi inkişafa məruz qalmaqdadır. Tarixən də, ümumi qaydanın məzmununun insan hüquq və azadlıqlarına əsaslanması, qul vəziyyətində olan şəxslərə, əşyalara tətbiq edilən kollizion normanın istisna edilməsindən ibarət olması qeyd edilə bilər. Müvafiq halda kollizion normanın formalaşdırılması prinsipi kimi ümumi qayda deyil, bilavasitə insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi dayanır.

Kollizion normaların inkişafı prosesində tədricən birtərəfli kollizion normalardan ikitərəfli kollizion normalara keçid, məcəlləşdirmə zamanı çevik, alternativ, kumulyativ normalara üstünlük

verilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq xüsusi hüququn son inkişaf dövrünü AR-in beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunvericiliyinin inkişafında da izləmək olar. Bu proses əsasən post-sovet məkanında olan dövlətlər üçün də xarakterikdir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən, qanunvericiliyin inkişafı dövlət müstəqilliyinə uyğun olaraq, müvafiq sahələr üzrə genişlənsə («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanunu (2000); AR Ailə Məcəlləsi, VII bölmə (2000); «Beynəlxalq arbitraj haqqında» (2000) AR Qanunu; AR Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, XXVI fəsil (2001) və s.), digər tərəfdən, Sovet dönəmində qəbul edilmiş müvafiq aktlardan fərqli olaraq, qanunvericilik insan hüquqları yönündə formalaşdırılır. Məsələn, Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin bir sıra müddəaları yeni qanunvericilik aktlarında əsaslı surətdə yeni məzmununda ifadə edilmişdir. Azərbaycan SSR MM-dən fərqli olaraq «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununda (m.24.) «iradə azadlığı» (*lex voluntatis*) prinsipi daha geniş məzmununda ifadə edilmişdir. Eyni zamanda, vərəsəlik münasibətlərində «iradə azadlığı» prinsipi əsasında (*lex patriae*) vətəndaşlıq qanunu ilə yanaşı, son daimi yaşayış yeri hüququ (*lex domicilii*) ifadə edilmişdir. Halbuki əvvəlki qanunvericilik aktı münasibəti yalnız *lex domicilii*-yə tabe etdirirdi (ASSR MM. m.572). Yeni qanunvericilik aktlarında xüsusi məsələlərlə yanaşı, alternativ kollizion normalara da (məsələn, malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında iddiaya istehlakçının seçimi əsasında (m.27.0) istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ (m.27.0.1); istehlakçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ (m.27.0.2); istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur (m.27.0.3)) - yer verilməsi müvafiq münasibətdə zəif tərəfin hüquqlarının təminatına yönəlməklə bütövlükdə insan hüquqlarına riayət edilməsini nəzərdə tutur.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi-hüquqi statusunun araşdırılması, məqbul standartların təsis edilməsi yalnız beynəlxalq xüsusi hüquq ilə insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsində mümkündür. Bu zaman insan hüquqlarının ümumbəşəri xarakterinin beynəlxalq xüsusi hüquqa təsiri sonuncunun institut və normalarının formalaşdırılmasında təzahür edir. Bu halda beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiətinə ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq sistemində deyil, əksinə, ayrı-ayrı dövlətlərin inteqrasiy

yönümlü inkişafını təmin edəcək hüquq qaydasının məzmununda beynəlxalq hüququn insan hüquqlarını, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin xüsusi hüquqi statusunu tənzim edən institut və normalar kontekstində qiymət verilməlidir.

13.2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi hüquqi statusunun xüsusiyyətləri və inkişaf meyilləri

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi aspekti dövlətlər üçün belə bir öhdəlik müəyyən edir ki, sosial, iqtisadi, siyasi sistemdən asılı olmayaraq onların hüquqi statusu ümumtənzim edilmiş minimal standartlardan məhdud şəkildə müəyyən edilə bilməz. Hər bir dövlət özünün beynəlxalq-hüquqi öhdəliyinə və konstitusiya məqsədinə uyğun olaraq, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusunu dövlətlərarası əməkdaşlıq, insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət etmək ruhunda formalaşdırır.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu qəbul edən dövlətdə əcnəbilərin hüquq subyektliliyinin qanunvericilik əsasını təşkil edir. Məsələn, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununda qeyd edilir ki, xarici hüquqi şəxslər, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR-in hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə bərabər müvafiq olaraq mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Qarşılıqlı olaraq cavab tədbiri kimi bu qaydadan istisnalar müəyyən edilə bilər (m. 15).

Beynəlxalq xüsusi-hüquqi tənzimləmənin müasir dövrdə qarşısında dayanan əsas vəzifə də beynəlxalq hüquqa (milli rejim prinsipinə, daha əlverişli rejim prinsipinə, ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipinə, qarşılıqlılıq prinsipinə) uyğun olaraq, ayrı-ayrı dövlətdəki rejimləri yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir. Başqa sözlə desək, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi hüquq hüquqlarında iştirakı zamanı onların hüquqi statusuna təsirdən hüquq normalarının ümumi əsaslarının beynəlmilləşdirilməsi, inteqrasiyası təmin edilməlidir. Hüquq normalarının ümumi əsası da, öz növbəsində, müxtəlif sosial-iqtisadi, siyasi mühitin təsiri ilə məruz qalaraq formalaşmaqdadır. Şəxsin hüquqi vəziyyətinin inkişafı cəmiyyətin ümumi inkişafından, hüquq mədəniyyətindən asılı olduğundan onların birgə fəaliyyət zərurəti hər bir fərdin xüsusi

maraqlarını təmin edəcək sosial tərəqqini şərtləndirir. Şəxslərə təqdim olunan hüquq, azadlıq və vəzifələrin məcmusu konkret vətəndaşın, şəxsin, əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxsin olduğu dövlətdə fərdi statusunu müəyyən edir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda fərdi status onun tərkib elementi olan hüquq və vəzifənin həcmindən asılı olaraq, müxtəlif faktorlara uyğun dəyişikliyə məruz qalır. Bir halda, dövlətlərarası siyasi ünsiyyətin yüksək olduğu zaman əcnəbilərə xüsusi, əmlak hüquqlarını daha yüksək səviyyədə qorumaq üçün siyasi hüquqlar da verilsə (belə bir qayda Aİ-nin üzv-dövlətlərinin vətəndaşları üçün xarakterikdir), digər halda isə müvafiq hüquqlar istisnalarla verilir. Lakin qeyd edilənlərə baxmayaraq, beynəlxalq mülki dövriyyənin, mübadilənin zəruri şərtini onun iştirakçılarının bərabərliyinin təmin edilməsi təşkil edir. Beynəlxalq hüquqi praktika da bu problemin həllini təşviq edir. BMT Nizamnaməsinə və digər beynəlxalq-hüquqi aktlara uyğun olaraq dövlətlər insan, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarına, həmçinin onların mülki hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi öhdəliyini qəbul edirlər. Beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusuna, mülki-hüquqi statusuna ən azı iki hüquq qaydası mənsub olduğu dövlətin (daimi yaşadığı dövlətin) və qəbul edən dövlətin hüququ şamil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi-hüquqi statusunu milli hüquq normaları ilə yanaşı, beynəlxalq hüquq da həlledici təsir etməkdədir. Ona görə də beynəlxalq xüsusi hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki-hüquqi statusu müəyyən edilərkən, beynəlxalq hüquq normalarının əhəmiyyəti diqqətdən yayınmamalıdır. Beynəlxalq xüsusi hüquqda fiziki şəxslərin hüquq statusunun məzmunundan danışılarkən, həmin şəxsin iştirak etdiyi xarici elementli münasibətin bütün məcmusunun beynəlxalq məzmunu başa düşülür. Buna baxmayaraq, hər hansı bir dövlətdə əcnəbi fiziki şəxsin statusunun müəyyən olunması zamanı daha əhəmiyyətli rola malik müəyyən qrup münasibətlər mövcuddur. Onların siyahısına əmək, ailə, vərəsəlik (digər əmlak – müəllif.) münasibətləri aiddir. Müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsində isə dörd dəqiq iki mənbə – milli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələr çıxış edir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əcnəbi şəxsin mülki-hüquq statusunun differensiasiyası zərurəti vətəndaşlıq institutu ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yəni vətəndaşlardan fərqli olaraq, məhdud mülki-hüquqi statusa malik

dan fərqli olaraq, məhdud mülki-hüquqi statusa malik olurlar.

Bir sıra ölkələr hüquq və vəzifəyə malik olmanı, müstəqil olaraq hüquq və vəzifəni (fəaliyyət qabiliyyətini) həyata keçirməkdən fərqləndirmir. Fransada hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti bir terminlə «hüquqa malik olmaq»la ifadə edilir, yalnız məhkəmə praktikasında və doktrinada onların fərqləndirilməsi aparılır. İngilis, ABŞ hüququnda da subyektin «hüquq qabiliyyəti» anlayışı qəbul edilir. Hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin fərqləndirilməsi əsasən İtaliya, AFR, MDB ölkələrində aparılır. Məsələnin aktualıq kəsb etməsi onunla bağlıdır ki, mülki hüquq qabiliyyəti şəxsi qanunla müəyyən edildiyindən («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanunu, m. 10.1) (bu məsələ bir qayda olaraq milli rejim prinsipi əsasında mülki hüququn maddi məsələsidir), ona digər dövlətdə müəyyən istisnalarla milli rejimin təqdim olunması ilə ziddiyyət yaranır. Qanunda daha sonra qeyd edilir ki, xarici hüquqi şəxslər, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər AR-in hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə bərabər, müvafiq olaraq mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, qanunvericilik aktlarında əcnəbilərin mülki hüquq qabiliyyətinə münasibət aydın olduğu halda, fəaliyyət qabiliyyətinə münasibət birmənalı deyil. RF MM-nin 1196-cı maddəsində əcnəbi vətəndaşın hüquq qabiliyyəti onun şəxsi qanunu əsasında müəyyən edildiyi halda, əcnəbi vətəndaşın fəaliyyət qabiliyyətinə münasibət daha çox kollizion xarakter kəsb edir. RF MM-nin digər - 1197-ci maddəsində qeyd edilir ki, şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyəti onun şəxsi qanunu ilə müəyyən edilir. Lakin şəxsi qanunu ilə mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxs, əqdin bağlanma yerinin hüququna görə fəaliyyət qabiliyyətlidirsə, bu halda fəaliyyət qabiliyyətinin olmamasına istinad etmək hüququna malik deyil. AR qanunvericiliyi bu məsələdə daha konkret ifadə tərzinə malikdir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununun 10.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun istinad etdiyi qanunla müəyyən olunur. Digər - 10.2-ci maddədə isə göstərilir ki, əqdlər və vurulmuş ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər barəsində fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti əqdin bağlandığı və ya vurulmuş ziyanla bağlı öhdəliyin yarandığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. AR-in müvafiq qanunvericilik konsepsiyası ümumən digər ölkələrin qanunvericilik praktikasına müvafiq olaraq formalaşdırılmışdır. Macarıstanın «Beynəlxalq xü-

susi hüquq haqqında» (1979) Qanununda qeyd edilir ki, hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, ümumiyyətlə, şəxsi status məsələlərinə, həmçinin şəxsin qeyri-əmlak hüquqlarına onun şəxsi qanununa uyğun şəkildə baxılmalıdır (m. 10). Lakin, xüsusi hallarda, məsələn, şəxsi qanunu üzrə məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan əcnəbi vətəndaş şəxsi məişət xarakterli tələbatını təmin etmək məqsədilə, bağladığı əqdlərə münasibətdə macar hüququna görə fəaliyyət qabiliyyətlidirsə, bu halda şəxs fəaliyyət qabiliyyətli hesab ediləcək (m. 15).

AR-in beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunvericiliyində də vətəndaşlıq (*lex patriae*), daimi yaşayış yeri (*lex domicilii*), əqdlərdən yaranan öhdəliyə münasibətdə *lex loci actus*, ziyanvurmada yaranan öhdəliklərdə *lex loci delicti*-nin nəzərdə tutulması yenə də öncə qeyd etdiyimiz insan hüquqlarının təminatı üçün zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda mülki-hüquqi statusun istər vətəndaşlıq (*lex patriae*), istərsə də daimi yaşayış yeri (*lex domicilii*) bağlamaları bu və ya digər dövlətin demoqrafik siyasətindən, əhəlinin emiqrasiyası və immiqrasiyasından asılı olaraq formalaşdırılır. Şəxsin mülki-hüquqi statusunu vətəndaşlıq prinsipi əsasında müəyyən edən ilk qanunvericilik aktı Fransa Mülki Məcəlləsi (1804) sayılır. Məhz onun təsiri ilə Avropanın digər (İtaliya, Almaniya, İspaniya, Finlandiya, Türkiyə və s.) dövlətlərində də həmin Məcəllənin ekvivalentləri qəbul edilir.

Fiziki şəxslərin statusu ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsi üçün vətəndaşlıq qanununun tətbiqi, əsasən, əhalisi emiqrasiya edən ölkələr üçün xarakterik olmuş və olmaqdadır. Həmin siyasətin kökündə belə bir məqsəd dayanır ki, dövlət özünün vətəndaşlarına hər bir halda, hətta onlar emiqrant kimi xaricdə olduqda belə özünün qanunvericiliyini şamil etməlidir. Vətəndaşlıq qanununun tərəfdarları belə bir fikir irəli sürürlər ki, vətəndaşlıq institutu şəxsin dövlətlə davamlı hüquqi əlaqəsi olmaqla, şəxsin həm mənşə dövlətində, həm də xaricdə müəyyən statusa malik olmasını təmin edir və *lex domicilii*-yə münasibətdə daha tez müəyyən edilir. Vətəndaşın statusu ona müvafiq statusu verən suverenin iradəsilə dəyişdirilə bilər, əks təqdirdə, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi pozulmuş ola bilər. İstənilən şəxs vətəndaşlığına əsaslanan hüquqlarını özünü vətəndaşı olduğu dövlətdən kənarında olduqda belə itirmir.

Heç şübhəsiz ki, vətəndaşlıq qanununa əsaslanan hüquqlar digər yurisdiksiyada həmin yurisdiksiyanın ümumi qaydasına (suvel

renliyinə) ziddiyyət yaratmadan tətbiq ediləcəkdir. Burada ortaq məxrəc rolunda insan hüquqları sferasında qəbul edilmiş beynəlxalq hüququn minimal standartları çıxış edəcəkdir. Vətəndaşlıq qanunu digər dövlətdə müəyyən problemlər yaratdığından və onun istisnalarla tətbiqi, xüsusən də *lex loci actus*, *lex loci delicti* və digər prinsiplərin tətbiqi *lex domicilii* prinsipinin də əhəmiyyətini qiymətləndirməyi zəruri edir. *Lex domicilii*, vətəndaşlıq qanununun əksinə, tarixən immiqrasiya siyasəti yürüdən dövlətlərdə tətbiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixən vətəndaşlıq qanununu tətbiq edən Fransa, Almaniya və s. inkişaf etmiş dövlətlərdə də artıq immiqrasiya üstünlük təşkil etdiyindən, çox güman ki, onların qanunvericiliyində də vətəndaşlıq qanununun dəyişikliyə məruz qalması qaçılmazdır. Bu dövlətlər iqtisadi emiqrantlara münasibətdə nəzarəti saxlamaq məqsədilə, xüsusi-hüquqi statusun tənzimlənməsi zamanı *lex domicilii* prinsipini təşviq etməkdədirlər.

İqtisadi immiqrasiyaya məruz qalan dövlətlərin *lex domicilii*-nin xeyrinə arqumentləri onunla bağlıdır ki, yaşayış yeri dövləti müəyyən olduğundan həmin şəxsə də müvafiq dövlətin hüququnun tətbiqi təbii hal kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən, müəyyən edilməlidir ki, əksər halda uzun müddət özünün vətəndaşı olduğu dövlətlə əlaqəsi olmayan şəxsə *lex domicilii*-nin əvəzində *lex patriae*-nin tətbiqi nə qədər səmərəli ola bilər. *Lex domicilii*, eyni zamanda, xüsusi müdafiə zərurəti duyan tərəf üçün məqbul qanun hesab edilir.

Əcnəbilərin hüquqi statusunun müəyyən olunmasında *lex domicilii*-nin müxtəlif növləri, o cümlədən iradə üzrə *domicilii*; qanuni *domicilii* və kvazidomicilii fərqləndirilir. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyində ticarət nümayəndəliklərinin, onların ticarət reyestrinə daxil olduğu və ya ticarət təşkilatının idarəsinin yerləşdiyi yerin *domisilii*-si əzərdə tutulur, bir şərtlə ki, münasibət ticarət xarakteri daşmalıdır. Bunları qeyd etməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, əcnəbilərin beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi statusunun müəyyən olunmasında tarixən formalaşan hər iki sistemin müsbət xüsusiyyətləri qəbul edilməklə qanunvericilik qaydası formalaşdırılmalıdır. Müvafiq qanunvericilik ə, qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüququn, insan hüquqlarının numtanınmış prinsip və normalarına adekvat olmalıdır.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki hüquq və əliyyət qabiliyyəti konkret sahələr üzrə bağlanmış beynəlxalq ziflərdə də ifadə edilir. Buna misal olaraq, Universitet təhsilinin ərhələlərinin ekvivalentliyi haqqında 1956-cı il Avropa Konven-

siyasında, Universitetlərə çıxışı təmin edən diplomların ekvivalentliyi haqqında 1953-cü il Konvensiyasında, Avropa regionu dövlətlərində tədris kurslarının, diplomların və alimlik dərəcələrinin tanınması haqqında 1979-cu il Konvensiyasında və bir sıra digər beynəlxalq müqavilələrdə müvafiq iştirakçı-dövlətlərin uyğun qurumları üçün xarici təhsil haqqında şəhadətnamələrin tanınması üzrə öhdəlik müəyyən edilir.

13.3. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin beynəlxalq və milli hüquqi əsasları

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı əmək münasibətlərinin yaranmasına müasir beynəlxalq münasibətlərin bir sıra meyarları təsir edir ki, onlardan biri də maddi yaşayış tərzinin yaxşılaşdırılması zərurətidir. Ölkədən kənar iş axtarmaq, əmək münasibətlərinə daxil olmaq istəyi, inkişaf etmiş ölkələrə emiqrasiya marağı əhali arasında getdikcə artmaqdadır. Əmək hüquqlarını daha məzmunlu reallaşdırmaqla əlaqədar əhalinin miqrasiyası isə özlərinin növbəsində sosial-iqtisadi, siyasi, milli-etnik, dini, demoqrafik və s. məsələlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Buna görə də hər bir dövlət problemin həllində özünün milli maraqlarını maksimum nəzərə almaqla, əcnəbi əməkçi-miqrantların hüquqlarını tənzimləməyə çalışır. Ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi inkişafı, ticarət münasibətlərinin genişlənməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, bir sıra dövlətlərin xüsusən də inteqrasiya qurumlarında olan dövlətlərin beynəlxalq demoqrafik vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməkdədir. Məsələn, ənənəvi emiqrasiya dövləti kimi tanınan bir sıra ölkələrdə - Portuqaliya, İspaniya, Yunanistan, Meksika, Cənubi Koreya, Malayziya və s. immiqrant dövlətlərə çevrilməkdədir. Emiqrasiya və immiqrasiya ilə yanaşı, bəzi ölkələr tranzit statusu əldə etməkdədir. Tranzit ölkələr kimi Şərqi Avropa ölkələri qeyd edilə bilər. Eyni zamanda AR, RF, Ukrayna və s. MDB ölkələri də tranzit ölkə olaraq yanaşı, həm də qeyri-leqal miqrantların axınına məruz qəlməkdədir. Dünyada çoxsaylı miqrant müasir dünyanın daha və mərkəzlərindən olan Avropaya (Aİ-yə) məxsusdur. Avropa ölkələrindən Fransanın, Niderlandın, Belçikanın əhalisinin qocalması dövlətlərdə daha gənc miqrantların artmasına gətirib çıxarmışdır.

Belə bir tendensiya RF üçün də xarakterikdir. Müvafiq olaraq Qafqaz ölkələrindən, o cümlədən AR-dən RF-yə emiqrasiya geniş vüsət almışdır.

Beynəlxalq əmək miqrasiyasının tənzimlənməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri dövlətin bu sferaya daha fəal müdaxiləsi ilə bağlıdır. Bu da onunla bağlıdır ki, xarici elementli əmək müasibətlərinin xüsusiyyətinin dövlətdaxili əmək münasibətlərinin xüsusiyyətindən fərqləndirmək meyli güclü olaraq qalmaqdadır. Həmçinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəyə daxilolma proseduru, əcnəbi-əməkçilərin işə götürülmə qaydası, sosial təminat və digər məsələlər qeyd olunmalıdır.

Müvafiq olaraq, əcnəbi şəxsin iştirak etdiyi əmək münasibətlərinin təşkili və əməyin tətbiqi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğundan sosial-iqtisadi fəaliyyət sferasında insan hüquqlarının beynəlxalq standartları əcnəbi şəxslərin iştirakı ilə əlaqədar münasibətlərə transfer edilməlidir. Əcnəbilərin əmək münasibətlərinin xüsusiyyətini tədqiq etmək üçün bir sıra kateqoriya və anlayışlara, o cümlədən «xarici elementli əmək münasibəti», «beynəlxalq əmək münasibəti», «beynəlxalq əmək» və s. terminlərə müraciət zərurəti yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbi şəxsin əmək hüquq münasibətinin təzahür formasından asılı olmayaraq, burada «əcnəbilik» həllədiçi əhəmiyyətə malik olduğundan münasibət özünün xarakterinə görə beynəlxalq məzmun kəsb edir.

Beynəlxalq məzmun və ya xarici elementin əmək münasibətində iştirakı istər-istəməz problemin həllində beynəlxalq xüsusi hüququn kontekstində üstünlük təşkil edir. Hərgah, əcnəbi şəxslərin əmək münasibətləri kifayət qədər inzibati-hüquqi xarakterlə də təzahür edir. Bu baxımdan beynəlxalq sferada yaranan əmək münasibətlərini inzibati və xüsusi hüquqi münasibətlərə ayırmaq zərurəti yaranır. Birinci kateqoriya münasibətlər beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn ümumi hüquq normaları ilə tənzimlənir. İkinci kateqoriya münasibətlər isə beynəlxalq xüsusi hüquqa aid edilir və bu zaman bir neçə dövlətdaxili hüquq sisteminin yurisdiksiyası problemi meydana çıxır. Müvafiq olaraq xarici hüquqla tənzimlənən xarici elementli əmək münasibəti yaranır. Xarici elementli əmək münasibəti nüxtəlif formada - əsasən, qəbul edən dövlətdə əcnəbi şəxslərin öz ralarında - işgötürənlə işçi arasında, eləcə də xarici yurisdiksiyada əxsin işə götürülməsində, şəxs müəyyən müddətdə xaricdə olduğundan sonra onun əmək stajının hesablanması və s. hallarda təzahür

edə bilər. Ümumiyyətlə, əməkçi-miqrantları bir sıra əcnəbi əməkçilərdən fərqləndirmək lazımdır. Əcnəbi əməkçi anlayışı daha geniş əhali kateqoriyasını əhatə edir və əcnəbi şəxslərin əmək fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə onların ölkəyə gəlmə məqsədi, müvafiq qəbul edən dövlətdə olma müddəti, yerli və xarici müəssisələrdə, azad iqtisadi zonalarda çalışması, müəyyən sifarişləri həyata keçirmək üçün xarici dövlətə göndərilməsi məsələləri təsir edir. Beynəlxalq əmək münasibətlərinin müxtəlif aspektli olması hər bir kateqoriyaya fərqli qaydada yanaşılmanı tələb edir. Məhz müvafiq kateqoriya əcnəbi-əməkçinin münasibətdə iştirakından asılı olaraq, əmək münasibətləri ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi təbiətə malik olur. Xüsusi-hüquqi aspekt onda ifadə edilir ki, münasibət qarşılıqlı razılıq əsasında tənzimlənilir. Digər aspekt isə, əmək münasibətlərində ümumi başlanğıc-mübahisələrin həlli qaydalarının reqlamentləşdirilməsində, intizam, sosial təminat və s. tədbirlərinin görülməsində ifadə olunur. Ümumi-hüquqi başlanğıcla xüsusi-hüquqi başlanğıcın obyektiv qarşılıqlı əlaqəsində konkret fərdlə cəmiyyətin hüquq və maraqlarının nisbəti dayanır. Ona görə də bu və ya digər hüquq sahəsində ümumi və ya əksinə, xüsusi başlanğıcın iştirakı müxtəlif ola bilər. Elə sahələr var ki, onlar təbiətən özlərinin həm xüsusi, həm də ümumi-hüquqi başlanğıclarına malikdir. Buna misal kimi yenə də əmək hüququ göstərilə bilər.

Ümumiyyətlə, bu və ya digər hüquq sahəsinin hüquqi təbiəti onun bütöv bir hüquq sisteminin elementi kontekstindən qiymətləndirilməlidir. Hətta sırf ümumi hüquq sahəsi kimi görünən sahələrdə də xüsusi marağın olması və əksinə, xüsusi hüquq sahəsində ümumi marağın olması həmin bölgünün nisbi xarakter daşmasına dəlalət edir. Bu mənada dövlətdaxili əmək hüququnun tənzimləmə sferasının xarici elementli əmək münasibətlərinin hesabına genişləndirilməsi daha məqbuldur. Əcnəbilərin əmək hüquqlarının inzibati-hüquqi rejimi problemi beynəlxalq xüsusi hüquq çərçivəsində deyil, özündə beynəlxalq əmək hüququnun normalarını (məsələn, AR ƏM, m. 1; RF ƏM, m. 1) və prioritetini də təsbit edən əmək hüququ çərçivəsində həll edilməlidir. Bu məsələdə kifayət qədər fikir ayrılığı mövcud olduğundan ötrə də olsa problemə diqqət yetirmək zərurəti yaranır.

Xarici elementli əmək münasibətini o halda beynəlxalq xüsusi hüquqa aid etmək olar ki, əmək münasibəti bir neçə ölkənin yurisdiksiyası ilə əlaqədar olsun. Əməkçinin hüquq və fəaliyyət qə-

biliyyətini müəyyən istisnalarla şəxsi qanuna tabe etdirən kollizion normalar nəzərə alınmazsa, xarici elementli əmək münasibətini tənzim edən kollizion normalar, bir qayda olaraq, özünün birtərəfliliyi və ərazi prinsipinə əsaslanması ilə diqqəti cəlb edir. Bu da onu göstərir ki, beynəlxalq xüsusi hüququn spesifik kollizion tənzimləmə metodu bu sfera üçün xarakterik deyil. Əmək münasibətlərində xarici hüququn tətbiqini məhdudlaşdırmağa yönələn ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin daha geniş tətbiqi də müvafiq nəticəni təsdiqləyir.

Əcnəbilərin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində iradə azadlığı prinsipi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, bəzi müəlliflər qeyd edirlər ki, əcnəbilərin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində hüququn «xüsusi başlanğıcları» deyil, imperativ normalar tətbiq edilməlidir. Digər tərəfdən, əmək müqaviləsinin bağlanması zamanı «iradə azadlığı» prinsipindən imtina edilməsi onunla əsaslandırılır ki, eyni müəssisənin işçilərinin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində vahid hüquqi mexanizmlərdən, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn standartlarından çıxış edilməlidir. Həmçinin zəif tərəfin hüququnun qorunması da problemin imperativ normalarla tənzimlənməsini tələb edir. Bir qayda olaraq, işəgötürən tərəfindən hazırlanan model əmək müqavilələri işçinin maraqlarını nəzərə almır ki, bu da işçinin seçim imkanını daha da məhdudlaşdırır. «İradə azadlığının» tətbiqinin tərəfdarı olan müəlliflər isə hesab edirlər ki, əmək münasibətində həmişə zəif tərəf məsələsi meydana gəlmişdir. Əgər müəssisənin yerləşdiyi ölkənin hüququ daha əlverişli tənzimləmə qaydası nəzərdə tutursa, bu halda əcnəbi miqrant da həmin imkandan istifadə etmək hüququna malikdir. Məsələn, Kvebekin Mülki Məcəlləsində tərəfin seçim hüququ onu *lex loci laboris*-in imperativ normaları ilə müdafiə edilməsindən məhrum etmir. Burada hansı hüququn əməkçinin hüququnu daha səmərəli müdafiə etməsini müəyyən etmək problemi yaranır. Ona görə də problemin həlli zamanı dövlətin əmək münasibətlərində həmin münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsindəki marağından asılı olaraq çıxış etmək lazımdır. Bir sözlə, «iradə azadlığı» prinsipi əməkçinin minimum hüquqlarını qorumaqla tətbiq edilməlidir.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyi əmək münasibətlərini hər bir ildə əmək fəaliyyətinin həyata keçirildiyi yerin hüququna tabe etdirir. Buna misal olaraq, Argentinanın əmək qanunvericiliyində qeyd edilir ki, əmək müqaviləsinin Argentinada və ya ondan kənar-

da bağlanılmasından asılı olmayaraq, əgər fəaliyyət Argentinada həyata keçirilirsə, bütün məsələlər, o cümlədən tərəflərin statusu, hüquq və vəzifələri müvafiq ölkənin qanunvericiliyi ilə tənzim edilir.

Bu sferada tətbiq edilən göndərmə xarakterli norma üçün əsas məsələnin həlli *lex loci laboris*-ə tabe etdirilir. Xarici ölkələrin qanunvericiliyinin də təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müxəlif təzahür, ifadə formasına baxmayaraq, iş yeri qanunu məsələnin həllini öz icraatına qəbul edir ki, bu da maddi-hüquqi tənzimləməni müəyyən etməklə, digər sferalarda olan kolliziyanın davam və inkişaf etməsini istisna edir. İş yeri qanunu həm beynəlxalq sazişlər üçün, həm də dövlətdaxili qanunvericilik üçün həlledici formula kimi qəbul edilir. Məsələn, Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında 1980-ci il Konvensiyasında, o cümlədən dövlətlərdən Macarıstanın, İspaniyanın, İsveçrənin, AFR-in, İngiltərənin və digər ölkələrin qanunvericiliyində müvafiq formula ifadə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz Konvensiyanın 6-cı maddəsində fərdi kontraktda tərəfin hüquqlarının müdafiəsi üçün imperativ normaların tətbiqinin məcburiliyi qeyd edilir. Kontrakta tətbiq ediləcək hüquq seçilmədikdə müvafiq kontrakt:

1) kontrakt üzrə işin yerinə yetirildiyi ölkənin hüququna;

2) əgər belə bir yer yoxdursa, o zaman işçini işə götürən müəssisənin yerləşdiyi ölkənin hüququna tabe etdirilir. İş yeri qanununa (*lex loci laboris*) münasibətdə xüsusi kollizion formula kimi nəzərdə tutulan nümayəndəlik qanunu (*lex delegations*), bayraq qanunu (*lex flagi*), işəgötürənin olduğu yer və s. formulalar da iş yeri qanununun imperativlərinə əsaslanır. Hətta şəxsi qanun kimi diqqətə gətirilən qanun da tərəflərin ümumi vətəndaşlıq qanunu ilə lokallaşdırılır.

İradə azadlığı (*lex voluntatis*) prinsipinin mahiyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin institut özünün məzmununa və strukturuna görə kollizion norma hesab edilə bilməz. Əvvəla, kollizion normalar üçün xarakterik olan struktur *lex voluntatis* üçün xarakterik deyil. Digər tərəfdən, bu halda birbaşa olaraq maddi hüquqi tənzimləməyə istinad edilir ki, belə qayda kollizion normalar üçün xarakterik deyil. Kollizion normalar bir qayda olaraq bütövlükdə xarici hüquqa istinad edir və bu halda kolliziyanın davam etməsi tendensiyası istisna edilmir.

Əmək münasibətlərinin, o cümlədən, beynəlxalq sferada yerləşən əmək münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin

genişlənməsi iqtisadiyyatın qloballaşması tendensiyası ilə bağlıdır. Qloballaşma öz növbəsində məşğulluq, gəlirlərin bölüşdürülməsi, sosial təminat məsələləri, əmək münasibətləri sferasında beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə zərurətini daha da genişləndirir. Əmək münasibətlərinin formalaşdırılmasında beynəlxalq təşkilatlardan BƏT-in normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. BƏT çərçivəsində qəbul edilən normalar maddi-hüquq xarakterli olmaqla beynəlxalq əmək münasibətləri sferasında yalnız spesifik prinsipləri deyil, həm də əmək fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini tənzim edən normaları formalaşdırır. Beynəlxalq əmək hüququnun normaları dövlətdaxili hüquqa implementasiya edilərək, dövlətdaxili əmək hüququnun beynəlxalq insan hüquqları hüququna uyğunlaşdırılmasını təmin edir. AR ƏM-nin Preambulasında qeyd edilir ki, AR ƏM-də AR-in bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, BƏT-in konvensiyalarına və s. beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, əmək münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və onlara xitam verilməsi, o cümlədən bu münasibətlərin iştirakçılarının hüquqlarının mühafizəsi sahəsində işçilərin, işəgötürənlərin, habelə müvafiq lövlət hakimiyyət orqanlarının hüquqlarını, vəzifələrini tənzim edən normalar təsbit edilir. Əmək münasibətləri sferasında AR qanunvericiliyi əcnəbilərə əmək fəaliyyəti AR vətəndaşlığı ilə şərtləndirilən əllər istisna olmaqla, milli rejim təqdim edir. AR ƏM-də əmək münasibətlərində əcnəbilərə milli rejim müəyyən (qanunla... başqa hal əzərdə tutulmayıbsa) istisna ilə verilir (m.13.1). Müvafiq müddəa yrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən xüsusi əmək fəaliyyəndə əcnəbi şəxslərin vəzifə tutmasının istisna edilməsinə yönəlmişir. Məsələn, prokurorluq, notarial fəaliyyət, patent və s. qanunvericilik aktlarında qeyd edilir ki, prokuror, notarius, patent müvəkkilə və s. vəzifələrini tutmaq hüququ yalnız AR vətəndaşlarına məndur. Digər hallarda, əmək hüquqları konstitusion qaydada vəndaşlıqdan asılı olmayaraq, hər kəs üçün nəzərdə tutulur (AR onstitusiyası, m. 35). AR ƏM xarici elementli əmək münasibətlərdə beynəlxalq hüquq normalarının prioritetini nəzərdə tutur (m. 1). Bu o deməkdir ki, öncə qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra ölkələrdə dının (arvadın) statusunun kişinin hüququna tabe etdirməklə lollaşdırılmasına AR ərazisində beynəlxalq hüququn cinsi ayrıkiliyi qadağan edən prinsipinə uyğun olaraq yol verilmir. Belə ki, si ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi qadınların əmək hüquqlarını əhatə etdiyindən ərin razılığı olmadan qadının əmək münasibət-

lərinə sərbəst daxil olmasına, kişi ilə bərabər haqq almasına şərait yaratdı. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 7-ci maddəsinə (hər kəsin ədalətli və əlverişli əmək şəraiti hüququna) müvafiq olaraq, dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında əmək müqavilələrinin bağlanması, pozulması, əmək haqqı, istirahət və s. məsələlərin tənzimlənməsi təmin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq məsələlərin dövlətdaxili hüquqi tənzimlənməsinə daha əhəmiyyətli təsir BƏT-in hazırladığı konvensiyalar vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini təmin edən beynəlxalq ticarət, beynəlxalq investisiya ilə əmək hüquqlarının uzlaşdırılması zərurəti daha ciddi aktualıq kəsb etməkdədir. Buna misal olaraq ÜTT çərçivəsində daha tez-tez insan hüquqları problemi müzakirə predmeti kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Əmək bazarına beynəlxalq ticarət münasibətləri aspektindən ilk qiymət vermək cəhdi ilə xarakterizə olunan fəaliyyəti baş tutmayan Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının Havana Xartiyasına təsadüf edir.

Müasir dövrdə isə qeyd etdiyimiz əks tendensiya diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, beynəlxalq ticarətin insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən əmək hüquqlarının təminat vasitəsi kimi təqdim olunmasına cəhd edilir. Buna misal olaraq, ÜTT-nin son, Uruqvay Kankun raundları qeyd edilə bilər. Qeyd edildiyi kimi, insan hüquqlarının müdafiəsinə yanaşma tərzini özünəməxsus xüsusiyyətə malik olmaqla, həddən artıq siyasiləşdirilmişdir (D.Karro və P.Juar). Məhz buna görə də qeyd etdiyimiz raundlarda sosial təminat, əmək hüquqlarının ticarət, investisiya münasibətləri ilə balanslaşdırılmasına nail olmaq mümkün olmamışdır.

Beynəlxalq ticarətin, investisiyaların insan, o cümlədən əmək hüquqlarına təbə etdirməyi dəstəkləyən müəlliflər hesab edirlər ki BƏT-in məcburi əməklə bağlı (29 və 105 saylı); həmkarlar ittifaqı azadlığı (87 saylı); kollektiv əmək müqavilələri (98 saylı); kişi və qadınların əməyinin ödənilməsində bərabərliyi (100 saylı); məşğulluq məsələlərində ayrı-seçkilik (111 saylı) və əmək fəaliyyəti üçün minimum yaşla bağlı 138 saylı konvensiyaları ÜTT üzvü olan əksər dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməli və BƏT-in nəzarət mexanizmi ilə sıx əməkdaşlıq qurulmalıdır. Sosial təminat normalarının pozulmasına görə ticarət sanksiyalarının tətbiqi institutu nəzərdə tutularsa, bu halda əmək hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində n

hüm addım atılmış olardı.

Başqa bir variantda isə BƏT konvensiyalarının ÜTT sazişləri sisteminə daxil edilməsi təklif edilir. İnsan hüquqlarının müdafiəsini beynəlxalq-hüquqi sanksiyalarla möhkəmləndirmək nə qədər zəruridirsə də, ÜTT çərçivəsində müvafiq qaydanın yaradılması şübhəli görünür. Qeyd etdiyimiz sonuncu ticarət raundlarında da məhz həmin problemin həlli mümkün olmamışdır. Məşğulluğun təmin edilməsi baxımından və müvafiq olaraq, əmək hüquqlarının müdafiəsi üçün sosial təminatın prioritetlə kapitalın, ticarətin genişləndirilməsi qanunvericilik qaydasında təsbit edilməlidir. Müasir dövrdə əmək məsələlərinin beynəlxalq-hüquqi vasitələrlə tənzimlənməsində dövlətlərarası əməkdaşlıq özünün yüksək səviyyəsinə gəlib çatmaqdadır. Əmək münasibətlərinin, demək olar ki, bütün məsələləri ilə əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarının qəbulu beynəlxalq hüququn yeni bir sahəsinin – beynəlxalq əmək hüququnun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müasir xarici elementli beynəlxalq əmək münasibətlərinin inkişaf dinamikasını nəzərdə tutan hüquqi tənzimləmənin bütün elementlərini müəyyən etmədən problemin həllini təmin etmək mümkün olmazdı. Buna görə də əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmək münasibətlərinin, ümumiyyətlə əmək münasibətlərinin bütün aspektlərini nəzərdə tutan hüquq normalarının formalaşdırılması zamanı yalnız dövlətdaxili hüquqla beynəlxalq hüququn ırsılıqlı əlaqəsi və vəhdəti deyil, həm də xarici ölkələrin əmək hüququnun müqayisəli təhlili, müvafiq problemə konseptual baxış ühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, məsələyə sahəvi aidiyyət kontekstindən deyil, müvafiq ictimai münasibətin növündən, məzmunundan asılı olaraq, qiymət verilməlidir. Əmək münasibətlərində inkişaf hüquqları faktoru, onun beynəlxalq standartlarının müəyyənləşdirilməsi meyarları dövlətdaxili əmək normalarının əməyin hüquqi tənzimlənməsini müasir inteqrasiya kontekstində qiymətləndirilməsini əks etdirir.

13.4. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak hüquqları və onların müdafiəsinin beynəlxalq-hüquqi əsasları

Açıq tipli cəmiyyətlərin yaranması ilə insan hüquqlarının, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqlarını

nın həcmi də müsbət məzmunla zənginləşməkdədir. İnteqrasiya proseslərinin genişlənməsi əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak hüquqlarına əhəmiyyətli təsir etməklə, həmin hüquqların beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə mövqeyindən qiymətləndirilməsi zərurətini yaratmışdır. Əmlak hüquqlarının müdafiəsi sferasında ümumi beynəlxalq-hüquqi standartların formalaşdırılması ayrı-ayrı milli hüquq sistemlərində əmlak hüquqlarının vahid rejiminin yaradılmasına xidmət edir. Belə bir tendensiya müxtəlif ölkələrdən olan subyektlər arasında iqtisadi əlaqələrin, beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin inkişafı ilə yanaşı, həm də ümumi hüquq məkanında vahid dəyərlərin, insan hüquqlarının, harada olmasından asılı olmayaraq vahidliyi, bölünməzliyi konsepsiyasını bərqərar edir. Bu halda əmlak hüquqları fundamental humanitar dəyər və təbii hüquqlar qismində çıxış edir.

Qeyd edilən xüsusiyyətlər əmlak hüquqlarına, xüsusən də əcnəbilərin əmlak hüquqlarına ayrı-ayrı dövlətdaxili qanunvericilik kontekstində deyil, beynəlxalq-hüquqi anlamda fundamental insan hüquq və azadlıqlarının tərkib elementi kimi baxılmasını zəruri edir. Əmlak hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi anlayışı əmlak hüququnu dəyər anlayışını, onların maddi və qeyri-maddi təbiətindən asılı olmayaraq iqtisadi dəyər əlamətini, xüsusi mülkiyyət subyektlərini bərabərliyini, mülkiyyətçinin geniş səlahiyyətlərini, həmçinin müvafiq hüquqların qorunması üzrə səlahiyyətli qurumların öhdəlikli olmasını əhatə edir.

Müasir dövrdə əcnəbilərin əmlak hüquqlarının hüquqi müdafiə mexanizmində də insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi kontekstində dəyişiklik baş verməkdədir. Belə ki, tədricən dövlətdaxili hüquqi müdafiə vasitələrindən beynəlxalq-hüquqi müdafiə mexanizmlərinə keçid baş verməkdədir. Xüsusən də diplomatik müdafiə, beynəlxalq məhkəmə vasitələri ilə müdafiə, eyni zamanda beynəlxalq inzibati-ədliyyə orqanları ilə müdafiə və s. mexanizmlər qeyd edilə bilər. Əcnəbilərin əmlakının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi dövlətdaxili qanunvericiliyə ümumi qaydaya riayət edilməsi üçün müəyyən həddə məhdudlaşdırıcı qaydaların tətbiqi imkanını və məklə, bütövlükdə, əcnəbi şəxslərin əmlakı ilə bağlı vahid rejim müəyyən edir. Beynəlxalq hüquq əmlak anlayışına subyektiv hüquq və maraq nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Belə bir nəticə 1950-ci il Avropa Konvensiyasının I Protokolunun 1-ci maddəsindən irəli gəlir.

Əmlak hüquqlarının subyektiv tərəfini tənzim edən prior

kimi tərəflərin bərabərliyi çıxış edir. Beynəlxalq-hüquqi baxımdan əmlak hüquqlarının müdafiəsində milli mənşə məsələsi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı nəticəsində əmlak hüququ insan hüququ kateqoriyası olmaqla, müəyyən bir dövlətdə bütün şəxslər üçün (onların hər hansı bir əlamətindən asılı olmayaraq) tanınır və müdafiə edilir (AR Konstitusiyası, m.29.1).

Avropa Konvensiyasına görə ümumi hüququn subyektləri ümumi qaydaya görə mülkiyyət hüququnun subyekti kimi çıxış etmir. Dövlət əmlakının hüquqi rejimi onun immuniteti ilə şərtləndirilir. Yalnız immunitetlə şərtləndirilməyən dövlət əmlakının hüquqi rejimi digər şəxslərin əmlak hüquqlarının rejimi ilə bərabərləşdirilir. Eyni zamanda, müəyyən kateqoriya (məsələn, hərbi təyinatlı) əmlak yalnız xüsusi razılıq alındıqda, şəxslərin əmlak hüquqlarının obyektinə ola bilər. Belə bir məhdudlaşdırma ümumi marağın müdafiəsi ilə əlaqədar izah edilməlidir. Hər bir dövlət hüquq və azadlıqların, eləcə də əmlak hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını ümumtanınmış standartlara uyğun olaraq müstəqil şəkildə dövlətdaxili qanunvericilik əsasında müəyyən edir.

Buna misal olaraq, AR Torpaq Məcəlləsinin 48.3-cü maddəsində qeyd edilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər AR-də torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilərlər. Həmin maddədən belə bir nəticə yaranır ki, əcnəbi şəxslər AR-də torpaq sahəsinə, mülkiyyət hüququnun üç komponentindən yalnız biri ilə - icarə hüququ ilə malik ola bilərlər. Torpaq Məcəlləsinin 49.4-cü maddəsində qeyd edilir ki, xarici hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq sahələrinin vərəsəlik, bağışlama və ipoteka əqdləri nəticəsində keçən mülkiyyət hüququ bir il müddətində AR qanunvericiliyinə uyğun özgəninkiləşdirilir. Həmin hüquq özgəninkiləşdirilmədikdə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə torpaq sahəsinin AR Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi satın alır.

Burada əmlak hüquqlarının ümumtanınmış standartlara uyğunluğu bir tərəfdən, milli təhlükəsizlik maraqları naminə əmlak hüququ məhdudlaşdırılırsa, digər tərəfdən, onun özgəninkiləşdirilməsi əvəzi ödənilməklə həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində də əmlak hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı qaydaların mövcudluğu beynəlxalq hüquqda əmlak hüquqlarının daha geniş məzmununda ifadə edilməsinə mane olmamışdır.

Avropa Konvensiyasına görə əmlak hüququ mütləq hüquq

xüsusiyyətinə malikdir və əşya hüquq konsepsiyasından fərqli olaraq insan hüquqları kontekstində ifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq əcnəbi şəxslərin əmlak hüquqlarının qorunmasına münasibətdə müəyyən prinsip və standartlar formalaşdırmışdır - desək mübaliğəyə yol vermiş olarıq. Əcnəbi şəxslərin əmlak hüquqlarının qorunması BMT Baş Məclisinin Təbii ehtiyatlar üzərində suverenlik haqqında Qətnaməsində ifadə edilməklə, xüsusi şəxslərin (əcənəbilərin) maraqları ilə qəbul edən dövlətin ümumi maraqlarının balanslaşdırılmasına yönəlmişdir.

İstər bu qətnamə, istərsə də digər universal beynəlxalq sazişlər Avropa Konvensiyasından fərqli olaraq, xüsusi mülkiyyət hüququna mütləq hüquqlar mövqeyindən deyil, balanslaşdırılmış mövqedən yanaşır. Belə ki, 1948-ci il Bəyannaməsinin 29-cu maddəsində qeyd edilir ki, hər bir kəs hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən demokratik cəmiyyətdə ictimai mənafeyi, ümumi qaydanı, mənəviyyətin ədalətli tələblərini və başqalarının hüquq və azadlıqlarını təmin etmək üçün, yalnız qanunla nəzərdə tutulan məhdudluqlarla məruz qala bilər.

Əmlak hüququnda xüsusi (hüquq) ilə ümumi (maraq) hüquq elementinin birləşməsi mülkiyyət hüququ institutunun kompleks xarakterilə əlaqədardır. «İctimai maraq» kateqoriyası yeganə meyardır ki, yalnız onun əsasında dövlət mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdırma bilər. Lakin bu halda da minimal standartla əməl edilməlidir. Beynəlxalq-hüquqi aktlar bu zaman ümumqəbul olunmuş – «qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulan qaydada» formulasından istifadə edir. 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətində istifadə hüququna malikdir. Heç kəs cəmiyyətin maraqlarını nəminə, qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulan şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edə bilməz.

Beləliklə, əmlak hüquqlarının məhdudlaşdırılması yalnız hüquqi əsasda «ictimai marağa» müvafiq olmalıdır, əks təqdirdə hansı bir məhdudlaşdırma hüquq pozuntusu faktı kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Belə ki, «ictimai marağın» həddi və meyarları dəqiq müəyyən edilməlidir. Təəssüf ki, bu məsələ nə dövlətdaxili, nə də beynəlxalq hüquqda həll edilməmişdir. Yalnız Avropa Məhkəməsinin praktikası bu məsələyə müəy

aydınlıq gətirir. Məhkəmə Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı işi üzrə Qərarında (1986) qeyd etmişdir ki, Protokolun 1-ci maddəsi üç normadan ibarətdir. Lakin bu o demək deyil ki, onlar bir-birilə əlaqədə deyil. Əmlakdan maneəsiz istifadə hüququna dövlətin müdaxiləsi ilə bağlı ikinci və üçüncü normalara birinci normada ifadə edilən ümumi prinsipin (hər kəsin öz əmlakından sərbəst istifadə hüququ – müəllif.) kontekstində baxılmalıdır. Məhkəmə eyni zamanda xüsusi maraqla «ictimai marağın» qarşılıqlı əlaqəsində ədalətli balans doktrinasının geniş xarakteristikasını verir. Şəxsi mülkiyyətdən məhrum etmə zamanı fəaliyyət istər konkret halda, istərsə də, prinsip etibarilə yalnız «ictimai maraqlar» üçün qanuni məqsədi deyil, eyni zamanda, güdülən məqsədlə seçilmiş vasitə arasında ağıllı mütənəsbibliyin olması halı da gözlənilməlidir.

Mütənəsbibliyin saxlanması zərurəti ümumtanınmış insan hüquqlarının qorunması mövqeyinə əsaslanır. Əcnəbi şəxslərin əmlak hüquqlarının müəyyən şərtlərlə məhdudlaşdırılması ümumtanınmış insan hüquqları prinsipi ilə dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin qarşılıqlı nisbətində mümkündür. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri biri digərinin prioritetində deyil, qarşılıqlı vəhdətində reallaşdırılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, əmlakın ictimai mənafe üçün götürülməsi beynəlxalq-hüquqi əsasa malikdir. Beynəlxalq hüquqa uyğun millətləşdirmə, ekspropriasiya istər ikitərəfli, istərsə də çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərdə təsbit edilmişdir. Əksər halda qəbul edən dövlət əcnəbi şəxslərin mənsub olduğu dövlətlə iqtisadi, siyasi münasibətlərin kəsilməməsi üçün kompensasiya ödəməyi üstün tutur. Belə ki, iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi müəyyən hallarda, məsələn, əgər əcnəbi investitor özünün siyasi riskini İnvestisiya Təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlikdə sığortalamışdırsa, bu halda, qəbul edən dövlət üçün lünyanın əksər iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlərinin üzv olduğu bir əşkilatla problemləri yaranmış olacaqdır. Ona görə də iqtisadi münasibətlərin kəsilməsindənə, dövlət kompensasiyanın ödənilməsinə stünlük verir. Əcnəbi şəxslərin əmlakına təhlükə, bir qayda olaraq, i layihələrin reallaşdırılmasında dövlətlə əcnəbi şəxslər arasında ağlanan investisiya sazişlərinin birtərəfli qaydada dövlət tərəfindən ozulması zamanı yaranır.

Beynəlxalq məhkəmə və arbitraj praktikasına əsasən, hər bir övlətin əcnəbi şəxslərlə bağladığı beynəlxalq kontraktların şərtləri dəyişməsi, həmçinin kompensasiya verməklə onun qüvvəsinə xi-

tam verməsi hüququ tanınır. Belə bir səlahiyyət dövlətin suverenliyindən yaranmaqla, müqavilə öhdəlikləri ilə müqayisədə ümummilli maraqların üstün mövqeyə malik olmasını ifadə edir. Həmçinin müqavilə münasibətlərində qarşılıqlı razılaşma olmadan müqavilənin dəyişdirilməsini istisna edən şərtlər də mövcuddur ki, onların təftişi dövlətə hər hansı bir səlahiyyət vermir.

Belə məsələlərdən biri də meydana çıxıb biləcək mübahisələrin həlli vasitəsilə bağlıdır. Barəsində arbitraj haqqında xüsusi müddəa nəzərdə tutulan mübahisə baş verdiyi halda, müvafiq müddəaya birtərəfli qaydada düzəliş etmək yolu ilə mövcud mexanizmin dəyişdirilməsi tərəflərdən birinin, xüsusən də həmin mübahisədə zəif tərəfin ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnu pozmuş olar.

Əcnəbi şəxslərin əmlak hüquqlarının müdafiəsi üçün diplomatik müdafiə hüququna da müraciət etmək zərurəti yaranır. Diplomatik müdafiə hüququ bir qayda olaraq, o zaman həyata keçirilir ki, dövlət öz vətəndaşlarının, hüquqi şəxslərinin qəbul edən xarici dövlətdə pozulmuş hüquqlarını başqa vasitələrlə bərpa etmək imkanına malik olmur. Müvafiq hüquqların pozulması qəbul edən dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd fəaliyyəti halında meydana gəlir. Əcnəbi şəxslərin əmlak hüquqlarının müdafiəsi zərurəti əsasən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə yaranır. Həmin dövlətlərin hüquqi təminat sisteminin nisbətən zəif olması xarici fiziki və hüquqi şəxslərin məhz daha çox beynəlxalq məhkəmə və arbitraj qurumlarına, o cümlədən diplomatik vasitələrə müraciət etməsini zəruri edir. Beynəlxalq məhkəmə və arbitraj qaydasından fərqli olaraq, diplomatik müdafiə daha öncə formalaşmışdır. Diplomatik müdafiə özü də geniş və dar mənada başa düşüldüyündən, sözün dar mənasında diplomatik müdafiə və konsulluq institutu vasitəsilə müdafiə fərqləndirilir. Diplomatik müdafiə zamanı dövlət xaricdə şəxslərinin hüquqlarının özünün hüququ vasitəsilə özünün marağı kimi həyata keçirirsə, konsulluq müdafiəsi zamanı dövlət özünün marağını deyil, vətəndaşlarını və hüquqi şəxslərinin maraqlarını müdafiə etdiyindən, hüquqi təminat vasitəsi kimi müvafiq xarici dövlətin qanunvericiliyindən istifadə edilir.

Vaşinqton Konvensiyasının əcnəbilərin əmlak hüquqlarının qorunması proseduru beynəlxalq kommersiya arbitraj proseduru oxşar olsa da, kifayət qədər ondan fərqlənir. Mərkəzin yurisdiksiyası Konvensiyanın imzalanması ilə tanındığı üçün Arbitrajın qərarı da dövlət üçün qeyd-şərtsiz öhdəlik yaradır və bilavasitə konvensi

öhdəlik kimi «Pacta sunt servanda» prinsipilə tənzimlənir. Bu məsələ dolayısı ilə Konvensiyanın 42-ci maddəsilə də təsdiqlənir. Belə ki, həmin maddəyə görə Arbitraj mübahisəyə tərəflərin razılığına uyğun olaraq beynəlxalq hüquq normaları əsasında baxır. Tərəflərin razılığı ifadə edilmədikdə isə, Arbitraj mübahisədə iştirak edən Razılığa gələn Dövlətlərin hüququnu, həmçinin tətbiq edilməsi mümkün olan beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edir.

Xarici əmlak hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq iqtisadi, təsərrüfat münasibətlərinin inkişafına, maliyyə resurslarının, xidmətin sərbəst hərəkətinə təsirini nəzərə alaraq, beynəlxalq ictimaiyyət beynəlxalq-hüquqi təminat sistemlərini daha da təkmilləşdirmişdir. Xarici əmlak, əsasən, dövlətin siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədar problemlərlə «rastlaşdığından», məqsəd həmin fəaliyyətdən irəli gələn təminat sisteminin yaradılmasında idi. Məhz bunu nəzərə alaraq, 1985-ci ildə qəbul edilmiş İnvestisiya təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentliyin (MİQA) təsis olunması haqqında Konvensiya xarici əmlakın bütün siyasi risklərdən beynəlxalq-hüquqi sığorta sistemini yaratmış oldu.

Konvensiyaya görə siyasi risklər kateqoriyasına: siyasi vəziyyətin dəyişməsilə çevik və tam həcmdə kompensasiya verilmədən investisiyaların milliləşdirilməsi, ekspropriasiyası; investisiya qoyuluşundan əldə edilmiş gəlirlərin dönərli valyuta ilə xaricə sərbəst çıxarılmasına qəbul edən dövlətin ciddi məhdudiyətlər yaratması; hərbi və vətəndaş itaətsizliyi nəticəsində xarici investora zərərin dəyməsi; beynəlxalq kontrakt tərəfi olan qəbul edən dövlətin özünün öhdəliklərini yerinə yetirməməsi aid edilir.

Beləliklə, müasir beynəlxalq hüquq əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak hüquqlarının müdafiəsi sahəsində istər beynəlxalq məhkəmə qurumları vasitəsilə, istərsə də kvaziməhkəmə, inzibati ədliyyə sistemləri ilə ciddi mexanizmlər formalaşdırmışdır. Bu və ya digər dövlətin həmin təminat sistemi ilə əməkdaşlığı isə, bir tərəfdən, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak hüquqlarının müdafiəsini təmin edirsə, digər tərəfdən, bu, müvafiq dövlətin özünün iqtisadi inkişafı, maliyyə potensialının artması, bütövlükdə onun qloballaşan iqtisadi sistemə inteqrasiyası üçün əhəmiyyətlidir.

13.5. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vərəsəlik hüquqlarının xüsusiyyətləri və beynəlxalq-hüquqi əsasları

Vərəsəlik dedikdə, ölən vətəndaşın (miras qoyanın) əmlak və bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquq və vəzifələrinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada digər şəxsə (vərəsəyə) keçməsi başa düşülür. Eyni zamanda, vərəsəlik ölmüş şəxsin əmlakının (mirasının, miras əmlakının) universal-hüquqi varislik qaydasında dəyişmədən, tam vahid şəkildə və həmin anda başqa şəxslərə keçməsi prosesi kimi də başa düşülür. Göründüyü kimi, vərəsəlik bilavasitə şəxslərin əmlak hüquqları ilə bağlıdır. Vərəsəlik hüququ mülki, ailə-nikah, beynəlxalq xüsusi hüquq və digər hüquq sahələri ilə sıx əlaqədə olan kompleks hüquq institutudur.

Vərəsəlik münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir edən sahələrdən biri ailə-nikah qanunvericiliyi (hüququ) sferasıdır, vərəsəlik münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdirən faktor həmin münasibətlərdə xarici elementin – əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə bağlıdır. Miras əmlakının müxtəlif kateqoriyaları əhatə etməsi, subyektlərin dairəsindəki müxtəliflik, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların vərəsəlik məsələlərini tənzim edən fərqli qanunvericiliyi onu deməyə əsas verir ki, ailə-nikah münasibətləri kimi xarici elementli, başqa sözlə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə olan vərəsəlik münasibətləri də tarixi, etnik adət-ənənəyə məruz qalan və yaxud onun kontekstində inkişaf edən sahələrdən biridir.

Bir qayda olaraq, kollizion normaların köməyi ilə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vərəsəlik hüquqlarının tənzimlənməsi həyata keçirilir. Burada əcnəbilərin vərəsəlik münasibətlərində iştirakına, vərəsəlik hüquqlarına onların digər hüquqlarının kontekstində baxılır. Qeyd etdiyimiz kimi, vərəsəlik hüququ bir tərəfdən əcnəbilərin əmlak hüquqları ilə bağlıdır, digər tərəfdən, ailə-nikah münasibətləri ilə sıx əlaqəlidir. Bu baxımdan əcnəbilərin vərəsəlik hüququ da tədqiq olunmadan, həmin hüquqlara beynəlxalq-hüquq baxımdan qiymət verilmədən əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin tarixi mənzərəsini yaratmaq mümkün deyildir.

Vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif dövlətlərdə fərqlənməsini və onun qeyd etdiyimiz tarixi adət-ənənəyə əsaslanmasını nəzərə alaraq, bu sahədə mövcud olan kollizion normaların nümunəviləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. T:

sadüfi deyildir ki, beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında ilk konvensiyalar da vərəsəlik münasibətlərinə həsr edilmişdir. Bu proses XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Haaqa Konfransı çərçivəsində 1900-cü ildə «Vərəsəlik sahəsində kolliziyanın həlli qaydaları haqqında» Konvensiyanın qəbul edilməsi bu sferada kollizion prinsip kimi «miras qoyanın şəxsi qanunu» formulasını ifadə etmişdir. Həmin Konvensiyanın müəyyən etdiyi kollizion prinsip həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak üçün nəzərdə tutulurdu. Müvafiq Konvensiya hüquqi qüvvə kəsb etməsə də, sonrakı hüquqyaratma prosesinə əhəmiyyətli təsir etmiş oldu.

Vərəsəlik münasibətlərində qeyd etdiyimiz prinsipin bərqərar edilməsi bir zərurət kimi meydana gəlir. Belə ki, orta əsrlər dövründə əcnəbilərin əmlakının kollizion hüquqi tənzimlənməsində «əşyanın yerləşdiyi yerin hüququ» daha geniş yayılmışdı. Bu da onunla bağlı olmuşdur ki, əcnəbinin vəfatından sonra suveren feodal onun əmlakını mənimsəyirdi. Vərəsəlik münasibətləri üçün əşyaların daşınar və daşınmaz kateqoriyaya ayrılması həmin əmlakın təyinatı ilə bağlı meydana gəlir. Əşyaların daşınar və daşınmaz növə ayrılması nəticəsində vərəsəlik münasibətlərində müxtəlif ölkələrin kollizion hüquqi tənzimlənməsinin təsnifləşdirilməsi həyata keçirilir. Belə ki, bəzi ölkələr (İngiltərə, Fransa, ABŞ, Çin) miras kütləsini daşınar və daşınmaz əmlaka bölərək, daşınar əmlaka münasibətdə miras qoyanın şəxsi qanununu tətbiq edirsə, daşınmaz əmlakla bağlı münasibətləri «*lex rei sitae*» prinsipinə tabe etdirirlər. İkinci qrup ölkələr (RF, Polşa, Macarıstan, Avstriya, Yaponiya, Almaniya, Misir, Əlcəzair) miras əmlakının vahidliyi konsepsiyasından çıxış edir və kollizion formula kimi «miras qoyanın vətəndaşlıq və yaxud daimi yaşayış yeri qanunu» tətbiq edirlər.

Bütün vərəsəlik kütləsini bir hüquq qaydasına tabe etdirmək üçün vahid kollizion norma müəyyən edən dövlətlər burada müəyyən hallarda özünün milli hüququna istinad edən birtərəfli kollizion normalardan çıxış edirlər. Bu, əsasən onların ərazisində yerləşən daşınmaz əmlakla bağlı olur.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununda vərəsəliyə münasibətdə ümumi kollizion yanaşma tərzini müəyyən edilmişdir. Qanunun 29.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, vərəsəlik üzrə münasibətlər miras qoyanın öz vəsiyyətnaməsində vətəndaşı olduğu ölkənin hüququnu seçdiyi hallar istisna olmaqla, onun son daimi yaşadığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Qanunun digər müddəə-

sından belə bir nəticə yaranır ki, seçim hüququ qanunvericilik qaydasında yalnız daşınar əmlak üçün nəzərdə tutulmalıdır. Belə ki, 22-ci maddəyə görə nəqliyyat vasitələrinə əşya hüquqları onların qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. 22.2-ci maddədə isə daşınar əmlak vurğulanır və yolda olan daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları, tərəflərin razılığı ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, əmlakın göndərildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir.

Meydana çıxan məsələlərdən biri əmlakın hansı kateqoriyaya aid edilməsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Müvafiq olaraq, əmlakın daşınar və daşınmaz kateqoriyaya ayrılması həmişə əmlaka vərəsəliyin müəyyən edilməsində hüququn seçilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Əmlakın hansı kateqoriyaya aid olması da qanunvericilik qaydasında həmin əmlakın yerləşdiyi yerin hüququ ilə müəyyən edilir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununun 20.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, əmlakın daşınar və ya daşınmaz olması, habelə əmlakın digər hüquqi qiymətləndirilməsi əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur.

Miras qoyanın yaşayış yerini və daşınmaz əmlakın yerləşdiyi yeri müəyyən etmədən əmlakın kateqoriya, növ fərqləndirilməsi və yaxud hüquqi qiymətləndirilməsini həyata keçirmək mümkün deyil. Əmlakın hüquqi qiymətləndirilməsi isə vərəsəlik statusunun parçalanması, bölünməsinə zəruri edir.

Vərəsəliyə münasibətdə tətbiq edilən hüququn seçilməsi iki mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə vərəsəlik kütləsinə daxil olan əmlakın daşınar və yaxud daşınmaz olması müəyyən edilir. Bu mərhələdə məsələ əmlakın hansı ölkədə yerləşməsindən asılı olaraq, həmin ölkənin hüququ əsasında həll edilir. Bundan sonra isə vərəsəlik münasibətini tənzim edəcək dövlətin hüququnu müəyyən edən kollizion norma seçilir.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» AR Qanununda kollizion normalar vərəsəlik üzrə məsələləri tam əhatə etmir. Yalnız vəsiyyətnamə qabiliyyəti, vətəndaşlıq, vəsiyyətnamənin forması haqqında məsələlər fərqləndirilir (m.30). Qeyd etmək lazımdır ki, ifadə etdiyimiz 29-cu maddə MDB-nin Nümunəvi MM-nə (1996) əsaslanarsa da, əksər məsələlər məhdud çərçivədə təsbit edilmişdir. Nümunəvi MM-də «Vərəsəlik üzrə münasibətlər», «Dövlət reyestrinə daxil edilən daşınmaz əmlaka vərəsəlik», «Vəsiyyətnamənin tərtibi və ləğvinə, vəsiyyətnamənin forması və onun ləğvetmə aktına münasibətdə

şəxsin qabiliyyəti» kimi məsələlər daha ətraflı ifadə edilir.

Ayrı-ayrı ölkələrin vərəsəlik qanunvericiliyinin müxtəlifliyi mövcud kollizion normaların beynəlxalq-hüquqi unifikasiya zərurətini yaratmışdır. Bu sahədə həm universal, həm regional, eləcə də ikitərəfli beynəlxalq sazişlər fəaliyyət göstərməkdədir. Müvafiq olaraq, qeyd etdiyimiz Vəsiyyətnamə sərəncamının formasına aid qanunların kolliziyası haqqında 1961-ci il Konvensiyası, Vəfat etmiş şəxslərin əmlakının beynəlxalq idarəçiliyi haqqında 1973-cü il Haaqa Konvensiyası, Beynəlxalq vəsiyyətnamə forması üzrə nümunəvi qanun haqqında 1973-cü il Konvensiya, Hüquqi yardım haqqında 1993-cü il Minsk Konvensiyasını (sonradan Kişinyov Konvensiyası ilə əvəz edilmişdir) və digər beynəlxalq sazişləri göstərmək olar.

1961-ci il Haaqa Konvensiyası dövlətlərin qanunvericiliyindən fərqli olaraq, daha mürəkkəb vəsiyyətnamə sərəncamı – iki və daha çox şəxslərin birgə vəsiyyətnamə sərəncamı haqqında (m.4) müddə nəzərdə tutur. Konvensiyada, müvafiq dövlətin ümumi qaydası üçün xarici hüququn tətbiqi problem yaradırsa, o halda xarici hüququn tətbiqini istisna edən norma da ifadə edilmişdir.

Özünün spesifikliyi ilə fərqlənən konvensiyalardan biri də Vəfat etmiş şəxslərin əmlakının beynəlxalq idarəçiliyi haqqında 1973-cü il Konvensiyasıdır. Həmin Konvensiyaya görə, Razılığa gələn Dövlətlər ölmüş şəxslərin əmlakının idarə edilməsi üzrə səlahiyyətli şəxsin müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq sertifikat təsis edirlər (m.1). Konvensiyada nəzərdə tutulan qaydada hazırlanan beynəlxalq sertifikat bütün üzv-dövlətlərdə tanınır. Sertifikat, bir qayda olaraq, ölmüş şəxsin adətən yaşadığı dövlətdə hazırlanır. Konvensiyaya uyğun olaraq, sertifikat sahibi vərəsəlik kütləsi və borclar haqqında məlumat almaq; miras əmlakına münasibətdə vəsiyyətnamə sənədlərinin baxılması üçün qəbulu; preventiv və ya təcili tədbirlərin qəbulu; borcların inkasso edilməsi; əmlak bölgüsü, qiymətləndirilməsi və s. tədbirlər görmək səlahiyyətinə malikdir.

AR isə vərəsəlik münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini nəzərdə tutan müvafiq konvensiyalarda iştirak etmir. AR ailə-nikah və vərəsəlik məsələlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi sferasında yalnız regional və ikitərəfli sazişlərdə iştirak edir. Beynəlxalq sazişlərdən hüquqi yardım haqqında regional sazişlər nisbətən daha müasir olduğundan onların tənzimləmə sferası daha əhatəlidir. Müvafiq olaraq vərəsəlik məsələləri də həmin beynəlxalq müqavilələrin tənzimləmə obyektini təşkil edir. Bu müqavilələrdə

vərəsəliklə bağlı bütün münasibətlər kompleks tənzimətməyə məruz qalmaqla, əcnəbi şəxslərlə yerli şəxslər arasında hüquqların bərabərləşdirilməsini nəzərdə tutur. MDB-nin 1993-cü il (Minsk) Hüquqi yardım haqqında Konvensiyasına uyğun olaraq, hər bir Razılığa gələn Tərəfin vətəndaşları digər Razılığa gələn Dövlətin ərazisində qanun və ya vəsiyyətnamə üzrə müvafiq dövlətin vətəndaşları ilə bərabər əsasda və həcmdə əmlak və ya hüquq miras qoya bilərlər.

Meydana çıxma biləcək mübahisələrin həlli ilə bağlı yurisdiksiya məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, daşınmaz əmlakla münasibətdə həmin əmlakın yerləşdiyi dövlətin məhkəmə yurisdiksiyası nəzərdə tutulduğu halda, daşınmaz əmlakla bağlı miras qoyanın öldüyü anda yaşadığı dövlətin məhkəmə yurisdiksiyası nəzərdə tutulur. İştirakçı-dövlətlər qanunvericiliklərinə uyğun olaraq, onların ərazisində olan digər dövlətin vətəndaşlarının əmlakını mühafizə etmək üçün tədbirlər görmək öhdəliyi daşıyırlar.

Hüquqi yardım haqqında beynəlxalq sazişlərdə vərəsəliklə bağlı ifadə edilən məsələlərdən biri də əmlakın verilməsidir. Müvafiq sazişlərdə qeyd olunur ki, daşınmaz vərəsəlik əmlakı və ya daşınmaz və daşınmaz miras əmlakının satışından əldə edilən pul məbləği vərəsəlik üzrə icraat başa çatdıqdan sonra üzv-dövlətlərin ərazisində yaşayış yeri və ya olduğu yer üzrə varislərə diplomatik nümayəndəlik və ya konsulluq idarəsi vasitəsilə təqdim edilir. Mirasın verilməsi müəyyən prosedur qaydalar həyata keçirildikdən sonra təmin edilir. Xüsusən də, miras əmlakının yerləşdiyi ölkədə həmin ölkənin qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu kimi vərəsəlik açıldığı müddətdə miras qoyanın kreditörünün tələblərinin təmin olunması; vərəsəliklə bağlı bütün daşımaların ödənilməsi və əgər əmlakın xaricə aparılması üçün icazə zərurəti olduqda belə icazənin verilməsindən sonra əmlak varislərə təqdim olunmaq üçün aparıla bilər.

Beynəlxalq sazişlərdə vəsiyyətnamənin forması ilə bağlı məsələlər də özünün hüquqi həllinə malikdir. RF ilə AR arasında 1992-ci il Hüquqi yardım haqqında Sazişdə qeyd edilir ki, vəsiyyətnaməni tərtib və müvafiq olaraq ləğv etməklə bağlı şəxsin qabiliyyəti, həmçinin belə vəsiyyətnamənin forması miras qoyanın özünün sonuncu iradəsini ifadə etdiyi anda vətəndaşı olduğu dövlətin qanunvericiliyinə uyğun müəyyən edilir. Lakin vəsiyyətnamənin etibarlılığını tanımaq üçün kifayətdir ki, ərazisində tərtib olunduğu Razılığa gələn Dövlətin qanunvericiliyinin tələbinə əməl edilmiş olsun.

Vəsiyyətnamənin etibarlılığının tanınması vəsiyyətnamənin

tərtib olunduğu anda miras qoyanın daimi yaşayış yerinin qanunvericiliyi əsasında da təmin edilə bilər. Hüquqi yardım haqqında konvensiyalar, bir qayda olaraq, vərəsəlik məsələləri ilə bağlı kompleks təşkilati tədbirlər nəzərdə tutur. Vərəsəlik açıldığı anda miras qoyanın vətəndaşı olduğu dövlətin konsulu bu haqda məlumat almalı və dərhal mənsub olduğu dövlətin Xarici İşlər Nazirliyini məlumatlandırır.

Vərəsəlik məsələləri üzrə əcnəbilərin hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində hüquqi yardım haqqında müqavilələr və konsulluq konvensiyaları bilavasitə müvafiq problemi həll edirsə, eyni zamanda, həmin münasibətlərdən yaranan inzibati-maliyyə aspekti, o cümlədən miras kütləsindən vergiqoyma məsələləri hazırda sayı getdikcə artmaqda olan ikiqat vergini aradan qaldırmaq haqqında istər ikitərəfli, istərsə də regional sazişlərlə tənzimlənir. Belə bir tendensiya ona dəlalət edir ki, tədricən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə, onların hüquqları ilə əlaqədar məsələlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi daha geniş vüsət almaqda olan bir sahədir.

Beləliklə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq ticarət, investisiya sferasında əmlak hüquq və maraqları beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməyə məruz qaldığı kimi, vərəsəlik sferasında əmlak hüquqları da tədricən beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin obyektinə düşməkdədir. Lakin birinci halda, beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin universal təminat sistemləri fəaliyyət göstərdiyi halda, vərəsəlik sferası haqqında bundan sonra kifayət qədər beynəlxalq normalar qəbul edilməlidir. İkinci halda, hüquq sistemlərində yaxınlığa malik olan ölkələrin vərəsəlik qanunvericiliklərinin unifikasiyası təmin edilməlidir ki, burada da beynəlxalq hüququn rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

13.6. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə yaranan ailə-nikah münasibətlərinin beynəlxalq və milli hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Əhalinin miqrasiyası, həmçinin müxtəlif dövlətlərin əhalisi arasında işgüzar, mədəni və elmi əlaqələrin genişlənməsi ünsiyyətin daha ciddi formasının – xarici elementli ailə-nikah münasibətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ailə-nikah münasibətləri isə öz növbəsinə

bəsində, hüquqi baxımından tənzimlənməyə ehtiyacı olan bir çox əmlak-vərəsəlik, vətəndaşlıq və s. bu kimi problemlər vardır. Xarici elementli ailə-nikah münasibətlərində meydana çıxan əsas məsələ müxtəlif ölkələrdən olan şəxslərin nikah hüququnun uzlaşdırılmasından ibarətdir. Məlum olduğu kimi, ailə münasibətləri digər beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq, vərəsəlik münasibətlərindən sonra daha çox kollizion hüquqi tənzimlənməyə məruz qalan sferadır. Məhz müxtəlif ölkələrin ailə-nikah münasibətləri üzrə qanunvericiliyindəki fərqli yanaşma tərzini qarışıq nikahlar üçün nümunəvi tənzimləmə formasının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Ailə qanunvericiliyində hüquqmüəyyənedici faktorların dəqiqləşdirilməsi müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin unifikasiyasına kömək edə bilər. Ailə hüququnda kolliziyanın yaranması, bir qayda olaraq, nikahın forması (mülki və dini) və maddi şərtləri (nikah yaşı, qarşılıqlı razılıq, nikahın bağlanmasına maneə olan hallar) ilə bağlı olur. Müxtəliflik yaradan məsələlərdən biri də nikahın pozulması ilə əlaqədardır. Bütün bu kollizion məsələlərin meydana çıxmasında ayrı-ayrı xalqların iqtisadi, demoqrafik, coğrafi bazis elementləri ilə yanaşı, siyasi-hüquqi, sosial-mədəni və s. üstqurum elementlər də mühüm rol oynayır. Digər faktorların nisbətində iqtisadi meyarlar həlledici əhəmiyyət kəsb etməklə, nəinki ayrıca ailə qanunvericiliyini, bütövlükdə dövlətin milli hüquq sistemini, onun əsas institutlarını və sahələrini formalaşdırır. Xüsusən də, ailə-nikah münasibətlərində tərəflərin əmlak hüquqları daha çox iqtisadi meyarın təsirinə məruz qalır. İnkişaf etmiş dövlətlərin qanunvericiliyinin təhlili nikah hüququ ilə vərəsəlik hüququnun məhz iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq formalaşdırıldığını göstərir. Buna misal olaraq, ümumi hüquq sistemli ölkələrdə nikaha azad daxil olmaq hüququ valideynlərin vəsiyyətnamə tərtib edərkən öz mülahizələrinə görə istənilən övladlarını mirásdan məhrum etmək hüququ ilə şərtləndirilə bilər. Belə bir iqtisadi asılılıq əksər hallarda övladların nikaha valideynlərin icazəsi olmadan daxil olmasına imkan vermir. Bu qayda yalnız ümumi hüquq sistemli ölkələr üçün deyil, kontinental ölkələrdən, Fransanın və digər ölkələrin qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir.

Xristian ölkələrində olduğu kimi, İslam hüququnda da nikah münasibətləri ciddi ehkamlara əsaslanır. Lakin, digər dinlərdən fərqli olaraq, nikaha Allahın iradəsi (İslam hüququnun dəyişilməz əsası) kontekstində baxmaqla, uzun müddət nikahın pozulmasına qeyd-şərtsiz yol verilməmişdir. Yalnız XX əsrdə bəzi ölkələrdə

(Türkiyədə, Misirdə və s.) Qərbi ailə qanunvericiliyi qismən resepsiya edilmişdir. Müvafiq müxtəliflik İvrit hüququ, konfuzionizmə əsaslanan Çin, Yaponiya və digər ölkələrin ailə qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, əcnəbi şəxslərin iştirakı ilə olan ailə-nikah münasibətlərində nümunəvi tənzimləmə qaydasının formalaşdırılması mümkün deyil. Yalnız ayrı-ayrı ölkələrin ümumi qaydasının insan hüquq və əsas azadlıqlarına uyğunlaşdırılması tendensiyası bu məsələnin həllinə qismən kömək edə bilər. İnteqrasiya prosesinin genişləndiyi bir dövrdə ayrı-ayrı ölkələrin ailə qanunvericiliyinin insan hüquq və əsas azadlıqlarına uyğun təkmilləşdirilməsi, xaricdə bağlanan nikahların etibarlılığının təmin edilməsi, övladlığa götürmə, vərəsəlik münasibətlərinin nümunəvi hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq-hüquqi unifikasiya vasitəsilə mümkündür. Beynəlxalq-hüquqi unifikasiya, bir qayda olaraq, kollizion normaları əhatə edir. Şəxsi-hüquqi xarakterli sferada milli və tarixi ənənənin maddi hüquqa təsiri o qədər yüksəkdir ki, yaxın gələcəkdə onun unifikasiyası problemlə görünür. Əsasən də, xristian və roman-german mədəniyyətinin mövcud olduğu Avropa üçün bunun XXI əsrin ortalarından tez olmayacağı qeyd edilir.

Bu faktı nəzərə alaraq, ailə-nikah münasibətlərində şəxsi qanuna əsaslanan kollizion normalar beynəlxalq əməkdaşlığı, tərəflərin hüquqi müdafiəsini təmin edəcək hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyinə yönəlməlidir. Kollizion normaların unifikasiyası ilə müxtəlif ölkələrin qanunlarının tətbiq sferası harmonik sərhədləndirməyə məruz qalır. Lakin ailə-nikah münasibətləri sferasını da əhatə edən maddi hüquqi xarakterli beynəlxalq hüquq normalarının xüsusi əhəmiyyəti yaddan çıxarılmamalıdır. Əsasən də, insan hüquq və əsas azadlıqları, minimum yaş həddi, nikaha daxil olmaq hüququ, tərəflərin sərbəst seçim hüququ və digər məsələləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normaları dövlətdaxili ailə qanunvericiliyinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Müvafiq beynəlxalq sazişlər – Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi (m.16), Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (m.23) bütün dövlətlər üçün ailə qanunvericiliyində müvafiq minimal standartları təsbit etmək ihdəliyi yaradır. Bilavasitə, maddi hüquq normalarını nəzərdə tutan beynəlxalq sazişlərin sayı az olsa da, bu sahədə mühüm fəaliyyət rəyata keçirilməkdədir. Buna misal olaraq, Nikaha daxil olmağa azlıq, minimum nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında 1962-ci

il Nyu-York Konvensiyası (49 dövlət iştirakçısıdır) nikahın şərtləri və qeydiyyatı qaydalarını tənzimləyən maddi hüquq normalarının unifikasiyası aktı kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq sazişlərdə nikaha daxil olmaq hüququna insanın əsas hüquqlarından biri kimi baxılır. 1948-ci il Bəyannaməsinin 16-cı maddəsində qeyd edilir ki, dini, milli və irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, həddi-buluğa çatmış kişilər və qadınlar nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər. Onlar nikaha daxil olarkən, nikah zamanı və onun pozulduğu halda bərabər hüquqa malikdirlər. Qeyd edilən hüquqlar regional sazişlərdən 1969-cu il tarixli İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyasında da təsbit edilmişdir. Konvensiyanın 17-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Konvensiya ilə müəyyən edilən və qeyri-ayrı-seçkilik prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etməyən milli qanunvericiliyin tələb etdiyi şərtlərə uyğun olaraq, qadınlar və kişilər nikah yaşına çatdıqda nikaha daxil olmaq və ailə yaratmaq hüququna malikdirlər. İştirakçı-dövlətlər istər nikaha daxil olma zamanı, istərsə də nikahda olduğu zaman, həmçinin nikah pozulduğu halda ər-arvadın məsuliyyətinin tarazlaşdırılması və hüquqlarının bərabərliyinin təmin edilməsi istiqamətində zəruri addımlar atırlar.

Universal beynəlxalq sazişlərdə təsbit edilmiş normaların inkişafı istiqamətində əcnəbi şəxslərin də nikah münasibətlərini tənzim edəcək xüsusi xarakterli beynəlxalq müqavilələr qəbul edilməkdədir. Bu mənada nikahda hər hansı bir ayrı-seçkiliyi qadağan etmək istiqamətində Ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi haqqında 1966-cı il Konvensiyası qeyd edilməlidir. Konvensiyada ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi nikaha daxilolma prosesini də əhatə edir. Müvafiq problem daha geniş formada Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında 1979-cu il Konvensiyasında tənzimlənir. Konvensiyada kişi və qadın üçün nikaha daxil olmanın bərabərliyi, ərə arvadın nikaha daxil olması zamanı sərbəst iradə ifadəsi, nikahda və onun pozulmasında tərəflərin eyni hüquqlara malik olması ifadə edilmişdir. Əcnəbi şəxslərin nikah və ailə məsələləri ilə əlaqədar BMT-nin Yaşadıqları ölkənin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə insan hüquqları haqqında 1985-ci il Bəyannaməsi iştirakçı dövlətlərin beynəlxalq öhdəliyini nəzərə alaraq, daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq, əcnəbilərin olduqları ölkədə ər (arvad) seçmək, nikaha daxil olmaq və ailə yaratmaq hüququnu nəzərdə tutur.

Cinsi bərabərliyin təmin edilməsi beynəlxalq xüsusi hüquq üçün də qəbul edilmiş prinsip olmaqla, ümumtanınmış beynəlxalq-hüquqi əsasa malikdir. 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 2-ci maddəsi digər fərqlər kimi cinsi ayrı-seçkiliyin də istisnasına yönəlmişdir. Buna baxmayaraq, XX əsrin 80-ci illərinə kimi bir sıra ölkələrin, xüsusən də, Avropa ölkələrinin məhkəmə praktikası və kollizion qanunvericiliyi müvafiq prinsipi tanımırdı.

1986-cı ildə Almaniyanın beynəlxalq xüsusi hüququn yeni tənzimlənməsi haqqında Qanunu da islahat nəticəsində müvafiq problemi aradan qaldırmışdır. Yeni qanunvericilik aktına (m. 14;17) görə ər-arvadın müxtəlif vətəndaşlığı olduğu halda, nikahın pozulmasına onların birgə yaşamış olduqları ölkənin hüququ tətbiq edilir. İnsan hüquqlarına əməl edilməsi baxımından bir sıra ölkələrin kollizion qanunvericiliyi və məhkəmə praktikası əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmaqdadır. Əmək, ailə-nikah münasibətləri daha çox beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norma və prinsiplərinin təsirinə məruz qalmaqdadır. Avropa ölkələrindən Yunanıstanın, Hollandiyanın, Avstriyanın və başqa dövlətlərin qanunvericiliyindəki cinsi ayrı-seçkilik prinsipi tədricən aradan qaldırılmışdır. Beynəlxalq Paktların (müvafiq olaraq m.10;23) təsiri nəticəsində Yunanıstanda 1983-cü il qanunvericilik islahatı ilə Mülki Məcəlləyə (1940) nikah, ailə məsələlərinə aid dəyişiklik edilmiş, kişinin, atanın şəxsi qanunundan intina edilməklə cinslərin bərabərliyi tanınmışdır. Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında 1979-cu il Konvensiyasının təsiri altında digər Avropa ölkəsi - İspaniya 1990-cı il Qanunu ilə cinsi ayrı-seçkiliyi qadağan edən tədbirləri MM-də həyata keçirmişdir. Avstriyanın Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında yeni Qanunu da cinsi ayrı-seçkiliyi loyaf formada olsa da istisna edir. Eləcə də, İtaliyada (İtaliya beynəlxalq xüsusi hüquq sisteminin islahatı haqqında 1995-ci il Qanunu ilə) və Yaponiyada (Qanunların tətbiqi haqqında Qanuna 1989-cu il dəyişikliyi ilə) cinsi bərabərlik təmin edilmişdir.

1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində nəzərdə tutulan ailə-nikah hüquqlarının inkişafı kimi 1962-ci il Nyu-York Konvensiyasında tərəflərin tam və sərbəst razılığı olmadan nikahın bağlanılmasına yol verilməməsi ifadə edilir. İradə ifadəsini bilavasitə nikah tərəflərinin özləri etməli, bu zaman şahidlərin və nikahı qeydiyyatı alan hakimiyət orqanlarının iştirakı məcburidir (m.1). Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri minimum nikah yaşını qa-

nunvericiliklə müəyyən etməlidirlər. Müəyyən hallar istisna olmaqla, nikaha daxil olmaq üçün nəzərdə tutulan yaşa riayət edilməsi mütləqdir (m.2). Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır, belə ki, Konvensiyanın qeyd etdiyimiz 1-ci maddəsində nikahın şahidlərin iştirakı ilə bağlanması ifadə edilmişdir. Müvafiq dövlət orqanının qeydiyyat funksiyası müəyyən mənada nikahın bağlanmasını təsdiq edən şahidlik funksiyası ilə də tamamlanır. Buna görə nikahın bağlanması zamanı tərəflər üçün şahidlərin iştirakı məcburi sayıla bilməz. Təsadüfi deyil ki, müasir ailə məcəllələrində (məsələn, AR AM-də, RF AM-də) şahidlik institutu nəzərdə tutulmamışdır.

Ailə-nikah münasibətləri sferasında əcnəbi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi baxımından BMT Baş Məclisinin 1965-ci il Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Nikaha daxil olmağa razılıq, minimum nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında Tövsiyəsi ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdir. Həmin Tövsiyəyə əsasən: qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda şahidlərin, nikahı bağlayan səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının və hər iki tərəfin şəxsən iştirakı, tam və sərbəst iradə ifadəsi olmadan nikahın bağlanılmasına yol verilmir; etimadnamə əsasında nikahın bağlanılmasına yalnız o halda yol verilir ki, əgər səlahiyyətli orqan qanunla nəzərdə tutulan qaydada şahidlərin iştirakı ilə tərəflərin hər hansı bir məcburiyyət olmadan tam və sərbəst razılıq verəməsinə və sonradan razılıq geri götürməməsini təsdiqləmiş olsun.

Hələ XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində keçirilmiş konfranslarda Nikahın bağlanması sahəsində qanunların kolliziyasının tənzimlənməsi haqqında 1902-ci il və s. konvensiyalar qəbul edilmişdir. Haaqa konvensiyaları əsasən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində qəbul edilməklə daha sadə tənzimləmə mexanizmlərini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Həmin konvensiyalarda (məsələn, Nikahın bağlanması sferasında qanunların kolliziyasının tənzimlənməsi haqqında 1902-ci il Konvensiyasında) forma baxımından nikahın etibarlılığının tanınması əcnəbilərin nikah münasibətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu Konvensiyaya əsasən nikahın forması onun bağlanma yerinin hüququna (lex loci celebrationis) tabe etdirilir. Müvafiq Konvensiyaya görə diplomatik nümayəndəlikdə də nikahın bağlanması nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1902-ci il Konvensiyası 1978-ci ildə qəbul edilmiş Nikahın bağlanması və onun etibarsızlığının tanınması haqqında digər Konvensiya ilə əvəzlənir. Birinci qeyd etdiyimiz

Konvensiyanın iştirakçıları əsasən Avropa ölkələri (Fransa, Portuqaliya, İtaliya, Macarıstan və s.) olduğu halda, 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konvensiyada qeyri-Avropa ölkələri də (məsələn, Misir, Avstraliya və s.) iştirak edirlər. Sonuncu Konvensiya da nikahın formasına münasibətdə *lex loci celebrations* prinsipindən çıxış edir (m.2). Bu Konvensiya yalnız vətəndaşlığa malik şəxslərin deyil, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslərin nikah münasibətlərində hüququnu tənzimləyir. Hər iki tərəfə, ər-arvada münasibətdə nikaha daxil olmanın maddi şərtlərinə əməl edilmişdirsə, Razılığa gələn Dövlətlərdə nikahın bağlanılmasına icazə verilməlidir. Maddi şərtlər isə: nikaha daxil olan şəxslərdən birinin vətəndaşlıq və yaxud da son daimi yaşayış yeri hüququna; o milli hüquqa uyğun müəyyən edilir ki, hansına ki, qəbul edən dövlətin kollizion norması istinad edir. Müvafiq şərtlərə əməl edildikdə, nikah digər Razılığa gələn Dövlətlərdə də tanınır. Müəyyən hallarda isə nikah xaricdə tanınmaya bilər. Məsələn, nikahın tanınması zəruri olan dövlətdə ər-arvad başqa nikahda olduğu güman edildiyi halda nikah etibarlı hesab edilməyəcəkdir. Konvensiyanın özündən əvvəlki beynəlxalq sazişdən əhəmiyyətli fərqlərindən biri burada tərəflərin hüququnun təmini üçün xaricdə bağlanan nikaha daha əlverişli hüququn tətbiq olunma imkanının nəzərdə tutulmasıdır. Əgər nikahın tanınması müvafiq dövlətin ümumi qaydası ilə ziddiyyət təşkil edirsə, bu zaman nikahın etibarlılığı şübhə altına alınacaqdır. Buna görə də mütəxəssislər hesab edir ki, Konvensiyanın hüququ seçməklə bağlı müddəası elə də ciddi əbul edilməməlidir. Belə ki, istənilən halda yerli hakimiyyət özünün qanunvericiliyinə istinad edir. Qeyd edilən fikrə baxmayaraq, üquqtətbiqetmə mədəniyyəti təkmilləşdikcə daha əlverişli hüququn tətbiqi də təmin ediləcəkdir. 1978-ci il Konvensiyası ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi tənzimləmə prinsiplərinin universal unifikasiyasını təmin etmişdir. Həqiqətən də konvensiyaları nikahın bağlanma əsələri ilə yanaşı, həm də nikahın pozulması ilə bağlı problemlərə də həsr edilmişdir. Hələ 1902-ci ildə qəbul edilən Qanunların kollizionunun tənzimlənməsi və ərlə arvadın məhkəmə qaydasında boşanması və boşanmaya münasibətdə yurisdiksiya haqqında Konvensiyaya müxtəlif müzakirələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nikahın pozulmasında Konvensiya həm milli yurisdiksiyanı, həm də *lex micilii*-ni tanısa da, üstünlük birinciyə verilir.

Konvensiyanın nəzəriyyə və praktika üçün yaratdığı problemlərdən biri də nikahın pozulmasının əsası ilə bağlı idi. Məlum oldu-

ğu kimi, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi yaxın vaxtlara kimi nikahın pozulmasına icazə vermirdi. Meydana çıxan problemin mahiyyəti onunla əlaqədar idi ki, 1) əgər qanunvericiliyi nikahın pozulmasına yol verməyən əcnəbi qanunvericiliyi nikahın pozulmasına icazə verən ölkənin məhkəməsinə müvafiq ərizə ilə müraciət etdikdə, həmin məhkəmə *lex fori*-ni tətbiq edib nikahı pozmalıdırmı? və 2) *lex patriae* və *lex fori* nikahın pozulmasında müxtəlif əsaslar müəyyən etdiyi halda, hansı hüquq tətbiq edilməlidir? Bu məsələlərin həllində müxtəlif variantların tətbiqi mümkündür. Şübhəsiz ki, tarixi baxımdan ilkin mövqə *lex fori*-yə mənsub olsa da, sonradan praktikada *lex patriae*-yə geniş yer verilmişdir. Eyni zamanda (müasir dövlətdaxili qanunvericilik üçün də xarakterik olan), *lex fori* ilə *lex patriae*-nin kumulyativ sistemi nəzərdə tutula bilər. Qeyd etdiyimiz Haaga Konvensiyası problemin adət-ənənə ilə bağlı olduğunu nəzərə alaraq, məsələnin həllində şəxsi qanuna üstünlük yönümündə kumulyativ prinsiptən çıxış edir.

İstənilən Razılığa gələn Dövlətdə boşanma üzrə qərarın tanınması üçün müəyyən şərtlərə: boşanma həyata keçirilən dövlətdə cavabdehin və ya iddiaçının daimi yaşayış yerinin olması; ər-arvadın həmin dövlətin vətəndaşı olması; iddiaçının həmin dövlətin vətəndaşı və yaxud həmin ərazidə yaşayış yerinə malik olması; iddiaçının iddia verdiyi anda bir il müddətində və ya fasilələrlə iki il müddətində boşanma həyata keçirilən dövlətdə yaşamaması (m. 2) kimi şərtlərə riayət edilməlidir.

Xüsusi hallarda boşanma tanınmaya bilər. Belə ki, əgər ər-arvad boşanma zamanı qanunvericiliyi nikahın pozulmasına yol verməyən dövlətin vətəndaşlarıdırsa, o halda boşanma istənilən iştirakçı-dövlətdə tanınmaya bilər (m.7). Nikahın pozulması ehtimalı zəiflətmək məqsədilə beynəlxalq hüquqda ər-arvadın ayrı-ayrı yaşaması imkanı da təsbit edilmişdir. Belə ki, 1970-ci ildə qəbul edilmiş Boşanmanın və ər-arvadın ayrı-ayrı yaşaması haqqında qərarın tanınması haqqında Konvensiya yenidən nikaha daxil olma ilə bəzi məsələləri tənzim edir. Əvvəlki boşanma üzrə qərarın tanınmamış yeni nikahın bağlanmasına maneə ola bilməz (m. 11). Sonun Konvensiya xarici elementli ailə-nikah münasibətlərində daha çox insan hüquqlarının müdafiəsi mövqeyindən çıxış edir. Müəyyən şərtlər, xüsusən də, ümumi qaydanın tələbinə əməl edilməklə ailə-nikah münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi-hüquqi tənzimlənməsinə nail olmaq üçün tərəflərin hüquqlarının nəzərə alınması

sı, şəxsi qanuna keçid tendensiyası qəbul edilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, problemin həllini mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri ailə-nikah qanunvericiliyində də ümumi qaydanın məzmununu təşkil edir. Məsələ ondadır ki, beynəlxalq sazişlərdə bu məsələyə aydınlıq gətirilmir. Yalnız Panamerika İttifaqı çərçivəsində Beynəlxalq xüsusi hüququn unifikasiyası üzrə (Havana) Konvensiya ilə (1928) qəbul edilən Bustamant Məcəlləsində nikah münasibətlərində digər məsələlərlə yanaşı, ümumi qaydaya qeyd-şərtin tətbiqi əsasları sadəlanır. Belə ki, monoqamiya prinsipinin pozulması, müəyyən qohumluq əlaqələrində olan şəxslərin qarşılıqlı nikaha daxil olmasının qadağan edilməsi, əvvəlki nikahın pozulmasında bu və ya digər formada təqsirli olan şəxslərin birinin nikaha daxil olması ümumi qaydaya qeyd-şərt üçün əsas verir.

Ailə qanunvericiliyinin inkişaf dinamikası yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olan AR-in üzv olduğu Avropa Şurasına məxsusdur. AŞ-nın hüquq sistemi xüsusi standartlara malik olmaqla diqqəti əlb edir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında qeyd edilir ki, nikah yaşına çatmış kişilər və qadınlar milli qanunvericiliyə uyğun olaraq, niha daxil olmaq və ailə yaratmaq hüququna malikdirlər. Avropa Konvensiyasının realizə olunmasına təminat vasitəsi kimi yaradılan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin xüsusi standartları, bir tərəfdən, ailə-nikah münasibətlərində ümumtənzim edilmiş insan hüquqlarından: kişi və qadının hüquq bərabərliyindən, sərbəst və azad nikah hüququndan və digər standartlardan çıxış edərsə, digər tərəfdən, əngəllilər və homoseksualların, lesbiyankaların qarşılıqlı nikah hüququ ilə bağlı yeni standartlar müəyyən etmişdir. Cinsi azlıqların qeyd edilən hüquqlarının tanınması belə deməyə əsas verir ki, tədricən rəhbərlik ölkələrin qanunvericiliyi daha çox liberalizm meyllərinə uyğun qalmaqdadır. Bir tərəfdən, milli-etik nikah münasibətlərinin müdaxiləyə məruz qaldırılması aradan qaldırılırsa, digər tərəfdən, xaricdə bağlanan nikahlar kumulyativ normalara tabe etdirilməklə, onların tətbiqinə şərait yaradılır.

Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası ilə yanaşı, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Müxtəlif vətəndaşlığa malik ər-arvadın əməkdaşlığı haqqında 77(12) sayılı, Mülki hüquqda ər-arvadın bərabərliyi haqqında 78 (37) sayılı, Ailəyə yardım haqqında (87) 6 sayılı digər qətnamələri də ailə-nikah qanunvericiliyinin inkişafına əhəmiyyətli təsir etməkdədir. Öncə qeyd etdiyimiz Qətnamə ər-arvadın və-

təndəşliq məsələsində bərabər hüquqlara malik olmanı təşviq edir. Belə bir hüquq cinsi ayrı-seçkiliyin ləğvi kontekstinə malikdir.

Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsində (1948) qeyd edilir ki, yetkinlik yaşına çatmış kişi və qadın irqi, milli və ya dini əlamətlərə görə hər hansı məhdudiyətlər olmadan nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdir (m.16, b.1). Demək olar ki, bütün dövlətlərdə ailə-nikah hüquqları eyni səviyyədə həm yerli və-təndəşlər üçün, həm də əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, nikaha daxil olmaq şərtləri fərqli ola bilər və qanunvericilik bunu nəzərə almadığı da, müəyyən problemlər yaranır. Buna misal olaraq, keçmiş Sovet ailə-nikah qanunvericiliyi qeyd edilə bilər. Həmin qanunvericilik nikahı yalnız birtərəfli kollizion normaya – lex celebrations prinsipi-nə tabe etdirdiyindən xaricdə həmin nikah tanınmırdı. Bu da hüquqi tənzimləmənin insan hüquqlarına uyğun olmaması təəssüratını yaradır. Nikaha daxil olmanın müxtəlif şərtləri əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusuna əhəmiyyətli təsir etməsə də, mütəmadi olaraq kollizion problemlər yaratmışdır.

Müasir dövrdə beynəlxalq xüsusi-hüquqi tənzimləmənin xüsusiyyətlərinin biri də ailə-nikah münasibətlərində kolliziyaları meydana gətirən başlanğıcların, ərazi prinsipi ilə şəxsi qanun prinsiplərini birlikdə tətbiq edilməsini mümkün edən (kumulyativ) kollizion normalarla bağlıdır. Belə normaların tətbiq sferası, bir qayda olaraq, maddi-hüquqi unifikasiyanın mümkün olmadığı, adət-ənənəni mövcud olduğu ailə-nikah münasibətləri sferasına aid olmaqla, xərri şəxsin ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi təminatına xidmət edir. Müvafiq normalar AR ailə qanunvericiliyi üçün də xarakteridir. AR AM-nin 146.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, AR ərazisində əcnəbi şəxs üçün nikahın bağlanması şərtləri onun ölkəsinin qanunvericiliyi ilə və bu Məcəllənin 12-ci maddəsindəki tələblərə əməl olmaqla müəyyən edilir.

Nikah bağlamaq hüququ ümumi hüquqlara aid olmaqla, qəbul edən dövlətin vətəndaşları, həm də əcnəbilər üçün nəzərdə tutulur. Bəzən qanunvericilik qaydasında, qəbul edən dövlətin təndəşi ilə əcnəbi şəxs arasında nikaha daxil olmanı məhdudlaşdıran qaydalar da formalaşdırılır. Məqsəd ondan ibarət olur ki, xarici nikah bağlanarkən vətəndaşın statusunda dəyişiklik edilməsin. Lakin belə qaydalar insan hüquqlarını məhdudlaşdırdığı üçün məqbul sayılmır. Məhz bu problemi nəzərə alaraq, vətəndaşın statusu

müdafiə etmək məqsədilə həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili qanunvericilik qaydasında mexanizmlər mövcuddur. «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 1998-ci il AR Qanununda qeyd edilir ki, AR-in vətəndaşı olan kişi və ya qadının əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslə nikah bağlaması və ya nikahı pozması ər və arvadın vətəndaşlığının dəyişməsinə səbəb olmur. Ərin (arvadın) vətəndaşlığının dəyişməsi arvadın (ərin) vətəndaşlığının dəyişməsinə səbəb olmur (m.7).

Beləliklə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ailə-nikah hüquqları üçün məqbul standartlar hansı hüquq sistemində olmasından asılı olmayaraq, ümumtənnis insan hüquqlarına, beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulan sərbəst iradə ifadəsinə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə əsaslanmalıdır.

13.7. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin xüsusi nüənasibətlər sferasında prosesual hüquqlarının beynəlxalq və milli-üüqü təminat məsələləri

Ənənəvi olaraq prosesual hüquqların reallaşdırılması məh-əmələr vasitəsilə həyata keçirilmiş, məhkəməyə müraciət hüququ ə həmin məhkəmənin hüququ ilə təmin edilmişdir. Məhkəməyə müraciət (prosesual hərəkətləri həyata keçirmək) hüququ əcnəbilə-ə münasibətdə tarixən müəyyən özünəməxsusluğa malik olmaqla, ismən də ayrı-seçkiliyə əsaslanmışdır. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Hin-istanda «düşmən ölkələrin vətəndaşlarının» Hindistan məhkəmələ-ə müraciəti üçün onların səlahiyyətli qurumlardan xüsusi razılıq ması vacib idi. Əcnəbilərin məhkəməyə müraciət hüququnu ciddi-şdirmək və onların iddiasında ardıcılığı təmin etmək məqsədilə rov (cautio judicatum solvi) institutu təsis edilmişdir. Girov təmin lilmədikdə isə onların müraciəti baxılmamış qalırdı. Bu qayda bir a dövlətlərin (Almaniya, Fransa, Avstriya, Argentina və s.) müa- qanunvericiliyində də qalmaqdadır. Məsələn, Almaniyanın Mül- prosesual Məcəlləsinin (MPM) 110-cu paraqrafında qeyd edilir cavabdehin tələbi ilə əcnəbi iddiaçı məhkəmə xərclərinin (giro- n) təmin edilməsi üçün öhdəlikləndirilə bilər. Digər hallarda belə dəlik cavabdehin üzərinə qoyulur.

AR MPM-nin 439-cu maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, əcnəbi hüququ

şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların pozulmuş və ya mübahisə edilən hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiəsi üçün AR məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ vardır. Müvafiq müddəanın 2-ci hissəsi isə əcnəbilər üçün hər hansı bir məhdudiyyət qoymadan (əcnəbi şəxslər AR vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə edir və prosessual vəzifələr daşıyırlar) milli rejimi qeyd-şərtsiz təqdim edir. Beləliklə, AR qanunvericiliyi mülki-prosessual sferada əcnəbilərə milli rejim prinsipini təqdim edərkən, onların AR-də daimi yaşamasına, əmlak vəziyyətinə və digər meyarlara istinad etmir.

Əcnəbi şəxslərin məhkəməyə müraciət hüququ bir sıra məsələlərin, o cümlədən onların prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin, onların iştirakı ilə olan icraatın xüsusiyyətlərinin, aidyyət məsələləsinin, hüquqi yardım və digər məsələlərin araşdırılmasını tələb edir. Əcnəbilərin mülki-prosessual hüquq qabiliyyəti qanunvericilik əsasına malikdir. AR MPM-nin 441-ci maddəsi bu məsələyə növbəti qaydada aydınlıq gətirir. Həmin maddədə vətəndaşlıq meyarı həlledici qılışda çıxış etsə də, sıx bağlılıq və son yaşayış yeri qanunu ifadə edilmişdir. AR MPM-də prosessual fəaliyyət qabiliyyəti ilə əlaqədar normanın təsbit edilməsi əcnəbi şəxslərin AR-də hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə qaydasında həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq sazişlərdən fərqli olaraq, müvafiq müddəə, eyni zamanda, praktik aspekt kəsb etməkdədir. Belə ki, beynəlxalq sazişlər bu məsələdə özünün birtərəfliliyi ilə, daha doğrusu vətəndaşlıq qanununa istinadla diqqəti cəlb edir. Buna misal olaraq MDB ölkələrinin Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi münasibətlər və hüquqi yardım haqqında (1993) Konvensiyası da məsələnin həllində vətəndaşlıq qanunundan çıxış edir.

Müvafiq birtərəfliliyin aradan qaldırılması üçün əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki-prosessual fəaliyyəti ilə əlaqədar norma növbəti qaydada ifadə edilməlidir: şəxsin mülki-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti onun vətəndaşı olduğu dövlətin hüquqları ilə müəyyən edilir; şəxsin bir neçə vətəndaşlığı olduğu halda, onun şəxsi qanunu sıx bağlılıq prinsipi əsasında müəyyən edilir; vətəndaşlığı olmayan şəxslərin şəxsi qanunu həmin şəxsin son daimi yaşayış və adətən olduğu yerlə müəyyən edilir.

AR MPM-in də müvafiq müddəası müəyyən dəyişiklik tələb edir. Məlum olduğu kimi, mülki fəaliyyət qabiliyyəti mülki-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti ilə qarşılıqlı asılılığa və bağlılığa malikdir.

Əcnəbi şəxslərin mülki fəaliyyət qabiliyyəti onların istinad etdiyi şəxsi qanunla yanaşı, əqdlər və vurulmuş ziyan nəticəsində yaranan öhdəliklər barəsində fəaliyyət qabiliyyəti əqdin bağlandığı və ya vurulmuş ziyanla bağlı öhdəliyin yarandığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Bu qayda, qeyd etdiyimiz kimi, əcnəbi şəxsin özünün şəxsi qanuna istinad etməklə xarici yurisdiksiyada bağladığı kontrakt üzrə öhdəliyindən yayınmaq məqsədilə fəaliyyət qabiliyyətinə istinad etməsini istisna edir. Əcnəbi şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsindəki differensial qayda həmçinin prosessual qanunvericilikdə də nəzərdə tutulmalıdır.

AR Konstitusiyasının 60-cı maddəsi prosessual hüquqların müdafiəsi baxımından daha əhəmiyyətlidir. Hər hansı bir qeyd-şərt olmadan hər kəsin (o cümlədən, əcnəbilərin -- müəllif.) hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Həmin maddənin 2-ci hissəsində isə qeyd edilir ki, hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər. Həmin hüquqların eyni səviyyədə əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də aid edilməsi AR Konstitusiyasının 69-cu maddəsindən (milli rejim prinsipindən) irəli gəlməklə, daha sonra AR prosessual qanunvericiliyində inkişaf etdirilir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin prosessual hüquq və vəzifələrini həyata keçirmələri üçün onlar prosessual təminatlara malik olmalıdırlar. Prosessual təminatlar dedikdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin subyektiv prosessual hüquqlarının həyata keçirilmə vasitələri nəzərdə tutulur. Əcnəbi şəxslərin prosessual hüquqlarının təminatı üçün, onların həyata keçirilməsi məqsədilə xüsusi qayda müəyyən edilir. Bu, ilk növbədə, xaricdə razırlanmış sənədlərin etibarlılığını təmin edən leqallaşdırma institutu ilə əlaqədardır, digər halda, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin subyektiv prosessual hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün daha uzunmüddətli məhkəmə prosesinin nəzərdə tutulmasında ifadə edilə bilər. Əcnəbi şəxslə əlaqədar məhkəmə baxışı amarı məhkəmə əcnəbi şəxsin hüquqlarının qorunması məqsədilə nə əlaqəli olduğu dövlətlə sənədləşdirmə üçün müəyyən prosessual hərəkətlər həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərin əmsiləşdirilməsi üzrə müxtəlif qaydalar mövcuddur. Bunlardan aha geniş yayılmış forma diplomatik və məhkəmə orqanlarının

özləri arasındakı əlaqə formalarıdır. Qeyd edək ki, AR-də hər iki forma tətbiq edilir.

Prosessual təminatlardan biri də şəxslərə ixtisaslı hüquqi yardımın göstərilməsi ilə bağlıdır. AR Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Prosesual hüquqların realizəsi zamanı ixtisaslı hüquqi yardım hüququ hər bir şəxs üçün, o cümlədən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün məhkəmədə nümayəndəlik institutunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Əcnəbilərin prosesual hüquqlarının qorunmasında meydana çıxan problemlərdən biri də məhkəmə aidiyyəti ilə bağlıdır. Beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti institutu əcnəbi şəxslərin hüquqları ilə bağlı müxtəlif ölkələrin məhkəmə qurumlarının səlahiyyətlərinin həddlərinin müəyyən edilməsinə yönəlir. Məhkəmə aidiyyətinin müəyyən edilməsində beynəlxalq praktikada əsasən üç meyardan (prinsipdən) istifadə edilir: mübahisə edən tərəflərin vətəndaşlıq əlaməti (Fransa və s.); cavabdehin yaşayış yeri əlamətinə əsaslanan daxili ərazi qaydasına (Almaniya); cavabdehin «iştirakı» meyarına əsaslanan məhkəmə aidiyyəti qeyd edilməlidir.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin hüquqi tənzimətə əsası kimi həm dövlətdaxili qanunvericilik, həm də beynəlxalq müqavilə normaları çıxış edir və bu zaman aidiyyətlə sıx bağlılıq meyarı kimi tərəflərin vətəndaşlığı, cavabdehin yaşayış və ya olduğu yer, iddiaçının yaşayış yeri və s. qəbul edilir. MDB ölkələrində olduğu kimi, AR da müqavilə aidiyyətini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətində meydana çıxan problemlərdən biri də müxtəlif dövlətlərin məhkəməsində eyni vaxtda iş baxılma istəyidir (lis alibi pendens). Məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı müqavilə ifadəsi olmadıqda və əgər beynəlxalq saziş Razılığa gələr Dövlətlərin məhkəməsində iddia ilə çıxış etmək üçün imkan verildikdə, müvafiq situasiya yarana bilər.

Yurisdiksiyanın rəqabətinin qarşısının alınması üçün insaflı hüquqlarının maksimum müdafiəsi, daha səmərəli müdafiəsi meyarından çıxış edilməlidir. Məlum olduğu kimi, bir qayda olaraq, tərəflər o ölkənin məhkəməsini seçirlər ki, həmin məhkəmədə onları hüquqlarının daha optimal müdafiə variantını əldə etmək imkanını malik olurlar. Ümumqəbul olunmuş qayda ondan ibarətdir ki, yurisdiksiyanın seçilməsində üstünlük iddiaçıya məxsusdur. Belə bir alternativlik iddiaçıya, o cümlədən əcnəbi şəxsə prosesual hüquqlar

rının reallaşdırılmasında əlavə təminatın yaradılması kimi qiymətli-
dir. Xarici hüquq ədəbiyyatında bu qayda «Forum shopping doc-
trin» kimi adlandırılır.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin dairəsinin müəyyən edil-
məsindəki meyar problemi məsələnin daha sadə həlli kimi müstəsna
məhkəmə aidiyyətinin qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Alternativ-
liyin aradan qaldırılmasında beynəlxalq hüquqi tənzimləmə də mü-
hüm rol oynamışdır. Xüsusən də Məhkəmə aidiyyəti və mülki və ti-
carət işləri üzrə məhkəmə qərarlarının icra edilməsi haqqında 1968-
ci il Brüssel Konvensiyası və Məhkəmə aidiyyəti və mülki və ticarət
işləri üzrə məhkəmə qərarlarının icra edilməsi haqqında 1988-ci il
Luqano Konvensiyası iddianın ardıcılığı məsələsində mühüm əhə-
miyyət kəsb edir. Mülki və kommersiya mübahisələrinə münasibət-
də məhkəmə qərarlarının məcburi icrası və yurisdiksiya məsələləri
üzrə Brüssel Konvensiyasında qeyd edilir ki, üzv-dövlətin məhkəmə-
sində eyni əsaslarla və eyni tərəflər arasında məhkəmə icraatı olarsa,
digər üzv-dövlətin məhkəməsi müvafiq iddiadan imtina etməlidir.

İnsan hüquqlarının, xüsusən də əcnəbilərin və vətəndaşlığı
olmayan şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün ən əlverişli
vasitə, məlum olduğu kimi, məhkəmə sistemidir. İnsan hüquqlarının
inkişaf dinamikası ona gətirib çıxarmışdır ki, məhkəmə sistemi özü
də təkmilləşdirilərək dövlətdaxili və beynəlxalq məhkəmə qurumla-
rının sistemlərini formalaşdırmışdır. Özünün inkişaf səviyyəsinə,
fəaliyyətinin səmərəliliyi baxımından daha çox diqqəti Avropanın
insan hüquqları məhkəmələri cəlb edir. II Dünya Müharibəsinin
dəhşətlərini yaşamış Avropa insan hüquqlarının müdafiəsinin daha
səmərəli mexanizmlərini yaratmaq marağında olmuş və bu sahədə
ilk addım İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqın-
da 1950-ci il Konvensiyasının qəbuluna təsadüf edir. Konvensiya bir
tərəfdən, beynəlxalq məhkəmə prosedurunun formalaşdırmışdırsa,
digər tərəfdən, dövlətdaxili prosessual-hüquqi təminat da yeni sə-
viyyəyə qaldırılmışdır. Məhkəmə qurumları daha geniş formada
müvafiq Konvensiyaya istinad etməyə başlamışlar.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin AR-də hüquq-
larının müdafiəsində qeyd etdiyimiz Konvensiya və müvafiq Məh-
kəmənin rolu da onların insan hüquqları üzrə minimal, ümumi
standartlara əsaslanması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir.
2001-ci ildən AR tərəfindən (236-IIQ sayılı Qanunu ilə) Konvensiya-
nın ratifikasiya edilməsi AR Konstitusiyasının 12-ci maddəsindən

yaranan öhdəliyinə və 60-cı maddənin realizəsinə, həmin müddələrin beynəlxalq-hüquqi inkişafına əsaslanmışdır. AR Konvensiyaya tərəfdar çıxmaqla, belə bir beynəlxalq öhdəlik götürmüşdür ki, istənilən fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının effektiv müdafiəsi üçün Məhkəməyə müraciəti təmin etmək tələbinə riayət edəcəkdir.

Məhkəmə fərdi şikayətləri qəbul edərkən onların aidiyyət məsələsini özü həll edir. Şikayətlərin qəbul edilməsi üçün beynəlxalq hüquq normalarına (və Məhkəmənin subsidiarlıq funksiyasına) uyğun olaraq, dövlətdaxili hüquqi vasitələrin tükənməsi zəruridir. Bu məsələnin həllində müəyyən «problemlər» diqqəti cəlb etməkdədir. Məsələnin mürəkkəbləşməsi Konstitusiya Məhkəmələrinin statusu ilə bağlıdır. Ədəbiyyatda belə bir fikir qeyd olunur ki, Konstitusiya Məhkəməsinin mövcudluğu ona gətirib çıxara bilər ki, fərd həmin quruma müraciət etmədən Avropa Məhkəməsinə müraciət edərsə, onun şikayətindən dövlətdaxili hüquqi vasitələrin tükənməməsi meyarı əsasında imtina edilə bilər. Bu mövqeyə uyğun olaraq, nə nəzarət qaydasında protest verilməsi üzrə vəsatət haqqında tələb, nə də bu və ya digər normativ-hüquqi aktın konstitusiyaya uyğunluğu haqqında Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət tələbi ərizənin dövlətdaxili vasitələrin «tükənməməsi» meyarı üçün əsas ola bilməz. Həm məhkəmə təcrübəsi, həm də qanunvericilik dolayısı ilə də olsa, bu mövqedən çıxış edir. Belə ki, qanunvericiliyə görə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət üçün əsas işə kassasiya instansiyaya qaydasında baxıldıqdan sonra (6 ay müddətində) yaranır. Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət tələbi isə nə qanunvericilikdə birbaşa göstərilir, nə də Konstitusiya Məhkəməsi kassasiya instansiyası kimi nəzərdə tutulmuşdur. Belə səlahiyyət AR Ali Məhkəməsinə (MPM, m. 404) və Ali Məhkəmənin Plenumuna (MPM, m.422) mənsubdur.

Məhkəmə işə baxarkən Konvensiya normalarına və ona qəbul edilmiş Protokollara əsaslanır. Bu məsələdə Məhkəmənin qəbul etdiyi presedentlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmənin qərarı hüquqi baxımdan, yalnız cavabdeh dövlət üçün məcburi olsa da, müəyyən hallarda qərar Konvensiya üzvü olan digər ölkələrin hüququna və məhkəmə praktikasına əhəmiyyətli təsir etmək funksiyasına malikdir. Bununla da, presedent hüququ bütövlükdə İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ümumi prioritetini formalaşdırır. Bunları nəzərə alaraq, AR prosesual qanunvericiliyi də müvafiq presedent hüququna istinad etməlidir. AR Prezidentinin 2006-cı il 19 yanvar tarixli

«Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və «Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar. Daha sonra, «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» AR Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamının 5-ci bəndində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinə və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddəalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etsinlər.

Bununla əlaqədar AR Ali Məhkəməsinin Plenumunun bu məsələ ilə bağlı mövqeyi də xüsusi qeyd edilməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının məhkəmə prosesində tətbiq edilməsi zərurəti digər ölkələrdə də tətbiq edilir (RF Ali Məhkəməsinin Plenumunun 10 oktyabr 2003-cü il tarixli Qərarı buna misal göstərilə bilər). Məlum olduğu kimi, məhkəmə praktikası ümumiləşdirici keyfiyyətə malik olmaqla, beynəlxalq hüquq normalarının zəruri tətbiq istiqamətlərini müəyyən etdiyindən daim ali məhkəmə instansiyalarının diqqət mərkəzində olur [363, 62]. Hərgah, belə bir əks arqument də irəli sürülə bilər ki, Məhkəmənin presedent hüququnu qanunvericiliyin mənbəsi kimi tanımaq müəyyən halda, xüsusən də siyasi motivlərin üstünlük təşkil etdiyi presedentə istinad etmək bizim hüquq-müdafiə sistemimizi qeyri-məqbul vəziyyətə sala bilər. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, istənilən presedent dövlətdaxili ümumi qaydaya prosessual qeyd-şərtlə istisna edilə bilər. Məhkəmənin presedentlərinin beynəlxalq müqavilə kateqoriyasına aid olduğunu nəzərə alsaq, onlara prosessual münasibət də AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsində ifadə edilən və MPM-də də nəzərdə tutulan mexanizmə əsaslanır. AR MPM-in 13-cü (mülki işlərin həllində məhkəmənin tətbiq etdiyi normativ hüquqi aktlar) maddəsində qeyd edilir ki, məhkəmə işə baxarkən normativ-hüquqi aktlar arasında ziddiyyət aşkar edərsə, o, daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ-hüquqi akt əsasında qərar qəbul edir. AR qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlarla

(AR Konstitusiyası və referendumla qəbul edilmiş aktlar istisna olmaqla, kurs – müəllif.) AR-in tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət olduğu, beynəlxalq müqavilələrin müddəaları tətbiq edilir. Öncə qeyd etdiyimiz arqument müvafiq konstitusion normanın və referendumla qəbul edilmiş aktların hüquqi qüvvəsinin nisbətində öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Başqa sözlə desək, AR-in milli mənafeyinə, suverenliyinə uyğun gəlməyən istənilən beynəlxalq-hüquqi akt, o cümlədən, məhkəmə presedenti müvafiq 151-ci maddənin istisnası kontekstində neytrallaşdırıla bilər.

Beləliklə, bütövlükdə insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edilməsi AR qanunvericiliyinin insan hüquqları, o cümlədən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq hüquqi standartlara, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin ideologiyasına uyğunluğuna dəlalət etməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
FƏSİL I. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin beynəlxalq hüquq sistemində yeri və əsas xüsusiyyətləri.....	7
1.1. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	7
1.2. Qloballaşma və insan hüquqları	9
1.3. İnsan hüquqları və hüquqi dövlət	14
1.4. İnsan hüquqlarına əməl edilməsi və ona hörmət prinsipi.....	17
1.5. İnsan hüquqları haqqında nəzəriyyələr	25
1.6. İnsan hüquqlarının təsnifatı	29
1.7. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması problemi	34
FƏSİL II. İnsan hüquqları tarixi.....	39
2.1. Antik və orta əsr Şərqiində insan hüquqları ideyası	39
2.2. Qədim və orta əsrlər Avropasında insan hüquqları.....	43
2.3. Yeni dövrdə insan hüquqları problemi	56
FƏSİL III. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin beynəlxalq hüququn digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi	63
3.1. Beynəlxalq humanitar hüquq və insan hüquqları.....	63
3.2. Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizə və insan hüquqları	69
3.3. Beynəlxalq təhlükəsizlik və insan hüquqları.....	74
3.4. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi və insan hüquqları.....	79
FƏSİL IV. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi və dövlətdaxili hüquq	88
4.1. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı nisbət məsələləri	88
4.2. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsipləri.....	105
FƏSİL V. Beynəlxalq nəzarət, beynəlxalq təşkilatlar və insan hüquqları problemi	127
5.1. Beynəlxalq nəzarətin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri.....	127
5.2. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarətin əsas xüsusiyyətləri	129
5.3. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları və insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi məsələləri.....	145
5.4. ATƏT və insan hüquqları problemi	151

5.5. İnsan hüquqları sahəsində Avropa Şurasının fəaliyyəti.....	155
5.6. Avropa İttifaqı və insan hüquqları problemi	163
5.7. MDB və insan hüquqlarının müdafiəsi	168

FƏSİL VI. Ayrı-ayrı insan hüquqlarının ümumi xarakteristikası və

onların müdafiəsi (təminat) məsələləri	172
6.1. Mülki hüquq və azadlıqlar	172
6.2. Siyasi hüquq və azadlıqlar	178
6.3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar	182
6.4. İnsan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi (təminatı).....	189
6.5. Ombudsman institutu və insan hüquqlarının müdafiəsi	193

FƏSİL VII. Müasir beynəlxalq hüquqda ayrı-ayrı qrupların və

hüquqların müdafiəsi məsələləri	201
7.1. Qadınların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri.....	201
7.2. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi	207
7.3. Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi	213
7.4. İsgəncələrin qadağan edilməsi və insan hüquqları.....	219
7.5. Kəlalik və insan alveri ilə mübarizə	222
7.6. Silahlı münaqişələr dövründə insan hüquqlarının müdafiəsi.....	230

FƏSİL VIII. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu-

nun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi	233
8.1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun hüquqi tənzimlənməsinin tarixi aspektləri	233
8.2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümum nəzəri və normativ hüquqi əsasları.....	255
8.3. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri.....	270
8.4. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının ümumi səciyyəsi	294

FƏSİL IX. «Əcnəbilər hüququ»nun hüquq sistemində yeri

9.1. «Əcnəbilər hüququ»nun formalaşması və inkişaf meylləri.....	299
9.2. Diplomatik müdafiə «əcnəbilər hüququ»nun spesifik institutu kimi.....	307
9.3. Sığınacaq hüququ «əcnəbilər hüququ»nun spesifik institutu kimi.....	315

FƏSİL X. Qaçqınların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri

10.1. Qaçqınların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzim-	332
--	-----

lənməsinin ümumnəzəri və normativ-hüquqi əsasları	332
10.2. Qaçqınların statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri.....	339
10.3. Qaçqınların statusunun universal çərçivədə beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.....	346
10.4. Qaçqınların statusunun regional çərçivədə beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi	352
10.5. Dövlətdaxili qanunvericilik və qaçqınların hüquqi statusu məsələləri.....	359

FƏSİL XI. Əməkçi-miqrantların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri **365**

11.1. Əməkçi-miqrantların statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin ümumnəzəri və normativ-hüquqi əsasları	365
11.2. Əməkçi-miqrantların statusunu tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsipləri	369
11.3. Əməkçi-miqrantların statusunun universal çərçivədə tənzimlənməsi	376
11.4. Əməkçi-miqrantların statusunun regional çərçivədə tənzimlənməsi	385
11.5. Əməkçi-miqrantların statusunun ikitərəfli çərçivədə tənzimlənməsi	395
11.6. Dövlətdaxili qanunvericilik və əməkçi-miqrantların hüquqi statusu məsələləri.....	401
11.7. Qeyri-qanuni miqrasiya sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı və qeyri-qanuni miqrantların statusunun tənzimlənməsi məsələləri.....	408

FƏSİL XII. Turistlərin statusunun beynəlxalq və milli hüquqi tənzimlənməsi məsələləri..... **417**

FƏSİL XIII. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq-xüsusi münasibətlərdə iştirakının hüquqi tənzimlənməsinə beynəlxalq hüququn təsiri və onların hüquqlarının təminatı məsələləri..... **429**

13.1. Beynəlxalq xüsusi hüquqda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinə ümumtanınmış insan hüquqlarının təsiri.....	429
13.2. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin beynəlxalq xüsusi-hüquqi statusunun xüsusiyyətləri və inkişaf meyilləri.....	439
13.3. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin beynəlxalq və milli-hüquqi əsasları	444

13.4. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmlak hüquqları və onların müdafiəsinin beynəlxalq-hüquqi əsasları	451
13.5. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vərasəlik hüquqlarının xüsusiyyətləri və beynəlxalq-hüquqi əsasları	458
13.6. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə yaranan ailə-nikah münasibətlərinin beynəlxalq və milli-hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri	462
13.7. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin xüsusi münasibətlər sferasında prosessual hüquqlarının beynəlxalq və milli-hüquqi təminat məsələləri	473
Mündəricat	481

Алиев А.И.
Проблемы прав человека, народонаселения
и миграции в современном международном праве
Учебник

Aliyev A.İ.
Migration, population and human rights
in contemporary international law
Textbook

Çapa imzalanmışdır: 15.11.2007.
Formatı 60x84 1/16. Sifariş №166
Həcmi 30,25 ç.v. Sayı 350.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.